

SABRANA DJELA MICHELA DE MONTAIGNEA

ESEJI
Knjiga prva

SABRANA DJELA MICHELA DE MONTAIGNEA

ESEJI

Knjiga prva

NAKLADNIK

Disput

ZA NAKLADNIKA

Josip Pandurić

RECENZENTI

Nenad Ivić

Mirko Tomasović

UREDNIK

August Kovačec

Godina i mjesec objavljivanja

2007, lipanj

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem ??????

ISBN 978-953-260-??-?

ISBN cjelina

Michel de Montaigne

ESEJI

Knjiga prva

Prema izdanju iz 1588.
i tzv. primjerku iz Bordeauxa
sa srednjofrancuskoga preveo
i bilješkama popratio

Vojmir Vinja

disput

Zagreb, 2007.

Nenad Ivić
MICHEL DE MONTAIGNE

*Et mes tristes regards, ignorants de mes charmes,
A d'autres que moi-même adresseraient leurs larmes...*

Paul Valéry, *Fragments du Narcisse*

Nekome, vama ili meni, jedna slika pada na pamet. U sobi, pod gredama ispisanim slovima, jedan stariji čovjek, lica koje odaje veliko životno iskustvo, sjedi, okružen knjigama. U ruci mu knjiga, na stolu, kraj njega, papir i pero. Naginje se prema stolu kao da se sprema nešto zapisati: nešto što je pročitao u knjizi ili mu je, čitanjem, palo na pamet. Michel de Montaigne.

Pustimo povijest književnosti. Ona pasterizira Montaignea i njegove *Ogleda* periodizacijom i kanonizacijom. Okrenimo se klicama koje bujaju u njegovoj slici te, na nekoliko uzoraka, pogledajmo kako klice reagiraju na okoliš virusa budućnosti.

“Tijekom povijesne tradicije, slike se kristaliziraju i pretvaraju u utvare čiji robovi postaju ljudi i od kojih se treba uvijek iznova oslobađati” (Agamben 2007, 54). Između Michela de Montaignea i Flaubertova *Bouvarda i Pécucheta*: mi smo, vi i ja, postali robovi ili naslijedili ropstvo fantazmi koja, među mnogim varijantama, kristalizira mislioca: intelektualca, zatvorenog u svoje misli i u svoj kabinet, koji je općenje s

Predgovor

ljudima zamijenio općenjem s knjigama, te koji, začuđujuće, može, stoga što se okreće samome sebi, reći više o svijetu nego što mogu drugi, uronjeni u svijet.

Osloboditi se ovakve slike. XX. stoljeće je, na intelektualnom planu, stoljeće tutelarnih mislilaca kristaliziranih u fantazme. Što učiniti kad vas fantazma čuva, legitimira vaše misli, tješi vaše ili moje postojanje, predstavlja uzor samolikovanja, služi kao vaša ili moja reprezentativna svijest, na svim razinama, političkoj, društvenoj, književnoj? Komentirajući pročitano, fantazma, prezentirajući sebe reprezentira vas ili nas. Tutelarno je blisko totalitarnom, izvana i iznutra. Fantazma je napukla: napukline vijugaju karijerom Jean-Paula Sartrea, cijelom generacijom mislilaca druge polovice tog XX. stoljeća, između sobe i svijeta, knjiga i tijela, pisanja i čitanja, djelovanja i mišljenja. Natpisi na gredama plešu pred očima. XX. stoljeće je stoljeće oslobađanja od totalitarno-tutelarne fantazme reprezentiranja. Oslobađanje tetura pločnicima mašte, spotiče se, posrće; ne želi slijepiti napuklu fantazmu, ne usuđuje se odlijepiti od nje, u strahu da će odljepljivanje postati nemišljenje i kaos: "Imaginacija opasuje prostor u kojem mi još ne mislimo, gdje misao postaje moguća samo preko nemogućnosti mišljenja" (Agamben 2007, 52). Misliti s fantazmom, dopuštati, dragovoljno, da ponavljate fantazmu koja vas reprezentira u vašim izvođenjima zaključaka, znači oplakivati nemogućnost mišljenja samoga sebe.

Uvijek iznova osloboditi se znači uvijek iznova svjedočiti porobljavanju: prisustvujemo, kao i uvijek, produženim trudovima novog moderniteta, rađanju koje sličí rađanju paganskog božanstva iz napukline zemlje. Ponavljanje onog što se nikada ne događa ali usmjerava događaje, pokazuje njihovu manjkavost u odnosu na sebe same: *renovatio* rimskih imperatora, karolinška renesansa, renesansa XII. stoljeća sa svojim konceptima individuuma i fikcije; Galilejeva renesansa raskida s *dottori di memoria*, nacionalni preporodi...

lista je beskonačna, nije kanonička, ponavljanjem komemorira uspjeh neuspjeha. Potpuno je svejedno gdje započeli, uspjeh i neuspjeh su uvijek isti, odgođeni do novog moderniteta: kao što se književnost za Boccaccia, a kasnije i Kantova teorija uzvišenog, smještaju u rascjep osjetilnog i mišljenja srednjovjekovne *imago* (Agamben 2007, 49-50), moderno se danas rađa (glagol je nesvršen) u fantazmi mislioca intelektualca koji reprezentira svijet i sebe, gdje se, u pukotinama, naziru oblici mišljenja i stvaranja, puzajuće kao ide umjetnosti, znanosti i filozofije (Deleuze i Guattari 2005, 196), makar kako ugasili bili njihovi svlakovi, koliko god bila zastrašujuća njihova nemogućnost uspravljanja.

Bolje je, možda, govoriti o modernitetima nego o modernitetu. Na svoj način, nemogućnost mišljenja postaje njezina mogućnost: neprekidno odgađanje i prijenos u beskonačnost rađanja omogućuju rasuđivanje uspostavom odnosa između egzistencije i beskonačnog u vremenskom redu: “spoznajni sud implicira jednu prvobitnu teološku i moralnu formu: egzistenta kao dužnika Boga ili Bogova” (Deleuze 1993, 159): to je jedno od mogućih značenja oplakivanja. Dug nije apstraktan: “dugovi se upisuju u samostalnu knjigu, a da se to i ne zapaža, tako da se više ne možemo riješiti beskonačnog duga” (Deleuze 1993, 160). Lako je u tom vidjeti jednu od temeljnih postavki kršćanstva ili svake religije knjige. Ali samostalna knjiga veže, *religat*, više od religije: njezino je čitanje mučno i teško kad se sve vidi *in aenigmate et per speculum*. Tajna i zrcalo pripadaju knjizi: *omnis mundi creatura, quasi liber et pictura, nobis est et speculum*, pisao je Alanus ab Insulis. Dug može biti dug čitanja: egzistent je dužnik Boga ili Bogova stoga što čita, stoga što sve što je pročitao, što je napisano, uspostavlja beskonačnu samostalnu knjigu, knjigu ljudskih riječi koja je istodobno i prije njega kao uzor i model mišljenja i čitanja. Konačnost egzistencije kroji beskonačnu plastičnost knjige: ona ima onoliko oblika koliko čitatelji imaju života jednako kao što životi imaju onoliko oblika koliko

ima čitanja. Dug je međutim uvijek beskrajan, kao što je neispunjiva čitateljeva želja: “Htio bih naučiti čitati. Konačno.”

S fantazmama nikad nismo sigurni. “Htio bih naučiti čitati. Konačno”, su možda fantazmine riječi. Tiho i uporno ih ponavlja. Kao i odgađanje rođenja moderniteta, kao i umnoženi moderniteti, te riječi nisu namijenjene samo nama, koji bi danas isto tako htjeli naučiti čitati. Poput slavoluka čije natpise nitko ne može pročitati, šapće podmjesečevu prostoru između konačnog i beskonačnog, ne sasvim ljudima ali ni bogovima, gdje *ja* uvire u pročitano a pročitano postaje *ja*.

Arripui, aperui librum et legi: moderniteti su u stvari i pokušaji čitanja: rimska *recitatio*, srednjovjekovna monaška *ruminatio/meditatio*, javno čitanje, čitanje bez micanja usnica, *flânerie* tekstovima pothvati su ovladavanja značenjem, uvijek iznova viđeni kao novi, ali istodobno manjkavi, odgođeni stoga što uvijek nešto preostaje što uznemirava: Riječ. Nose znakove prošlosti. Fantazma moderniteta govori drevnim riječima. Njezin vokabular i riječi su štake, gotovo nevidljive: knjiga, jedinstvena ali sastavljena od mnogo knjiga, zrcalo znanja, totalitarno-tutelarni mislioci, *auctoritates* ili autoriteti, povijest kao niz primjera, *exempla*. Pod njima, toliko veliko da djeluje kao da je odsutno, srednjovjekovlje i srednjovjekovna opsjednutost Biblijom, proizvodnja suma i enciklopedija svekolikog znanja. Ono što fantazma nalazi u knjigama ili možda ono što sama zapisuje, nalik je Tukididovoj *arhaiologiji*: poput Tukidida, povjesničara koji radi pod pretpostavkom da je prošlost nemoguće iznaći (*heurein*), te se valja poslužiti indicijama (*tekmeria*) ne bi li se opisalo što se dogodilo (Canfora 1988, 26-27) i napravila povijest u doba kad žanr još uvijek nije bio fiksiran, fantazma čita *exempla* kao indicije ljudskog stanja ili sudbine, onoga što Montaigne zove *humaine condition*, u doba kad se, kako to želi Foucault, čovjek tek pojavljuje, granice i mogućnosti ljudskosti nisu još fiksirane, a Bog se povlači iz sitničavog knjigovodstva povijesti.

“Komentator uvijek pokušava dosegnuti, izreći nešto ‘drugo’, nešto ‘drugo od teksta’ kojem tekst ne proturječi i koje uspostavlja nedostižni obzor njegova komentara” (Clément 2000, 114-115). Dosegnuti “drugo” znači, možda, dosegnuti *ja*: fantazma se ogleda u knjigama koje čita i komentira. Tit Livije kaže ovo, Ksenofont ono, a ja s moje strane... nikad nije sigurno koji će dio svoje slike fantazma vidjeti čitajući. Ogledavanje nikad nije potpuno stoga što knjige nisu venecijanska zrcala slična našima, koja ne iskrivljuju: fantazma uvijek vidi samo dio sebe, samo dio svoje *imago*, onaj kojemu tekstovi ne proturječe. Kao što zahtijeva cijelu biblioteku, beskrajnu knjigu sastavljenu od mnogih knjiga da se sagleda, tako i sagledavanje nje same zahtijeva novo čitanje, polagano, u načelu beskonačno ali omeđeno životom. Pročitano pritom “ne biva izneseno na svjetlo, već je namijenjeno suprotnom procesu: riječi bivaju proučene, upijene, internalizirane, obojene tisućama osobnih priča. Kao da na čas vidimo stvar samu koja nije reprezentirana već prezentirana u svom izvornom i iskonskom obliku” (Greenblatt 1980, 86-87): dosegnuti, u tekstovima, drugog koje jest *ja*, *ja* kojem tekstovi ne proturječe znači prezentirati sebe kao prisutnost riječi među riječima. Ali, da li to *ja* prisutnosti drugog u tekstu doista ima čvrstinu stvari same?

Izvor i iskon su riječi. Tukididova se arhaiologija postavlja protiv mitova ali, na stanoviti način, tim suprotstavljanjem ih absorbira: dok mitovi pripovijedaju ili pjevaju veličinu zbivanja, Tukidid se pita što je ta veličina. Slično “prisutnost identiteta u pisanoj riječi” (Greenblatt 1980, 87) crpi iz davnih predstava: dok davnina predstavlja identitet, fantazma se, predstavljajući samu sebe u pročitanoj, ispituje o identitetu. Narativizirati sebe kao prisutnost riječi među riječima znači ogledati se u glatkoj, sjajnoj površini priče. To ne ide bez opasnosti stoga što ogledanje mijenja; mit o Narcisu odavno je pretvoren u *atre perileus* slavnog srednjovjekovnog *Roman de la Rose*; dosezanje *ja*, čitanje i moderniteti su beskrajni

Predgovor

nizovi smrti. Fantazma totalitarno-tutelarnog mislioca ima mnogo imena; jedno od njezinih imena, Narcis, uvijek iznova umire stoga što se stalno mijenja. Ali Montaigneov Narcis nije dovoljno zaljubljen u samog sebe da nestane u potpunosti. Njegova smrt je manjkava, uvijek odgođena do nove otvorene stranice u kojoj se može ogledati, zaljubiti u svoju sliku i privremeno umrijeti.

“Otežavamo sebi život brigom za smrt, a smrt prevelikom brigom za život.” (3. knjiga, XII. poglavlje). S jedne strane, *non omnis moriar*: Narcis umire za budućnost i uvijek preživljava Libitinu. Preživljavanje teksta kao umjetnosti objavljuje njezinu manjkavost. S druge, Narcis sumnja u samoga sebe, u sliku koju vidi i u ljubav koju osjeća stoga što je njegova slika uvijek nepotpuna i zahtijeva novu smrt, novu stranicu: fantazma je najprije skeptični Narcis nagnut nad bezdanom vlastitih čitateljskih slika. *Mise-en-abîme*: ono što postaje *ja* uvijek je neko drugo izvan, ono što je izvan uvijek je neko drugo *ja*. Pogled u bezdan što se otvara u nove bezdane, manjkava i odgođena smrt skeptičnog Narcisa zalog su njegova moderniteta, onog što uvijek iznova dolazi i nikad se ne događa. Kristalizacija slike je prije pseudomorfoza; *ja* je preuzetno nazvano stvari samom koja se prezentira; ono nije čvrsto i, kako kaže Valéry u *Fragments du Narcisse*, pod površinom u kojoj se ogleda nimfe uvijek moraju spavati: *ja* je ljeskanje samo, slika u slici, beskrajna, odsutna prisutnost drugog u trenutačnoj tišini snova nimfi.

Homerova Ilijada, Petrarkini stihovi što prevode Tita Livija, anegdote iz suvremenosti o vojevanju Henrika III. i Filipa II, stih iz Lukanove *Pharsalia*, prepričani odjeljak Plutarhova *Života Cezara*, zgone Gastona de Foix i vojvode od Enghiena, Porcije Latron, pa opet Lukan, te Diodor, Kiropedija, Tit Livije, Aulo Gelije... pročitano i čuveno. Mislilac prebire po knjigama, ne zaustavlja se nigdje. Kristalizaciji slike mislioca kao pseudomorfozi odgovara beskrajna plastičnost knjige kao slike. Čudna je to knjiga pod knjigama koja nije napisana

prstom božjim. Djelo je ljudskih ruku; sastavljena je od ljudskih pothvata, htijenja, načina i običaja; nije plod namjere već slučaja. Njezine rečenice djeluju poput rasuta zrnja ponuđena čitatelju na zobanje. U odnosu na Bibliju, knjiga je frakturirana, razlomljena; nije kanon uspostavljen dugotrajnim naporom, autorizirana verzija Božje riječi već biblioteka u kojoj se podmjesečeva tradicija, školovanje, prihvaćeni stavovi i sedimenti mudrosti miješaju i isprepleću a da ih ne drži zajedno ni spojni rascjep na doslovni i duhovni smisao niti figuracija kršćanskog komentara. Kao da napukline u fantazmi nastaju najprije na frakturiranoj knjizi i njezinoj priči, kao da su to napukline jedinstvene knjige umnožene u mnoštvo knjiga, u biblioteku, u mnoštvo čitanja, u mnoštvo priča. *Ja* nastaje među hrptovima knjiga, na bjelinama stranica, u prošivima svezaka: *ja* je, poput rizoma, “u sredini, među stvarima, među-biće, *intermezzo*” (Deleuze i Guattari 1980, 36).

Les livres m'ont servi non tant d'instruction mais d'exercitation (Knjige su mi služile ne toliko za nauk koliko za vježbu) (3. knjiga, XII. poglavlje: *O fizionomiji*). Knjige ne služe pouci već... zanimljiva riječ *exercitation*. Latinizam u kojem se stječu značenja pokretanja, stavljanja u pokret te vježbe i truda. Čitanje pokreće. Egzistent skače od jednog navoda do drugog, pokreće se čitanjem, prelazi međuprostore, opasuje površine u kojima se ogleda. Učiti čitati kao Montaigne znači prolaziti kroz bezdane smisla i slika, klizati od subjekta iskaza do subjekta iskazivanja, biti istovremeno subjekt iskaza i subjekt iskazivanja, pronalaziti se u pričama i pronalaziti priče. *Dispensatio divina* i *humaine condition*: *ja* je stavljanje u pokret *intermezza* priča nastalog na napuklinama velike priče.

Mnoštvo spomenutih navoda iz tek dvije stranice XLVII. poglavlja 1. knjige “De l'incertitude de nostre jugement” (*O nesigurnosti našega suda*) pripovijedaju odnos vojskovođa prema ratnoj sreći, neizvjesnost ljudskog suda u ratnim situacijama. Primjeri su najviše iz antike; Montaigne čita na

Predgovor

grčkom i latinskom, uživa u svom poznavanju. Prekinuo je s prepisivanjem srednjovjekovnih učenjaka i njihovim divljenjem antičkim uzorima: dovoljno je samosvjestan i siguran u svoju moć čitanja da se ne osjeća patuljkom koji sjedi na ramenima divova. Narcis se ne može ogledati u srednjovjekovnom zrcalu. Nemogućnost ogledanja je nemogućnost mišljenja i ima zamašne posljedice. Srednjovjekovna *imago* uvijek je objavljivala subjekt iskaza stoga što je Bog bio *auctor universalis: ja* koje govori u srednjovjekovnim tekstovima uvijek je u stvari *on* stoga što je taj ja/on stvorenje, nikada nije subjekt iskazivanja stoga što ne stvara, stoga što ne reflektira vlastitu upotrebu u iskazu (cf. Deleuze i Guattari 1980, 163). Montaigne se, pak, objavljuje kao subjekt iskazivanja, lice koje promišlja vlastitu upotrebu u iskazu, daleko od univerzalnog autora čije autorstvo pritom ne dovodi u pitanje; istodobno on je i subjekt iskaza, koji uvijek može biti zamijenjen s *on*: ali njegov *on* nije samo stvorenje, on je ljudska kob, *humaine condition*. Frakturi knjige i njezinom umnožavanju odgovara fraktura egzistenta i njegovo udvajanje: Montaigneov subjekt nije subjektiviran već se ciljano, opetovano subjektivira na površinama tradicije. U srednjovjekovlju je ja uvijek samo on, drugi; Montaigne je i *ja* i *on*, istodobno isti i drugi: u toj se odlučnoj neodlučnosti krije njegov moderinitet.

Neizvjesnost ljudskog suda: u Montaigneovu govoru o sudu zgusnuta je cijela antička i suvremena tradicija knjige suda; kao da se njegov sud istodobno stvara i rastvara u sudovima povijesti i suvremenosti, stvara i rastvara u čitanju, kao da čitanje zamjenjuje pronicanje božanskih namjera. Pročitano je zrcalo suda ali je i sud zrcalo pročitano: međuprostor nastanka *ja*, vježba i trud. Ali kao što kaže, navodeći Platona, na kraju "De l'incertitude de nostre jugement" (*O nesigurnosti našega suda*), neizvjesnost nije nikad veća nego u riječima: odbijanje Riječi ostavlja *ja* s riječima i njihovim neizvjesnostima. Tako slučajnosti u djelovanju odgovara sudjelovanje

riječi u slučajnosti, neizvjesnostima kazuistike neizvjesnost njihova komentara: iako se subjekt subjektivira na površini tradicije, subjektivacija je trenutačna i provizorna, ne dostiže Descartesovo čvrsto tlo. Kao da fantazma čovjeka koji čita ne može nikada naučiti čitati stoga što ne može pročitati samoga sebe: pročitati samog sebe znači dosegnuti drugog koji uvijek, dosegnut, promašuje *ja*. Konačno učenje čitanja je utopija, kao i moderniteti; Narcis se perpetuira u mnogostrukim subjektivacijama koje odgađaju zaposjedanje rječitog međuprostora od strane budućeg čvrstog subjekta.

Pročitani su navodi obrubljeni komentarima koji se mogu pripisati fantazmi. Fantazma ne može izbjeći zatvorenosti u svoje komentare. Da se okrene drugima koji nisu njezini prestala bi biti fantazma, izgubila bi svoju moć. Po svom obliku i dosegu, komentari naliče na ono što su moderni istraživači Tacita nazvali diskurzom maksima; ali dok Tacitove maksime objavljuju i obnavljaju kanonsku mudrost života, fantazmine maksime objavljuju i obnavljaju fantazmu samu, dilatiraju njezine napukline. Fantazmine maksime preskaču srednje doba, Petrarkin *medium aevum*: upozoravaju da se moderniteti pokreću čitanjem antike. *Exercitation* nije samo pokretanje, vježba i trud. To je monstruoza riječ u kojoj se fantazmatski spaja *exercitus*, vojska kao vježba ali i *citatio*, poziv, navođenje, citat, objava. *Exercitus* i *citatio* preklapaju se u jednom slogu: čitanje objavljujući navode vježba i vježbajući objavljuje. *Exercitation* je i program pisanja čiji je cilj imenovanje subjekta: egzistent vježba postajanje Montaigneom, navodeći, citirajući, objavljujući se kroz čitanje knjiga.

Na prvi pogled se čini da je iskustvo tu podjarmljeno od strane čitanja; ali odabir *exempla* kao da upozorava da je i čitanje istodobno podjarmljeno od strane iskustva. Čitanje je iskustvo knjiga i knjige iskustva, ili se barem takvim želi objaviti. *Exempla* nisu tu uzori kao u srednjovjekovlju već prije dobro opisane situacije; čitanje pronalazi u njima mjesto neizvjesnosti i fiksira ga riječima; pročitano objavljuje ka-

zuistiku neizvjesnosti, predstavlja, kako će reći Nietzsche za antičke filozofske sljedbe, eksperimentalni laboratorij upotrebljivih, tj. objavljivih rezultata, stavlja u pogon, pokreće *ja*. To pokrenuto *ja*, poput Sokrata, “izvan je svog mjesta, *atopos*, ne može ga se staviti na neko mjesto ili posebnu klasu, nemoguće ga je klasirati” (Hadot 2001, 162). I kao što je, kako kaže Plutarh, Sokratov svakodnevni život njegova prava filozofija, tako je i fantazmin život u Montaigneu i Montaigneov život u fantazmi jedna moguća filozofija moderniteta.

Fantazma je uvijek iznova napukla. Ni slika niti fantazma, ni porobljavanje niti sloboda, ni rađanje niti smrt, ni kristalizacija niti pseudomorfoza: međuprostoru subjekta odgovara međuprostor povijesti, mjesto pokreta moderniteta gdje nemogućnost mišljenja, u intermezzu priča, postaje uvjet njezine mogućnosti. Mogu sada početi čitati. Konačno.

Que tu brilles enfin, terme pur de ma course!

Paul Valéry, *Fragments du Narcisse*

Navedena djela:

Agamben, G. 2007: *Ninfe*, Torino.

Canfora, L. 1988: *Tucidide. L'oligarca imperfetto*, Rim.

Clément, B. 2000: *L'Invention du commentaire. Augustin, Jacques Derrida*, Paris.

Deleuze, G., F. Guattari 1980: *Capitalisme et schizophrénie 2. Mille plateaux*, Paris.

Deleuze, G., F. Guattari [1991] 2005: *Qu'est-ce que la philosophie?*, Paris.

Deleuze, G. 1993: *Critique et clinique*, Paris.

Greenblatt, S. 1980: *Renaissance self-fashioning. From More to Shakespeare*, Chicago.

Hadot, P. 2001: *La Philosophie comme manière de vivre*, Paris.

*Ovaj pokušaj hrvatskog prijevoda
Montaigneovih Eseja prevoditelj posvećuje*

prof. dr. Jakovu Kostoviću (1895-1974)
koji mu je prvi odškrinuo vrata francuskog jezika

i

Josipu Tabaku (1912)
nedostižnom uzoru i učitelju prevodilačkog umijeća

Zagreb, 2007.

V. V.

ESEJI

Knjiga prva

Naslov izvornika

Essais de Michel, Seigneur de Montaigne.

Cinquiesme édition, augmentée d'un Troisième livre
et de six cens additions aux deux premiers

A Paris. Chez Abel l'Angelier

au premier pillier de la grand Salle du Palais [1588]

U ovom smo hrvatskom prijevodu slijedili V. izdanje iz 1588. i tzv. "*exemplaire de Bordeaux*", to jest posljednje izdanje objavljeno za Montaigneova života s njegovim vlastitim rukopisnim dodacima, izmjenama i križanjima (*op. prev.*).

Čitatelju

Pred tobom je, čitatelju, knjiga pisana u dobroj vjeri. Odmah na početku te upozorava da sam njome težio samo kućnom i vlastitom cilju. Nisam vodio nikakva računa ni o tome da tebi poslužim ni da sebe proslavim. Moje snage nisu dorasle takvoj zadaći. Posvetio sam je samo dobru svojih rođaka i prijatelja: da u času kad me izgube (a to će im se uskoro dogoditi) mogu u njoj naći ponešto od toga kako sam živio i kakve sam ču-di bio te da na taj način dobiju što potpuniju i što življu sliku o meni. Da sam htio postići naklonost svijeta, bio bih ovom poslu drugačije pristupio i na izabraniji se način predstavio. Želim da me se u mojoj knjizi vidi onakvim kakav jesam, na prirodan i svakodnevan način, bez himbe ili uljepšavanja: jer – ovdje slikam sebe sama. Tu će se uživo vidjeti moje mane, a moja prirodna osobnost onoliko koliko je to dopustio moj javni život. Da sam živio među onim narodima za koje kažu da još žive u slatkoj slobodi prvih zakona prirode, uvjeravam te da bih se bio oslikao od glave do pete i posvema nag. Tako sam, čitatelju, ja sâm predmet svoje knjige, a to nije razlog da svoje

Eseji – KNJIGA PRVA

slobodno vrijeme tratiš na tako ništavnu i tako ispraznu stvar. Ostaj, dakle, s Bogom. Ovog prvog dana mjeseca ožujka tisuću pet stotina osamdesete godine¹. De Montaigne.

¹ Nadnevak varira prema pretiscima. Onaj iz izdanja 1588. glasi “na dan 12. lipnja 1588”, a u kasnijim izdanjima “12. lipnja 1580”, što nije nika-ko točno. Tzv. “primjerak iz Bordeauxa” ili “Montaigneov primjerak” nosi općenito prihvaćen datum ispisan slovima, a ne brojkama. U većini kasnijih izdanja ovog predgovora nema.

I. poglavlje

KAKO SE RAZLIČITIM SREDSTVIMA POSTIŽE ISTI CILJ

Najbolji način kako da smekšamo srce onih koje smo povrijedili, kad su spremni na osvetu i drže nas u svojim rukama, jest da ih svojom podložnošću ganemo da nam se smiluju. No ipak, junački prkos i postojanost, a to su potpuno suprotna sredstva, mnogo su puta poslužili istom cilju.

Eduard, princ od Wallesa¹, onaj koji je dugo držao u svojoj vlasti našu pokrajinu Guienne, bio je muž kojemu je moć i bogatstvo davalo znatan dio njegove veličine. Nakon što su ga Limuzinci teško uvrijedili, na silu je zauzeo njihov grad i ništa ga nije moglo zaustaviti u pokolju, ni krikovi žena i djece, ni njihovo traženje milosti, ni bacanje pred noge osvajača. Ne obazirući se ni na što prodirao je kroz grad dok nije ugledao tri francuska plemića koji su nevjerojatnom hrabrošću sami

¹ Eduard ili kako su ga najčešće nazivali *Crni princ* (1330-1376) bio je sin Eduarda III. i otac Richarda II, pobjednik nad Francuzima kod Poitiersa (1356). Ovdje Montaigne na svoj način prenosi kazivanje kroničara Froissarta. U izvoru se ne navodi da je Crni princ poštedio sve žitelje grada, nego samo tri viteza koji su se do posljednjeg daha hrabro odupirali osvajačima.

odbijali napredovanje pobjedničke vojske. Poštovanje prema takvom junaštvu odmah je otupilo oštricu njegove srdžbe i počevši s tom trojicom podijelio je milost svim ostalim stanovnicima grada.

Scanderberch², knez epirski, progonio je jednog od svojih vojnika u želji da ga ubije, a ovaj, nakon što je uzalud pokušao umilostiviti gospodara kajanjem i preklinjanjem, odlučio mu se oduprijeti mačem u ruci. Ta njegova odlučnost odjednom utiša knežev bijes. Vidjevši da je tako časno postupio, knez mu se smilova. Ovaj bi se primjer mogao i drugačije tumačiti, ali samo za one koji nisu čitali o neviđenoj snazi i hrabrosti toga kneza.

Kad je car Konrad treći³ opsjedao bavarskog kneza, koji je bio gvelf, nije htio pristati na najblaže uvjete, pa ma kako da su mu nečasnu i kukavičku zadovoljštinu nudili i samo je dopustio da plemkinje, koje su s knezom bile pod opsadom, spase živu glavu i svoju čast i da mogu izići iz grada, pješice i noseći samo ono što su mogle same ponijeti. Plemenite žene donesoše odluku da natovare na pleća vlastite muževe, samog kneza i svoju djecu. Car je bio toliko zadovoljan videći plemenitost njihove srčanosti da ga je to dirnulo do suza. Zato je ublažio svu jarost smrtnog neprijateljstva što ju je imao prema tom knezu i od tada nadalje postupao je na human način prema njemu i njegovima.

I jedan i drugi navedeni način lako bi me oduševili. Jer u mene je čudnovata slabost prema sažaljenju i blagosti. To je u meni toliko jako da bih se prirodnije i lakše predao samilosti nego poštovanju⁴. A milost je za stoike bila loš osjećaj: oni su

² Đerđ Kastriota, Skenderbeg, vođa albanskog otpora Turcima u XV. stoljeću. Montaigneov je izvor vjerojatno francuski prijevod (1544) talijanskog djela Pavla Ioviusa *Cose dei Turchi* iz 1541.

³ Konrad III. Hohenstauffen (1093-1152), germanski car, sin Fridrika I. U njegovo se vrijeme bila rasplamsala borba između gvelfa i gibelina. Ovu epizodu opsade Weinsberga (1140) donosi Jean Bodin u predgovoru svojeg djela *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*.

⁴ Tj. poštovanju prema onima koji bi mu se odupirali.

htjeli da se bijednicima pomogne, ali da se nikako ne popušta i žali zajedno s njima.

Zato mi se čini da ovi primjeri dolaze u pravi čas, tim više što vidimo kako su te duše napadnute i stavljene na kušnju na dva načina, da u jednom izdrže i ne pokolebaju se, a u drugom da se podčine. Može se reći da je popuštanje srca prema samilosti učinak lakoće, dobroćudnosti i mlitavosti, pa zato dolazi da su tome podložnije manje jake prirode, kao što su žene i djeca i običan puk; ali, prezreti plač i suze i prikloniti se samo nepokolebljivoj vjeri u hrabrost, to je oznaka jake i neslomive duše koja poštuje i časti muževnu i tvrdokornu snagu. Pa ipak, u manje plemenitim dušama nagla osupnutost i zadivljenost mogu dovesti do istog učinka. Nek nam svjedokom bude narod tebanski koji je sudio svojim vojskovođama zato što su nastavili zapovijedati preko onog vremena koje im je bilo unaprijed određeno. Oslobodio je svake kazne Pelopidas⁵ koji se pognuo pod teretom optužaba i u svoju se obranu služio samo molbama i preklinjanjem. Naprotiv, Epaminonda⁶, koji je došao govoriti o svojim sjajnim junačkim djelima i predbacivati narodu na uznositi i drzovit način, nije ni smogao snage da u ruke uzme kuglicu⁷; i skupština se rastane uvelike hvaleći veličinu srca tog muža.

Zauzevši nakon dugih i teških borbi grad Rege⁸ i u njemu gradskog prvaka Fitona, vrlo muža koji je grad tako tvrdokorno branio, Dionizije stariji htjede tu pokazati tragičan primjer osvete. Najprije mu je rekao kako je dan prije dao

⁵ Pelopidas, glasoviti vojvoda tebanski. Godine 379. obnovio demokraciju. Poginuo u boju s Aleksandrom Ferskim kod Kinoskefale g. 364. Primjer preuzet iz Plutarha, i to prema prijevodu Jacquesa Amyota *Œuvres morales et mêlées* (1572). Montaigne sam ističe (II, II) da je čitao Plutarha u tom prijevodu.

⁶ Epaminonda, tebanski vojskovođa rođen oko 420. pr. Kr., koji je zajedno s prijateljem Pelopidasom uzdigao Tebu na položaj najmoćnijeg grada države u Grčkoj. Poginuo je u bici kod Mantineje (362).

⁷ za glasovanje.

⁸ Reggio Calabria u južnoj Italiji.

ubiti njegova sina i svu njegovu rodbinu. Na to je Fiton samo odvratio da su bili jedan dan sretniji od njega. Zatim je naredio krvnicima da ga šćepaju i vuku po gradu te ga neprestano sramotno i okrutno šibaju obasipajući ga cijelo vrijeme uvredama i pogrđnim riječima. No, uza sve to, u Fitona je bilo nesalomljivo srce i on je ne gubeći ni časa hrabrost naprotiv iz svega glasa izvikivao časni i slavni uzrok svoje smrti koju je zavrijedio zato što nikako nije htio predati svoju zemlju na milost i nemilost tiraninu, a Dioniziju je nagovijestio neizbježnu kaznu božju. Dionizije je čitao u očima većine svojih vojnika da su se, umjesto da se osokole zbog tog junačenja pobijeđena neprijatelja – svojem zapovjedniku i njegovu slavlju usprkos – počeli nekako kolebati čudom se čudeći tako rijetkoj hrabrosti i pomišljati na pobunu pa čak i na to da Fitona istrgnu iz ruku Dionizijevih žbirova. Ovaj na to obustavi Fitonove muke i potajice ga dade utopiti u moru.

Doista je čovjek izvanredno varavo, promjenjivo i nepostojano biće. Teško je o njemu donijeti čvrst i jedinstven sud. Pogledajmo samo Pompeja koji je ukazao milost čitavom mamertinskom⁹ gradu protiv kojega je bio neprijateljski raspoložen, a učinio je to cijeneći krepost i velikodušnost građanina Zenona¹⁰ koji je na sebe preuzeo krivicu čitavoga grada i nije tražio druge milosti nego da mu se dopusti da sav grijeh sam plati. A Silin gost, kad je u gradu Perugii iskazao jednaku hrabrost, nije postigao ništa ni za sebe ni za druge.¹¹

Upravo protivno mojim prvim primjerima govori slučaj o Aleksandru, najhrabrijem od ljudi koji je bio milostiv prema pobijeđenima. Nakon što je poslije velikih teškoća za-

⁹ *Mamertini*, što znači "sinovi Marsovi", bilo je u antici ime žitelja današnje Messine.

¹⁰ Zapravo Sthénona.

¹¹ I ovaj je primjer uzet iz Amyotova prijevoda Plutarha. Događaj se zbiva u Prenesti (*Praeneste*), ali Montaigne, slijedeći Amyota, navodi *Peruse* tj. Perugia.

uzeo grad Gazu¹², Aleksandar je naišao na Betisa koji je zapovijedao obranom grada, a o čijoj hrabrosti za vrijeme opsade bijaše čuo mnogobrojne dokaze: kako se sâm, napušten od svojih, kad mu je vojska bila raspršena, sav u ranama i obliven krvlju nastavio boriti opkoljen Macedonjanima koji su ga udarali sa svih strana. I Aleksandar mu reče sav ushićen toliko dragom pobjedom jer je osim druge štete i sâm zadobio dvije svježije rane: Nećeš, Betisu, umrijeti kako si naumio; znaj da ćeš morati pretrpjeti svu silu muka koje se mogu izmisliti protiv takva sužnja. A Betis, držeći se ne samo mirno već i drsko, na te prijatnije odgovori múkom. Videći njegovu ponosnu i tvrdokornu šutnju, Aleksandar upita: Je li barem pokleknuo? Je li mu se iz grudi izvio bar jedan vapaj? Vidjet ćeš da ću pobijediti tvoj muk, pa ako iz tebe ne mogu istrgnuti glasa, čut ću barem kako cviliš. Kad mu se tako srdžba pretvori u bijes, naredi da mu probodu stopala i da ga onako poluživa rastrgaju i raščereče vukući ga vezana za kola.¹³

Ne bje li to stoga što mu je drskost bila toliko prirodjena da joj se nije divio i još manje cijenio? Ili je možda toliko cijenio vlastitu hrabrost da s te visine nije mogao podnijeti da je vidi u drugoga, a da pri tomu ne bude obuzet osjećajem zavisti? Ili pak prirodjena silina njegova bijesa nije podnosila opiranje? Doista, da je mogla biti obuzdana vjerojatno bi je bilo obuzdalo zauzeće i neutješiv očaj tebankskoga grada, slika tolikih hrabrih muževa posmicanih bez milosti kad se više nisu mogli u borbi braniti. Jer, bilo je preko šest tisuća smaknutih, a da se niti jedan nije dao u bijeg ni zatražio milost. Štoviše, mnogi su naprotiv po gradskim ulicama tražili sukob s pobjedničkim neprijateljem izazivajući ga da im priušti časnu smrt. Nije bilo niti jednog, pa ma kako da je bio teško ranjen,

¹² Gaza je vrlo stari grad koji *Knjiga o postanju* spominje prije Abrahama. Aleksandar ga je osvojio nakon dvomjesečne opsade, i to tek nakon četvrtog napada 332. pr. Kr.

¹³ Taj prizor opisuje Kvint Kurcije (*De rebus gestis Alexandri Magni*, IV, 6).

Eseji – KNJIGA PRVA

koji nije pokušao osvetiti se posljednjim dahom i oružjem očaja naplatiti svoju smrt smrću neprijatelja. I tako očaj njihove hrabrosti nije dopustio ni trunak milostivosti, a cijeli cjelcati dan nije bio dovoljan da se osveta utaži. Taj je pokolj trajao do posljednje kapi krvi koju se moglo proliti i zaustavio se je tek na golorukim ljudima, starcima, ženama i djeci kako bi ih pretvorili u trideset tisuća robova.¹⁴

* * * * *

¹⁴ Prema Diodoru Sicilskom (XXVII) u prijevodu Jacquesa Amyota iz 1559.

II. poglavlje

O SJETI I TUZI

Ja sam od onih koji su najviše oslobođeni te nevolje; niti je volim niti je cijenim, uprkos tome što se svijet dao na to da je časti s posebnom naklonošću. Njome rese mudrost, krepost, savjest, a to je odista glup i nakazan ures. Talijani su s više pameti njezinim imenom označili zlobu i pakost¹. Jer, to je uvijek štetna osobina, uvijek luda i, budući da je uvijek u njoj mnogo kukavičnoga i niskoga, stoici zabranjuju svojim mudracima da joj se prepuštaju.²

Međutim, povijest ovako govori o Psamenitusu³, kralju egipatskom, kojega je porazio i zarobio Kambiz, kralj perzijski. Kad je Egipćanin vidio kako pred njim prolazi njegova zarobljena kći odjevena kao služavka koju su poslali po vodu, držao se mirno pogleda uprtog u zemlju, dok su okolo njega

¹ Tal. *tristizia* u Danteovo vrijeme znači “malvagità” i nije isto što i današnje *tristezza* “tuga, žalost”.

² Sv. Augustin, *De civitate Dei*, XIV, 82.

³ Psametih III, egipatski vladar od 534. pr. Kr. Porazio ga je i svrgnuo 525. perzijski kralj Kambiz, pa je Egipat sve do 404. pr. Kr. bio perzijska provincija.

prijatelji plakali i naricali. I kad su mu sina odvodili na stratište držao se jednako mirno. No, kad je vidio među sužnjima jednog svog ukućanina, odjednom se počne udarati po glavi i teško ridati.

To bi se moglo prispodobiti onome što smo nedavno vidjeli da se dogodilo jednom od naših velmoža⁴, koji je u Trentu, gdje se tada nalazio, čuo vijest o smrti svog starijeg brata, uzdanice i časti sveg njegovog roda, a nedugo zatim i o smrti mlađega brata, koji mu je isto tako bio nada i oslonac. Oba je ta udarca sudbine podnio primjerenom čvrstoćom i postojanošću, ali, kad mu je nekoliko dana poslije umro jedan od njegovih ljudi, kod tog je posljednjeg udarca popustio i, napuštajući svoju dotadašnju postojanost, prepustio se boli i žalosti tako da su neki bili potaknuti da kažu kako ga je u živo srce pogodila samo ta posljednja smrt. No, istina je da je bio preko svake mjere ispunjen žalošću te da je svaka i najmanja kap koja se na to dolila prevršila mjeru onoga što on može podnijeti. Mislim da bi se tako moglo suditi i o našoj priči kad ne bismo znali da je Kambiz pitao Psamenitusa zašto nije plakao nad smrću svojeg sina, a onda i svoje kćeri, a tako je teško podnio nesreću svojega prijatelja: “Zato, odgovori mu Psamenitus, što se taj posljednji jad može popratiti suzama, dok ona dva prva izdaleka nadvisuju svaki način kojim bi ih se moglo izraziti.”

Možda bi se ovome moglo prispodobiti domišljatost onog drevnog slikara⁵ kad je morao prikazati veliku bol prisutnih kod žrtvovanja Ifigenije prema stupnju žalosti što ju je svaki od prisutnih iskazivao prema smrti te lijepe nevine djevojke i kad je iscrpio sve mogućnosti svojega umijeća, došao je

⁴ Bio je to kardinal Lotaringije, Charles de Guise, čiji je brat François de Guise bio umoren 24. veljače 1563, dok je drugi brat, opat od Clunyja, umro samo dvanaest dana nakon toga.

⁵ Riječ je o Timantu, atenskom slikaru iz IV. st. pr. Kr. Istu anegdotu navodi nekoliko antičkih pisaca (Ciceron, *Orator*, XXII; Plinije, *Natur. hist.*, XXXV, 10; Kvintilijan, *Institutio oratoria*, II, 12 i dr.).

II. poglavlje – O SJETI I TUZI

red da prikaže djevojčina oca, a on ga je naslikao prekrita lica kao da niti jedna slika ne može predstaviti veličinu te boli. Eto zašto pjesnici prikazuju nesretnu majku Niobu⁶ koja se, izgubivši najprije sedam sinova, a odmah zatim i sedam kćeri, svladana tolikim gubitkom na kraju pretvorila u kamenu hrid,

*Diriguisse malis*⁷,

kako bi izrazili onu crnu, nijemu i podmuklu tupost i obamrlost koja nas obuzima kad nas ošinu nevolje koje nadilaze naše snage.

I doista, učin neke žalosti, baš zato što je prevelika, omamljuje nam duh i oduzima mu slobodu volje: kao što nam se događa u teškoj zaprepaštenosti kad primimo najgori glas. Tada se osjećamo kao da smo obuzeti, sleđeni i kao da su nam svi pokreti oduzeti, a duša se tada prepusti plaču i suzama i kao da se otima, samu sebe čupa i bježi nekamo daleko gdje će joj biti lakše,

*Et via vix tandem voci laxata dolore est*⁸.

U ratu što ga je kralj Ferdinand pokrenuo protiv udovice kralja Ivana Ugarskoga, oko grada Bude, njemački vojskovođa Rajšjak vidje da odnose truplo nekog konjanika za kojega su svi govorili da se junački držao u najljućem boju i on se nad njim sažali kao i nad svim poginulima. No, kad je i on kao i svi drugi htio doznati tko je taj junak, ustanovi da je to njegov rođeni sin. I, dok su svi glasno plakali, samo se on dr-

⁶ U grčkoj mitologiji Nioba je Tantalova kći, majka sedam sinova i sedam kćeri; uvrijedila je božicu Latonu koja je imala samo dvoje djece, Apolona i Artemidu. Da osвете ožalošćenu majku, ovi pobiju Niobinu djecu, a ona se od žalosti pretvori u kamen.

⁷ Montaigne vrlo često klasične autore približno citira. Ovidijev tekst (Metamorfoze, VI, 304) zapravo glasi *diriguitque malis* ("skamenjena od boli").

⁸ "Jedva se napokon put od žalosti otvori glasu." Vergilije, *Eneida*, XI, 151 (prijevod T. Maretića).

žao mirno ne ispustivši ni glasa ni suze, stojeći čvrsto na nogama, nepomičnim pogledom gledajući, sve dok mu sila tuge nije sledila krv u žilama i oborila ga mrtva na zemlju.⁹

*Chi può dir com' egli arde é in picciol fuoco*¹⁰

kažu zaljubljeni želeći predstaviti neizdrživu strast:

*misero quod omnes
Eripit sensus mihi. Nam simul te,
Lesbia, aspexi, nihil est super mi
Quod loquar amens
Lingua sed torpet, tenuis sub artus
Flamma dimanat, sonitu suo
Tinniunt aures, gemina teguntur
Lumina nocte*¹¹.

Zbog toga za trajanja najjačeg i najbolnijeg napada nismo kadri iskazati svoje tužbe i uvjerenja: duša se tada savija pod teretom teških misli, a tijelo je skrhanu i vene od ljubavi.

I iz toga često dolazi do one iznenadne klonulosti koja tako neočekivano zatječe ljubavnike i do onog leda koji ih obuzima nevjerovatnom silinom u samim trenucima najvećeg užitka. Svaka strast što je možemo iskušavati i polako u njoj uživati slaba je strast,

*Curæ leves loquuntur, ingentes stupent*¹².

I iznenađenje što nam ga donosi neočekivan užitak isto nas tako ostavlja bez riječi,

⁹ Primjer preuzet iz Paulus Iovius, *Historiæ sui temporis* (izd. 1553), pogl. XXXIX. U izdanju iz 1595. tekst se donekle razlikuje.

¹⁰ Petrarca, sonet CLXX: "tko može izreć plam taj, slabo gori" (prijevod T. Maroević-M. Tomasović).

¹¹ "[gleda te, sluša] / smijeh tvoj slatki: sva su mi čula jadnom / zatravljena. "Lezbijo, čim sam tebe / ugledao, od onda nemam više, / Lezbijo glasa, / jezik mi se koči, a oganj nježni / tijelo mi obuzima, uši ječe / zvonjavom, I pokriva noćna tmina / oba mi oka." Katul, III, 5 (prejev Dubravka Škiljana).

¹² "Kad je bol slaba, ona govori, a kad je jaka, tada šuti." Seneka, *Hipolit*, II, priz. 3, 607.

II. poglavlje – O SJETI I TUZI

*Ut me conspexit venientem, et Troia circum
Arma amens vidit, magnis exterrita monstis,
Diriguit visu in medio, calor ossa reliquit,
Labitur, et longo vix tandem tempore fatur*¹³.

Osim one rimske žene,¹⁴ koja je iznenađena umrla od sreće kad je vidjela sina kako se vraća nakon poraza u Kani¹⁵, osim Sofokla¹⁶ i Dionizija Starijeg¹⁷ koji su umrli od zadovoljstva, te Talve¹⁸ koji je umro na Korzici čitajući vijesti o častima što mu ih je rimski Senat dodijelio, imamo i u našem stoljeću primjer da je papa Lav X, čuvši da je osvojen Milan, što je on žarko želio, bio obuzet tolikom prekomjernom srećom da ga je ognjica obuzela i od nje je naprasno umro¹⁹. A kao još očitije svjedočanstvo o ljudskoj slabosti Stari su zabilježili da je Diodor dijalektičar²⁰ na mjestu pao mrtav ne mogavši pretrpjeti stid što u svojoj školi nikako nije mogao naći rješenja za jedno pitanje koje mu je bilo postavljeno.

Malo sam podložan tako žestokim osjećajima. Moje je shvaćanje po prirodi tvrdo, a ja ga neprestanim razmišljanjem svakodnevno činim još tvrđim i punijim.

* * * * *

¹³ “Kada me vidje gdje idem u trojanskom oružju k njojzi, / zanijem s velikog čuda i cijelo joj sledi se tijelo, / na zemlju padne i jedva izustiti napokon mogne.” Vergilije, *Eneida* III, 306 (prijevod B. Klaića).

¹⁴ Ovo nabranje smrti izazvanih srećom nalazi se kod mnogih antičkih pisaca (Aulo Gelijski, III, 15; Valerije Maksim, IX, 12) kao i kod nekog kompilatora XVI. st. Nekoliko ih spominje i Rabelais u X. poglavlju svojega *Gargantue*.

¹⁵ Plinije, *Hist. Nat.*, VII, 54.

¹⁶ Plinije, *Hist. Nat.*, VII, 54; Valerije Maksim, IX, 12.

¹⁷ Plinije, *Hist. Nat.*, VII, 54.

¹⁸ Valerije Maksim, IX, 12.

¹⁹ Ovaj je podatak Montaigne uzeo iz Guicciardinijeve *Storia d'Italia* (XIV, 695), koja je u Francuskoj prevedena 1568.

²⁰ Diodor Kronos, grčki filozof, jedan od velikih dijalektičara Megarske škole (umro 296. pr. Kr.). Njegovu smrt spominje Plinije (*Hist. Nat.*, VII, 54).

III. poglavlje
OSJEĆAJI NAM SE ZALIJEĆU
DALEKO ISPRED NAS

Oni koji ljudima zamjeraju da neprestano gledaju u ono što će biti i uče nas da valja gledati na ono što jest i držati se toga, jer da nemamo nikakve mogućnosti djelovanja na ono što će biti, čak mnogo manje nego li na ono što je bilo, ti upadaju u najčešću od ljudskih zabluda, ako se uopće usuđuju nazivati zabludom ono na što nas priroda sama usmjeruje kao na službu nastavljanja njezina djela, utiskujući u nas to krivo mišljenje kojemu je više stalo do naših čina nego do našeg znanja. Nikada nismo kod sebe i uvijek smo negdje dalje. Strah, želja, nada tjeraju nas prema onome što će biti i oduzimaju nam osjećaj za ono što jest, kako bismo se zabavili onim što će biti čak i onda kad nas više ne bude. *“Calamitosus est animus futuri anxius.”*¹

Ta velika pouka često se nalazi kod Platona: čini svoje i poznaj sebe!² Svaki član tih dviju zapovijedi obuhvaća sve

¹ “Jadan je duh koji muči ono što će biti!” Seneka, *Epist.*, 98.

² Montaigne je mogao imati Ficinov latinski prijevod Platona koji je objavljen 1546: *“Agere sua, seque ipsum cognoscere”* (*Timej*).

III. poglavlje – OSJEĆAJI NAM SE ZALIJEĆU DALEKO ISPRED NAS

ono što smo dužni činiti, a isto tako i jedan pokriva drugi. Onaj koji hoće spoznati svoju dužnost vidjet će da mu je prva obveza spoznati ono što on jest i što mu je svojstveno. A onaj koji se pozna ne uzima više strano za svoje; drži do sebe i prije svega nastoji se neprestano učiti; odbija beskorisne poslove kao i izlišne misli i riječi. “*Ut stultitia etsi adepta est quod concupivit numquam se tamen satis consecutam putat: sic sapientia semper eo contenta est quod adest, neque eam unquam sui pœnitet.*”³

Epikur oslobađa svog mudraca svakog predviđanja i brige za ono što će se dogoditi.⁴

Između zakona koji se tiču umrlih onaj mi se čini važnim koji traži da se djela vladarâ preispitaju nakon njihove smrti. Vladari su suvremenici ako ne i gospodari zakonâ: ono što Pravda nije mogla učiniti dok su bili živi, razumno je da ista ta Pravda učini s glasom što su ga o sebi ostavili, i oni i mnogi njihovi nasljednici: to su stvari koje su nam važnije od njihovih života. Takvo postupanje donosi izvanredne koristi narodima kod kojih se taj običaj čuva i poželjno je za sve dobre vladare koji se tuže da se sa spomenom na njih postupa jednako kao i sa spomenom na one koji su bili loši. Dugujemo jednaku podložnost i posluš svim kraljevima, jer se to odnosi na njihovu službu: ali štovanje i cijenu, a još više ljubav, dugujemo samo njihovoj vrlini. Prepustimo političkom redu da ih strpljivo podnosi iako su nedostojni, da prekriva njihove mane, da pomaže našim preporukama ove i one postupke sve dok njihova vlast treba našu podršku. No, kad jednom to bude gotovo, nema nikakva razloga da uskratimo Pravdi i svojoj slobodi izražavanje svojih pravih osjećaja, a poglavito da oduzmemo dobrim podanicima slavu što su s poštovanjem i

³ Ovo Ciceronovo mjesto (*Tuscul. disputationes*, V, 18) u izdanju iz 1595. Montaigne nadomješta svojim prijevodom: “Kao što ludost, kad joj se dadne ono što ište, neće biti zadovoljna, tako je mudrost zadovoljna onim što ima pred sobom i nikad nije nezadovoljna samom sobom.”

⁴ Prema Ciceronu, *Tusculanae disputationes*, III, 16.

vjernošću služili jednoga gospodara čiji su im nedostaci bili dobro poznati, jer tako lišavamo buduće naraštaje jednog korisnog primjera. A oni koji zbog neke privatne zaduženosti nepravedno slave uspomenu na nekog nevrijednog vladara, priklanjaju se pojedinačnoj pravdi na štetu opće pravde. Tit Livije s pravom kaže⁵ da je jezik ljudi koji su se hranili na kraljevskim jaslama uvijek pun glupih isticanja i praznih svjedočanstava, jer svatko izdiže svojega kralja do posljednje mjere vrijednosti i suverene veličine.

Možemo ne odobravati ponositost one dvojice rimskih vojnika koji se nisu ustručavali skresati Neronu u brk ono što su mislili.⁶ Kad je Neron prvoga upitao zašto ga mrzi, on mu je odgovorio: “Volio sam te kad si bio vrijedan, ali otkad si postao ubojica svojih najbližih, potpaljivač požara i gori od kočijaša, mrzim te kao što zavređuješ.” A drugi, kojega je pitao zašto ga hoće ubiti, odgovori mu: “Zato što ne vidim drugog lijeka tvojoj neprestanoj zloći.” Ali tko pri zdravoj pameti može ne odobravati svima poznata i sveopća svjedočanstva koja su izrečena nakon njegove smrti i koja će zauvijek vrijediti za njegovu samovolju i sva podla nedjela?

Zaista mi je žao što se u jednu tako zdravu vladavinu kakva je bila ona kod Lacedemonjana umiješao tako izopačen običaj. Kad bi neki od kraljeva umro,⁷ svi bi se njegovi drugovi i susjedi, svi robovi, muževi i žene bez razlike, udarali po glavi da iskažu svoju žalost i u svojim bi tužbama i naričanjima govorili da je taj bio najbolji među svim njihovim kraljevima, bez obzira na to je li bio dobar ili loš, pa su tako ukazivali vladarskom položaju hvalu koja pripada samo vrijednosti, koja zapravo pripada jednako i najvišima i najnižima. Aristotel⁸, koji se za sve zanima, razmišlja o Solonovoj

⁵ Tit Livije, XXXV, 48.

⁶ Anegdote su preuzete iz Tacita (*Anali*, XV, 67 i 68).

⁷ Prema Herodotu iz Saliatova prijevoda, VI, 73.

⁸ *Nikomahova etika*, I, 10.

III. poglavlje – OSJEĆAJI NAM SE ZALIJEĆU DALEKO ISPRED NAS

tvrdnji da se nitko prije smrti ne smije smatrati sretnim i pita se može li se smatrati sretnim onaj koji je časno živio i časno umro, ako se pokvari glas o njemu i ako mu potomstvo ostane u siromaštvu. Dok smo god živi, krećemo se za svojim poslovima onako kako nam je drago: ali kad smo jednom lišeni života, nemamo nikakve veze s onim što jest. I zato bi bilo bolje reći Solonu da čovjek nije sretan, jer to može biti tek onda kad ga više nema.

Quisquam

*Vix radicitus è vita se tollit, et ejicit:
Sed facit esse sui quiddam super inscius ipse,
Nec removet satis à projecto corpore sese, et
Vindicat⁹*

Bertrand de Glesquin¹⁰ je poginuo dok je opsjedao tvrđi grad Rancon¹¹ nedaleko od Puya u Auvergni. Kako su se branitelji opsjednutoga grada predali nakon toga, morali su gradske ključeve odnijeti i položiti na tijelo umrlog vojskovođe.

Kako je Barthelemy d'Alviane,¹² zapovjednik mletačkih četa, umro za trajanja njihova rata u gradu Bresse¹³, a tijelo mu je moralo biti preneseno u Mletke kroz veronski kraj, dakle preko neprijateljske zemlje, većina iz njegove vojske zaključila je da dopuštenje za prelazak valja tražiti od veronskih

⁹ Lukrecije (*De natura rerum*, III, 890, 875). Montaigne je dijelom preinačio izvorni tekst: "Čovjek se ne može odjednom osloboditi i odriješiti od života, ali, čak i kad toga nije svjestan, uvijek misli da će jedan dio njega preživjeti, pa se zato ne može kako treba osloboditi jasnog svog tijela."

¹⁰ Bertrand du Guesclin (1320?-1380), francuski ratnik i vojskovođa. Njegovi legendarni pothvati opjevani su u brojnim spjevovima.

¹¹ Châteauneuf-de-Randon. U *Annales d'Aquitaine* Jeana Bouchera (izd. 1557) navodi se: "Pred dvorcem Rangonom, četiri milje od Puya u Auvergni."

¹² Primjer je uzet iz Guicciardinijeve *Storia d'Italia*, čiji je prijevod objavljen 1568, a nalazio se u Montaigneovoj biblioteci.

¹³ Grad Brescia u sjevernoj Italiji.

gospodara. No, Teodor Trivulcije se tome suprotstavi i odluči da će radije proći na silu, pa što hrabrost u borbi dadne: “Ne priliči se, govorio je, da onaj koji se za života nikad nije bojao neprijatelja, sad kad je mrtav tobože iskazuje strah pred njima.”

I doista, slično je tome i u grčkim zakonima. Onaj koji je tražio od neprijatelja tijelo kako bi ga mogao sahraniti, samim je tim gubio pobjedu i nije mu bilo moguće upriličiti trijumf. A onome od kojega se to tražilo bio je to naslov da se on smatra pobjednikom. Tako je Nicias izgubio prednost koju je nesumnjivo izvojevao nad Korinćanima. I obrnuto, Agesilaj je osigurao prednost koju je pod sumnjivim okolnostima zadobio nad Beoćanima.¹⁴

Sve bi nam se to moglo činiti čudnovatim kad odvajkada ne bi bilo prihvaćeno da ne samo da brigu što je o sebi vodimo proširujemo i iznad ovozemaljskog života nego i da vjerujemo kako nas često nebeska milost prati i preko groba i da vrijedi i za ono što je ostalo od nas. O tome ima toliko mnogo starih primjera da možemo i ne obazirati se na naše pa nije ni potrebno da se na tome zaustavljam. Kad je bio na umoru, Eduard Prvi¹⁵, kralj engleski, nakon što je u dugotrajnim ratovima s Robertom, kraljem škotskim, iskusio koliko njegova prisutnost unaprjeđuje sve njegove poslove, jer mu je donosila pobjedu u svemu što je osobno započinjao, pod svečanom zakletvom obveže svog sina da nakon smrti proključa u vreloj vodi njegovo tijelo kako bi kosti odvojio od mesa, da nakon toga meso sahrani, a kosti nek sačuva kako bi ih uvijek nosio sa sobom i sa svojom vojskom kad god bi išao u rat sa Škotima.¹⁶ Kao da je usud povezao njegovu pobjedu i njegove ostatke...

¹⁴ Primjeri su uzeti iz Plutarha u Amyotovu prijevodu (*Nicias, II i Agesilaj, VI*).

¹⁵ Eduard I (1239-1307) pokorio je Škotsku 1296.

¹⁶ Ne zna se iz kojeg je izvora Montaigne uzeo taj podatak.

III. poglavlje – OSJEĆAJI NAM SE ZALIJEĆU DALEKO ISPRED NAS

Jean Vischa¹⁷, koji je pokrenuo ratove u Češkoj kako bi je obranio od Viklifovih zabluda, naredio je da ga nakon smrti oderu i od njegove kože učine bubanj koji će se nositi u svim ratovima protiv neprijatelja, jer je bio uvjeren da će to pomoći da ne prestane premoć koju je u ratovima protiv njih zadobio.¹⁸ I neki su Indijanci tako nosili u borbama protiv Španjolaca kosti jednog od svojih vojskovođa zbog ratnih uspjeha koji su ga pratili za života.¹⁹ I drugi narodi iz tog istog svijeta vukli su za sobom u bitkama tijela hrabrih muževa poginulih u njihovim borbama, kako bi im služila za sreću i ohrabrenje.

Prvi primjeri ostavljaju samo grobovima da čuvaju dobar glas o velikim djelima, ali ovi potonji hoće tome pribrojiti i moć djelovanja. Izvrstan je primjer vojskovođe Bayarda²⁰: kad je bio smrtno ranjen metkom iz puške kremenjače i kad su ga njegovi pozivali da se skloni, odgovorio im je da neće valjda pred smrt početi okretati leđa neprijatelju; i, nakon što se je hrabro borio dok su mu snage dopuštale, kad je počeo osjećati da je na izmaku i da će pasti s konja, naredi svom dvorjaninu da ga položi pred neko stablo ali tako da umre licem okrenutim prema neprijatelju. I ovaj tako učini.

Sad mi je dodati još jedan primjer koji je još važniji za takvo gledanje više nego ijedan od dosadašnjih. Car Maksimilijan²¹, pradjed sada kraljujućeg kralja Filipa, bijaše vladar obdaren velikim sposobnostima i, između ostalog, izvanrednom tjelesnom ljepotom. Međutim, u njegovim navadama

¹⁷ Jan Žižka (oko 1360-1424), češki vitez i husitski vođa koji je pobijedio kralja Sigismunda u bitkama 1420. i 1422.

¹⁸ Podatak što ga Montaigne donosi nalazi se kod brojnih kompilatora XVI. stoljeća.

¹⁹ Iz Fuméeova prijevoda *Histoire générale des Indes* (1584) Lópeza Gómara.

²⁰ Glasoviti francuski ratnik Pierre Terrail od Bayarda (1476-1524), poznatiji kao *Vitez bez mane i straha*.

²¹ Maksimilijan I, austrijski car (1459-1519). Ne zna se iz kojega je izvora Montaigne preuzeo ovaj primjer.

bila je i jedna osobina obratna od onih koje odlikuju vladare prijestoljem; nije nikad imao toliko osobnog sobara kojemu bi bio dopustio da ga vidi u donjoj odjeći. Kad bi izlazio iz kupelji, skrivao se pobožan kao kakva djevica i nije dopuštao ni svom liječniku ni bilo kome da mu vide one dijelove tijela koje smo navikli držati skrivenima. Ali ja, u koga su tako bezobzirna usta, moram priznati da sam po svojoj naravi dirnut s takve sramežljivosti. Osim kad je posrijedi veliko uvjerenje u nuždu ili zbog strasti, ne otkrivam ničijim očima uda ili čine koje nam naši običaji naređuju da budu sakriti. Pri tome mi je to teže nego što mislim da priliči mužu, a nadasve čovjeku mojeg zvanja²². No, on je to dotjerao do tolikog praznovjerja da je u svojoj oporuci izrijekom naredio da mu kad bude umro dobro zavežu gaće. Morao je u posebnom kodici- lu navesti da onaj koji mu ih bude navlačio ima pri tom povezane oči. A Kirovu naredbu njegovim sinovima da ni oni ni itko drugi ne vidi i ne dirne njegovo tijelo kad mu se duša bude odijelila od tijela pripisujem nekom njegovom posebnom uvjerenju. Jer i njegov povjesničar²³ i on sâm između drugih odlika kroz čitav su svoj život iskazivali posebnu brigu i poštovanje prema vjeri.

Nije mi se svidjela priča što mi je jedan velikaš ispričao o jednom mom prijatelju, čovjeku vrlo poznatom u ratu i u miru. Bilo je to kad je u dubokoj starosti umirao na svom dvoru, mučen neizdrživim bolovima od kamenca, i kad je zaokupljao svoje posljednje trenutke izvanrednom brigom kako će se odvijati počasti i ceremonija njegove sahrane, pri čemu je od sveg plemstva koje ga je posjećivalo zatražio da svečano obećaju da će biti na njegovu pogrebu. Samog je tog kneza, koji je bio prisutan kod njegovog posljednjeg časa, usrdno molio da naredi svem dvoru da se ondje nađe, navodeći svu silu primjera i razloga kako bi dokazao da je to nešto što pri-

²² Tj. vojničkog poziva.

²³ Tj. Ksenofont, koji to prenosi u *Kirovoj anabazi* (VIII, 7).

III. poglavlje – OSJEĆAJI NAM SE ZALIJEĆU DALEKO ISPRED NAS

pada čovjeku njegova roda. I reklo bi se da je izdahnuo zadovoljan nakon što je iskamčio to obećanje i nakon što je po svojoj volji odredio tijek i raspored vlastitog pogreba. Mogu reći da sam rijetko kada vidio primjer tako uporne taštine.²⁴

I druga protivna briga za koju nemam primjera u svojoj obitelji čini mi se da je posestrima onoj prvoj, a to je da si toliko zabrinut i zaokupljen pripremom svojega pogreba i da pri tomu vodiš računa o nekoj neprimjerenosti uštedi kad je u pitanju jedan sluga ili jedna svijeća. Vidim da neki hvale takve odluke i da je Marko Emilije Lepid zabranio svojim nasljednicima da nakon njegove smrti za njega upriliče one ceremonije koje su bile uobičajene u takvim prilikama²⁵. Imali su i tu umjerenosti i štedljivosti jer se želi izbjeći trošak i uživanje čija su nam uporaba i poznavanje nedokučivi? Eto vam jedne lake promjene običaja koja mnogo ne košta. Kad bih morao o nečem takvom odlučivati, mišljenja sam da bi se i u tome kao i u svim drugim našim odlukama svatko morao ravnati prema stanju onoga što ima. Filozof Lykon²⁶ mudro naređuje svojim prijateljima da njegovo tijelo sahrane ondje gdje oni smatraju da je najbolje, a za pogrebne svečanosti neka paze da ne budu ni rastrošne ni odveć upadljive²⁷. Ja bih prepustio vladajućim običajima da odrede kako će se obaviti te stvari i to bih prepustio onima koji se budu o meni brinuli. *“Totus hic locus est contemnendus in nobis, non negligendus in nostris.”*²⁸ I upravo je svetački rekao svetac: *“Curatio funeris,*

²⁴ Istu kritiku nalazimo i u Erazmovoj *Pohvali ludosti* (francuski prijevod iz 1544, str. 100).

²⁵ Prema Titu Liviju (epitom za XLVIII. knjigu).

²⁶ Grčki govornik (kraj V. st. pr. Krista) koji je napisao optužnicu protiv Sokrata, a zatim je bio osuđen na progonstvo. Ovaj je podatak uzet iz Diogena Laercija (*Lycon*, V, 74).

²⁷ U izvorniku stoji *mechaniques*, kao što je bio običaj za fizičke radnike koje se u XVI. stoljeću nazivalo *“gens mécaniques”*.

²⁸ *“To je briga koju za sebe moramo uvijek ostavljati po strani, ali je za svoje ne smijemo zanemarivati.”* Ciceron, *Tusc. disputationes*, I, 45.

*conditio sepulturæ, pompa exequiarum magis sunt vivorum solatia quam subsidia mortuorum.*²⁹ Zato je Sokrat na samrti rekao Kritonu, kad ga je ovaj upitao kako hoće biti sahranjen: “Onako kako vam bude drago.”³⁰ Kad bih se time morao baviti, držao bih za uputnije nasljedovati one koji, dok još žive i dišu, uživaju u redu i časti svojega groba i kojima je drago što u mramoru vide svoje mrtvo obličje. Blaženi oni koji umiju obveseliti i nagraditi svoja čula tvrdoćom i koji znaju živjeti od svoje smrti.

Gotovo da počinjem gajiti nepomirljivu mržnju protiv svake prevlasti puka premda mi se čini da je ona i prirodna i pravična kad se sjetim neljudske nepravde puka atenskoga koji je odlučio da se pogube bez milosti, čak ne saslušavši njihovu obranu, oni hrabri ratnici koji su upravo bili odnijeli pobjedu nad Lacedemonjanima u pomorskoj bici kod Arginuskih otoka³¹. Bio je to najžešći i najkrvaviji sukob koji su Grci ikada imali na moru, jer su nakon pobjede iskoristili priliku što su im davali ratni običaji radije nego da se ustave i pokupe svoje mrtve kako bi ih sahranili. Taj je pokolj postao još ogavnijim zbog ponašanja Diomedona.³² Ovaj je bio jedan od osuđenih, muž najodličnije kreposti, ratnik i političar. Nakon što je čuo presudu, istupi da uzme riječ, a nikome se do tog časa nije dopustilo da govori, pa umjesto da progovori u svoju obranu i da ukaže na očitu nepravdu tako okrutne odluke, samo je iskazao brigu za spas svojih sudaca preklinjući bogove da presudu okrenu prema njihovu spasu moleći da, zato što nisu ispunili zavjet što su ga on i njegovi drugovi učinili za tako velik ishod, ne navuku na sebe bi-

²⁹ “Briga oko sahrane, izbor groba, pogrebne raskoši više su utjeha za žive nego pomoć za mrtve.” Sveti Augustin, *De civitate Dei*, I, 12.

³⁰ Platon, *Fedon*, LXIV, 115 (u Ficinovu prijevodu).

³¹ Arginuski su otoci skupina malih otoka u Egejskome moru na istok od Lesbosa, gdje su Atenjani 406. pr. Kr. pobijedili spartansku flotu.

³² Kako pripovijeda Diodor Sicilski. Montaigne ga pozna iz Amyotova prijevoda (XIII, 31-32).

III. poglavlje – OSJEĆAJI NAM SE ZALIJEĆU DALEKO ISPRED NAS

jes bogova. I iskaže im kakav je to zavjet bio. I, ne cjenkajući se i ne rekavši više ni jednu riječ, hrabrim korakom pođe na stratište.

I doista, sudbina im je nakon nekoliko godina uzvratila istom mjerom, jer je Chabrias,³³ glavni zapovjednik atenjanske mornarice, nakon što je nadvladao Polisa, admirala spartanskoga, kod otoka Naksosa,³⁴ izgubio očite i sigurne plodove te pobjede koja je bila presudna za njihovu stranu, samo da ne bi upao u opasnost da se nad njim ostvari nesreća onog primjera. Da ne bi izgubio nekoliko mrtvih tijela svojih drugova, koja su plutala morem, dadne priliku sigurnog uzmaka svoj sili živih neprijatelja, koji su mu nakon toga skupo naplatili tu praznovjericu koja je došla u zao čas.

Quaeris quo jaceas post obitum loco?

*Quo non nata jacent.*³⁵

Ovaj drugi daje osjećaj počivanja tijelu bez duše:

Neque sepulchrum quo recipiat, habeat portum corporis,

*Ubi, remissa humana vita, corpus requiescat a malis*³⁶

Upravo nam tako priroda pokazuje da mnoge mrtve stvari imaju još tajnovite dodire sa životom. Vino se kvvari u podrumima prema promjenama što se događaju svakog godišnjeg doba u vinogradima. A meso divljači mijenja okus na mjestima gdje se soli, kako narod kaže, prema zakonima živoga mesa.

* * * * *

³³ Još jedan primjer iz Diodora u Amyotovu prijevodu (XV, 9).

³⁴ Do atenjanske pobjede kod Naksosa došlo je 376. pr. Kr.

³⁵ "Pitaš gdje ćeš ležati nakon smrti? Ondje gdje su oni koji još nisu rođeni." Seneka, *Trojanke*, II, 30.

³⁶ "Nek nema groba koji bi ga primio ni luke gdje bi, oslobođen tereta ljudskog života, njegovo tijelo počivalo daleko od zala." Enijeve stihove koje navodi Ciceron (*Tusculanae disputationes*, I, 44).

IV. poglavlje

KAKO DUŠA SVALJUJE BRIGE NA KRIVE STVARI KADA JOJ PRAVE NEDOSTAJU

Jedan naš plemenitaš, teški bolesnik od kostobolje, kad su mu liječnici naredili da nikako ne smije jesti slanu hranu, običavao je u šali odgovoriti da kad je u bolovima i mukama želi imati nekoga na koga će se iskaliti, pa čim počne grditi i proklinjati sad kobasice, sad goveđi jezik i šunku, odmah osjeti da mu je lakše. Ali, stvarno, kao što smo ruku podigli na udarac pa nas zaboli ako šaka ne pogodi cilja i ako smo je podigli utaman, tako kad hoćemo da nam neka namjera bude lijepa i dopadljiva, ne smijemo dopustiti da se izgubi i pođe u vjetar, nego nam ona mora biti cilj kojemu ćemo stremiti držeći je na razumnoj udaljenosti,

*Ventus ut admittit vires, nisi robora densæ
Occurrant silvæ, spatium diffusus inani¹;*

tako se i nama čini da se potresena i uzbuđena duša gubi u sebi samoj ako joj ne damo oslonca; zato joj uvijek valja označiti

¹ “Jednako kao što vjetar, ako mu se guste šume ne suprotstave, gubi svoju snagu rasipajući se u praznom prostoru.” Lukan, *Farsalija*, II, 362.

IV. poglavlje – KAKO DUŠA SVALJUJE BRIGE NA KRIVE STVARI...

čvrstu točku prema kojoj će smjerati i svoj cilj dostići. Govoreći o onima koji su zaljubljeni u mlade opice i psiće, Plutarh kaže² da ona ljubavna sklonost koja je u nama, kad nema pravog predmeta ljubavi, na taj način stvara lažnu i ispraznu ljubav. Tako i mi vidimo da uzbuđena duša zapravo sama sebe vara, gradeći lažni i izmišljeni razlog i radije će ići protiv svojega uvjerenja nego što bi pristala da bude bez cilja.

Tako i zvijeri njihov bijes navodi da napadaju kamen ili željezo koje ih je ozlijedilo i da se vlastitim zubima osvete na sebi samima zbog boli što je osjećaju,

*Pannonis haud aliter post ictum savior ursa
Cum jaculum parva Lybis amentavit habena,
Se rotat in vulnus, telumque irata receptum
Impetit, et secum fugientem circuit hastam³.*

Kakve li sve razloge izmišljamo za zla koja nas zadese? Na što se sve ne obaramo s razlogom ili bez razloga samo da bismo imali nešto na što ćemo upraviti svoju srdžbu? Jer, ni te lijepe plavokose pletenice što ih tako nemilosrdno čupaš, ni bjelina tih grudi koje u svom jadu tako okrutno udaraš nisu zlokočnim olovom ubile tvog voljenog brata: drugamo upravi svoj bijes. Govoreći o rimskoj vojsci u Hispaniji, nakon pogibije svoje dvojice braće, izvrsnih vojskovođa, Livije kaže *“flere omnes repente et offensare capita”*⁴. Nije li mudrac Bion duhovito rekao o onom kralju koji je u znak žalosti sebi čupao kosu: “Zar ovaj misli da gola čela olakšava boli?”⁵

² U *Životu Periklovu* (prijevod Amyotov, I, 104).

³ “Tako panonska medvjedica, još bjesomučnija kad ju je pogodilo koplje što ga drži kratka uzica od libijske kože, valja se po svojoj rani i bijesno nastoji ugristi sulicu koja ju je probola i hoće istjerati gvožđe koje zajedno s njom bježi.” Lukan, *Farsalija*, VI, 220.

⁴ “Svi se dadoše u plač i udaranje u glavu.” Tit Livije, XXV, 37. Dva brata o kojima Tit Livije govori su Publius i Cneius Scipio.

⁵ Prema mjestu iz Cicerona (*Tusculanae disputationes*, III, 26): “In quo facetum illud Bionis perinde stultissimum Regem in luctu capillum sibi evellere, quasi calvitio mœror levaretur.”

Tko nije vidio kockare kako grizu i gutaju karte, kako se dave progutanim kockama da bi na nečemu osvetili gubitak svojega novca? Kserkso je bičevao Helespont, okovao ga lancima, izdijelio mu na pregršte uvreda i napisao izazov brdu Atosu.⁶ Kir je svu svoju vojsku zabavljao nekoliko dana osvećujući se rijeci Gydnus zbog straha što ga se napatilo pokušavajući je pregaziti, a Kaligula je dao srušiti jednu prekrasnu kuću zbog užitaka⁷ što ih je njegova mati u njoj doživjela.

Za moje mladosti narod je govorio da se jedan od kraljeva⁸, naš susjed, kad je od Boga bio ošinut, zarekao da će se osvetiti: i tada naredi da mu se za dugih deset godina nitko ne moli, da ga nitko ne spomene i – koliko je to mogao zapovijediti – da se u nj ne vjeruje. Time se htjelo opisati ne toliko ludost koliko oholost i prirodenu taštinu naroda o kojem je priča govorila. Sve su te mane povezane jedna s drugom, ali takva činjenja doista prije proizilaze iz tašte samodopadnosti nego iz gluposti.

Kad ga je snaga oluje dugotrajno bacala amo tamo po moru, Cezar August⁹ počne izazivati boga Neptuna i za svečanosti igara u cirku dade ukloniti njegovu sliku iz reda gdje je bila s drugim bogovima – i to sve da bi mu se osvetio. U tome mu se može još manje oprostiti nego onima prvima i još manje nego što mu je bilo oprošteno kada je, nakon poraza u jednoj bici¹⁰ pod Kvintilijem Varom u Germaniji, ludovao od bijesa i očaja, udarajući glavom u zid i neprestano vapiju-

⁶ Preuzeto iz Amyotova prijevoda Plutarha, *Kako valja obuzdavati srdžbu*, V, 57.

⁷ U Herkulanumu. U izvornicima doista stoji *plaisir* “zadovoljstvo, uživanje”, a moralo bi stajati *desplaisir* “jad, nevolja, muka, patnja”, jer Seneka (*De ira*, III, 21 i 22), koji je ovdje Montaigneov izvor, kaže da je Kaligula dao srušiti tu kuću zato što je njegova mati u njoj bila držana kao u tamnici.

⁸ Ne zna se na kojega kralja Montaigne misli.

⁹ Prema Svetoniju (*Život Augustov*, XVI).

¹⁰ Prema Svetoniju (*Život Augustov*, XXIII).

IV. poglavlje – KAKO DUŠA SVALJUJE BRIGE NA KRIVE STVARI...

ći: “Vare, Vare, vrati mi moje vojnike”. Jer, oni koji se obraćaju samom Bogu ili sudbini, nadmašuju sve u svojoj ludosti to više što se tome pribraja i bogohulnost, kao da sudbina ima uši koje bi marile za naša lupetanja. To naliči onome što se govori za Tračane,¹¹ koji, kad gromovi tutnje i munje sijevaju počinju s titanskom osvetom odapinjati strijele prema nebu ne bi li Boga priveli razumu. Dobro je prisjetiti se riječi onog starog pjesnika kod Plutarha¹²:

*Point ne se fault courroucer aux affaires.
Il ne leur chaut de toutes nos choleres¹³.*

Bilo kako bilo, nećemo nikada dovoljno pokude izgovoriti kad su u pitanju ljudi ispadi našega duha.

* * * * *

¹¹ Prema Saliatovu prijevodu Plutarha, IV, 34.

¹² U raspravi *Comment il fault refrener la cholere*, IV.

¹³ “Ne valja se (na bogove) ljutiti zbog naših posala. / Baš je njima stalo do našega bijesa.” Plutarh, *O miru duše*.

V. poglavlje

AKO ZAPOVJEDNIK OBRANE OPSIJEDNUTA GRADA MORA IZIĆI DA BI PREGOVARAO

Lucije Marcije, legat Rimljana, hoteći u ratu protiv Perzeja, kralja macedonskoga, dobiti na vremenu koje mu je još nedostajalo da pripremi svoju vojsku, ubacio je nekoliko varljivih prijedloga o sporazumu, na koje je još bunovan kralj pristao na primirje od nekoliko dana.¹ Na taj je način ovaj dao svom neprijatelju priliku i mogućnost da se naoruža, a baš je to bio razlog njegove konačne propasti. Pa ipak, starci u rimskome Senatu, vjerni običajima svojih predaka, osudiše taj postupak jer da je suprotan njihovim starim navadama, a te su tražile, rekoše, da se borba mora voditi srcem i hrabrošću, a ne iznenadnim varkama i noćnim prepadima, niti hinjenim uzmacima i sakupljanjem raštrkanih četa te da se rat smije započeti samo kada ga se objavi, a često i nakon što se navijesti čas i mjesto borbe. Poštujući takvo svoje uvjerenje, vratiše Piru njegova liječnika izdajicu², a Faliscima

¹ Anegdota iz Tita-Livija, XLII, 37.

² Jer je bio obećao da će otrovati Pira.

njihova vjerolomnog školnika³. To su doista bili pravi rimski postupci, a ništa sličnoga grčkoj domišljatosti ili punskoj lukavosti gdje je pobijediti silom manje vrijedno nego pobijediti prijevarom. Varanje može jednom poslužiti, ali samo se onaj drži nadvladanim koji zna da ga nije pobijedila varka ni sreća nego hrabrost, poštena borba prsa o prsa u čestitu i pravednu ratu. Dobro se vidi iz govora tih vrijednih ljudi da još nisu bili primili ove lijepe riječi:

*dolus an virtus quis in hoste requirat?*⁴

Polibije⁵ kaže da je Ahejcima bila mrska svaka prijetvornost u ratu i da se nisu smatrali pobjednicima sve dok nisu neprijatelja u hrabrosti nadvisili. “*Eam vir sanctus et sapiens sciet veram esse victoriam, qua salva fide et integra dignitate parabitur*”⁶, kaže jedan drugi.

*Vos ne velit an me regnare hera quidve ferat fors
Virtute experiamur?*⁷

U kraljevstvu Ternate⁸, među narodima koje mi na sva usta nazivamo barbarskima, poštuje se običaj da se ne započinje rat ako nije prije toga naviješten; tome dodaju opširno izvješće o sredstvima koja će u ratu upotrijebiti: kakva će to biti sredstva, koliko će biti ratnika, kakvo streljivo, kakvim će se oružjem braniti, a kakvim napadati; ali, kad se sve to učini, pa neprijatelj ne odstupi ili ne prihvati dogovor, oni drže

³ Aluzija na učitelja iz Falerija, koji je predao Rimljanima, tada u ratu s Etruščanima, djecu najvažnijih faliskičkih obitelji.

⁴ “Tko će u boju nas pitat da l’ hrabrost nam služi il’ varka.” Vergilije, *Eneida*, II, 390 (prijevod B. Klaića)

⁵ Polibije (oko 202-120. pr. Kr.), grčki povjesničar.

⁶ “Krepostan i mudar muž zna da je jedina prava pobjeda ona koju smo postigli ne pogazivši ni čestitost ni dostojanstvo.” Florus, I, XII, kako ga navodi Justus Lipsius, *Politika*, V, 17.

⁷ “Da li vama ili meni sudbina čuva prijestolje? Neka hrabrost odluči.” Enije naveden kod Cicerona u *De officiis*, I, 12.

⁸ Ternate je indonezijski otok u sjevernom molučkom arhipelagu. U svoje je vrijeme bio glasovit sa svojih mirodija.

zakonitim da bez sustezanja upotrijebe i najgora sredstva i ne misle da bi ih se moglo optužiti za vjerolomstvo, podmuklost i za bilo koji postupak koji im pomaže da pobijede.⁹

Stari su Firentinci bili toliko daleko od same pomisli da iznenadnim napadom steknu prednost pred neprijateljem da su ih obavještavali mjesec dana prije nego što će rasporediti čete neprestanim udaranjem u zvono koje su zvali Martinnella.¹⁰

A što se tiče nas koji smo u tim stvarima manje sitničavi i koji držimo da ratna čast pripada onome koji od rata ima koristi i koji zajedno s Lisandrom¹¹, mi kažemo: “kad je lavlja koža preuska, valja je proširiti komadićkom lisičje”¹². Najčešći slučajevi iznenađenja proistječu iz takove prakse i nikad, dodajemo mi, nema slučaja u kojem bi svaki poglavar morao imati toliko izoštreno oko kao onda kad pregovara i sklapa sporazume. I upravo zbog toga vrijedi pravilo, kojega se drže svi vojskovođe našega vremena, da zapovjednik opsjednuto-ga grada nikad sâm ne smije izići da bi pregovarao s neprijateljem. U vrijeme naših otaca upravo je to bilo spočitnuto gospodarima Montmorda i Assignija kad su branili Mousson od grofa od Nansauta¹³. Kad to imamo u vidu, moglo bi se opravdati onoga koji bi tako izišao iz opsjednuto-ga grada ako bi sigurnost i prednost i dalje bili na njegovoj strani. Kao što je grof Guy de Rangon učinio u gradu Regge¹⁴ (ako je

⁹ Tako tvrdi Goulard u svojoj *Histoire de Portugal* objavljenoj 1581 (knj. XLV, pogl. 16).

¹⁰ Taj podatak donose Niccolò Machiavelli (*Istorie fiorentine*, II) i Giovanni Villani (*Cronica*, VI, 75).

¹¹ Lisandar je bio spartanski vojskovođa koji je osvajanjem Atene (404. pr. Kr.) završio peloponeski rat.

¹² Ovu maksimu uzetu iz Plutarha (u Amyotovu prijevodu) često su navodili francuski pisci XVI. stoljeća, a spominje ju i Machiavelli (*Il Principe*, XVIII).

¹³ Riječ je o opsadi grada Moussona 1521. koji je opsjedao grof od Nassaua. Montaigne crpi taj podatak iz *Mémoires* braće Du Bellay I, 22.

¹⁴ Reggio.

vjerovati du Bellayu¹⁵, jer Guicciardini¹⁶ kaže da je to bio on glavom) kad mu je gospodar Escuta prišao kako bi započeo pregovore. Čim je napustio svoju tvrđu, podigla se buna za trajanja pregovora pa je ne samo gospodar od Escuta i njegova pratnja bio u lošijem položaju nego je i Aleksandar Trivulzio tu bio ubijen, a on sâm je bio prinuđen, ako je želio spasiti glavu, da slijedi grofa i da se, uzdajući se u njegovu časnu riječ, skloni od napada u svoj grad.

Kad je Eumen¹⁷ u gradu Nori prisiljen od Antigona koji ga je opsjedao da iziđe i pregovara s njime upućujući mu poruku da je i pravo da iziđe preda nj zato što je on veći i moćniji, Eumen to odbije nakon što je ponosito odgovorio: “Nikad neću prihvatiti da je netko veći od mene dok god u ruci budem držao mač.” I nije pristao sve dok mu Antigon nije dao vlastita nećaka Ptolomeja kao taoca, upravo onako kako je to Eumen tražio.¹⁸

Ima još onih koji su dobro učinili što su izišli uzdajući se u časnu riječ napadača. Najbolje o tome svjedoče Henry de Vaux, šampanjski vitez, kojega su Englezi držali pod opsadom u gradu Commercyju, i Barthelemy de Bonnes koji je zapovijedao opsadom. Nakon što je izvana potkopao najveći dio grada, tako da je samo još trebalo podmetnuti vatru¹⁹ da se svi opsjedani građani nađu pod ruševinama, rečenog je Henrika pozvao da iziđe i da započne pregovaranje. Kad je vlastitim očima vidio sigurnu propast, ovaj je to učinio s još trojicom svojih i zbog toga se smatrao posebno zaduženim prema svom neprijatelju. Nakon što se sa svim svojim ljudi-

¹⁵ Du Bellay, *Mémoires*, I, 29.

¹⁶ Talijanski povjesničar Francesco Guicciardini (1483-1540), čija je *Povijest Italije* objavljena u francuskom prijevodu 1568 (str. 670).

¹⁷ Eumen (Εὐμένης) iz Kardije, smaknut 315. pr. Kr. od Antigona.

¹⁸ Prema Amyotovu prijevodu Plutarha (*Eumen*, V).

¹⁹ U to se vrijeme podmetala vatra pod građu kojom se potkopavao opsjedani grad kako bi se srušilo zidine.

Eseji – KNJIGA PRVA

ma predao, vatra je podmetnuta pod drvenu građu, drveni su potpornji popustili i grad je srušen do posljednjeg kamena.²⁰

Ja lako vjerujem u dobru vjeru drugoga. No, teško bi tako bilo kad bih prosudio da to činim više iz očaja i u pomanjkanju hrabrosti nego iskreno i vjerujući u njegovu čestitost.

* * * * *

²⁰ Prema kronici francuskog povjesničara Froissarta (I, 209).

VI. poglavlje

KAKO ČAS PREGOVARANJA MOŽE BITI POGIBELJAN

Pa ipak, nema tome dugo, vidio sam u svojoj blizini u Mussidanu¹ kako se oni koje je vojska silom istjerala iz njihovih kuća iz sveg grla bune govoreći o izdaji, jer su ih dok su pregovori o primirju još trajali, na prijearu iznenadili i mnoge pobili. Takvo što bi se u drugim vremenima i moglo smatrati izdajom, ali, kako rekoh, mi se ponašamo na način koji je vrlo daleko od tih pravila i ne smije se očekivati povjerenje jednih u druge sve dok ugovor nije konačno zapečaćen, pa čak će i tada osvajač imati dosta muke da održi svoje obećanje.

Uvijek je bilo opasno uzdati se da će pobjednička vojska poštovati riječ što ju je dala jednom gradu koji se upravo predao pod prihvatljivim i povoljnim uvjetima, a još je opasnije dopustiti vojnicima slobodan ulazak dok je još sve u žaru borbe. Kad je L. Æmilius Regillus,² pretor rimski, izgubio i previše vremena u pokušajima da silom zauzme grad Fo-

¹ Do opsade malog mjesta Mussidana u Périgordu, šest milja udaljenog od Montaignea, došlo je u travnju 1569.

² Primjer je uzet od Tita Livija (XXXVII, 32).

cej³, i to zbog izvanredne hrabrosti građana koji su se zdušno branili, sklopi s njima sporazum da će ih priznati za prijatelje naroda rimskoga i da će u grad ući kao da je Rimu pridruženo mjesto, uvjeravajući ih da se ne moraju bojati od bilo kakva neprijateljskog čina. No, kad je na najsvečaniji način u grad ušao sa svojim četama, koliko god da se trudio više nije bilo u njegovoj moći da obuzda svoje vojnike. Pred njegovim su očima opljačkali dobar dio i tako su prava pohlepe i osvete nadvladala snagu njegova dostojanstva i same vojničke stege.

Kleomen je znao reći da sve zlo što ga ljudi mogu nanijeti neprijatelju u ratu nadilazi pravdu i da njoj nije podložno bilo prema božanskim bilo ljudskim zakonima.⁴ I, nakon što je ugovorio sedmodnevno primirje s Argejcima, već ih je treće noći usred sna napao i porazio, navodeći da u sporazumu nije bilo govora o noćima nego samo o danima. No, bogovi su kaznili tu vjerolomnu opakost.

Za vrijeme pregovora i dok su se natezali oko pitanja sigurnosti, grad je Kazilin⁵ na prepad osvojen⁶, a to se dogodilo u vrijeme najznamenitijih vođa i kad je rimska vojska bila savršeno uređena. Jer, nije rečeno da nam ne bi bilo dopušteno okoristiti se glupošću svojih neprijatelja kao što se koristimo i njihovom malodušnošću. Naravno, rat ima mnogo razumnih povlastica koje idu na štetu razumu i ovdje mora vrijediti pravilo: “*neminem it agere ut ex alterius prædetur inscitia*”⁷.

No, čudim se slobodi koju Ksenofont dopušta i riječima i djelima svog savršenog vladara,⁸ a on je sâm i pisac i te kako

³ Phocaea (Φώκαια), grad u Joniji, odakle se naselila Massilia.

⁴ Preuzeto iz Plutarha (*Mudre izreke Lacedemonjana*, članak Κλεομένης).

⁵ Casilinum, grad u Kampaniji.

⁶ Prema Titu Liviju (XXIV, 19).

⁷ “Nek nitko svoju korist ne traži u neznanju drugoga.” Ciceron, *De officiis*, III, 17.

⁸ Na ovom mjestu u tekstu stoji *de son parfait empereur*, no, tu Montaigne uzima riječ *empereur* s apsolutnom vrijednošću lat. *imperator* i misli na idealnog suverena u *Kirovoj anabazi*.

velikog ugleda i kao vođa i kao mislilac među prvim Sokratovim učenicima. Ja se ipak ne slažem s tolikom mjerom slobode koju on dopušta u svim stvarima i na svim mjestima.

Kad je gospodin d'Aubigny opsjedao Kapuu⁹ i izložio je strahovitoj vatri, a gospodin Fabrizio Colonna, kapetan gradski, s jedne kule započeo pregovarati, njegovim je vojnicima malo popustila pozornost, što su naši iskoristili, zauzeli grad i do temelja ga razrušili. I, u novije doba, u gradu Yvoyu¹⁰, gospodin Jullian Rommero učinio je taj nepromišljen korak kako bi započeo pregovore s vrhovnim zapovjednikom, a vrativši se u grad vidje da ga je neprijatelj zauzeo.¹¹ No, da ne bismo na tome završili, recimo da je markiz de Pesquaire¹², kod opsade Genove,¹³ gdje je vojvoda Octavian Fregosa vodio vojsku pod našim vrhovnim poglavarstvom, bio toliko daleko dopro u pregovorima da se držalo kako je sporazum gotovo sklopljen. Međutim, Španjolci su se ušuljali u grad i iskoristili to lukavstvo kao da su u otvorenoj borbi pobijedili. Sličnih je stvari bilo i poslije, primjerice u Lignyju u pokrajini Barrois, gdje je zapovjednik bio grof de Brienne. Kad mu je Car osobno opsjeo grad, Bertheuille, namjesnik spomenutog grofa, izišao je pregovarati i dok su pregovori vođeni – grad je osvojen.¹⁴

Zato i kažu

*Fu il vincer sempre mai laudabil cosa,
Vincasi o per fortuna o per ingegno.*¹⁵

⁹ Capua je talijanski grad kod Caserte. Primjer se navodi prema Guicciardiniju (*Histoire d'Italie*, V, 2).

¹⁰ Yvoy, današnji Carignan, mali grad u Ardenima. Ovdje ga je Montaigne pogrešno uzeo za Dinan, koji je bio pod opsadom 1554. i u kojem se zbio opisani događaj.

¹¹ Paradin, *Continuation de l'histoire de notre temps*, 1568, fol. 228, v^o.

¹² Gospodar Pescare na Jadranu.

¹³ Navedeno prema *Mémoires* braće Du Bellay iz 1569, I, 138. Isti događaj opisuje i tal. povjesničar Guicciardini (*Histoire d'Italie*, XIV, 5).

¹⁴ Iz istog izvora (IX, 328).

¹⁵ "Uvijek je bilo slavno pobijediti, pa pobijedio ti srećom ili vještinom." Ludovico Ariosto, *Orlando furioso*, XV, 1.

Međutim, filozof Hrizip¹⁶ nije bio tog mišljenja, a nisam ni ja: jer, govoraše, oni koji se utrkuju moraju sve svoje snage uložiti u brzinu i nikako im nije dopušteno staviti ruku na svog suparnika kako bi ga zaustavili niti podmetnuti mu nogu da padne.

Još plemenitiji bijaše veliki Aleksandar kad je Poliperkonu¹⁷, kad ga je ovaj svjetovao da se posluži noćnom tminom u napadu na Darija, odvratio: “Ne priliči meni da pobjedu ukradem”: “*malo me fortuna pœniteat, quam victoria pudeat*”¹⁸;

*Atque idem fugientem haud est dignus Orodem
Sternere, nec jacta cœcum dare cuspide vulnus:
Obvius, adversoque occurrit, seque viro vir
Contulit, haud furto melior, sed fortibus armis.*¹⁹

* * * * *

¹⁶ Chrysippus (Χρῦσιππος), stoički filozof (oko 220. pr. Kr.). Montaigneov navod je prema Ciceronu (*De officiis*, III, 10).

¹⁷ Polyperchon, macedonski ratnik i vojskovođa (oko 380-301. pr. Kr). Služio je pod Filipom, a Aleksandra je slijedio u Aziji.

¹⁸ “Radije ću se žaliti na svoju sreću nego sramiti se sa svoje pobjede.” Rufo Kvint Kurcije, IV, 13.

¹⁹ “Jošte Mezencije spazi gdje – kao da bježanje hini – / leđima okrenut njemu junačina Orod se bori, / al ga ne napadne s leđa, jer to mu se kukavnim čini, / već ga obleti u trku i pred njim se nenadno stvori, / [junak s junakom se skobi, a dvoboj Mezencije dobi].” Vergilije, *Eneida*, X, 372 i s. (prijevod B. Klaića).

VII. poglavlje

PO NAMJERI SE SUDE NAŠA DJELA

Kaže se da nas smrt oslobađa svih naših obveza. Poznam ih nekoliko koji su to drugačije shvatili. Engleski je kralj¹ uglavio s Don Filipom, sinom cara Maksimilijana (ili, da ga još slavnije oslovim) ocem cara Karla Petoga, da će mu rečeni Filip izručiti vojvodu od Suffolka, pristašu Bijele ruže² i njegova neprijatelja, koji je bio pobjegao i našao utočište u Nizozemskoj uz obećanje da neće ništa poduzeti kako bi ubio rečenog vojvodu. Međutim, na samrtnoj postelji oporukom je naredio svome sinu da ga ubije netom on bude umro.

Nema dugo od tog vremena, u tragediji što nam ju je vojvoda od Albe predstavio u osobama grofova Horne i Aigüemonda³ bilo je vrlo mnogo važnih stvari, a među inima da

¹ Anegdota je uzeta iz djela braće Du Bellay (*Mémoires*, I, 7).

² U borbi za prijestolje izbio je rat između kuća Lancaster i York, tzv. rat dviju ruža, 1455-1485, koji je nakon vladanja Eduarda IV. i Rikarda III (iz kuće York) završio pomirenjem i ženidbom Henrika VII. Tudora s Elizabetom od Yorka, pa 1485. dolazi na prijestolje dinastija Tudor.

³ Egmont. Grof od Hornea i grof od Egmonta bili su smaknuti 4. lipnja 1568.

je rečeni grof od Aiguemonda, na čiju se je vjeru i jamstvo grof od Horna došao predati vojvodi od Albe, sam uporno molio da se prvi popne na stratište kako bi ga smrt oslobodila obveze koju je imao prema grofu od Horna. Čini mi se da smrt nije oslobodila prvoga od zadane vjere, a da je drugi bio slobodan i bez smrti. Nismo obvezani učiniti ono što prelazi naše snage i naša sredstva, i to s razloga što učin i izvršenje zaista nisu nikako u našoj moći i da nama preostaje samo volja: na toj se volji nužno temelje i uspostavljaju sva pravila o ljudskim dužnostima. Zbog toga je grof od Aiguemonda, imajući dušu i volju vezanima danom riječi, premda moć da je održi nije bila u njegovim rukama, bio nedvojbeno oslobođen svoje obveze čak da je i nadživio grofa od Horna. Ali, Kralja Engleskoga, koji je svjesno i namjerno prekršio zadanu riječ, ne može se ništa više opravdati za to što je sve do nakon svoje smrti odložio izvršenje svoje nevjere nego Herodotova zidara koji je, dok je god živio, vjerno čuvao tajnu o blagu svojega gospodara Kralja Egipatskoga i tek ju je na smrtnoj postelji otkrio svojoj djeci⁴.

U svoje sam vrijeme vidio više njih koje je savjest uvjerila da među svojim imaju i tuđih dobara pa su odlučili da to isprave oporukom nakon svoje smrti. Takvi kao da nisu ništa učinili valjanoga ni time što su toliko dugo otezali tako važnu stvar ni time što su htjeli nepravdu ispraviti uz tako malo vlastite štete. Oni su povrh svega dužni dati nešto od svoga. I što je teža njihova plaća i što njima samima teže pada to će njihovo vraćanje biti pravednije i zaslužnije. Pokajanje iziskuje kažnjavanje samoga sebe.

Još gore čine oni koji otkrivanje neke opake želje prema svojem iskrnjemu ostavljaju do svog posljednjeg časa nakon što su je čitav život skrivali; oni pokazuju malo brige za vlastitu čast i još manje za svoju savjest zato što iz poštovanja

⁴ O tome govori Herodot, II, 121, a isto prenosi Henri Estienne (1470-1520) u svojoj *Apologie pour Hérodote*, XV, 16.

VII. poglavlje – PO NAMJERI SE SUDE NAŠA DJELA

prema samoj smrti nisu znali odbaciti mržnju nego su joj na-
protiv produžili život nakon svojega života. Nepravedni su
suci koji odlažu presudu za vrijeme kad više neće znati o če-
mu se sudi.

Koliko god mogu, čuvat ću se da moja smrt ne rekne ne-
što što moj život prije toga nije rekao⁵.

* * * * *

⁵ U izdanju iz 1595. ovdje se dodaje *et apertement*, tj. glasno, javno, otvoreno.

VIII. poglavlje
O DOKOLICI I DANGUBLJENJU

Kao što vidimo da na zemlji dugo ostavljenoj na ugaru, koja je inače i rodna i plodna, raste na stotine tisuća divljih i beskorisnih trava i da je, ako je hoćemo iskoristiti, valja težiti i zasijati dobrim sjemenjem kako bi nam bila od koristi; i kao što vidimo da žene same donose bezoblične komade mesa, ali, da bi došlo do dobra i prirodnog roda, valja ih oploditi drugačijim sjemenom¹: isto je i s duhom. Ako ga ne zaokupimo nekom stvari koja će ga obuzdati i umiriti, on će se bez reda prosipati amo tamo po poljima pustih misli.

*Sicut aquæ tremulum labris ubi lumen ahenis
Sole repercussum, aut radiantis imagine Lunæ
Omnia perolitat latè loca, jámque sub auras
Erigitur, summique ferit laquearia tecti.*²

¹ Tu je misao Montaigne našao u Amyotovu prijevodu Plutarha, *Préceptes du mariage*, LXV.

² "...kao u posudi s vodom što lomi se svjetlost sunčana / ili treperava zraka što mjesečeva odsijeva sjajna, / amo i onamo skače, te časak spram neba se vine, / časak u visokom domu na stropu zablista i sine." Vergilije, *Eneida*, VIII, 22 i d. (prijevod B. Klaića).

VIII. poglavlje – O DOKOLICI I DANGUBLJENJU

A nema te ludosti ni sanjarije koju on neće u tom nemi-
ru potpaliti,

*velut agri somnia, vanae
Finguntur species*³.

Duša koja nema utvrđena cilja – gubi se: jer, kao što je ka-
zano, biti posvuda isto je što i ne biti nigdje.

*Quisquis ubique habitat, Maxime, nusquam habitat*⁴.

Kad sam se nedavno povukao u mir svojega doma⁵, čvr-
sto odlučiv da se ni u što neću miješati i da ću u miru i daleko
od svega proživjeti ono malo vremena koje mi je preostalo,
činilo mi se da ne mogu učiniti veći dar svojem duhu nego
da ga ostavim da u pravoj dokolici planduje i da bude zaokup-
ljen samim sobom; a nadao sam se da će mu to odsele biti lak-
še, budući da je s vremenom postao staloženiji i zreliji. No,
nalazim ovo:

*variam semper dant otia mentem*⁶,

a meni se upravo obrnuto čini da se duh poput konja koji se
otrgnuo konjaniku prepušta sam sebi i juri sto puta brže nego
bi ijedan jahač to od njega iskao, a u meni izazivlje toliko hi-
mera i strahovitih prikaza, koje su jedna gora od druge i ko-
je mi se nameću bez reda i svrhe, pa sam ih tada, kako bih u
miru mogao sagledati svu njihovu ludost i čudnovatost, po-
čeo popisivati, vjerujući kako ću s vremenom njima posra-
miti vlastiti duh.

* * * * *

³ “Kao što bolestan čovjek sanja kujući lude tlapnje.” Horacije, *Ars poeti-
ca*, 7.

⁴ “Koga god ima na svim mjestima, Maksime, toga nema nigdje.” Mar-
cijal, *Epigr.*, VII, 23.

⁵ Bilo je to 1571. godine.

⁶ “Besposlica razgoni duh na sve strane.” Lukan, *Farsalija*, IV, 704.

IX. poglavlje
O LAŽLJIVCIMA

Nema čovjeka kojem bi tako slabo priličilo da govori o pamćenju. Jer mu ja u sebi gotovo ne vidim ni traga i mislim da na svijetu nema pamćenja koje bi bilo tako varljivo i nedovoljno. Sve ostale moje sposobnosti uglavnom su kao u drugih ljudi i onakve kakve redovito srećemo. No, u toj, o kojoj govorim, mislim da sam jedinstven i veoma rijedak, te da po tome mogu biti na glasu.¹

Osim prirodnih poteškoća koje čovjek zbog toga ima, jer Platon je zbog njezine nužnosti memoriju nazvao velikom i moćnom božicom², kod nas, kad se hoće reći da netko nema pameti, ljudi kažu da slabo pamti, a kad se ja žalim na svoje slabo pamćenje, ne vjeruju mi i kore me kao da za sebe kažem da sam lud. Ne vide razlike između pamćenja i pameti, a to je za moj slučaj još gore. No, čine mi krivo, jer iz iskustva

¹ U ranijim izdanjima Montaigne je bio dodao: *Mogao bih o tome nadugo i lijepo pripovijedati, ali zasada je bolje da slijedim nit onoga što sam započeo.* To "pripovijedanje" ćemo moći čitati u XVII, II.

² Platon, *Kritija*, CVIII.

proishodi upravo obratno, to jest da se uz odlične memorije povezuju slaba prosuđivanja. Čine mi krivo i time što mene, koji ništa ne znam tako dobro graditi kao prijateljstvo, iste riječi koje govore o mojem nedostatku, prikazuju kao nezahvalno čeljade. Moje sklonosti sude po mojemu pamćenju i iz prirodnog nedostatka prave nedostatak savjesnosti. Kažu: “Zaboravio je tu i tu molbu ili ovo i ono obećanje. Ne sjeća se svojih prijatelja. Nije se sjetio reći ili učiniti ili prešutjeti ovo ili ono za moju ljubav...” I, doista, događa mi se da zaboravim, ali nikada ne prepuštam namaru ono što mi je prijatelj stavio u dužnost. Mislim da bi bilo dovoljno da se zadovolje time što sam u nečemu slab, ali da od toga ne prave zlonamjernost, jer to je mana protivna mojoj naravi.

No ipak se nekako i tješim. Prvo, time da je to zlo u kojemu sam poglavito našao načina da ispravim drugo jedno zlo koje bi se u meni bilo rodilo, a to je slavohleplje, jer to je nepodnošljiva mana kod svakoga tko se upušta u javne poslove. Naime, kako nam pokazuju mnogi primjeri o napredovanju prirode, ona je, to jest priroda, učvrstila u meni druge prednosti time što je memorija bivala slabijom, a ja sam uspavljivao svoj duh i svoje prosudbe slijedeći trag drugih, kao što mnogi čine, ne koristeći svoje snage da su mi, zahvaljujući dobru pamćenju, tuđi pronalasci i tuđa mišljenja bili pred očima. Ja sam manje govornik, jer je spremište moje memorije čak bolje opskrbljeno potrebnim nego spremište pronalaznja novih stvari. Da mi je pamćenje bilo bolje bio bih brbljanjem probio uši svim svojim prijateljima, jer bi stvari o kojima se govori poticale ovo malo moći što je imam da njima upravljam i da ih rabim, a moje bi se govorenje sve više zagrijavalo i ne bi mu bilo kraja. To bi bila grehota, a dokaz su mi moji najprisniji prijatelji: čim im pamćenje dozove neku sadašnju stvar, oni svoje pričanje počinju toliko iz daleka, opterećuju ga nepotrebnim pojedinostima pa, ako je priča i dobra, oni tu njezinu dobru stranu jednostavno ubijaju. A, ako nije dobra, vama preostaje samo da proklinjete ili sre-

ću što imaju takvo pamćenje ili nesreću što loše prosuđuju. A svatko zna da je vrlo teško govor zaustaviti i prekinuti ga kad je uzeo zamah. Ni u čemu se ne ogleda snaga nekog knjiga kao kad ga hoćemo naglo zaustaviti. Čak i među onima koji razborito govore, vidim da ima takvih koji se ne žele ili se ne mogu zaustaviti u svom trku. Dok traže zgodnu točku kojom bi zaključili, oni i dalje nasumce naklapaju, vukući se u svom slinjenju kao oni koji su toliko slabi da se jedva drže na nogama. Navlastito su pogibeljni starci kojima je ostalo živo sjećanje na daleke stvari, ali se ne sjećaju koliko su puta istu stvar ponovili. Koliko sam lijepih priča vidio koje su postale dozlaboga dosadne u ustima nekog velikaša, budući da je njima već stotinu puta probio uši onima koji su ga slušali. Drugo, time da se manje sjećam uvreda koje su mi učinjene. Morao bih imati šaptača³ kao Darije, koji je, da ne bi zaboravio uvredu koju su mu nanijeli Atenjani, naredio da mu skutonoša svaki put kad bi sjedao za trpezu dođe po tri puta ponoviti na uho: “Gospodaru, sjetite se Atenjana”.⁴ I time da mi se sva mjesta koja opet posjećujem i knjige što ih nanovo čitam smiješe svježom novinom.

Ne kaže se bez razloga da onaj u kojega nije čvrsto pamćenje ne bi smio ni pokušati biti lažljiv. Dobro znam da gramatičari prave razliku između reći laž i lagati, pa kažu da reći laž znači izreći lažnu stvar koja se drži za pravu i dodaju da značenje riječi lagati u latinskome, odakle je potekla naša francuska riječ⁵, vrijedi kao ići protiv svoje savjesti i da se prema tome tiče samo onih koji govore protiv onoga što znaju da jest, a o toj vrsti ljudi ja i govorim. Takovi izmišljaju od vrha do dna stvari mijenjajući i izvrćući ono što je zaista bitno. Kad tako prema svojemu hiru mijenjaju i izvrću istu pri-

³ U izvorniku stoji *protocolle*, jer se u starom kazalištu *porte-cole* ili *protocolle*, tj. “šaptač” sa svojom knjižicom u ruci miješao na pozornici među glumcima i bio istodobno i redatelj i šaptač.

⁴ Prema Herodotu, V, 105.

⁵ Lat. MENTIOR, MENTITUS SUM dalo je francuski *mentir* “lagati”.

ču teško im je izbjeći da kad tad budu ulovljeni, jer teško da se stvar takva kakva jest, a ona se prva smjestila i usadila u pamćenje putem znanja i saznanja, neće opet pojaviti u mislima, istjerujući lažnost koja ne može biti na čvrstoj nozi niti tako uvriježena da okolnosti onoga što smo prvo naučili, koje se neprestano nameću duhu, ne bi učinile da se izgubi uspomena na ono što je nepravdo, lažno i isprekrenuto. I zbog toga što zaista izmišljaju, a nema nikakva protivnog utiska koji bi razotkrio njihovu lažnost, čini im se da se stoga moraju manje bojati da će se prevariti. I još i ovo: zato što je to nešto što je prazno i neuhvativo, lako bježi iz pamćenja ako to pamćenje nije sigurno. I sâm sam s time često imao lijepog iskustva i to s onima koji se drže odluke da neće drugačije govoriti nego onako kako odgovara poslovima koje sklapaju i onako kako će se svidjeti velikima kojima se obraćaju. Budući da su okolnosti prema kojima određuju svoju čast i svoju savjest podložne neprestanim promjenama, i njihove se riječi moraju istodobno prema tome mijenjati; zbog toga se događa da za jednu te istu stvar sad kažu da je siva, a sad da je žuta, jednom čovjeku ovako, a drugom onako; a ako nekim slučajem svi ti ljudi postave na hrpu tako oprečna saznanja – na što se srozava to lijepo umijeće? Osim ostaloga, oni se sami nepromišljeno i često razobličuju, jer kakvo bi pamćenje morali imati da se sjete tolikih oblika koje su izmislili za jedan te isti predmet? I ja sam često sretao mnogo njih koji su željeli zadobiti glas u toj lijepoj vrsti domišljatosti, ali koji nisu razabrali da ako i do glasovitosti mogu doći, nikakva učina u tome ne može biti.

Doista, laganje je prokleta mana. Ljudi smo i jedan može držati drugoga samo za riječ. Kad bismo spoznali strahotu i težinu laganja gonili bismo ga ognjem i mačem s više prava nego druge zločine. Vidim da se ljudi često zaokupljaju bez prava razloga kažnjavanjem djece zbog nedužnih i sitnih pogrešaka i da ih kažnjavaju zbog nepromišljenih čina koji ne ostavljaju ni traga ni posljedica. Samo laganje, i nakon njega

ustrajanje u tvrdokornosti čine mi se da su među onim zlima kojima bismo u svakoj prilici morali suzbijati i nastajanje i širenje. Jer oni rastu zajedno s djecom. I kad jednom damo slobodnog maha jeziku, teško je i zamisliti koliko je nemoguće toga se osloboditi. Zato se i događa da vidimo ljude, koji su inače čestiti, kako su mu podložni i kako mu robuju. Imam jednog dobrog krojačkog djetića od kojega nikad nisam čuo istine, pa čak ni onda kad bi mu mogla korisno poslužiti.

Kad bi kao istina i laž imala samo jedno lice, bili bismo u boljim odnosima, jer bismo uzimali da je izvjesno upravo ono što je obrnuto od onoga što kaže lažac. Ali, naličje istine ima sto tisuća lica i prostranstvo joj je bez granica.

Pitagorejci⁶ kažu da je dobro izvjesno i dovršeno, a zlo je beskrajno i neizvjesno. Tisuće putova odvode nas od cilja, a samo jedan k njemu vodi. Što se mene tiče, toliko mrzim taj porok da nisam siguran da bih se ikada mogao pomiriti sa svojom savjesti kad bih se od očite i strahovite pogibelji obranio pomoću bezočne i svečano izrečene laži.

Jedan od starih otaca⁷ kaže da smo u boljem društvu s psom kojega poznajemo nego s čovjekom čiji nam je jezik nerazumljiv. “*Ut externus alieno non sit hominis vice.*”⁸ A koliko li je tek jezik laganja manje druževan od šutnje.

Kralj Franjo prvi svog imena⁹ hvalio se da je na taj način kao u začarani krug postavio i tako smeo Francisca Tavernu, poklisara Francesca Sforze, milanskog vojvode, koji je bio nadasdaleko čuven sa svoje blagorječivosti. Ovaj je bio upućen da prenese ispriku svoga gospodara njegovu Veličanstvu u jednoj stvari koja je mogla imati krupne posljedice, a koja se sa-

⁶ Sljedbenici grčkog filozofa i matematičara Pitagore (582-496. pr. Kr.).

⁷ Sveti Augustin (354-430).

⁸ “Tako da dva čovjeka iz različitih naroda nisu ljudi jedan za drugoga.” Plinije, *Nat. Hist.*, VII, 1. To je rečenica koju Juan Luis Vives (1492-1540) navodi u svom komentaru za Augustinovu *Civitas Dei*, XIX, 7.

⁹ François Ier, francuski kralj (1494-1547), ratovao je u Italiji i osvojio Milan.

stojala u ovome što ću reći. Da bi održao barem neku vezu s Italijom, iz koje je bio otjeran, a poglavito u vojvodstvu milanskome, Kralj je odlučio na Vojvodinu dvoru držati jednog od svojih plemića; bio je to zapravo poklisar, ali vanjskim izgledom i držanjem običan čovjek, koji se gradio da je u Milanu radi svojih poslova. A Vojvoda, koji je mnogo više ovisio o Caru poglavito u vrijeme pregovora o ženidbi s njegovom nećakinjom, kćeri danskoga kralja, a sada kraljicom-udovicom lotarinškom, nije smio javno pokazivati da ima ikakve veze i dodire s nama, jer bi mu to znatno štetilo. Za taj posao pokazao se vrlo podobnim jedan milanski plemić, Kraljev dvorski konjušnik, po imenu Merveille. On je bio otposlani Vojvodi s tajnim vjerodajnicama, poklisarskim ovlastima i drugim preporukama tobože radi njegovih osobnih poslova. Toliko je dugo bio kod Vojvode, da je to došlo Caru do ušiju pa je ovaj počeo naslućivati u čemu je bio njegov pravi posao, a to je, barem tako mi mislimo, bilo razlogom za ono što će se dogoditi poslije toga. Naime, pod izmišljenom izlikom nekog ubojstva i nakon niti dva dana suđenja, Vojvoda mu je usred noći dao odrubiti glavu. Gospar je Francisco, optužen nakon duga i iskrivljena pripovijedanja o svoj toj priči – jer Kralj se je zbog toga bio obratio svim kršćanskim vladarima i samom Vojvodi – bio saslušan na jutarnjem vijeću gdje je u prilog svojoj obrani iznio nekoliko naoko uvjerljivih dokaza o svemu tome, tvrdeći da ga je njegov gospodar uvijek držao samo kao svog podanika i plemića koji je došao u Milan kako bi se bavio svojim poslovima, da nikad nije djelovao drugačije nego kao takav. Čak je i tvrdio da nikad nije ni čuo da bi bio u službi Kralja koji ga nije ni poznao, a kamoli da bi ga uzeo za poklisara. Kralj je na sve to uputio Vojvodinu poslaniku čitav niz prigovora i pitanja, napadajući ga sa svih strana i na kraju ga je posvema zibunio pitajući zašto je – kao kradomice – presuda izvršena noću. Na to je ovaj, u želji da nešto smišljeno kaže, smeteno odgovorio da bi – zbog poštovanja prema Njegovu Veličanstvu – Vojvodi bilo vrlo žao da

se presuda izvršila usred bijela dana. Svatko može lako procijeniti kako je prošao kad se vratio kući nakon što se tako teško osramotio i to baš pred Kraljem Franjom u koga je bio tako istančan nos.¹⁰

Papa Julije Drugi bio je uputio poslanika Kralju Engleskome da ga pridobije protiv Kralja Franje. Kad je poslanik prenio ono što mu je bilo naređeno, a kako je engleski Kralj oklijevao sa svojim odgovorom zbog poteškoća na koje bi naišao u pripremama za borbu s tako moćnim Kraljem, pa je za to naveo i nekoliko razloga, poslanik u nezgodan čas rekne da je i on sâm razmišljao o tim poteškoćama i da ih je spomenuo Papi. Iz tih riječi toliko dalekih iznesenom prijedlogu, a taj je bio da ga odmah potakne na rat, Kralj engleski je izvukao prvi utisak o onome što će kasnije biti stvarnost, to jest da je taj poslanik po svojim sklonostima naklonjen francuskoj strani. I nakon što je o tome obavijestio Papu, oduzme mu sve što je imao i poslanik je jedva spasio živu glavu.¹¹

* * * * *

¹⁰ Ova je anegdota preuzeta iz *Mémoires* braće Du Bellay, objavljenih 1569 (IV, 113-117). O junaku te priče, koji je odista postojao i zvao se *Merveille* ili *Maraviglia*, raspravu je napisao H. Bourilly u *Bulletin italien de la Faculté des Lettres*, Bordeaux, travanj 1906.

¹¹ Primjer je preuzet iz *Apologie pour Hérodote* Henrija Estiennea, XIV, 34. Henri Estienne ga je bio preveo iz Erazmova spisa *De Lingua*.

X. poglavlje

O BRZOM I O SPOROM GOVORU

Onc ne furent à tous toutes graces données¹.

Stoga i vidimo da u daru govorenja jedni imaju lakoću i hitrinu, ono što se kaže, leži im brzi tuk na utuk i u svakoj su zgodi spremni na odgovor, dok su drugi sporiji i govore samo ono što su temeljito smislili i razmislili. Kao što se gospođama propisuje da se bave igrom i vježbanjem tijela, to jest da razvijaju ono što je u njih najljepše, tako bih, kad bih mogao dati savjeta, rekao da bi u dvije različite prednosti govorenja, kojim se u naše doba kao svojim pozivom prvenstveno bave besjednici i odvjetnici, ona o sporijemu bolje odgovarala besjedniku, a ona druga, tako mi se barem čini, odvjetniku: jer njegova zadaća onom prvomu ostavlja koliko god hoće slobode za pripremanje, a njegovo se izvođenje odvija u neprekinutom nizu, dok položaj u kojem se nalazi odvjetnik neprestano sili ovoga da se svakog časa upusti u borbu, dok ga nepredviđeni odgovori protivne strane neprekidno izba-

¹ “Nikad nije sve svakome bilo dano.” La Boétie, *Vers françois*, izd. 1572, XIV. sonet.

cuju iz sedla, pa uvijek mora biti spreman braniti drugačiju odluku.

Međutim, posve obratno se dogodilo na sastanku Pape Klementa i Kralja Franje u Marsiliji.² Naime, gospodin Poyet, koji je čitav svoj život proveo po sudnicama, čovjek velika ugleda, dobio je u zadatak da se govorom obrati Papi; svoj je istup odavna bio pripremio, čak je besjedu već spremnu donio iz Pariza.³ No, upravo onoga dana kad je morala biti izgovorena, Papa je, bojeći da će mu biti upravljene riječi koje bi mogle povrijediti nazočne poklisare drugih vladara, zatražio od Kralja da govornik govori o drugoj stvari koja će više odgovarati vremenu i mjestu. Dogodilo se da je to bilo nešto posve drugo od onoga što je gospodin Poyet mukotrpno pripremio, pa je tako njegova besjeda postala izlišnom, a njemu je preostalo da navrat nanos pripremi drugu. Kako se za to nije osjećao doraslim, gospodin kardinal Du Bellay morao je govor preuzeti na sebe.

Zadaća odvjetnika bez dvojbe je teža nego ona što je ima govornik, ali, barem mi se tako čini, danas u Francuskoj imamo ipak više koliko koliko prihvatljivih odvjetnika nego govornika.

Čini se da je svojstvenije duhovitu čovjeku imati uvijek spremnu i brzu riječ, dok je onomu koji pomno prosuđuje svojstveno da mu je riječ sporija i dokraja promišljena. No, i onaj koji ostane nijem ako nema prilike da se pripremi, a isto tako i onaj kojemu čak ni vrijeme ne da priliku da bolje govori, jednako su daleko od onoga što žele. Priča se o Severu Kasiju⁴ da je govorio bolje ako nije smišljao što će govoriti; da je bio više dužnikom sreći nego svom maru; da mu je često pogodovalo kad bi ga u govoru ometali i da su se njegovi pro-

² Godine 1538. Anegdota je preuzeta iz *Mémoires* braće Du Bellay, VI, 185 (izdanje iz 1569).

³ Poyet je 1548. postao *Chancelier de France*, tj. čuvar kraljeva pečata.

⁴ Cassius Severus, rimski govornik za Augusta i Tiberija. Prema Seneki Retoru, *Controversiae*, III (baselsko izdanje iz 1557).

tivnici bojali bockati ga od straha da mu srdžba ne podvostruči govornički žar. Iz iskustva znam to prirodno stanje koje ne može zamisliti dosadno i mukotrpno smišljanje unaprijed. Ako misao ne teče hitro i slobodno – nema ništa od nje. Kažemo o nekim spisima da smrde po ulju i svijeći, i to zbog oporosti i tvrdoće što ih dugotrajan rad utiskuje u one u kojih taj rad ima velikog udjela. Ali, osim toga, želja za uspješnim radom i ona borba duha, koji je odveć napregnut i usredotočen na svoj cilj, istovremeno ga slama i priječi kao što se događa s vodom koja u nastojanju što bržeg toka zbog svoje žestine i obilatosti ne može naći ulaz u otvoreni tjesnac.

U uvjetima takve prirode, o kojoj ovdje zborim, događa se istodobno i to da traži da bude ne prodrmana i podbadana jakim strastima kao Kasijeva srdžba (jer bi to bilo i odveć grubo) nego hoće biti ne gurana već moljena; hoće biti zagrijana i probuđena neočekivanim i slučajnim prilikama. Ako se kreće sama samo mlitavi i vene. Vrenje je za nju život i ljepota.

Ja se ne držim dobro kad sam sâm svojim gospodarom. Slučaj u tome ima više prava nego ja sam. Prigoda, društvo, pa čak i samo spuštanje i dizanje mojega glasa izvlače iz mog duha više nego što ja u njemu nalazim kad sve ispitujem i tražim u sebi samome.

Na taj način riječi što ih izgovaram vrijede više od onih što ih napišem, ako može biti izbora ondje gdje ništa nema cijene.⁵

Često mi se događa da sebe ne nalazim ondje gdje sebe tražim, a više se nahodim slučajnim susretom nego istraživanjem vlastite prosudbe. Možda kad pišem katkada i nešto duhovito kažem. (Da budemo načistu: jasno mi je da je to već otupljeno za drugoga, a oštro kao britva za mene. No, ostavimo se tih hinjenih pohvala. Njih svatko o sebi izriče prema

⁵ Montaigne često s omalovažavanjem govori o svom djelu, ali da to nije iskreno mišljenje, dovoljno je pročitati IX. poglavlje III. knjige.

Eseji – KNJIGA PRVA

svojoj snazi.) Kad počnem govoriti, već ni sâm ne znam što sam htio reći i strano čeljade često to otkrije prije mene. Kad bih imao pri sebi strugalicu svaki put kad mi se to dogodi, sve bih istrugao. Slučaj će mi možda kojom drugom zgodom podariti svjetlo jače od onoga u podne pa ću se moći čuditi na čemu sam se to ustavljao.

* * * * *

XI. poglavlje

O PRORICANJIMA

Što se tiče proročanstava, poznato je da su davno prije dolaska Isusa Krista ljudi počeli u njih sve manje vjerovati: zato i vidimo da se Ciceron upinje ne bi li našao razlog njihova slabljenja. Ovo su njegove riječi: “*Cur isto modo jam oracula Delphis non eduntur non modo nostra ætate sed iamdiu, ut modo nihil possit esse contemptius*”¹. Ali, što se pak tiče drugih proročanstava što se čitaju iz razudbe žrtvovanih životinja, kojima Platon² dijelom pripisuje prirodni sustav njihovih unutarnjih organa, iz drhtanja pilića, iz leta ptica, “*aves quasdam rerum augurandarum causa natas esse putamus*”³, iz udara groma, iz prelijevanja rijeka, “*multa cernunt aruspices, multa augures provident, multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis,*

¹ “Zbog čega se takva proročanstva više ne izriču u Delfima, i to ne od nedavna nego već vrlo dugo, tako da nema stvari kojoj bi se poklanjalo manje pažnje?” Ciceron, *De divinatione*, II, 57.

² U dijalogu *Timej*, LXXII.

³ “Vjerujemo da su neke ptice samo zato stvorene da bi poslužile umijeću augurâ.” Ciceron, *De natura deorum*, II, 44.

*multa portentis*⁴ i još mnogo drugih na kojima je staro doba zasnivalo poduhvate, kako javne tako i osobne, naša ih je vjera dokinula. Pa ipak, uza sve to, preživjela su neka proricanja po zvijezdama, po duhovima, po ljudskom izgledu, po snovima i po koječem drugome, a to je rječit primjer neobuzdane znatiželje koja leži u našoj naravi, a ona gubi dane u brizi za ono što će se dogoditi kao da nema dosta posla u tome da sredi i shvati ono što jest:

*cur hanc tibi rector Olympi
Sollicitis visum mortalibus addere curam,
Noscant venturas ut dira per omina clades.
Sit subitum quodcunque paras, sit caeca futuri
Mens hominum fati, liceat sperare timenti.*⁵

“*Ne utile quidem est scire quid futurum sit. Miserum est enim nihil proficientem angi*”⁶, to tim više što sve to nema više vrijednosti ni sada ni nekad.

Tim je značajniji primjer Franje Markiza od Saluzza. Budući vojskovođom Kralja Franje i zapovjednikom njegovih četa s onu stranu gorâ, bio je neobično cijenjen na našem dvoru, a bio je i Kraljev dužnik, jer mu je ovaj podario naslov markiza, koji je njegovom bratu zbog izdajstva bio oduzet i, ne znajući što bi učinio, jer je protiv takva koraka bila i sama njegova sklonost, toliko se prestrašio (kao što se poslije ustanovilo) onih pustih proročanstava koja su sa svih strana

⁴ “Haruspici (vračevi utrobnici) mnogo toga vide; auguri mnogo toga vide unaprijed; mnogo je događaja naviješteno u proročanstvima, mnogo od gatača, mnogo po snima, mnogo po znamenjima.” Ciceron, *De natura deorum*, II, 45.

⁵ “Zašto ti se, o gospodaru Olimpa, ushtjede dodati nevoljama smrtnika ovu novu jezu da kroz surove predznake doznaju za nesreće koje ih čekaju? Nek nas tvoji planovi iznenada ošinu, nek budućnost bude ljudima skriva, nek im bude dopušten tračak nade usred svih njihovih strahova!” Lukan, II, stihovi 4, 5, 6, 14, 15.

⁶ “Često nije ni korisno znati što će se dogoditi: jadro je biti u strahu.” Ciceron, *De natura deorum*, III, 6.

XI. poglavlje – O PRORICANJIMA

iznosili o prednosti cara Karla Petoga i o našim slabostima, a posebno u Italiji, gdje su ta glupa proricanja bila uzela toliko maha da su u igri bile velike svote novca zbog takve sigurnosti u naš poraz, a on se često žalio svojim prijateljima zbog nedaća koje će zadesiti francusku krunu, pa se na kraju pobunio i promijenio stranu. Bilo je to na njegovu veliku štetu bez obzira na to kakav je bio raspored zvijezda. No, on se ponio kao čovjek razapet između dviju odluka. Budući da je imao u ruci i gradove i vojnu snagu, a neprijateljsku vojsku pod Antonijom od Levea na dva koraka od sebe, dok mi uopće nismo ni trunka sumnje imali u njega, preostalo mu je samo da učini gore nego što je učinio. Jer, njegovim izdajstvom mi nismo izgubili ni jednog jedinog čovjeka, ni grad osim Fossana⁷ i to tek nakon duge opsade.⁸

*Prudens futuri temporis exitum
Caliginosa nocte premit Deus,
Ridetque si mortalis ultra
Fas trepidat.*

*Ille potens sui
Latusque deget, cui licet in diem
Dixisse, vixi, cras vel atra
Nube polum pater occupato
Vel sole puro.⁹*

*Latus in præsens animus, quod ultra est,
Oderit curare.¹⁰*

⁷ Fossano je grad u Piemontu.

⁸ Preuzeto iz *Mémoires* braće Du Bellay, VI, 185.

⁹ “Mudri bog prekri nam gustom tamom noći ono što će se zbiti i podsmjehuje se smrtniku koji se brine o daljem nego što smije. – A onaj je svoj gospodar i sretno živi koji može svakog dana reći: proživjeh!; a što nas briga ako će Jupiter sutra tmastim oblacima prekriti nebo ili nam podariti svjetlost sunčana dana!” Horacije, *Ode*, III, stihovi 29-32 i 41-44.

¹⁰ “Zadovoljan onim što je sada, duh će bježati od brige za ono što će biti.” Horacije, *ibid.* II, xvi, 25.

A oni, naprotiv, koji vjeruju u ovu riječ¹¹, vjeruju krivo: “*Ista sic recipiuntur, ut et, si divinatio sit, dii sint; et, si dii sint, sit divinatio*”¹². Mnogo mudrije kaže Pakuvije¹³:

*Nam istis qui linguam avium intelligunt,
Plusque ex alieno jecore sapiunt, quam ex suo,
Magis audiendum quam auscultandum censeo*¹⁴.

To toliko slavljeno umijeće proricanja kod Tuskanaca ovako se rodilo: jedan je ratar, zarivši svoje ralo duboko u zemlju, vidio kako se iz nje pojavio Tages¹⁵, polubog djetinjeg lica, ali staračke pameti. Na to se sav narod sjatio da ga vidi, a njegove su riječi i nauk sakupljene i kroz tolika stoljeća sačuvane, jer su sadržavale načela i sredstva kako da se u tom umijeću čovjek pouči.¹⁶ Rađanje koje odgovara njegovu širenju!

Što se mene tiče, ja bih se radije u upravljanju svojim poslovima uzdao u bacanje kocke nego što bih vjerovao tim snima.

I zaista, u svim republikama dobar je dio upravljanja bio prepušten igri slučaja. Platon¹⁷ je u načinu vladanja gradom, što ga je oblikovao po svojim zamislima, slučaju pripisivao odluke o važnim stvarima i između ostaloga odlučio da se brakovi sklapaju ždrijebom. On pridaje toliku važnost tom slučajnom izboru da je naredio da djeca rođena iz tih brako-

¹¹ Misli na riječ koju će tek navesti.

¹² “Oni ovako razmišljaju: Ako ima proricanja [božanskim nadahnućem], ima i bogova; a ako ima bogova, ima i [božanskih] proricanja.” Ciceron, *De divinatione*, I, 6. Naime, lat. *divinatio* “proricanje” etimološki je povezano s *divus* (*dius* – *deus*) “bog”.

¹³ Pacuvius, rimski pjesnik tragičar za vrijeme drugog punskog rata, kojega Ciceron navodi u stihovima što slijede.

¹⁴ “A oni koji razumiju jezik ptica i koji se uzdaju više u životinjska jetra nego u vlastiti razum, cijenim da ih je bolje slušati nego im vjerovati.” Pakuvije, citiran od Cicerona u *De divinatione*, I, 57.

¹⁵ Etrurski bog Tages. Prema legendi iskrsnuo je oraču iz zemlje uzevši oblik djeteta. Nestao je istog dana kad je naučio Etrušćane umijeću proricanja i haruspicija.

¹⁶ Prema Ciceronu, *De divinatione*, II, 23.

¹⁷ *Republika*, V, 460.

va budu odgojena u gradu, a da ona rođena iz drugačijih brakova budu othranjena izvan grada. No ipak, ako se zbude da neko od te prognane djece u rastu slučajno pokaže da bi nešto moglo biti iz njega, da ga se može pozvati natrag, a isto tako protjerati ono među zadržanima koje u svojoj mladoj dobi ne bude ništa obećavalo.

Srećem ih mnogo koji uvelike proučavaju i prepričavaju svoje almanaha¹⁸ i ističu nam njihovu mudrost u tumačenju onoga što se događa. U tim brojnim riječima mora da ima i istine i laži: “*Quis est enim qui totum diem jaculans non aliquando conlineet*”¹⁹. Ni ja ih ništa bolje ne cijenim zato što su u ponekom slučaju točno pogodili: bilo bi u njima više sigurnosti kad bi u njima vladalo pravilo da uvijek lažu. Osim toga, nitko ne popisuje njihove trice i obmane zato što ih ima bezbroj i odreda su glupe, a ako nekad štogod i pogode, odmah ih uzdižu u nebesa kao nešto rijetko, nevjerovatno i čudesno. Ovako je u Samotrakiji odgovorio Diagoras²⁰, kojeg su nazivali Bezbošcem, jednome koji mu je u hramu pokazivao svu silu zavjetnih stvari i slika onih koji su izbjegli brodolom i govorio mu: “Pa dobro, vi koji mislite da bogove nije briga za ljudske stvari, što kažete o tolikom broju ljudi koje je božanska milost spasila? – To nije teško, one koji nisu naslikani more je progutalo, a njih je mnogo veći broj.”²¹

Ciceron kaže²² da se od svih filozofa koji su priznali božanstva jedini Ksenofan Kolofonski svojski trudio iskorijeniti-

¹⁸ Prva pojava tzv. *almanaha* u Španjolskoj je s početka XIV. stoljeća. Misli se da potječe od sirijske riječi *l-manhai* “iduće godine” > španj. arapski *al mânakh* i srvj. lat. *almanachus*. U grčkom je *ἀλμειχιακά* značilo “kalendar”, “vremenske tablice”. U Montaigneovo vrijeme almanasi sadrže sanjarice, ljekaruše, znamenja, poljodjelske savjete i dr., pa su kroz stoljeća bili jedina knjiga građana i poljodjelaca.

¹⁹ “Ima li čovjeka koji čitav dan gađa, a da jednom neće pogoditi cilja.” Ciceron, *De divinatione*, II, 59.

²⁰ Filozof s Mela s pridjevkom *ὁ ἄθεος*; godine 416. prognan iz Atene.

²¹ Ciceron, *De natura deorum*, III, 37.

²² *De divinatione*, II, 3.

ti sve vrste proročanstava. Zato se i manje čudimo što smo i sami počesto vidjeli kako se neke kraljevske veličine – i to na svoju vlastitu štetu – zanose tim tricama.

Dao bih ne znam što da sam mogao na svoje oči vidjeti ta dva čuda: knjigu kalabrijskog opata Joakima²³, koji je pretkazao sve buduće pape po imenu i njihovu izgledu, i knjigu cara Leona, koji je prorekao sve careve i patrijarhe grčke.²⁴ Svojim sam očima vidio da su u općim neredima ljudi zabrinuti za svoju sudbinu gubili razum i predavali se praznovjerju, tražeći u nebu uzroke i stare prijatnije njihovih nevolja. A mojim je suvremenicima to toliko čudno polazilo za rukom da su me uvjerali kako je to zabava pronicljivih i dokonih duhova i da bi oni koji su uvježbani u tim spretnostima njihova slaganja i razlaganja bili kadri u svakom spisu otkriti upravo ono što u njima traže. Ali, prije svega im je stalo do onog tajnovitog, dvosmislenog i sanjarskog jezika proročke šatre, kojem njegovi pisci ne daju nikakav jasan smisao u želji da novi naraštaji mogu iz njega izabrati i primijeniti ono što im bude trebalo.

Nadljudski duh Sokratov možda je bio izvjestan poticaj volje koja mu se nametala ne čekajući savjet ili pristanak njegova suda, a u duhu tako od svega čistom, kakav je bio u njega, i tako izgrađenom neprestanim traženjem mudrosti i kreposti, lako je pretpostaviti da su takve sklonosti, mada presmione i teško prihvatljive, uvijek bile i važne i vrijedne da ih se slijedi. Svatko nalazi u sebi neku presliku takvih nemira, koje je izazvala neka neočekivana, žestoka ili slučajna misao. Mogu dopustiti da im se prida neka važnost kakvu ona tako malo dopušta našoj razboritosti. A i sâm sam bio robom mi-

²³ Joakim iz Flore, cistercit (oko 1130-1202), rođen u mjestu Celito u Kalabriji. Njegove knjige pretkazivanja objavljene su početkom XVI. stoljeća, a zbog njih je nazvan "il profeta".

²⁴ Blaise de Vigenère je 1577. preveo djelo grč. povjesničara Demetrija Halkondylea (1424-1511) *Histoire de la décadence de l'Empire grec*. Mjesto koje Montaigne prenosi nalazi se na str. 8 prve knjige.

XI. poglavlje – O PRORICANJIMA

sli jednako slabih za um, a silovitih u pridobivanju ili u od-
vraćanju, kakve su bile česte u Sokrata; prepuštao sam im se
da me tako korisno i sretno ponesu da bi se moglo suditi ka-
ko u njima ima nešto od božanskog nadahnuća.

* * * * *

XII. poglavlje

O POSTOJANOSTI

Zakon odlučnosti i postojanosti ne pretpostavlja da se ne bismo morali zaštititi, koliko god je to moguće, od zla i nedaća koje na nas vrebaju niti da se ne bismo morali plašiti da nas ta zla ne pogode. Upravo obrnuto, sva poštena sredstva zaštite od zla su ne samo dopuštena nego i poželjna, a sav je posao odlučnosti u prvome redu u tome da strpljivo podnosi nedaće kojima nema lijeka. Tako da ni hitrost tijela ni rukovanje oružjem ne smatramo lošim ako služe da nas obrane od udaraca koji su na nas upravljani.

Mnogo se vrlo ratobornih naroda u svojim borbama služilo uzmakom kao glavnom prednošću, a njihovo okretanje leđa neprijatelju bilo je opasnije nego da su ga u oči gledali.

Turci bi o tome mogli mnogo štošta reći.

A Sokrat, kod Platona, rugajući se Lahetu¹, koji je ovako bio odredio bit hrabrosti: netremice stajati u svom bojnem

¹ *Lahet* (Λάχης, -ητος) je Platonov dijalog iz njegova mladenačkog opusa, u kojem sugovornici bezuspješno traže definiciju hrabrosti. Lahet je bio atenski vojskovođa koji je 418. pr. Kr. poginuo kod Mantineje.

redu pred neprijateljem, “Što, rekao je, zar bi bilo kukavički pobijediti ga prepuštajući mu prostor?!” Istodobno tome u prilog navodi Homera koji kod Eneje pohvalno govori o njegovu umijeću uzmicanja. Kad se Lahet predomislio i pripisao takvo ponašanje Skitima i općenito konjanicima, naveo mu je primjer pješakâ Lacedemonjana, pripadnikâ naroda koji je bolje nego itko drugi znao uporno se i hrabro pješice boriti. Oni su se na dan Platejske bitke², ne mogavši probiti perzijansku falangu, razdvojili i počeli uzmicati, kako bi, hineći bijeg, raspršili neprijateljsko mnoštvo. Na taj su način odnijeli pobjedu.

Što se tiče Skita, za njih se kaže³ ovo: kad je Darije pošao da ih podjarmi, njihovu je kralju upravio težak prijekor što neprestano uzmiče pred njim i izbjegava borbu. Na to Indatirs, jer tako se zvao, odgovori da to ne čini iz straha ni prema njemu ni prema ijednom živom čovjeku, nego da je to način kretanja njegova naroda koji nema ni obrađena polja ni gradove ni kuće koje bi morao braniti i bojati se da će neprijatelj od njih imati koristi. No, ako je u njega tolika žed za borbom, neka se približi i pogleda njihove stare grobove gdje će naći s kim će razgovarati.

Ipak, što se tiče topova, kad smo im jednom na udaru, a to se u ratu često događa, ne priliči se bježati kako bi im se izbjeglo, jer to ionako zbog njihove žestine i brzine držimo nemogućim. A više njih izazvalo je smijeh u svojih drugova zato što je od straha diglo ruku ili sagnulo glavu.

U pohodu što ga je car Karlo Peti poduzeo protiv nas u Provansu⁴, Markiz de Guast je bio pošao izvidjeti grad Arles i kad je iz zaklona, što mu ga je činila jedna vjetrenjača, izi-

² Platejska bitka, nazvana tako po gradu Plateji (Πλάταια), gdje su Grci pod Mardonijem u kolovozu 479. godine pr. Krista pobijedili Perzijance.

³ Herodot, IV, 127.

⁴ Riječ je o upadu u Provansu što ga je izveo Karlo V. 1536. Anegdota je preuzeta iz *Mémoires* braće Du Bellay (izd. 1569, VII, 129).

šao na otvoreno, opazili su ga gospodin Bonneval i vrhovni sudac agenske pokrajine, koji su se šetali kazalištem u areni. Oni su ukazali na njega gospodinu de Villieru, zapovjedniku topništva, a ovaj za tili čas uperi u njega jednu kulevrinu⁵, i da rečeni Markiz nije opazio vatru kojom su potpaljivali top, pa da se nije bacio u stranu, bio bi platio glavom. A isto tako, nekoliko godina prije, Lorenzo de Medici, Vojvoda od Urbina, otac Kraljice Kraljeve majke⁶, opsjedao je Mondolfo, tvrđi grad u zemlji koju su nazivali Vikarijatom i, opazivši da prinese vatru topu koji je bio baš prema njemu okrenut, dobro je učinio što se strelimice kao guska bacio na zemlju, jer, da nije tako učinio, zrno, koje mu je prošlo tik uz glavu, bilo bi ga sigurno pogodilo u grudi. Pravo reći, ne mislim da se takovi pokreti čine nakon razmišljanja, jer, što može čovjek razmišljati o nižem ili višem ciljanju u takvim nepredvidivim slučajevima? Mnogo je lakše misliti da je upravo slučaj pogodio njegovu strahu i da bi u drugoj zgodi možda bilo isto tako dobro baciti se u vatru u želji da se ona izbjegne.

Moram priznati da se preplašim kad mi buka pušćane vatre nenadano zagluši uši, i to na mjestu gdje joj se ne bih nadao, a vidio sam da se isto događa i drugima koji su mnogo hrabriji od mene.

Ni stoici⁷ ne misle da bi duh njihova mudraca mogao odoljeti svakom priviđenju ili sanjariji koja ga može obuzeti, ali on će je naprotiv uzeti kao prirodnu podložnost koja traži da on popusti pred gromkom tutnjavom iz neba ili, primjerice, pred velikim rušenjem i propašću što će učiniti da problijedi i da se snuždi. Jednako je i s drugim strastima, samo pod uvjetom da mu duh ostane zdrav i nedirnut, da prosud-

⁵ *Colouvrine* je mali top.

⁶ Katarina Medici, majka Karla IX. i Henrika III. Primjer je naveden prema talijanskom povjesničaru Francescu Guicciardiniju (*Povijest Italije*, XIII, 2).

⁷ Ovaj je odlomak veoma sličan navođenju Aula Gelija, a Augustin ga citira u *De civitate Dei*, IX.

XII. poglavlje – O POSTOJANOSTI

ba u njegovu govoru ne bude dirnuta ni okrnjena, a on sâm da ne popusti pred strahom i uzbuđenošću. S onim koji nije mudrac događa se isto to u prvom dijelu, ali posve drugačije u drugome. Jer, trag onoga što je preživio u njemu nije samo površan nego se uvlači sve do samog sjedišta njegova razuma, nagriza ga i kvari, tako da on po njemu rasuđuje i prema njemu se ponaša. U ovom ćete stihu razabrati kako je pravo držanje mudrog stoika koje je rječito i učeno opisano:

*Mens immota manet, lachrimæ volvuntur inanes*⁸.

Mudri peripatetik nije lišen duševnih nemira, ali on ih zna obuzdati.

* * * * *

⁸ “Čvrst i nepomičan stoji i zalud su suzne mu oči.” Vergilije, *Eneida*, IV, 449 (prijevod B. Klaića). Stih navodi sveti Augustin u svojoj *De civitate Dei* (IX, 4) iz koje Montaigne crpi svoje misli o stoicima i peripateticima.

XIII. poglavlje
O CEREMONIJAMA
KOD KRALJEVSKIH SUSRETA

Nema tako beznačajne stvari koja ne bi imala svoje mjesto u ovom lošem pjesmotvoru¹. Prema našim ustaljenih pravilima bila bi velika nepristojnost prema sebi ravnome, a kamoli prema nekom velikašu ne naći se kod kuće kad vas je on obavijestio da će doći k vama. A kraljica Margarita Navarska² u vezi s time dodaje da je od pravog plemića nepristojno da iziđe iz svoga doma, kako se najčešće radi, da bi izišao u susret onome koji mu dolazi u posjet, pa ma kako to bio visok posjetitelj; kaže da je mnogo priličnije i da iskazuje veće poštovanje kad ga se dočekuje na svom pragu, čak i onda kad se plaši da bi mogao pogriješiti put; dovoljno je, kaže, isto tako ga otpratiti pri odlasku.

¹ U izvorniku na ovom mjestu stoji *rapsodie*. Ta postanjem grčka riječ (< *ῥαψοδία*) počela je s kraja XVI. stoljeća poprimati pejorativno značenje i označavati loše stihove ili bezvrijednu prozu. U tom je značenju ovdje rabi i Montaigne.

² Margerita d'Angoulême, kraljica Navare (1492-1529), rečena *Reine Margot*, kao književnica poznata u prvom redu kao pisac *Heptameron*.

XIII. poglavlje – O CEREMONIJAMA KOD KRALJEVSKIH SUSRETA

Što se mene tiče, ja često zaboravljam i jednu i drugu izlišnu dužnost jednako kao što sam u svojoj kući dokinuo sve takve ceremonije³. Netko se i nađe uvrijeđenim, ali što ja tu mogu? Bolje je da ga uvrijedim jedan put nego sebe svaki dan, jer to bi bilo neprestano prisiljavanje. S kojeg bismo razloga izbjegavali robovanje dvorskim obvezama ako ih uvlačimo čak i u vlastitu jazbinu.

Isto je tako u svim zborovanjima uvriježeno pravilo da se najmanji prvi moraju pojaviti na skupu, jer je onim viđenijima dano da ih drugi čekaju. Ipak, prigodom susreta do kojeg je došlo u Marsiliji između pape Klementa i kralja Franje⁴, Kralj je, nakon što su sve pripreme bile završene, otišao iz grada i dao Papi slobodu da se dva ili tri dana odmori za svoj svečani ulazak, a tek onda ga je sreo. Isto tako, kad su Papa i Car došli u Bolonju⁵, Car je uređio da Papa uđe prvi, a on je došao nakon njega. Kažu da je to redovita ceremonija kad se susreću tako moćni vladari: da onaj koji je veći bude prije drugoga na dogovorenom mjestu, čak i prije onoga u čijoj zemlji dolazi do susreta. Oni tako postupaju samo da bi pokazali da oblik ceremonije svjedoči da niži dolaze u pohod višemu i da oni dolaze k njemu, a ne on k njima.

Nije samo svaka zemlja nego i svaki grad uljuđen na svoj način i na svoj način pokazuje svoj poziv. Ja sam u svojem djetinjstvu bio pomnjivo poučavan i čitav sam život proveo u dobrom društvu da ne bih poznao zakone naše francuske uljudbe i mogu o tome druge učiti. Volim ta pravila slijediti, ali ne toliko ropski da bi moj život bio time skučen. Ima među njima mučnih i dosadnih pojedinosti, koje, ako ih zaboravimo s razlogom, a ne greškom, donose ipak neko zadovoljstvo. Često sam vidio ljude koji su neuljudni zbog prevelike uljudnosti i nametljivi sa svoje udvornosti.

³ U kasnijim izdanjima dodano je: *koliko god sam mogao*.

⁴ François I. i Klement VII. sreli su se u Marseilleu 1533.

⁵ Susret Klementa VII. i Karla V. u Bolonji 1532. Montaigne preuzima ovaj detalj iz Guicciardinijeve povijesti (XIX, 6).

Eseji – KNJIGA PRVA

Ipak, poznavanje lijepog i pravilnog ponašanja koristan je nauk. Ono, kao dražest i ljepota, rađa prvim susretima društvenosti i otvorenosti, pa nam otvara vrata nauku kako da učimo na primjeru drugih i da, isto tako, sami iskoristimo i damo svoj primjer ako u njemu ima išta poučnoga što se drugima može prenijeti.

* * * * *

XIV. poglavlje¹

DA SMISAO ZA DOBRO I ZLO OVISI DOBRIM DIJELOM O TOME KAKO MI NA NJIH GLEDAMO

LJude muče (kako kaže jedna stara grčka izreka²) misli što ih imaju o stvarima, a ne stvari same. Učinili bismo velik korak u ublažavanju svog bijednog ljudskog života kad bismo mogli postići da ta tvrdnja bude u potpunosti valjana svugdje i svagda. Jer, ako je zlo ušlo u naš život samo putem suda što ga o njemu imamo, čini se da bi moglo biti u našoj moći da se na nj ne osvrćemo nego da ga okrenemo na dobro. Ako se stvari predaju nama na odluku, zašto mi ne bismo njima ovladali i učinili ih da budu onakvima kakve mi želimo? Ako ono što mi nazivamo zlom i mukom nije samo po sebi ni zlo ni muka, jer ih takvima čini samo naš sud, u nama postoji moć da ih promijenimo. A kad jednom imamo mogućnost izbora, kad nas nitko na to ne sili, mi smo odista čudnovato ljudi kad se uzbuđujemo za ono što nam pričinja najviše nevolja i kad bolesti, bijedi i preziru dajemo gorak i neugodan okus, a mogli bismo mu dati dobar i ugodan, te, ako

¹ Ovo je poglavlje u izdanju iz 1595. postalo 40. poglavlje.

² Misao je Epiktetova (*Gnomologium*, X). Montaigne ju je urezao na jednu od greda nosilica u svojoj knjižnici.

nam slučaj već daje samo građu, na nama je da toj građi damo oblik. I sada, ako ono što mi nazivamo zlom nije takvo po sebi ili barem u onolikoj mjeri kako ga mi vidimo, neka ovisi o nama da mu damo drugačiji okus i drugačije lice (jer opet dođe na isto) i zato pogledajmo kako se to može održati.

Ako bi sama bit tih stvari kojih se mi bojimo imala moć da se nastani u nama po svojoj vlastitoj odluci i volji, mogla bi se na isti način nastaniti i u bilo kome drugom ili u svima. Jer, svi ljudi pripadaju istoj vrsti i svi raspolažu više manje istim alatom i sredstvima za poimanje i prosuđivanje. No, različitost procjena što ih mi imamo o tim stvarima jasno pokazuje da one u nas ulaze na različit način; jedan će ih primiti u njihovoj pravoj biti, ali će im tisuće drugih pridati drugu ili protivnu bit.

Mi cijenimo da su smrt, bijeda i bol naši glavni protivnici.

A o toj smrti koju jedni drže za najstrašniju od svih strašnih stvari, tko još ne zna da ju mnogi drže za jedinu luku spasa nakon svih oluja i nevolja ovoga života? Za jedino vrhovno dobro prirode? Za jedinu potporu našoj slobodi i za opći i brzi lijek svim nedaćama? Tko još ne zna da je jedni čekaju drhćući i puni straha, dok će je drugi podnositi lakše nego što podnose život?

Onaj se žali na njezinu lakoću:

*Mors utinam pavidos vita subducere nolles,
Sed virtus te sola daret*³.

No, ostavimo se tih slavnih hrabrosti. Teodor je odvratio Lizimahu koji mu je prijetio da će ga ubiti: “Velik bi podvig učinio, snagom bi muhu⁴ nadvisio”⁵. Za većinu je filozofa za-

³ “O smrti! dajbog da ne uzimaš kukavicama život i da te samo hrabri mogu zavrijediti!” Lukan, *Farsalija*, IV, 580.

⁴ U izvorniku stoji *d'arriver à la force d'une cantharide*. Riječ potječe iz grč. *κάβθαρος* “skarabej” i kasnije je označavala ribu i kukca, prvenstveno govnovalja.

⁵ Prema Ciceronu, *Tusculanae disputationes*, V, 40.

paženo da su ili hotimice preduhitрили ili pospješili i pomogli svoju smrt.

Koliko smo ljudi iz puka vidjeli kako ih vode u smrt, i to ne u običnu smrt, nego u smrt pomiješanu sa sramotom, a ponekad i s teškim mukama, a ti su ljudi u smrt išli tako sigurni u sebe, jedni iz tvrdokornosti, a drugi iz prirodene priprostosti, da nismo mogli pri tome vidjeti bilo što što bi izmijenilo njihovo obično stanje; neki bi prije posvršavali svoje domaće poslove, preporučujući se svojim prijateljima, pjevajući, govoreći i zabavljajući narod, pa čak bi ponekad i dobacivali riječi šale i pili uzdravlje svojim poznanicima, baš onako kao što je činio i Sokrat. Jedan čovjek, kojega su vodili na vješala, upozoravao je svoje uznike da nisu pošli pravim putem, jer, govorio im je: “Ovo nije prava ulica, jer ako njome krenemo, moj će me mesar pograbiti za vrat zbog jednog starog duga.” Drugi je govorio krvniku da mu ne dodiruje vrat da se ne bi zagrcnuo od smijeha, jer je na tom mjestu škakljiv. A jedan je svom ispovjedniku, koji mu je obećavao da će iste večeri večerati s našim Gospodinom, ovako odgovorio: “Pođite na večeru vi, jer ja danas postim.” Jedan drugi je zatražio čašu vode, pa kad se krvnik prvi iz zdjele napio rekao mu je da on neće piti nakon njega da ne bi dobio kapavac. Svi su čuli priču o onom Pikardijcu kojemu su, kad je već bio pod vješalima, priveli jednu drolju da je (kao što naši zakoni ponekad dopuštaju), ako hoće, oženi i da će tako spasiti glavu; on ju je dobro pogledao i opazio da hramlje na jednu nogu i podviknuo krvniku: “Vezuj, vezuj, zar ne vidiš da je šepava?!” Isto tako se priča da je u zemlji Danskoj jedan čovjek bio osuđen na glavosijek i da su mu pred samim krvnikovim panjem postavili isti uvjet, ali on ga je odbio, jer je žena koju su mu ponudili imala otromboljene obraze i odveć šiljast nos.⁶ A u gradu Tuluzi jedan je sluga, kad je bio optužen s

⁶ Svi su ti primjeri uzeti iz *Apologie pour Hérodote* Henrija Estiennea iz 1566 (XV, 20).

krivovjersva, za svoju jedinu vjeru iskazao onu svoga gospodara, mladog školarca, koji je bio zajedno s njim u tamnici i radije je podnio smrt nego da bi povjerovao kako njegov gospodar može biti u krivu. Čitamo⁷ i ovo o stanovnicima grada Arrasa: kad je kralj Ludovik Jedanaesti zauzeo grad, našao se veći broj onih koji su radije pošli na vješala nego da s drugima uzvikuju “Živio Kralj!”

U kraljevstvu Narsinga još i dandanas žive pokapaju žene svojih svećenika s njihovim mrtvim muževima. Sve druge žene spaljuju žive na sprovodu njihovih muževa, a one to ne samo postojano nego i veselo prihvaćaju. A kad se spaljuje tijelo njihova umrlog Kralja, sve njegove žene i priležnice, njegovi ljubimci i svakojaki sluge i časnici, kojih ima sva sila, veselo hrle prema lomači da se bace u oganj sa svojim gospodarom i reklo bi se da im je čast da budu zajedno s njime u smrti.⁸

Među tim priprostim dušama raznih šaljivaca našlo se i onih koje nije napuštala njihova dobra volja ni na samom času smrti. Onaj, kojemu je krvnik htio pospješiti korak, uzviknuo je: “Vozi, galijo!” jer je to bila njegova najčešća poštapalica. A jedan drugi, kojega su umirućeg plegli kraj ognjišta na slamu, kad ga je liječnik pitao gdje ga bol muči, odgovorio je: “Između klupe i vatre”, a svećeniku, koji je bio došao da mu podijeli posljednju pomast i tražio mu stopala, već sva osušena i ukočena zbog bolesti, reče: “Naći ćete ih na dnu mojih nogu”. Čovjeka koji ga je pozivao da se pođe preporučiti Bogu upitao je: “Zašto, tko tamo ide?”, a čovjek mu je odgovorio: “Ako to bude po Njegovoj svetoj volji, bit ćeš ti.” – “A hoću li biti do sutra uvečer?” – “Samo se Njemu preporučiti i bit ćeš tamo vrlo brzo.” – “Onda je bolje da mu svoje preporuke sam predam.”⁹

⁷ U djelu *Annales d'Aquitaine*, što ga je napisao Jean Bouchet (izdanje iz 1557).

⁸ Prema Goulardovoj *Histoire du Portugal*, IV, 2.

⁹ Ta su dva primjera preuzeta iz *Nouvelles récréations et joyeux devis*, što ih je napisao Bonaventure Des Périers.

Za vrijeme naših posljednjih ratova oko Milana, nakon tolikih zauzimanja gradova i neprestanih mijenjanja gospodara, narod je već bio izgubio strpljenje i toliko se privikao na smrt da je, kako sam od svog oca čuo, dvadeset i pet viđenijih ljudi u samo jednom tjednu počinilo samoubojstvo. Taj je događaj sličan onome što se priča o građanima Ksantosa,¹⁰ koji su, opsjedani od Bruta, pokazali toliku žeđ za smrću da su muževi, žene i djeca bez razlike letjeli u smrt tako da ih ništa nije moglo odvratiti od njihove želje da izbjegnu dalje živ-ljenje. Brut ih je na kraju uspio spasiti veoma mali broj¹¹.

Svako je uvjerenje dovoljno jako da ga se prihvati pod cijenu života. Prvi članak one lijepe prisege što su je Grci učinili i poštovali za vrijeme medskog¹² rata govorio je o tome da će svatko radije zamijeniti život smrću nego svoje zakone perzijskima.¹³ Koliko li tek ljudi vidimo u ratovima između Turaka i Grka koji će radije podnijeti smrt u teškim mukama nego da ih pred krštenje obrežu! Primjer je to koji vidimo u svim vrstama religija.

Kad su kraljevi kastilski iz svojih zemalja protjerali Židove, kralj Ivan Portugiški¹⁴ dopustio im je da se za osam škuda po glavi sklone kod njega, ali pod uvjetom da će određenog dana morati napustiti njegovu zemlju, a on im je obećao dati brodove koji će ih prevesti u Afriku. Kad je došao taj dan, a rečeno im je da će oni koji se ne pokore toj zapovijedi ostati u kraljevstvu kao roblje, brodovi su im dani, ali na vrlo škrt način, pa su s onima koji su se uspjeli ukrcati mornari grubo

¹⁰ Prema Plutarhu, *Brutus*, VIII.

¹¹ Spašenih je bilo jedva pedesetak.

¹² Medija je bila pokrajina u jugozapadnoj Aziji koju je Kir Stariji pretvorio u perzijsku pokrajinu.

¹³ O zakletvi što su je Grci učinili prije Platejske bitke govore Diodor Sicilski (IX, 29) i Likurg, *Protivu Leokrata*.

¹⁴ Riječ je o Ivanu II, portugalskom kralju koji je vladao tom zemljom od 1481. do 1495. Ovdje Montaigne sažimlje jedno poglavlje iz Osórioive *Povijesti o kralju Emanuelu* (1574).

i neljudski postupali, vozeći ih sad ovamo sad onamo sve dok ovi nisu potrošili svu svoju hranu i bili prisiljeni kupovati je od posade, i to toliko skupo i uz tolika otezanja da su ih nakraju gole i bose iskricali. Kad je glas o tom neljudskom postupku dopro do onih koji bijahu ostali, najveći se broj njih ipak odluči na ropstvo, a neki su se počeli graditi kao da će promijeniti vjeru. Došavši na prijestolje, Emanuel¹⁵ im najprije podari slobodu, ali se ubrzo predomisli i odredi im rok u kojem će se iseliti iz zemlje određivši im tri luke za iseljenje. Mislio je, kaže Osorius¹⁶, najbolji latinski povjesničar našega doba, kad slobodom koju im je dao nije postigao da se obrate na kršćanstvo, da će to postići predajući ih na milost i nemilost mornarima kao i njihove prethodnike i prisiljavajući ih da napuste zemlju, u kojoj su bili vični bogato živjeti, a sad će biti izloženi neizvjesnosti u stranom i nepoznatom svijetu. No, kad je vidio da ga je nada iznevjerila i da su oni svi čvrsto ostali pri svojoj nakani da se isele, on uskrati dvije od triju luka, koje im je bio obećao, ne bi li dugo i teško putovanje barem neke od njih navelo da promijene odluku. Ili, da će time što ih sve sakupi na jednome mjestu možda lakše postići ono što je sebi postavio za cilj. Zato je naredio da svu djecu mlađu od četrnaest godina na silu otrgnu iz ruku očeva i majki kako bi ih odveli na mjesto gdje ih neće moći ni čuti ni vidjeti i gdje će ta djeca biti poučavana u nauku naše vjere. Kaže da je to nedjelo izazvalo strahovit prizor; prirodna povezanost djece i otaca i k tome ljubav prema njihovoj staroj vjeri učinili su da se svi podignu protiv te okrutne odluke. Posvuda se vidjelo kako očevi i majke oduzimaju sebi život i kako daju još okrutniji primjer bacajući upravo zbog ljubavi i milosrđa svoju djecu u bunare samo da izbjegnu nesmiljenosti te neljudske odredbe. Svi oni koji su ostali, zbog isteka

¹⁵ U izdanju iz 1595. dodano je: *nasljednik Ivanov*. Riječ je o nasljedniku Ivana II, Emanuela, koji je kraljevao od 1495. do 1521.

¹⁶ Jerónimo Osório (1506-1580), portugalski državnik i povjesničar.

roka koji im je bio postavljen i zato što nisu imali nikakvih sredstava za život, postadoše opet robovima. Neki su se obratili na kršćanstvo, ali čak i danas – sto godina poslije – malo Portugalaca vjeruje njihovoj vjeri ili njihovu soju iako su običaji i dugo vrijeme u tim promjenama mnogo moćniji savjetnici nego ikakva druga prisila,¹⁷ a Ciceron kaže: “*Quoties non modo ductores nostri sed universi etiam exercitus ad non dubiam mortem concurrerunt*”¹⁸.

Sâm sam vidio jednog od svojih bliskih prijatelja¹⁹ kako uporno traži smrt, noseći u svom srcu pravu ljubav ukorijenjenu različitim argumentima koje mi nikad ne bi dopustio da opovrgnem. U prvoj prilici koja mu se ukazala i koja mu se činila časnom, bez ikakva vidljiva razloga poletio je u smrt nošen upornom i žarkom željom da umre.

I u naše vrijeme imamo mnogo primjera o muževima, pa čak i o djeci, koji su sami sebi zadali smrt u strahu od neke ne odveć velike nedaće. A čega se, kaže jedan od Starih u svezi s ovim, sve ne bismo morali bojati ako se bojimo onoga što je kukavičko malodušje izabralo za svoje pribježište? Bi li ovdje valjalo nanizati u velikom popisu imena svih onih ljudi obaju spolova i svih staleža i svih sljedbi koji su i u najsretnijim vremenima ili postojano dočekali smrt ili je sami tražili, i to ne samo kako bi izbjegli zla ovoga života, nego neki samo da bi izbjegli život kojega su bili siti, a neki opet zato što su se na-

¹⁷ U izdanju iz 1595. ovdje se dodaje: *Grad Castelnau d'Arri [= Castelnaudary, blizu Carcassonne] bio je pod dugom opsadom i tada je zarobljeno 50 krivovjeraca Albigenza koji su radije živi izgorjeli na lomači nego pristali da promijene vjeru.* Taj podatak donosi Haillan u svojoj *Histoire de France*, objavljenoj 1576 (str. 512).

¹⁸ “Koliko su puta ne samo naši vojskovođe nego i čitave vojske srljale u sigurnu smrt!” Ciceron, *Tusculanae disputationes*, I, 37.

¹⁹ Prema bilješkama što ih je na marginama primjerka *Eseja* koji se čuva u biblioteci u Bordeauxu zapisao Florimond de Raemon, ovdje je riječ o protestantu Valzarguesu de Céréu, koji je poginuo prilikom jednog proboja iz opsjednutoga grada Brouage godine 1577. O istom događaju piše i d'Aubigné u svojoj *Histoire universelle*, V, 262.

dali boljem životu s one strane? Tom popisu nikad ne bih vidio kraja. Jer, njihov je broj gotovo bezgraničan pa bi mi bilo lakše na popis staviti one koji su se smrti bojali.

Nek bude dovoljno da kažem samo ovo. Kad je Pirona Filozofa jednog dana oluja zatekla u brodu, mirio je one oko sebe koji su bili najviše preplašeni hlabreći ih primjerom malog praseta koje se nije nimalo brinulo o oluji.²⁰ Bismo li se zato usudili reći da ova prednost koju nam daje razum i kojom se toliko hvastamo i zbog koje sami sebe držimo gospodarima i carevima svih ostalih stvorenja, hoćemo li se usuditi reći da nam je ta prednost dana samo za našu muku? Čemu služi poznavanje stvari ako mi zbog njega gubimo svoj mir i spokoj koji bismo bez njega uživali? I ako nas dovodi u gori položaj nego Pironova prašćica? A razboritost, koja nam je dana za naše dobro, zar ćemo je upotrijebiti za svoju propast boreći se protiv prirode i sveopćeg reda stvari koji hoće da se svatko služi za svoj boljitak onim što ima?

Dobro, dobacit će mi neki, vaše pravilo vrijedi za smrt, ali što ćete reći za bijedu i siromaštvo? Što ćete reći za bol, koju Aristip²¹, Jeronim²² i većina mudraca drže za najveće zlo, a oni koji su je na riječima nijekali zar je zapravo nisu priznali. Kad je Posidonije²³ bio bolestan i kad su ga razdirale grozovite boli, došao je k njemu Pompej i ispričavao se što je izabrao tako nezgodan trenutak da ga čuje kako govori o filozofiji. “Ne dao bog, reče mu Posidonije, da me bol toliko svlada i da me zapriječi da o njoj raspravljam i govorim!” i baci se na raz-

²⁰ Ovaj se primjer nalazi kod Diogena Laercija (IX, 68), često se navodi u zbirkama sentencija iz Montaigneova vremena, a spominje ga i Rabelais u svom *Quart livre de Pantagruel*, XVIII.

²¹ Aristip (Ἀριστιππος) iz Kirene Mlađi (III. st. pr. Kr.), grčki filozof, pripadnik hedonističke škole. Negirao je svaku spoznaju osim osjećaja radosti i boli.

²² Sv. Jeronim (Hieronymus Sophronius Eusebius), oko 370-420, rodom iz Stridona, crkveni otac, pisac i filolog. Do 406. preveo cijeli tekst Biblije (*Vulgata*).

²³ Posidonije (Ποσειδώνιος) iz Apameje, grčki filozof, stoik i polihistor.

glabanje puno prezira prema boli.²⁴ Međutim, bol je nastavila po svojem i neprestano ga mučila. Na to se on ustoboči: “Uzalud ti posao, o boli, ipak neću reći da si zlo.” Ta priča, koju mudraci toliko ističu, u kakvoj je vezi s preziranjem boli? Raspravlja samo o riječi, a ako ga se muke i teške rane ne tiču, zašto onda on prekida svoj govor? Zašto misli da mnogo čini time što je ne naziva zlom?

Ovdje nije sve u sposobnosti zamišljanja. Naša se mašta može baviti i drugim stvarima, a baš ovdje pravo znanje igra svoju ulogu. Naša su čutila tome najbolji svjedoci,

*Qui nisi sunt veri, ratio quoque falsa sit omnis*²⁵.

Hoćemo li uvjeriti vlastitu kožu da ju udarci ostrugom samo škaklju? Ili svoj okus da je tekućina iscijeđena iz aloja slatka kao vino iz Gravesa²⁶? U tome je s Pironovim praščićem isto što i s nama. Doduše, on se ne boji smrti, ali ako ga počnemo udarati, on će i te kako cviliti i od boli poskakivati. Hoćemo li promijeniti opći prirodni zakon koji sve što je živo pod suncem tjera da drhti pod snagom boli? Čak i stabla čini se da jecaju pod udarcima koje im zadajemo. Smrt se osjeća samo u mislima, to više što je to nešto što se događa u trenu:

*Aut fuit, aut veniet, nihil est presentis in illa*²⁷,

*Morsque minus pœnæ quam mora mortis habet*²⁸.

Tisuće životinja, tisuće ljudi radije će umrijeti nego se osjećati ugroženima. I, doista, ono za što kažemo da se najvi-

²⁴ Anegdota o Posidoniju, kao i ona o Aristipu, potječu iz Ciceronovih *Tusculanae disputationes*, II, 6. U Montaigneovo vrijeme često su navođene u vulgarizatorskim obradbama klasičnih sentencija.

²⁵ “Nisu li čutila prava, i zaključak krivi je svaki.” Lukrecije, *De rerum natura*, IV, 485 (u prijevodu Marka Tepeša).

²⁶ Graves kod Bordeauxa je kraj poznat sa svojih vina.

²⁷ “Ili je prošla ili će doći: ništa sadašnjeg u njoj nema.” Ovaj je stih preuzet iz jedne satire što ju je La Boétie upravio Montaigneu (u nastavku djela *La Mesnagerie de Xénophon*).

²⁸ “Smrt pričinja manje muke nego čekanje smrti.” Ovidije, *Epistulae heroidum*, V, 82.

še bojimo u smrti jest upravo bol, njezina redovita prethodnica.

Ipak, ako je vjerovati jednom od svetih otaca: “*Malum mortem non facit, nisi quod sequitur mortem*”²⁹. A ja bih možda dodao da ni ono što je prije nje ni ono što dolazi nakon nje nije stvar same smrti. Mi krivo mislimo.

Iz iskustva znam da je teško podnošenje misli na smrt ono što čini da teško podnosimo bol i da tu bol osjećamo dvostruko mučnom zato što nam prijete smrću. No, kad razum osuđuje naše malodušje zato što se plašimo tako nenadane, tako neizbježive i tako nesvjesne stvari, mi radije prihvaćamo drugu izliku koja nam se čini više oprostivom.

Sa svim nevoljama koje sa sobom nose samo zlo mi postupamo kao sa stvarima koje nisu pogibeljne; tako kad nas bole zubi ili kad patimo od uloga, pa ne znam kako da su boli teške, samo da nisu smrtonosne, tko će ih uvrstiti u popis zala? Pretpostavimo, dakle, da u smrti vidimo u prvom redu bol. Jednako kao što se siromaštva bojimo samo zato što nam donosi nevolje, žeđ, glad, studen, vrućinu, besanicu i što čini da patimo.

I tako smo zaokupljeni samo onim što nanosi bol. Dopuštam da je to najgora nevolja našega bića i to rado priznajem, jer ja sam čovjek koji ju mrzi i koji ju isto toliko izbjegava zato što do danas – neka bude Bogu hvala – nisam imao velikog posla s njom. Ali, na nama je, ako je već ne možemo uništiti, barem da je umanjimo strpljenjem, a kad se ona domogne našeg tijela, da uza sve to održimo duh i razum u dobru stanju.

Da tome nije tako, tko bi ikada bio na toliku cijenu postavio *krepost*, hrabrost, snagu, plemenitost i odlučnost? Na čemu bi se one iskazale kad više ne bi bilo boli kojoj valja prkositi: “*avida est periculi virtus*”³⁰. Kad se ne bi moralo ležati na

²⁹ “Smrt je zlo samo po onome što dolazi nakon nje.” Sveti Augustin, *De civitate Dei*, I, 11.

³⁰ “Hrabrost je žedna pogibelji.” Seneka, *De providentia*, IV.

tvrdi, kad se ne bi moralo pod oklopom podnositi podnevnu žegu, hraniti se mesom konja ili magarca, vidjeti sebe na komade izrezanoga, podnositi da ti vade zrno iz kostiju, da ti meso šivaju, da ti živu ranu pale i po njoj kopaju, gdje bismo stekli tu prednost što je hoćemo imati nad prostim pukom? Bježati od zla i boli, kako kažu Mudraci, isto su tako pametna djela, ali ono koje je najpoželjnije jest ono kod kojega se najviše mučimo. “*Non enim hilaritate, nec lascivia, nec risu, aut joco comite levitatis, sed sæpe etiam tristes firmitate et constantia sunt beati*”³¹. Zbog tog je razloga bilo nemoguće uvjeriti naše očeve da pobjede izvojevane golom silom i ratnom srećom nisu ništa probitačnije nego one koje se postižu u sigurnosti mudrim odlukama i vještinom:

*Laetius est, quoties magno sibi constat honestum*³².

Štoviše, moramo se tješiti time što je prirodno da bol kad je žestoka bude i kratka, a kad je dugotrajna, onda je lakša, “*si gravis brevis, si longus levis*”³³. Nećeš ju dugo osjećati ako te mnogo boli; dokrajčit će ili sebe ili tebe, a to dođe na isto. Ako ju ti ne podneseš, odnijet će ona tebe. “*Memineris maximos morte finire; parvos multa hebere intervalla requietis; mediocrium nos esse dominos: ut si tolerabiles sint, feramus; sin minus, e vita quum ea non placeat, tamquam e theatro exeamus*”³⁴.

³¹ “Nije čovjek sretan u veselju, u užicima, u smijehu i igrama, pratiteljima nestalnosti, nego je čovjek prije sretan u tuzi kroz čvrstinu i odlučnost.” Ciceron, *De finibus*, II, 20.

³² “U hrabrosti je to više radosti što nas je više koštala.” Lukan, IX, 404.

³³ “Ako je žestoka, tada je kratka; ako je dugotrajna, tada je laka.” Ciceron, *De finibus*, II, 29.

³⁴ “Sjetit ćeš se da smrt donosi kraj velikoj boli, da mala ima mnogo prekida i da smo gospodari osrednjih boli. I tako, kad su lagane, možemo ih strpljivo podnositi; kad su nepodnosive, možemo ih izbjeći time što ćemo izići iz života koji nam se ne sviđa, kao što iz kazališta izlazimo.” Ciceron, *De finibus*, I, 15.

Ono što čini da bol podnosimo s toliko nestrpljivosti jest činjenica da nismo navikli zadovoljstvo tražiti u duši³⁵, da se nismo dovoljno uzdali u nju, a ona je jedini i vrhovni gospodar našeg stanja i našeg ponašanja. Tijelo ima – više manje – samo jednu sklonost i samo jednomu teži. Duša, međutim, može poprimiti svakojake oblike, pa sebi i svojem stanju ma kakvo ono bilo podešava sve ono što tijelo osjeća i sve što nam se događa. No, valja je duboko proučavati i ispitivati i znati u njoj probuditi sve njezine moćne snage. Nema tog razloga ni zapovijedi ni snage koji bi bilo što mogli protiv njezine sklonosti i njezina izbora. Između tolikih tisuća rješenja kojima ona raspolaže dajmo joj ono koje odgovara našem spokoju i našem trajanju i začas ćemo biti obranjeni ne samo od svake uvrede nego ćemo čak biti nagrađeni i pohvaljeni, ako joj se tako bude htjelo, zbog uvreda i zala.

Ona se koristi bez razlike svim stvarima. Zablude i snovi joj korisno služe kao podatna građa da nas zaštiti i učini zadovoljnim.

Lako je vidjeti da je oštrina našeg duha ono što u nama čini oštrima bol i patnju. U životinja toga nema i one puštaju tijelo na volju svojim slobodnim i prirodnim osjećajima koji su gotovo u svih vrsta jednaki, a to vidimo po tome što sve imaju slične pokrete. Kad mi ne bismo svojim udima ometali onu slobodu koja im u tome pripada, lako je povjerovati da bi nam bilo bolje i da im je priroda podarila pravedan i umjeren odnos i prema zadovoljstvu i prema boli. A taj odnos mora biti pravedan zato što je jednak za sve. Ali, kad smo već odbacili ta pravila i prepustili se vrludavoj slobodi svoje mašte, barem joj pokušajmo pomoći da se okrene prema onome što je ugodno.

Platon³⁶ zazire od našeg prevelikog obaziranja na bol i strasti budući da se tako odveć duša prikiva uz tijelo, dok ja naprotiv mislim obrnuto: da se odvaja i razjedinjuje.

³⁵ U nekim ranijim izdanjima ovdje je dodano: *što se nismo dovoljno bavili svojim tijelom.*

³⁶ Poglavitito u *Fedonu*.

Jednako kao što naš bijeg potiče silovitost neprijatelja, tako i bol postaje uznositijom kad vidi da pod njezinom silom drhćemo. Postat će mnogo podnošljivija prema onome koji joj se suprotstavi.³⁷ Čovjek joj se mora oduprijeti i nasrnuti na nju. Uzmičući i prepuštajući joj prostor, prizivamo i na sebe privlačimo propast koja nam prijete. I, upravo kao što je tijelo čvršće kad napada, jednako je i s dušom.³⁸

No, vratimo se primjerima koji više odgovaraju ljudima manje snage kao što sam ja. U njima ćemo vidjeti kako se s boli događa isto kao i s dragim kamenom koji se više sjaji ili prima blaži sjaj već prema podlozi na koju smo ga postavili. Tako i bol uzima onoliko mjesta koliko joj ga mi prepustimo. “*Tantum doluerunt*, kaže sveti Augustin, *quantum doloribus se inseruerunt*”³⁹. Osjećamo veću bol od jednog reza liječnikova noža nego od deset uboda mačem u žaru borbe. Kad su u pitanju porođajne boli, za koje liječnici i sâm Bog kažu da su teške i oko kojih mi pravimo tolike ceremonije, valja znati da ima čitavih naroda koji o tome uopće ne vode računa. Ostavljam po strani žene Lacedemonjanke, ali što se tiče Švicarki, ženâ naših pješaka plaćenika, kakve promjene kod njih vidite osim da, kad kaskaju za svojim muževima, i dandanas nose na leđima dijete koje su jučer nosile u utrobi. A one lažne Jeđupke što ih ima toliko kod nas, same nose upravo rođenu djecu na prvi potok na koji naiđu i ondje ih peru. Da ne govorimo o tolikim droljama koje svoj porod svakodnevno uklanjaju kod rođenja ako ga nisu uklonile već kod začeca. A ona čestita žena rimskog patricija Sabinusa podnijela je teške

³⁷ Ovo i prethodno izlaganje preuzeto je iz Seneke, *Epistulae*, 78.

³⁸ Ciceronov tekst, odakle Montaigne preuzima ovo mjesto, mnogo je jasniji: “*Ut onera contentis corporibus facilius feruntur, remissis opprimunt: simile animus intentione sua depellit pressum omnem ponderum, remissione autem sic urgetur ut se nequeat extollere.*” *Tusculanae disputationes*, II, 23.

³⁹ Sv. Augustin u *De civitate Dei*, I, 10, doslovce kaže: “*Quantum se doloribus inseruerunt, tantum doluerunt*”, to jest “Patili su onoliko koliko su se boli prepustili”.

porođajne muke donijevši na svijet dva blizanca, sama bez ičije pomoći, ne pustivši glasa ni krika od sebe.⁴⁰ Kad je jedan mali lacedemonski dječarac ukrao neku lisicu (jer su se oni više bojali sramote da budu u krađi uhvaćeni zbog svoje nespretnosti nego što se mi bojimo kazne) sakrio ju je pod košulju i radije je podnio da mu lisica izgrize trbuh nego da ga otkriju.⁴¹ A jednom drugom, kad je tamjanom kadio na mjestu žrtvovanja, pala je žeravica u rukav, a on je radije dopustio da mu ruka do kosti izgori, samo da ne pomuti misterij žrtve.⁴² I vidjelo se velik broj njih koji su samo radi iskazivanja hrabrosti, slijedeći svoj običaje, u dobi od samih sedam godina trpjeli šibanje do smrti, a da nisu ni okom trepnuli. Ciceron⁴³ je takovih mnogo vidio kako se bore u skupinama, šakama, nogama i zubima sve do nesvijesti prije nego bi priznali da su pobijeđeni. “*Nunquam natura mos vinceret: est enim ea semper invicta; sed nos umbris, deliciis, otio, languore, desidia animum infecimus; opinionibus maloque more delinitum mollivimus*”⁴⁴. Svima je poznata ona priča o Scevoli⁴⁵, koji se ušuljao u neprijateljski tabor u namjeri da ubije vođu,

⁴⁰ Riječ je o slavnoj Eponini, ženi Gala Sabinusa, koji se digao protiv Vespazijana. Pobijeđeni je Sabinus proveo devet godina sakriven u nekoj špilji gdje se je održao na životu zahvaljujući svojoj ženi (Plutarh, *O ljubavi...*, XXXIV).

⁴¹ Glasoviti primjer što ga donosi Plutarh (*Likurg*, XIV), a u više navrata vulgariziraju kompilatori XVI. stoljeća.

⁴² Ako je vjerovati Valeriju Maksimu (*Facta et dicta memorabilia*, III, 3) i kompilatorima iz XII. stoljeća, taj je mladac bio Macedonjanin. Montaigne na drugom mjestu (II, xxxii) kaže da taj podatak crpi iz Plutarha (*Likurg*, XIV) i “od stotinu drugih svjedoka”.

⁴³ *Tusculanae disputationes*, V, 27.

⁴⁴ “Nikada navada ne bi mogla pobijediti prirodu, jer je ona uvijek nepobjediva; mi smo ti koji smo mlitavošću, uživanjem, dokolicom, nemarom i nebrigom izopačili svoju dušu, koji smo je iskvarili predrasudama i lošim navadama.” Ciceron, *Tusculanae disputationes*, V, 27.

⁴⁵ Caius Mucius Scaevola (kraj VI. st. pr. Kr.). Ime *Scaevola*, što će reći “ljevak, ljevoruk, šuvak”, dobio je jer je u događaju koji Montaigne navodi, stavio desnu ruku u žeravu.

a kad mu je naum propao, u želji da ispravi svoju pogrešku jednim još većim činom i da skine odgovornost sa svog naroda, prizna Porseni⁴⁶, jer je to bio kralj kojega je htio ubiti, ne samo svoju nakanu, nego mu čak i reče da u njegovu taboru ima dobar broj Rimljana, njegovih ortaka, koji svi žele isto što i on. I, da bi pokazao kakva je kova i hrabrosti, pošto je naredio da mu donesu pladanj s užarenim ugljevljem, gledao je kako mu se ruka peče sve dok neprijatelj, i sâm užasnut tim prizorom, nije naredio da žerava bude uklonjena.⁴⁷ A tek onaj koji nije htio prekinuti čitanje svoje knjige dok su ga živa rezali!⁴⁸ Ili onaj koji se uporno rugao i do sitosti smijao svim mukama kojima su ga izlagali, tako da je ismijao okrutnost izludjelih krvnika, koji su uzalud izmišljali i udvostručavili sve nove i nove muke i bili na kraju dovedeni do toga da su mu priznali da je postigao ono što je htio.⁴⁹ No, reći ćete, tu je bila riječ o filozofu. No, čujte i ovo. Jedan se Cezarov gladijator neprekidno smijao dok su mu kopali i nanovo rezali rane.⁵⁰ *“Quis mediocris gladiator ingemuit; quis vultum mutavit unquam? Quis non modo stetit, verum etiam decubuit turpiter? Quis cum decubisset, ferrum recipere jussus, collum contraxit”*⁵¹. Ubrojimo tu i žene. Tko nije u Parizu čuo govoriti o onoj što je dala da joj oderu kožu samo kako bi dobila svježiju put s mladom kožom? A bilo ih je koje su dale da im iščupaju dobre i zdrave zube samo da bi im glas postao mekši i zvonkiji ili pak da bi ostale zube imale u ljepšem redu. Ko-

⁴⁶ Porsenna, kralj Kluzija u Etruriji (VI. st. pr. Kr.).

⁴⁷ Po navodima Tita Livija (II, XII, 47); v. i Seneka, *Epist.*, 24.

⁴⁸ Seneka, koji podatak spominje (*Epist.*, 78), ne navodi ime tog junaka.

⁴⁹ I ovaj je primjer uzet iz Seneke (*Epist.*, 78).

⁵⁰ Aulo Gelije, XII, 5.

⁵¹ “Kad ste vidjeli da je i osrednji gladijator zacvilio ili lice promijenio? Je li ih se ikad vidjelo da bi se kukavički ponijeli, i to ne mislim u njihovu držanju nego i u njihovu kraju. Pa i kad su bili oboreni, osuđeni na neminovnu smrt, kad se je vidjelo da je i jedan od njih okrenuo glavu?” Ciceron, *Tusculanae disputationes*, II, 17.

liko li srećemo primjera takve vrste preziranja boli? Što one sve ne mogu? Što li se sve ne plaše poduzeti kad postoji i najmanja nada da će to uvećati njihovu ljepotu:

*Vellere queis cura est albos a stirpe capillos
Et faciem dempta pelle referre novam*⁵².

Vidio sam ih koje su gutale pijesak, pepeo i hotimice se mučile da su upropastile želudac, a sve samo zato da bi im lice bilo bljeđe. Da bi što više dobile struk kao u Španjolki⁵³, kakve li muke neće podnijeti, onako stisnute i opasane s velikim urezima na bokovima koji im zadiru u živo meso? Da, ponekad ih to može dovesti i do smrti.

U mnogih je naroda našeg vremena običaj da se hotimice sami ozlijede kako bi se povjerovalo njihovoj riječi, a naš Kralj⁵⁴ navodi brojne primjere o takvom običaju kojemu je sâm nazočio u Poljskoj⁵⁵. No, osim što znam da su to činili i neki u Francuskoj, svojim sam očima vidio jednu djevojku⁵⁶ koja je, hoteći posvjedočiti snagu svog obećanja i svoju postojanost, zadala sebi iglom što ju je nosila u kosi četiri ili pet dubokih uboda koji su joj razderali kožu i svu je raskrvarili. Turci sebi nanose velike rane u čast svojim gospama i, da bi znak zauvijek ostao, prinose odmah vatru na ozljedu i nevjerojatno je dugo drže kako bi zaustavili krv i imali sigu-

⁵² “Pomnjivo će iščupati iz korijena posjedjele vlasi i pokušati dobiti novo lice skidajući bore.” Tibul, I, VIII, 45.

⁵³ U izvorniku stoji: *Pour faire un corps bien espagnolé*, jer su u XVI. stoljeću Španjolke bile uzor vitkosti i elegancije. Na epitaфу Pantagruelove majke Baldebec piše da je imala *corps d’Espagnole* (Rabelais, *Pantagruel*, pogl. III).

⁵⁴ Henrik III. koji je vladao Poljskom 1573-1574.

⁵⁵ Prema zapisivanju francuskog državnika Jacquesa de Thoua (*Histoire des événements de 1543 à 1607*) glavni je dvorski komornik Poljske prilikom odlaska Henrika III. zario sebi bodež u ruku kako bi mu iskazao svoju vjernost.

⁵⁶ Izdanje iz 1595. je na ovom mjestu nešto izmijenjeno: *Kad se vraćah s onog glasovitog saborovanja u gradu Blois, vidio sam u Pikardiji jednu djevojku...*

ran ožiljak. Muževi koji su to vidjeli, o tome su pisali i meni prisegli da je to živa istina. No, svaki dan ih se nađe koji će za deset jaspri⁵⁷ sebi zadati dubok ubod u ruku ili bedro.

Drago mi je što imamo, tako da kažem, pri ruci svjedoke koji su nam danas najviše potrebni, jer nam takovih kršćanstvo pruža u velikom broju. Slijedeći primjer našeg svetog Voditelja, velik je broj onih koji su iz bogoljubnosti htjeli nositi križ. Znamo po vrlo vjerodostojnim svjedocima⁵⁸ da je naš kralj Sveti Ludovik⁵⁹ nosio kostrijet sve dok ga u starosti njegov ispovjednik nije od toga oslobodio. Znamo isto tako da bi svakog petka naredio svom duhovniku da ga išiba po plećima s pet željeznih lančića, koje je upravo radi toga uvijek nosio u posebnoj kutiji. A Vilim, naš posljednji vojvoda u vojvodstvu Guyenne⁶⁰, otac poznate Alienor Akvitanske⁶¹, koja je prenijela to vojvodstvo engleskoj i francuskoj kruni, nosio je neprestano tijekom deset ili dvanaest posljednjih godina svoga života za pokoru teški oklop pod redovničkom haljom.⁶² Folko, grof od Anjoua⁶³, išao je do Jeruzalema s užetom oko vrata, da bi ga njegova dvojica slugu išibala pred svetim Grobom našega Spasitelja. Zar ne vidimo i dandanas

⁵⁷ U izvorniku stoji: *pour dix aspres*. Bio je to sitan turski novac, a Montaigne za nj zna po djelu Guillaumea Postela, prema kojem ovdje prenosi tu pojedinost.

⁵⁸ Ovdje Montaigne misli na velikog francuskog kroničara Joinvillea (1224-1317), pisca kronike o kralju Ludoviku Svetom, *L'histoire et chronique du très chrestien roy Saint Louis*, koju je izdao de Rieux 1547 (str. 94).

⁵⁹ Louis IX. ili Saint Louis, franuski kralj 1226-1270.

⁶⁰ Guyenne, lat. Aquitania, nekadašnja francuska oblast koja je pripadala Engleskoj, a zatim je postala leno francuske krune (1453).

⁶¹ Aliénor d'Aquitaine (1122-1204), starija kći vojvode Guillaumea X, koja se na dan njegove krunidbe udala za francuskog kralja Ludovika VII. i pratila ga na križarskoj vojni.

⁶² Prema djelu Jeana Boucheta *Annales d'Aquitaine*, izdanom 1576.

⁶³ Foulques III. zvan Nerra, tj. Crni, comte d'Anjou (972-1040). Podatke o njemu Montaigne uzima od povjesničara du Haillanta i njegove *Histoire des Rois de France*, izdane 1576.

na svaki Veliki petak kako se velik broj muževa i žena toliko bičuje da im koža bude razderana i da im se kosti vide. To sam često znao vidjeti bez nekog posebnog oduševljenja, a govorilo se (jer takvi idu zakrabuljeni) da je bilo i onih koji bi za novac to podnosili da zajamče za vjeru drugih, a njihovo neobaziranje na bol to je veće jer više mogu postići pobude pobožnosti nego pobude škrtosti.

Kvint Maksim je pokopao svog sina kad je bio konzulom, Marko Katon svoga kad je bio izabran za pretora, a Lucije Paulus oba svoja sina jednog za drugim u kratkom razmaku, suzdržavajući se i ne pokazavši ni jednog znaka boli i tuge.⁶⁴ Za svojih sam mlađih dana znao reći u šali o nekome⁶⁵ da se Božja pravda njime poigrala, jer mu je smrt trojice odraslih sinova poslana istoga dana došla kao oštar udarac bičem. Kako su neki govorili, malo je nedostajalo da on to nije shvatio kao nagradu Božju⁶⁶. Dok sam još bio kod hraniteljice, izgubio sam dvije ili tri takve prilike, ako ne bez žaljenja a ono bez ljutnje. I doista nema nezgode koja može tako pogoditi čovjeka u živac. Vidim mnogo drugih svakodnevnih prilika za žalost koje bih jedva i osjetio da mi se dogode, a odbacio sam ih kad su mi se dogodile, pa čak i one kojima ljudi pridaju tako strašan izgled da se ja ne bih usudio javno ih priznati, a da se ne zarumenim od stida. *“Ex quo intelligitur non in natura, sed in opinione esse agritudinem.”*⁶⁷

Misao je moćna stranka, hrabra i neodmjerena. Tko je ikada s tolikom žeđi tražio sigurnost i spokoj kao Aleksandar i Cezar nakon toliko izazvanih nemira i nedaća? Ter,

⁶⁴ Sva su tri primjera preuzeta iz Cicerona (*Tusc. disputationes*, III, 28).

⁶⁵ Montaigne misli na markiza de Transa, čija su tri sina poginula istog dana u bici kod Moncrabeau, nedaleko od Agena.

⁶⁶ U izdanju iz 1595. stoji: *Uzeo ju je kao znak sklonosti i posebne nagrade s neba. Ne slijedim nikako to strašno mišljenje, iako sam dvije ili tri takve prilike izgubio dok sam još bio maleno dijete...*

⁶⁷ “Odakle se može uvidjeti da bol ne proistječe iz prirode nego iz našeg mišljenja.” Ciceron, *Tusculanae disputationes*, III, 28.

otac Sitaklesov⁶⁸, običavao je govoriti da, kad ne vodi rat, misli da nema nikakve razlike između njega i njegova konjušara.⁶⁹

Kad je Katon konzul radi sigurnosti svoje vojske u nekim španjolskim gradovima samo zabranio njihovim građanima nošenje oružja, mnogi su se od njih ubili: *“ferox gens nullam vitam rati sine armis esse”*⁷⁰. A tek koliko mi poznamo onih koji su napustili slasti mirna života u svojim domovima, među prijateljima, da bi se predali strahotama nenastanjenih pustinja; koji su se prepustili prezira dostojnom životu, divljini i preziru prema svijetu i tu im se mililo ostati pa su čak takav život i zavoljeli. Kardinal Borromeo⁷¹, koji je nedavno umro u Milanu, bježao je od lagodna života koji mu je pružalo i njegovo veliko bogatstvo i talijansko podneblje i njegova mladenačka dob; izabrao je toliko isposnički način života da mu je ista odjeća služila ljeti i zimi; za ležaj je imao samu slamu, a vrijeme koje bi mu preostalo od izvršavanja njegovih službi provodio je samo u učenju, uvijek na koljenima, uz malo kruha i vode pored njegove knjige. To je bilo sve čime se hranio i sve je svoje vrijeme tome posvećivao. Znam i takovih koji su svjesno izvlačili dobit, čak i svoje napredovanje iz toga što su u braku bili rogonje, a sama ta pogrda u strah tjera toliko ljudi. Ako vid i nije najpotrebnije od naših osjetila, on je barem najdraži; ali čini se da su najdraži i najkorisniji od naših udova upravo oni koji služe za umnažanje vrste, pa ipak, mnogo ljudi prema njima gaji smrtnu mržnju, i to samo s razloga što su ih previše voljeli pa ih odbacuju zbog njih-

⁶⁸ Sitakles (Σιτάκλης), sin Terov (Τηρέως), bio je kralj odriski u Trakiji (450-424. pr. Kr.).

⁶⁹ Iz Plutarhovih *Izreka kraljeva i vojskovođa* (Ἀποφθέγματα βασιλέων καὶ στρατηγῶν).

⁷⁰ “Surovi narod koji nije ni pomislio da bi se moglo živjeti bez oružja.” Tit Livije, XXXIV, 17.

⁷¹ Karlo (sveti) Boromejski (1538-1584), nećak pape Pija IV, postao je kardinalom kad su mu bile tek dvadeset i dvije godine.

ve cijene i vrijednosti. Tako je mislio o očima i onaj koji ih je sam sebi iskopao.⁷²

Najbrojniji i najzdraviji soj ljudi smatra srećom imati obilje djece; ja i još neki držimo da je sreća kad ih nemaš.

A kad su upitali Tala⁷³ zašto se nije oženio, odgovorio je da je to bilo zato što nije nakon sebe htio ostaviti potomstva.⁷⁴

Da naše mišljenje daje cijenu stvarima, vidi se po velikom broju onih koje gledamo ne samo da bismo ih cijenili, kao što ja činim; ne gledamo ni na njihovu kakvoću ni korisnost od njih, nego samo kolika im je cijena kad ih hoćemo imati, kao da je to neki sastavni dio njihove biti; i nazivamo njihovom vrijednošću ne ono što nam donose, nego ono što mi unosimo u njih. Zato mislim da smo mi veliki štedljivci u svome trošenju. Prema tome koliko nešto teži, služi upravo toliko koliko teži. Naše mišljenje neće nikada dopustiti da nešto ide bez koristi. Cijena daje vrijednost dragom kamenu, opasnost hrabrosti, trpljenje privrženosti, a teškoća bolesti lječništvu.

Jedan je, da bi se domogao siromaštva, bacio sav svoj novac u more⁷⁵, u ono isto more koje toliki pretražuju ne bi li u njemu ulovili bogatstvo. Epikur kaže da biti bogat ne predstavlja olakšanje nego samo promjenu u poslovima.⁷⁶ I uistinu, nije bijeda ona koja proizvodi škrtost, prije će to biti obilje. Iznijet ću vam svoje vlastito iskustvo o tom pitanju.

Nakon što sam prestao biti dijete, živio sam u trojakim životnim stanjima: prvo vrijeme, koje je trajalo svojih dvadesetak godina, prošao sam imajući samo slučajna sredstva ovisna o volji i pomoći drugih, bez određena računa i bez pravila.

⁷² Prema Ciceronu (*De finibus*, V, 29 i *Tusculanae disputationes*, V, 33). V. i Plutarh, *O znatiželji*, XI i Aulo Gelije, X, 17.

⁷³ Tal (Θαλῆς ili Θάλης), grčki filozof rodom iz Mileta (VI. st. pr. Krista).

⁷⁴ To donosi Diogen Laercije, *Život Talov*, I, 26.

⁷⁵ Prema Diogenu Laerciju (II, 77) riječ je o Aristipu; usp. i Horacijeve *Satire* II, III, 100.

⁷⁶ Seneka, *Epistulae*, 17.

XIV. poglavlje – DA SMISAO ZA DOBRO I ZLO OVISI...

Moje je trošenje bilo to veselije i bezbrižnije, jer je ovisilo samo o slučaju. Nikada mi nije bilo bolje. Nikad mi se nije dogodilo da sam naišao na vezanu kesu svojih prijatelja; a iznad svih briga najveća mi je bila da ne prekoračim rok kad sam se obvezao da ću dug vratiti, a oni su taj rok mnogo puta produživali, videći moju brigu i nastojanje da im vratim što sam dužan. Na taj sam im način uzvraćao pravom čestitošću, a nikako sitnim varanjem. Po prirodi osjećam izvjesno zadovoljstvo kad plaćam, jer mi se čini kao da sa svojih ramena skidam neugodan teret i onaj osjećaj vezanosti, kao i kad se osjeća zadovoljstvo koje vas potiče da učinite pravedan čin i drugome ugodite. Izuzimljem iz toga ona plaćanja kad moram doći brojiti i cjenkati se pa u takvim slučajevima, kad ne mogu naći nikoga tko bi mi olakšao dužnost, odgađam ih koliko god mogu, iako posramljeno i neprimjereno, u strahu od prepirke s kojom se moja ćud i moj način ponašanja nikako ne slažu. Ništa toliko ne mrzim kao cjenkanje: to je čisto nadmudrivanje i pokušaj varanja, gdje nakon jednog sata natezanja i pogađanja jedan i drugi sramote svoju riječ i ono na što su prisegli za pet-šest novčića dobiti ili popusta. Uvijek sam pozajmljivao na svoju štetu; budući da nisam volio osobno tražiti, prepuštao sam to pismu, koje nije baš uvijek uspješno i koje se uvelike podaje odbijanju. Zato sam vođenje svojih poslova radije prepuštao zvijezdama, veselije i slobodnije nego što sam se uzdao u svoja predviđanja i zdrav razum.

Većina onih koji pametno upravljaju svojim dobrima smatra da je strašno živjeti u nesigurnosti i ne opažaju da dobar dio svijeta tako živi: koliko je samo vrijednih ljudi posve zanemarilo ono što su sigurno imali u rukama – a tako svakim danom rade – nadajući se dobru vjetru kraljevske milosti ili naklonosti sreće? Cezar se zadužio za milijun u zlatu preko onoga što je imao da bi postao Cezar.⁷⁷ A koliko li je

⁷⁷ To donosi Plutarh u *Životu Cezarovu*. Jacques Amyot u svom prijevodu, kojim se Montaigne služio, navodi trinaest stotina talenata.

trgovaca započelo svoj posao tako što su prodali svoj posjed i poslali ga u Indije

Tot per impotentia freta^{78!}

U naše vrijeme tolike suše koja vlada u pobožnosti ima na tisuće i tisuće onih koji udobno provode dane čekajući od nebeske podašnosti da im dade ono što trebaju za ručak.⁷⁹

U drugom redu, oni nisu svjesni toga da je ta sigurnost na koju računaju nesigurnija i neizvjesnija od samoga slučaja. Tako dobro vidim da sam u oskudici kad imam dvije tisuće škuda rente, da bi se reklo da je to stanje tu preda mnom. Jer, osim toga što sudbina može otvoriti stotine procjepa siromaštvu kroza sve naše bogatstvo, jer često nema ničega srednjega između najmoćnijeg i najsiitnijeg imutka:

*Fortuna vitrea est; tunc cum splendet frangitur*⁸⁰

i može isprevaljati sve naše brane i ustave, čini mi se da se zbog različitih razloga oskudica nastanjuje isto tako često kod onih koji imaju dobara kao i kod onih koji ih nemaju; i da se možda teže podnosi kad je sama nego kad dođe usred bogatstva. Ovo dolazi prije iz dobra upravljanja nego iz prihoda: “*Faber est suæ quisque fortunæ*”⁸¹, pa mi se bjednijim čini nesretni bogataš u neimaštini i nevoljama, nego onaj koji je prosto siromah i kao siromah se rodio. “*In divitiis inopes, quod genus egestatis gravissimum est.*”⁸²

⁷⁸ “tolikim pučinama burnim.” Katul, IV, 18 (prijevod D. Škiljana).

⁷⁹ Montaigne aludira na prosjačke redove.

⁸⁰ “Sreća je kao staklo, kako sjaji tako se i lomi.” Stih je rimskog pjesnika iz I. st. pr. Kr. Publilija Sirijca (Publilius Syrus), a navodi ga flamanški humanist Justus Lipsius (Joost Lips), Montaigneov suvremenik (1547-1606), u svojem djelu *Politicorum sive civilis doctrinae libri VI...* (1577).

⁸¹ “Svak je kovač svoje sreće.” Salustije, *De republica*, I, 1.

⁸² “Bijedan usred bogatstva, najgore je siromaštvo.” Seneka, *Epistulae*, 74.

Najveće i najbogatije vladare siromaštvo i oskudica dovede u krajnju bijedu. Jer, ima li gore bijede nego postati tiraninom i otimačem dobara svojih podanika?

Drugo moje životno stanje bilo je kad sam imao vlastita novca. Tada sam postupao tako da sam uskoro, već prema svom stanju, stvorio značajne zalihe novca. Držao sam da se samo ono što čovjek ima iznad svojih redovitih troškova može smatrati imanjem i da se ne smije uzdati u ono što se nada da će dobiti, pa ma kakva ta nada bila. Jer, što? Govorio sam sâm sebi, što ako me zadesi ova ili ona nedaća? I, nakon tih ispraznih i mutnih razmišljanja, možda ću biti toliko kadar da s tako zgrnutim pričuvama mogu doskočiti svim nevoljama. Onima koji su mi govorili da je broj tih nevolja beskrajn znao sam odgovoriti da ako ne mogu doskočiti svima, ono barem mogu zaliječiti mnoge od njih. Ni to nije išlo bez teških briga. Držao sam to u tajnosti, ja, koji se upuštam u toliko govorenje o sebi, o svom sam novcu govorio samo lažući, baš onako kao što i drugi čine, gradeći se kad su bogati siromašnima ili praveći se bogatima kad su siromasi, nagodivši se sa svojom savješću da nikada iskreno ne priznaju ono što imaju. Nakaradan je i sraman taj oprez. Kad god sam se uputio na neko putovanje, uvijek mi se činilo da uza se nemam dovoljno. I što sam se više opskrbio novcem, to sam više bio u strahu; čas od opasnih cesta, čas od vjernosti onih koji su se brinuli za ono što sam sa sobom nosio, a, jednako kao i drugi ljudi što ih poznajem, nikad nisam bio miran ako svoju prtljagu nisam imao pred očima. Ako bih kutiju s gotovinom ostavio kod kuće, koliko bi tek tada bilo teških sumnji i nemira i, što je još gore, o tome nisam mogao nikome govoriti. Misli su mi neprestano bile vezane tim strahovanjima. I, kad se sve zbroji, teže je novac čuvati negoli ga steći. Ako se i nisam toliko brinuo kao što kažem, a ono me je mnogo stajalo da sam sebe u tome spriječim. Ubirao sam malo ili nikakvih plodova iz onoga što sam imao: iako sam imao više za trošenje nije mi bilo nimalo lakše. Kao što govoraše

Bion⁸³, i čupavac i ćelavac se jednako ljute kad im čupaju vlasi⁸⁴. I čim ste se navikli i svoje misli usredotočili na onaj kup zlata, on više nije u vašoj službi, jer se ne usuđujete ni jedne mrve od njega otkinuti: za vas je to zgrada koja će se namah srušiti ako je samo dirnete. Krajnja nužda vas mora zgrabiti za gušu pa da je načnete. Radije bih bio založio sve što imam ili svojega konja prodao s manje sustezanja i prisile nad samim sobom, nego bih bio posegnuo u onu voljenu vrećicu koju sam uvijek imao postrani. No, opasnost je u tome što čovjek teško može postaviti granice toj želji (jer je njih teško naći u stvarima za koje držimo da su dobre) i štedljivost ustaviti. Nепrestance uvećavate tu hrpu i, uvećavajući je od danas na sutra, idete tome da se glupo lišavate uživanja u svom vlastitom imetku i da sve vrijeme trošite u njegovu čuvanju i njime se uopće ne koristite.

Prema takvu gledanju, najbogatiji su novcem oni ljudi koji čuvaju vrata i zidine nekog čvrstog grada. Zato i zaključujem da je svaki čovjek koji se valja u novcu na svoj način škrt.

Platon⁸⁵ je ovako poredao tjelesna ili ljudska dobra: zdravlje, ljepota, snaga, bogatstvo. A bogatstvo, kaže, nije slijepo nego vrlo pronicavo kad je prosvijetljeno razboritošću.

Dionizije sin⁸⁶ je u takvoj prilici postupio na vrlo lijep način. Kad su mu rekli da je neki Sirakužanin zakopao blago u zemlju, Dionizije ovomu naredi da mu to blago odmah donese, a Sirakužanin tako i učini, samo što je jedan dio kriomice odvojio i s njim pošao u neki drugi grad. Tu se, izgubivši volju za daljnjim zgrtanjem, dao na lagodan život. Kad je Dionizije za to čuo, naredi da se čovjeku vrati ostatak bogatstva,

⁸³ Bion s Boristena, grčki filozof iz III. st. pr. Kr.

⁸⁴ Prema Seneki, *De tranquillitate animi*, VIII.

⁸⁵ U *Zakonima* (Νόμοι) u Ficinovu latinskom prijevodu (I, 1, 631).

⁸⁶ Junak ove anegdote nije Dionizije sin, nego Dionizije stariji ili otac, kaže Plutarh u *Izrekama kraljeva i vojskovođa*, koje je preveo Jacques Amyot (*Les dicts notables des anciens Roys*).

govoreći da mu ga rado vraća jer je pokazao da se znade njime služiti.

I ja sam nekoliko godina⁸⁷ bio obuzet zgričanjem novca. Ne znam koji me je dobar duh vrlo pametno iz toga izbavio kao i onog Sirakužanina, pa sam sve to stavljanje na stranu napustio, jer je želja za ugodnim putovanjem nadvladala tu glupu naviku. Na taj sam način prešao u treće životno stanje (govorim ono kako ja to vidim), koje je doista bilo i ugodnije i bolje usmjereno: sada podešavam izdatke prema svojim primicima; čas su veći prvi, a čas oni drugi. Ali prvi se nikad odveć ne odvajaju od drugih. Živim, ono što se kaže, od danas do sutra i zadovoljan sam što imam dovoljno da pokrijem svoje svakodnevne i redovite potrebe, a za one koje su izvanredne i nenadane ni jedno bogatstvo na svijetu ne bi bilo dostatno. A bilo bi ludo očekivati da će nas sreća dovoljno oboružati da se obranimo od sebe samih. Za nju se moramo boriti vlastitim oružjem. Slučajno oružje može nas izdati u najgorem trenutku. Ako skupljam i stavljam na stranu, uvijek je to kad imam u vidu neku kupovinu, i to ne kupovinu zemlje, jer s njom ne znam što bih započeo, nego kupnju nekog zadovoljstva. *“Non esse cupidum pecunia est, non esse emacem vectigal est.”*⁸⁸ Niti sam u strepnji da će mi novca nedostajati, niti u želji da se gomila: *“Divitiarum fructus est in copia, copiam declarat satietas”*⁸⁹. Posebno sam sretan što mi se ta promjena dogodila u dobi koja je po prirodi sklona škrtosti i što vidim da sam oslobođen te bolesti tako česte kod starijih ljudi, a koja je najnakaradnija od svih ljudskih ludosti.

Feraulez⁹⁰, koji je bio prošao kroz jedno i kroz drugo stanje u životu i ustanovio da mu veće bogatstvo nije donijelo

⁸⁷ Izdanje iz 1588. ima: *četiri ili pet godina*.

⁸⁸ “Bogatstvo je nemati strast za stjecanjem, a dobitak je ne biti onaj koji voli kupovati.” Ciceron, *Paradoxa stoicorum*, VI, 3.

⁸⁹ “Plod bogatstva je u obilju, a dostatnost potvrđuje obilje.” Ciceron, *ibid.*, VI, 2.

⁹⁰ Prema Ksenofontu, *Kirov pohod*, VIII, 3.

veću želju za pićem, jelom, spavanjem i za vođenjem ljubavi sa svojom ženom (a koji je, osim svega, i osjećao na vlastitim plećima teškoće upravljanja imanjem, kao što je slučaj i sa mnom), donese odluku da će usrećiti jednog siromašnog mladića, svojeg vjernog prijatelja, koji je neprestano žudio za tim da bude bogat, pa mu podari sve svoje veliko i prekomjerno bogatstvo, a uz to i ono što se svakim danom povećavalo ratom i darežljivošću Kira, njegova dobrog gospodara. Dogovorili su se da će mladac preuzeti na sebe da ga čestito uzdržava i hrani kao svog dragog gosta i prijatelja. Nakon toga su vrlo sretno živjeli i obojica su bili zadovoljni promjenom svojega stanja. To je primjer koji bih od sveg srca podržao.

Svake mi se hvale čini vrijednim ono što je učinio jedan stari crkveni velikodostojnik⁹¹, koji se, kako vidim, potpuno oslobodio brige za svoju kesu, za svoje primitke i izdatke, prepuštajući je sad jednom sad drugom vjernom sluzi. Proživio je tako dugi niz godina i nije znao za tu vrstu poslova kao da je u svemu tome bio stranac. Povjerenje u dobrotu bližnjega nemali je znak vlastite dobrote; zato je i Bog rado podržava. A što se tiče ovoga o kojem vam govorim, nikad nisam vidio da je kuća bila vođena u tako krasnom redu i kroz sve njegovo vrijeme. Sretan je onaj koji je podesio s toliko prave mjere svoje potrebe na način da mu njegovo bogatstvo bude dovoljno bez njegove brige i gubljenja vremena i da pri tome ni prikupljanje ni trošenje tog novca njega ne ometaju u drugim poslovima kojima se posvetio, a koji su mu priličniji, mirniji i njegovu srcu bliži.

Dakle, obilje i oskudica ovise o mišljenju svakog pojedinca, a isto tako i bogatstvo i slava i zdravlje pružaju toliko ljepote i toliko zadovoljstva koliko im ih pridaje onaj koji ih uživa. Svakome je dobro ili loše onako kako se sâm osjeća. Nije zadovoljan onaj za kojega svijet vjeruje da mu je dobro

⁹¹ Možda je to bio nadbiskup Bordeauxa Antoine Prevot de Sausac, od kojega je Montaigne 1578. i 1579. bio kupio neka imanja.

ili loše, nego onaj koji sâm vjeruje da je sretan. I samo u tome vjerovanju sebi daje suštinu i istinitost.

Sreća nam ne čini ni dobro ni zlo: ona nam samo daje građu i sjeme, koje naša duša, moćnija od sreće, mijesi i stavlja tamo gdje misli da je najbolje, a to je jedini razlog i vrhovni gospodar u tome hoće li biti sretna ili nesretna.⁹²

Ono što dolazi izvana poprima okus i boju unutarnjeg sustava, kao što nas i haljine griju ne svojom toplinom, nego našom, jer im je svojstveno da je čuvaju i pothranjuju; kad bismo u njih odjenuli hladno tijelo, isto bi vrijedilo i za hladnoću: upravo se tako čuvaju snijeg i led.⁹³

Upravo onako kao što za lijena čovjeka svaki trud znači muku ili za pijanca suzdržavanje od pića, umjerenost je muka za raspikuću, tako i rad teško pada nejakom i dokonom čovjeku i tako redom.⁹⁴ Stvari nisu ni tako bolne ni tako teške po njima samima; naša ih slabost i malodušje čine takovima. Da bi se sudilo o velikim i uzvišenim stvarima, treba imati takav duh, jer inače stvarima pripisujemo stanje koje je zapravo naše. Ravno veslo se u vodi čini iskrivljenim. Nije važno samo vidjeti stvar, važno je i kako je vidimo.

Naposljetku, čemu toliko misli koje na različite načine potiču čovjeka da prezre smrt i da podnosi bol? Ne bismo li mogli naći nekoga koji će to učiniti umjesto nas? I, između tolikih načina razmišljanja koji su uvjerali druge, neka svatko na sebe primijeni ono koje najviše odgovara njegovoj naravi. Ako ne može probaviti žestok i grub lijek da mu iz korijena odstrani zlu bol, neka potraži neki takav koji umiruje, koji bi

⁹² Na ovom mjestu Montaigne interpretira Senekinu misao: "*Materiam dat (fortuna) honorum ac malorum et initia rerum apud nos in malum bonumque exiturarum. Valentior enim omni fortuna animus est, in utramque partem ipse res suas ducit, beataeque ac miserae vitae sibi causa...*" Seneka, *Epistulae*, 98.

⁹³ Misao je preuzeta iz Plutarha, *O vrlini i zloći* (*Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας*), I.

⁹⁴ Iz Senekinih *Pisama* (*Epistulae*), 71.

mu bol ublažio. “*Opinio est quaedam effoeminata ac levis, nec in dolore magis, quam eadem in voluptate: qua cum liquescimus fluimusque mollitia, apud aculeum sine clamore ferre non possumus. Totum in eo est, ut tibi imperes.*”⁹⁵ Uostalom, nećemo izbjeći snazi mudrosti ako dopustimo da teškoća boli i ljudska slabost preko svake mjere prevagnu; jer to ju sili da se ponovno vrati neosporivom odgovoru: Ako je živjeti u nuždi mučno, čovjek nikako ne mora u nuždi živjeti⁹⁶.

Nikome nije dugo vremena slabo, a da on sam nije tome kriv.

S onim koji nema hrabrosti podnijeti ni smrt ni život, koji se ne želi ni boriti ni bježati, što s njim započeti?

* * * * *

⁹⁵ “U boli ništa manje nego u zadovoljstvu nama vlada neka vrsta mekušaste i ništavne predrasude. Zbog nje je naš duh umekšan i gotovo razvodnjen; dovoljan je ubod pčele pa da počnemo kričati... a sve je u tome da moramo znati sobom upravljati.” Ciceron, *Tusculanae disputationes*, II, 22.

⁹⁶ Očito podsjećanje na Seneku: “*Malum est in necessitate vivere; sed in necessitate vivere necessitas nulla est*” (*Epistulae*, 12).

XV. poglavlje

KAKO SU LJUDI KAŽNJENI KAD TVRDOGLAVO USTRAJAVAJU U OBRANI NEKOG GRADA KOJI NEMA SMISLA BRANITI

Hrabrost ima svoje granice jednako kao i druge vrline; kad te granice prijeđemo, nalazimo se u oblasti mane, i to zbog toga što kroz nju možemo uletjeti u drsku smionost, tvrdoglavost i čak ludost ako joj ne umijemo odrediti granice, koje je doista u njezinoj krajnosti vrlo teško razabrati. Iz takova gledanja nastao je običaj, koji u ratu slijedimo da čak i smrću kažnjavamo one koji tvrdokorno ustrajavaju u obrani nekog grada koji se po ratničkim pravilima ne može braniti. Da je drugačije, vjerujući u nekažnjivost, ne bi bilo ni kokošinjca koji ne bi mogao zaustaviti čitavu pravu vojsku. Prigodom opsade grada Pavije glavni zapovjednik gospodin de Mommorency¹ imao je naređenje da prijeđe rijeku Ticino i da se utabori u predgrađu Svetoga Antuna. Međutim, ispriječila mu se jedna utvrda na kraju mosta, koju su uporno branili sve dok ju nije razorio i naredio da se povješaju svi koji su bili u njoj. A nešto kasnije, kad je pratio gospodina

¹ Anne, duc de Montmorency, glavni zapovjednik francuske vojske (1493-1567).

prjestolonasljednika u njegovu pohodu s one strane Alpa i kad je na silu zauzeo tvrdi grad Villano i kad vojnički bijes u njemu nije ostavio nikoga živog osim zapovjednika i njegova zastavnika, koji su se posljednji još branili, Mommorency naredi zbog istog razloga da ih se zadavi i objesi. Jednako je učinio i namjesnik Martin du Bellay², u to doba zapovjednik Turina u istoj zemlji, sa zapovjednikom grada S. Bonyjem, kad je njega i sve njegove ljude poubijao nakon što je zauzeo grad.³

No, prosudba se o tvrdoći ili slabosti nekoga grada uvijek donosi prema procjeni vrijednosti snaga koje ga napadaju, pa razuman čovjek može s prezirom gledati na dva slabašna topa, ali bit će lud i bijesan ako se ustvrdo glavi kad ga napadne trideset teških topova. U tome se ogleda veličina vojskovođe osvajača, njegova veličina i poštovanje koje mu se mora iskazati, pa uvijek postoji opasnost da tezulja i odveć prevagne na njegovu stranu. A može se dogoditi da isto tako mnogi imaju tako visoko mišljenje o sebi i o svojim sredstvima da im se čini kako nije razumno da postoji išta vrijedno da im se odupre, pa mačem sravnjuju sve gdje naiđu na bilo kakav otpor. I tako se ponašaju sve dok ih sreća prati, kao što se vidi iz prijetećih zahtjeva i grubih izazova što ih i dandanas upućuju orijentalni velmože i njihovi nasljednici, a to je postupak pun osionosti, umišljenosti, barbarskog ophođenja i zapovijedanja.

A na onom kraju svijeta gdje su podjarmili Indije, Portugalci su našli brojne države gdje je vrijedio opći i nepovrediv zakon da niti jedan neprijatelj koji bude nadvladan od kralja

² Martin du Bellay, francuski vojskovođa (1495-1559), borio se u Flandriji i Piemontu. Zajedno s bratom Guillaumeom du Bellayom (1491-1543) napisao poznate *Mémoires*.

³ Sva su tri primjera preuzeta iz *Mémoires* braće du Bellay, koji s prezirom govore o "kokošinjcima" i "kukavnim utverdama" i njihovim braniteljima koji se usuđuju odupirati se moćnom francuskom topništvu.

XV. poglavlje – KAKO SU LJUDI KAŽNJENI KAD TVRDOGLAVO...

ili njegova namjesnika ne dolazi u obzir ni za otkupninu ni za milost.⁴

Prema tomu, valja se koliko god je to moguće čuvati toga da se upadne u ruke neprijateljskog suca kad je on pod oružjem i kad je odnio pobjedu.

* * * * *

⁴ Prema Goulardovoj *Histoire du Portugal*, XIV, 15.

XVI. poglavlje
O KAZNI ZA KUKAVIŠTVO

Čuo sam nekoć kako su jednom princu i veoma velikom vojskovođi rekli da vojnik ne može biti osuđen na smrt zbog kukavištva. Pričali su mu dok je sjedio za trpezom o presudi izrečenoj gospodaru Vervinsa¹, koji je bio osuđen na smrt zato što je predao grad Boulogne.

Zato je uistinu razumno praviti veliku razliku između propusta koji su proistekli iz naše slabosti i onih kojima je izvor u zloći. Jer, s ovim smo se potonjima svjesno digli protiv pravila razuma, koje je priroda u nama zasadila, dok se u onim prvima – čini se – možemo tužiti toj istoj prirodi zato što nas je učinila tako nesavršenima i manjkavima; zbog toga mnogo ljudi misli da se nas smije optuživati samo za ono što činimo protivu svoje savjesti. Na tom se pravilu djelomice temelji mišljenje onih koji se protive smrtnoj kazni za heretike i krivovjerce kao i pravilo koje traži da odvjetnik ili sudac ne mogu biti okrivljeni za ono što su u svojoj dužnosti iz neznanja propustili učiniti.

¹ Vervins je glavno mjesto okružja Aisne, sjeverno od Reimsa.

No, kad je u pitanju kukavičko ponašanje, sigurno je da je najopćenitije kazniti ga sramotom i beščašćem. Drži se da je to pravilo po prvi put primijenjeno od zakonoznanca Haronde², dok su grčki zakoni prije njega kažnjavali smrću sve koji bi napustili bitku. Za takve je on odredio samo da ih se tri dana drži izložene na gradskom trgu, odjevene u žensku odjeću, nadajući se da će se još moći njima poslužiti kad takva sramota povrati u njih hrabrost. “*Suffundere malis hominis sanguinem quam effundere.*”³ Isto se tako čini da su i rimski zakoni osuđivali na smrt one koji su bježali iz rata. Jer i Amijan Marcellin⁴ pripovijeda da je car Julijan⁵ desetoricu svojih vojnika, koji bijahu okrenuli leđa u jednom jurišu protiv Parćana, osudio na oduzimanje čina i zatim na smrt, i to, kako reče, prema starodrevnim zakonima. Ipak, u drugoj je prilici⁶ za isti prijestup druge vojnike osudio samo da ostanu među zarobljenicima kao najobičnija prtljaga⁷. Teška osuda koju je rimski narod izrekao vojnicima koji su pobjegli iz Kane i iz bitke⁸ u istom ratu i protiv pristaša Cn. Fulviusa koji su ga pratili u njegovu porazu nije završila pogubljenjem.⁹

² Charondas (Χαρώνδαξ), grčki zakonodavac iz Katane na Siciliji (VI. st. pr. Kr.). Propise halkidanskog običajnog prava usustavio je i objedinio u zakoniku koji je dugo služio kao uzor u zakonodavstvu halkidanskih naselja. Montaigne ovdje prenosi navode Diodora Siciliskoga, XII, 6.

³ “Učinite radije da krv navre u obraze čovjeka nego da tu krv prolijevate.” Misao iz Tertulijanova djela *Apologeticum* (iz g. 197), koju navodi Justus Lipsius, *Adversus dialogistam*, III.

⁴ Ammianus Marcellinus, rimski povjesničar, podrijetlom Grk iz Antiohije (IV. st.). Mjesto koje Montaigne navodi nalazi se u njegovoj povijesti *Res gestae ab excessu Nervae*, XXIV, 9.

⁵ Julijan rečeni Apostata (331-363).

⁶ Amijan Marcellin, XXV, 1.

⁷ Lat. *impedimenta*.

⁸ *Cannensis pugna*, prema gradu Kani (*Cannae*) u Apuliji, poznatom zbog poraza Rimljana 216. pr. Kr.

⁹ Primjeri su uzeti iz Tita Livija, XXV, 7 i XXVI, 2-3.

Pa ipak, treba se bojati da ih sramota ne baci u očaj i ne samo da ih oslabi nego i da ih pretvori u neprijatelje.

Za vremena naših djedova, kad je plemić de Franget¹⁰, nekadanji vojni namjesnik gospodina Maršala od Chastillo-na bio postavljen po gospodinu Maršalu od Chabannesa za upravitelja Fontarrabije¹¹ umjesto Gospodina du Ludea i kad je predao grad Španjolcima, bio je osuđen na gubitak plemstva i sâm je kao i sve njegovo potomstvo proglašen običnim pučaninom obveznim na porez i nedostojnim nošenja oružja. Ta je strašna presuda postala poslije izvršnom u gradu Lyonu. I u vrijeme nakon toga jednaku su kaznu podnijeli svi plemići koji se nađoše u Guyseu¹² kad je grof od Nansaua¹³ ušao u grad. Isto je zadesilo i mnoge druge.

Pa ipak, kad bi se dogodio tako grub i očit previd ili pak kukavičluk i kad bi on nadmašio sve ono što se često događa, bilo bi razumno da ga se smatra dostatnim dokazom zloće i pakosti te da ga se kao takva primjereno kazni.

* * * * *

¹⁰ *Mémoires* braće Du Bellay spominju nekog velikaša po imenu Frauget, a ne Franget, kako se čita kod Montaignea.

¹¹ Fuenterrabía (baskijski Ondarrabia), grad u pokrajini Guipúzcoa.

¹² Danas Guise, glavno mjesto kantona u pokrajini Aisne.

¹³ Nassau. Još jedan primjer uzet iz *Mémoires* braće Du Bellay.

XVII. poglavlje
NEŠTO O POKLISARIMA

Za svojih se putovanja držim ovog načina: da bih doznao nešto iz razgovora s drugima (a to je najbolja škola koja postoji), uvijek nastojim navesti one s kojima razgovaram na one stvari koje oni najbolje poznaju.

*Basti al nocchiero ragionar de' venti,
Al bifolco dei tori, e le sue piaghe
Conti 'l guerrier, conti 'l pastor gli armenti*¹.

Jer se često događa upravo obrnuto, to jest da svatko za raspravljanje odabire zanat onoga s kojim razgovara, a ne svoj, nadajući se da je time stekao nov glas; najbolji svjedok tome prijekor je što ga je Archidamus uputio Perianderu rekavši mu da je ostavio slavu odlična liječnika da bi stekao glas lošeg pjesnika.²

¹ “Nek brodar govori o vjetrovima, / volar o bikovima, a o svojim ranama / neka priča ratnik, a o stadima pastir.” To su Propercijevi stiho-
vi (II, 1, 43) prevedeni na talijanski. Tal. je prijevod Montaigne mogao
naći u djelu *Civil conversazion*, što ga je napisao Stefano Guazzo.

² Prema Plutarhovim *Spartanskim izrekama*, članak *Archidamus, sin
Agesilajev*.

Pogledajte samo kako Cezar na dugo raspravlja da bi nam razjasnio svoje pronalaskе u građenju mostova i u pravljenju ratnih sprava i kako je, u usporedbi s tim, veoma sažet i suzdržan kad govori o dužnostima koje nameće njegov poziv, kad govori o svojoj hrabrosti i svojem vođenju četa. Njegova junačka djela dovoljno govore o njemu kao o velikom vojskovođi, ali on se želi povrh toga pokazati isto tako dobrim graditeljem mostova i naprava, a to je nešto što od njega ne očekujemo.

Jednog su čovjeka po zvanju pravnika³ nedavno doveli da razgleda neku radnu sobu koja je bila prepuna knjiga i iz njegove struke i iz drugih područja, a on u svemu tome nije našao ništa o čemu bi bilo vrijedno govoriti. Međutim, upustio se u dugo i nadasve utemeljeno raspravljanje o ogradi zavojitih stepenica u toj sobi, kakvu stotine vojskovođa i vojnika svakodnevno sreću i na što se uopće ne obaziru.

Stari je Dionizije⁴ bio velik vojskovođa, što je i odgovaralo njegovu položaju, ali on se upinjao da se iskaže kao pjesnik iako za to nije bio rođen.

*Optat ephippia bos piger, optat arare caballus.*⁵

Na takav način čovjek neće nikad postići nešto što bi bilo vrijedno.

Mora se uvijek pustiti graditelja, slikara, crevljara i bilo koga drugoga da radi ono što zna.

Tako sam i ja, čitajući povjesnicu, a ona govori o svim vrstama ljudi, došao do toga da spoznam tko su pisci: ako su to ljudi koji se ne bave drugim nego knjigom, od njih ću se učiti stilu i jeziku; ako je riječ o liječnicima, više im vjerujem kad govore o toplini zraka, o zdravlju i tjelesnom stanju kraljeva,

³ U izdanju koje mi slijedimo stoji *vocation*, dok u izdanju iz 1595. čitamo *vacation*.

⁴ Prema Diodoru Sicilskom, XV, 2.

⁵ "Sedla se lijenome volu i oranja prohtjelo atu." Horacije, *Epist.*, I, xiv, 43 (prepijev J. Zgorelca).

XVII. poglavlje – NEŠTO O POKLISARIMA

o ranama i bolestima; ako su to pravnici, valja se kod njih uputiti o pravnim raspravama, o zakonima, o vođenju politike i o sličnim stvarima; ako su bogoslovi, nek nam govore o poslovima Crkve, o crkvenim presudama, o oprostima i ženidbama; ako su dvorski ljudi, od njih ćemo saznati kako se valja držati na dvoru i kakve se ondje ceremonije obavljaju; ako su ratnici, oni će nam reći što je njihova zadaća, a poglavito što su postigli u poduhvatima u kojima su sami sudjelovali; ako su poklisari, oni nam najbolje mogu reći sve o spletkama, pa kako se započinju pregovori, kako se procjenjuju stanja i n vlastito kako se svi ti poslovi moraju pažljivo voditi.

Zbog toga sam se (preko čega bih kod nekog drugog bio prešao ne zaustavljajući se) udubio u povijest gospodina de Langeya⁶, koji je bio vrstan poznavatelj tih stvari. Nakon što nam je ispričovijedao kako je car Karlo Peti lijepo govorio na konzistoriju u Rimu, kojemu su nazočili biskup Mascona⁷ i gospodin du Velly, naši poklisari, u svoj je govor ubacio nekoliko uvredljivih riječi na naš račun. Rekao je, između ostalog, da kad njegovi zapovjednici, vojnici i podanici ne bi bili ljudi drugačijeg kova i bolje vojnički osposobljeni nego su to ljudi našega Kralja, da bi on odmah stavio konop sebi oko vrata i od Kralja išao moliti milost (a čini se da je on to zaista i mislio, jer mu se još dva ili tri puta dogodilo da izusti iste riječi kao kad je izazvao Kralja da mu iziđe na dvoboj u brodu, i to u košulji s golim mačem i bodežom). Rečeni gospodin de Langey, kako piše u njegovoj knjizi, kaže da su spomenuti poklisari, javljajući to Kralju, prešutjeli najveći dio, a posebno one dvije Careve rečenice. Meni se činilo doista čudnovatim da jedan poklisar smije po svojoj volji birati o čemu će izvijestiti svog gospodara, to više što su te riječi bile od presudnog

⁶ Riječ je o jednom od braće Du Bellay, Guillaumeu, vlastelinu od Langeya, čije su *Mémoires* i ovdje Montaigneu poslužile kao izvor (izd. 1569, str. 152-156).

⁷ Bio je to Charles Hémard de Denonville, kraljev veleposlanik pri Svetoj Stolici.

značenja, što su dolazile od tako visoke ličnosti i što su bile izgovorene na tako velikom saboru. Uvjeren sam da je obveza svakog službenika prikazati stvari u njihovoj cijelosti, onako kako su se odvijale, kako bi sloboda odgovora, prosudbe i izbora ostala gospodaru. Jer, izvrtati mu ili skrivati istinu iz straha da je on ne bi shvatio kako treba i da ga to ne navede na krivu odluku i pri tom ga ostavljati u neznanju njegovih vlastitih poslova, sve mi se to činilo da je u vlasti onoga koji donosi zakon, a ne onoga koji taj zakon prima; u vlasti onoga koji vodi brigu o svemu, a ne onoga koji u sebi mora vidjeti nižega, ne samo u moći, nego i u razboritosti i pametnu odlučivanju. Bilo kako bilo, nikako ne bih volio na taj način biti služen u svojim sitnim poslovima.

Često se nastojimo, pod bilo kakvom izlikom, osloboditi odlučivanja, a nepravедno se služimo vlašću; svatko po svojoj prirodi toliko teži slobodi i moći da onome koji je viši nikakva korist, koja mu dolazi od onih koji mu služe, nije tako draga kao što mu mora biti draga njihova prirodna i iskrena poslušnost.

Pokoravati se više iz razboritosti nego iz podložnosti znači izopačiti službu zapovijedanja.⁸ A kad je P. Crassus, onaj što su ga Rimljani proglasili pet puta sretnim, za vrijeme svoje konzulske službe u Aziji naredio jednom grčkom graditelju da mu doveze veći od dva brodska jarbola koje je vidio u Ateni za neku napravu koju je htio sastaviti, ovaj graditelj, oslanjajući se na svoje znanje, dopusti sebi pravo da drugačije izabere pa doveze manji jarbol, koji je po razlozima njegova umijeća bio cilju podobniji. Nakon što je strpljivo saslušao njegove razloge Crassus ga je dao izbičevati, procijenivši da je pitanje stege važnije od koristi djela koje je naumio sagrađiti.

⁸ Misao i primjer što slijedi preuzeti su iz Aula Gelija, I, XIII, 24, a već ih je bio naveo B. Castiglione u svojem djelu *Il Cortigiano* (II, 24).

XVII. poglavlje – NEŠTO O POKLISARIMA

No, ipak bi se moglo misliti da takav bespogovorani poslušnik mora doći samo nakon izričite i čvrsto određene zapovijedi. Poklisari su u svojoj službi nešto slobodniji i u brojnim slučajevima njihovo postupanje u potpunosti ovisi o njihovoj vlastitoj prosudbi; oni ne izvršavaju naređeno onako kako im je naređeno, nego svojim savjetom oblikuju i usmjeravaju želju svojega gospodara. Za svojih sam dana vidio osobe na važnim položajima koje su bile ukorene zato što su radije poslušale riječi kraljevih pisama nego stvarne zahtjeve zadatka na kojem su radili.

Ljudi koji su u te stvari dobro upućeni još i dandanas s prijekorom gledaju na običaj perzijskih kraljeva koji su toliko malo slobode davali svojim poklisarima i namjesnicima da su ovi i za najnevažniju sitnicu morali tražiti kraljevo odobrenje. Takvo je odugovlačenje poslova kod tako golemih prostranstava kraljevske vlasti često uzrokovalo znatne štete njihovim poslovima.

A ne čini li se da je i Crassus, kad je pisao čovjeku koji je dobro poznao svoj posao i kad ga je upoznao sa svrhom kojoj je imanje bilo namijenjeno, i sâm donekle ušao u preispitivanje svoje odluke i kao da je svog čovjeka nukao da izrekne svoj poseban sud?

* * * * *

XVIII. poglavlje

O STRAHU

O*bstupui, steteruntque comae, et vox faucibus haesit.*¹

Nisam dobar naravoznanac (kako to neki kažu) i ne znam kakvim silnicama strah djeluje u nama; ali, bilo kako bilo, to je čudnovat osjećaj, a liječnici kažu da nema ni jednog drugog koji bi brže izbacio naš sud iz stanja u kojem mora biti. Doista, vidio sam mnogo ljudi koji su postali bezumni od straha, a sigurno je da – dok napad straha traje – čak i onima koji su čvrste i umjerene naravi donosi strahovito crnilo pred oči. Ne govorim ovdje o prostu puku koji se straši čas od pradjedova izišlih iz groba umotanih u njihove mrtvačke pokrove, čas od vukodlaka, aveti i kojekakvih sablasti. Čak i među vojnicima, gdje bi strahu najmanje smjelo biti mjesta, koliko li je puta strah pretvorio stado ovaca u četu oklopnika? Trske i rogoze u oružnike i kopljanike? Naše prijatelje u dušmane? A bijeli križ u crveni?²

¹ Stih iz *Eneide* (II, 774): “Prođu me ođ straha srsi i kosa se naježi meni” (u prijevodu Bratoljuba Klaića).

² Tj. francuski bijeli križ u španjolski crveni.

Kad je gospodin Vojvoda Burbonski zauzeo Rim, jedan zastavnik, koji je stražario na Borgo San Pietro, toliko se prestrašio na prvi znak uzbune da se kroz otvor na zidini i sa zastavom u ruci bacio ravno u ruke neprijatelja, misleći da ide prema svojim u gradu; i na svoju nesreću, videći da mu čete Gospodina Burbonskoga idu upomoć, pomisli da su to neprijateljski vojnici i tek tad se prene, okrenuvši se, hitro se povrati kroz onaj isti otvor na koji je izišao i bio već prešao više od tri stotine stopa.³ No, nije bio takve sreće stjegonoša kapetana Juillea kad su grad S. Pol za nas osvojili grof de Bures i gospodin du Reu. Izgubivši glavu od velika straha, skočio je kroz topovski otvor sa stijegom u rukama, a napadači su ga začas sasjekli. I, kod iste te opsade, zapamćen je strah koji je obuzeo i sledio srce jednog od plemića da je pao mrtav u prodor obrambenog bedema, a na tijelu mu nije bilo jednog znaka bilo kakve ozljede.⁴

Ponekad se dogodi da sličan strah obuzme čitavo mnoštvo. U jednom od sukoba Germanikovih⁵ protiv Germana dvije su velike vojske zaslijepljene strahom krenule oprečnim putovima: jedna je išla prema mjestu odakle je druga bježala.⁶

Čas nam daje petama krila, kao u slučaju one prve dvojice, čas nam sledi i sputava noge, kao što čitamo o caru Teofilu⁷. On je u bici što ju je izgubio protiv Agarenâ⁸ odjednom bio toliko ošamućen i sleđen od straha da se nije niti mogao

³ Bilo je to za burbonske opsade Rima 1527. godine. I ove se pojedinosti čitaju u *Mémoires* braće Du Bellay III, 75 (izdanje iz 1569).

⁴ Iz istog izvora (VIII, 255).

⁵ Germanik. Punim imenom Gaj Julije Cezar Germanik. Odlikovao se kao vojskovođa poglavito u Germaniji. Dobio je ime od Senata za uspomenu na pobjede svojega oca.

⁶ "I čudne li stvari, dvije se neprijateljske vojske ukrštavaju na bijegu: oni koji su bili zauzeli šumu srtaju u ravnicu, koji su se bili zaustavili na ravnici u šumu." Tacit, *Anali*, II, 17 (prijevod Jakova Kostovića).

⁷ Teofil, bizantski car († 842).

⁸ Tj. Arapa. Primjer potječe iz *Kronika* bizantskog crkvenog pisca Zonarsa († oko 1130).

prenuti i dati se u bijeg: *“adeo pavor etiam auxilia formidat”*⁹, sve dok mu Emanuel, jedan od glavnih vođa njegove vojske, nakon što ga je drmao kao da ga hoće probuditi iz duboka sna, nije rekao: “Ako ne pođeš za mnom, ja ću te ubiti, jer bolje je da izgubiš život nego da, ako budeš zarobljen, izgubiš Carstvo.”

Ali, strah razvija svoju najveću moć kad nas vraća u hrabrost koju je bio oduzeo našoj dužnosti i našoj časti. U prvoj otvorenoj bitci što su je Rimljani izgubili protiv Hanibala, pod konzulom Sempronijem¹⁰, kad je vojsku od deset tisuća pješaka odjednom obuzeo smrtni strah i kad Sempronije nije vidio drugog izlaza za taj kukavičluk, uz neviđenu se srčanost baci u proboj kroz glavninu vojske neprijateljske i pobije velik broj Kartažana¹¹, iskupljujući tako sramotni strah uz istu cijenu koju bi bio imao od sjajne pobjede. A toga se ja plašim više nego straha.

Strah u svojoj grozoti nadilazi sve druge nesreće.

Koji osjećaj¹² može biti i gorči i pravedniji nego onaj što su ga osjetili prijatelji Pompejevi koji su bili s njime na brodu i promatrali okrutan pokolj? Strah od egipatskih jedara, koja su im se neumoljivo približavala, toliko ih je obuzeo da se vidjelo kako su zaokupljeni samo požurivanjem mornara da budu što brži i da se spase snagom svojih vesala; tako je bilo sve dok nisu doplovili do Tira i oslobodili se svake bojazni; tek su tada smogli snage da uprave svoje misli na gubitak koji su pretrpjeli i da puste maha jadanju i suzama, koje je taj mnogo jači osjećaj bio suspregnuo.¹³

⁹ “Toliko se strah i od pomoći straši.” Kvint Kurcije, III, 11.

¹⁰ Sempronius Tuditanus (Publius), rimski vojskovođa iz III. st. pr. Kr. Primjer se odnosi na Kansku bitku (g. 216) kad se Sempronije probio kroz kartažanske čete.

¹¹ Prema Titu Liviju, XXI, 56.

¹² Ovog odlomka nema u rukopisnim Montaigneovim bilješkama na primjerku iz Bordeauxa (f° 55), a nalazi se u izdanju iz 1595.

¹³ Diodor Sicilski, XV, 7.

*Tum pavor sapientiam omnem mihi ex anima expectorat.*¹⁴

One koji su se dobro očevali u kakvom ratnom okršaju, ranjene i još sve krvave sutradan vode opet u boj. Ali, one koji su jednom osjetili teški strah od neprijatelja, nećete ni po koju cijenu navesti da ga opet pogledaju u oči. Oni koji su u neprestanom strahu da će biti prognani, da će biti podjarmljeni, žive u stalnoj tjeskobi i zbog toga gube volju za jelom i pićem i odmorom, dok istodobno siromasi, prognanici i robovi često dane proživljavaju bezbrižno kao i svi ostali. A mnogo se ljudi, koji nisu mogli podnijeti teške ujede straha, objesilo, utopilo ili s visine sunovratilo, zorno nam pokazujući da je strah teži i nepodnošljiviji od same smrti.

Grci poznaju i drugu jednu vrstu straha koja ne ovisi o zabludi naše prosudbe i kažu da dolazi bez vidljiva razloga voljom nebesa. Čitavi narodi i čitave vojske često su takvim strahom obuzeti. Takav je bio strah koji je Kartažanima donio grozomornu nesreću. Čuli su se samo vapaji, krikovi i prestravljeni glasovi. Vidjelo se kako ljudi izlijeću iz svojih kuća kao da je neka uzbuna i kako jedni napadaju na druge, međusobno se ubijaju, upravo kao da je neprijatelj zauzeo njihov grad. Posvuda je bio nered i metež, a to je sve trajalo dok molitvama i žrtvama nisu umirili srdžbu bogova.¹⁵ To su nazivali paničnim strahom¹⁶.

* * * * *

¹⁴ “Tad mi je strah iz grudi iščupao svu moju pamet.” Enije, kako ga navodi Ciceron u *Tusculanae disputationes*, IV, 7.

¹⁵ Diodor Sicilski, V, 17.

¹⁶ Od grč. *πανικός*, koji potječe od boga Pana.

XIX. poglavlje

KAKO LJUDI O NAŠOJ SREĆI SMIJU SUDITI TEK KAD UMREMO

S*cilicet ultima semper*

Expectanda dies homini est, dicitque beatus

*Ante obitum nemo, supremaque funera debet.*¹

I djeca znaju priču o kralju Krezu u vezi s time. Kad ga je Kir zarobio i na smrt osudio, Krez je na stratištu uzviknuo: “O Solone, Solone!” To su priopćili Kiru i on zapita što to znači. Krez mu odvrati da on to sada na svojoj koži vidi da je Solon imao pravo kad mu je govorio da se ljudi, pa ma kako im se sreća kroz život smiješila, nikad ne smiju smatrati sretnima sve dok nisu vidjeli da je prošao zadnji dan njihova života, i to zbog neizvjesnosti i prevrtljivosti ljudskih stvari, koje se za tili čas mijenjaju i postaju nešto sasvim drugo od onoga što su bile². Zbog toga je Agesilaj rekao onome koji mu je govorio

¹ “Ali uvijek čovjeku treba / Čekati posljednji dan, i nitko se ne može zvati / Blaženim prije smrti i prije pogreba svojeg.” Ovidije, *Metam.*, III, 135 (prejev T. Maretića). Slično je Montaigne rekao i u I, III.

² Ranija izdanja ovdje umeću: *pa ma kakva sve bogatstva, kraljevstva i carstva da imaju u svojim rukama*. Ta slavna anegdota potječe od Herodota (I, 86), a često su je navodili i stari i noviji pisci: Diogen La-

kako je Kralj perzijski sretan zato što je tako mlad ovladao tolikim carstvom: “Jest, ali ni Prijam u njegovoj dobi nije bio nesretan”³. U kratko su vrijeme kraljevi macedonski, nasljednici velikog Aleksandra, postajali drvodjelje i pisari u Rimu⁴, tirani na Siciliji školnici u Korintu⁵. Jedan osvajač polovice svijeta⁶ i zapovjednik nad tolikim moćnim vojskama postao je bijednim prosjakom kod lopovskih časnika jednog egipatskog kralja; toliko je velikog Pompeja stajalo ono pet ili šest mjeseci koliko mu je život produžen. A, još za vremena naših očeva, onog Ludovica Sforzu, desetog vojvodu milanskoga, pod kim se tresla čitava Italija, vidjeli su kako kao zarobljenik umire u našem gradu Lochesu u Tureni, ali tek nakon što je u zarobljeništvu proživio deset godina⁷, a to je bilo za njega najgore što je doživio. A najljepša kraljica⁸, udovica najvećeg kralja u kršćanskom svijetu, nije li i ona poginula od krvnikove ruke? Takvih primjera imamo na tisuće. Jer, kako mi se čini, kao što se oluje i silni vjetrovi ljutito uznemiruju protiv uznositosti i sile naših brodova, ima i tamo gore duhova koji zavide našim veličinama ovdje na zemlji.

*Usque adeo res humanas vis abdita quaedam
Obterit, et pulchros fasces saevasque secures
Proculcare, ac ludibrio sibi habere videtur.*⁹

ercije, Solon; Ciceron, *De finibus*; Valerije Maksim, *Facta ac dicta memorabilia*, VII, 42; Erazmo, *Apophthegmata*, VII i dr.

³ Prema Plutarhovim *Spartanskim izrekama* (u Amyotovu prijevodu *Dicts notables des Lacédémoniens*).

⁴ Aluzija na Perzejeva sina Filipa; prema Plutarhu, *Život Paulusa Aemilija*, XIX.

⁵ Prema legendi je Dionizije Stariji ili tiranin, kad ga je Timoleon protjerao, postao učiteljem u Korintu.

⁶ Ovdje Montaigne aludira na Pompeja.

⁷ Zapravo sedam godina: od 1500. do 1507.

⁸ Marija Stuard, kraljica škotska, udovica Franje II, pogubljena 18. veljače 1587.

⁹ “Neka skrovita sila pritješnjava svedj čovječanstvo, / Nogama svežnjeve gazi lijepe i sjekire oštre, / Uopće držeć za ruglo, izgleda, znakove vlasti.” Lukrecije, *De rerum natura*, V, 1233 (prijevod M. Tepeša).

A čini se da fortuna ponekad vrebava čas kad će kucnuti zadnji čas našem životu, kako bi pokazala da može u jednom trenu srušiti ono što se gradilo dugih godina, sileći nas da s Laberijem uzviknemo: “*Nimirum hac die una plus vixi mihi, quam vivendum fuit*”¹⁰.

I tako vidimo da je razumno prihvatiti dobar savjet Solonov. No, budući da je on bio filozof, a prema filozofima milosti i nemilosti sudbine nemaju ni snage ni uspjeha, a veličina i moć su stvari gotovo usporedive, mislim da je on ciljao dalje i da je htio reći da se upravo to blaženstvo našeg života, koje ovisi o spokoju i zadovoljstvu čestito rođenog duha i od odlučnosti i samopouzdanja jedne sređene duše, ne smije nikad pripisivati čovjeku sve dok ga nismo vidjeli kako igra u posljednjem činu svoje komedije, koji je nesumnjivo i najteži.¹¹ U svemu ostalome može biti neke krinke: ili su te lijepije riječi filozofije u nama samo privid ili pak nezgode koje nas ne pogađaju u živo meso, dajući nam mogućnost da uvijek pokazujemo isto ozbiljno lice. No, u toj posljednjoj ulozi, u kojoj igramo mi i smrt, nema više ni hinjenja ni pretvaranja, valja govoriti jasno da te svatko razumije¹², treba čisto i bistro pokazati što ima dobroga i čistoga na dnu lonca,

*Nam verae voces tum demum pectore ab imo
Ejiciuntur, et eripitur persona, manet res*¹³.

¹⁰ “I doista, živio sam jedan dan duže nego što sam morao.” Makrobije, *Saturnalia*, II, 7.

¹¹ Aluzija na riječi koje Svetonije stavlja u usta umirućem Augustu: Nikad ne smijemo cijeniti sretnim čovjeka dok nismo vidjeli kako “glumi u posljednjem činu svoje komedije”.

¹² U izvorniku stoji *il faut parler François*, tj. valja govoriti francuski. Tu se Montaigne igra riječima i iskorištava dvoznačnost riječi *français*, koju vezuje uz (*parler*) *franc*, tj. govoriti iskreno.

¹³ “Naime, tek tada iz srca dubine čuju se pravi / Glasovi od njeg: skida se maska, a ostaje jezgra.” Lukrecije, *De rerum natura*, III, 57 (prijevod Marka Tepeša).

XIX. poglavlje – KAKO LJUDI O NAŠOJ SREĆI SMIJU SUDITI...

Eto zašto se prema ovom posljednjem moraju pomnjivo ispitati i provjeriti sva djela našega života. To je glavni dan, sudnji dan svih drugih dana: to je, kaže jedan od starih mudraca¹⁴, dan koji će suditi svim našim prošlim godinama. Smrti prepuštam iskušavanje¹⁵ ploda svih svojih nastojanja. Tu ćemo najbolje vidjeti ishode li moje riječi iz usta ili iz srca.¹⁶

Mnogo sam ih vidio koji su svojom smrću osigurali dobar ili loš glas o svom životu. Scipion, tast Pompejev, umirući je prurušio u lijepo onaj loš glas koji ga je bio sve do tada¹⁷. Kad su Epaminondu¹⁸ upitali koga od trojice, Habrijasa¹⁹, Ifikrata²⁰ ili sama sebe najviše cijeni, odvratio je: “Moramo najprije sva trojica umrijeti pa tek onda na to pitanje odgovoriti.” I doista, mnogo bi se oduzelo onome kad bismo o njemu sudili, a da nismo vidjeli čast i veličinu njegova kraja. Bog je sve odredio onako kako je htio, ali za svojih sam dana vidio tri najodvratnije i najnečasnije osobe koje sam ikada sreo u svim ovim gadostima života, a koje su umrle baš onako kako treba i smrt im je bila u svemu pripremljena i uređena gotovo do savršenstva.

Ima velikih i sretnih smrti. Vidio sam kako smrt prekida nit čudesnog napredovanja, i to u cvijetu njegova rasta kod jednog čovjeka s tako slavnim krajem da mi se čini da njego-

¹⁴ Ovdje misli na Seneku i *Epist.*, 102.

¹⁵ U izvorniku: *essay du fruit de mes estudes*.

¹⁶ To je, gotovo od riječi do riječi, ono što je na umoru Montaigneu govorio njegov veliki prijatelj La Boétie. Lako je razumjeti da je ta uspomena navela Montaignea da ovdje govori o njemu. Premda ga neće imenom spomenuti, o La Boétieu će biti govora i u *recima* što slijede.

¹⁷ Prema Senekininim *Epistulae*, 24.

¹⁸ Prema Amyotovu prijevodu Plutarhovich *Izreka kraljeva i vojskovođa* (f° 201 r°).

¹⁹ Habrijas (Χαβρίας), atenski vojskovođa koji se 358. hrabro se boreći, utopio pred Hijem.

²⁰ Ifikrat (Ίφικράτης), atenski vojskovođa, umro oko 353.

vi veliki i hrabri nacrti i namjere nisu u sebi imali ništa tako veličanstveno kakav je bio njihov kraj.²¹ Dopro je do mjesta prema kojemu u svojim namjerama nije kročio, i to na način veličanstveniji i slavniji nego što su bile njegove želje i nadanja. I prestigao je svojom smrću moć i slavu kojima je u svom životnom tijeku težio. U sudu što ga donosim o životu drugoga uvijek gledam kakav mu je svršetak; a glavna mi je briga u životu umrijeti dobro, a to će reći mirno i nečujno.

* * * * *

²¹ Mlle de Gournay u svom izdanju iz 1635. donekle mijenja tekst ove rečenice i objašnjava joj smisao dodajući: “Veliki i hrabri naum umirućega nije u sebi imao ništa tako velikog kakav je bio njegov kraj.”

XX. poglavlje

UČITI SE MUDROSTI ZNAČI UČITI SE KAKO UMRIJETI

Ciceron kaže da učiti se filozofiji¹ nije ništa drugo do li pripremanje na smrt.² I to s razloga što duboko pronicanje i promatranje donekle odvođe naš duh od nas samih i zaokupljaju ga odvojeno od tijela, a to je u neku ruku naukovanje i približavanje smrti; ili, drugačije rečeno, sva se mudrost i kretanje svijeta svode na to da se moramo naučiti ne plašiti se smrti.³ I doista, ili se razum s nama poigrava ili pak nema drugog cilja nego da nas vodi zadovoljstvu, pa čitav njegov trud ide k tome da, prema riječima Svetoga pisma⁴,

¹ Montaigne rabi glagol *philosopher*, što odgovara lat. *PHILOSOPHOR, -ARI* "baviti se filozofskim naučima"; danas je u stručnoj uporabi glagolski oblik *filozofirati*, za razliku od prenesenog i svakodnevnog *filozofirati*, koji znači "mudrovati".

² Prema *Tusculanae disputationes*, I, 30. Tu je sentenciju Erazmo nadugo raspravljao u svojoj *Pohvali ludosti*.

³ V. Ciceron, *Tusculanae disputationes*, I, 19 i 31; *De finibus*, II, 27 i V, 29.

⁴ Usp. "Et cognovi quod non esset melius nisi laetari et facere bene in vita sua." *Ecclesiastes*, 3, 12 ("Znam da nije druge sreće čovjeku osim da se veseli i čini dobro za svojega života").

živimo kako treba i kako nam je najbolje. Sve su misli cijeloga svijeta u tome, to jest da je zadovoljstvo naš cilj, iako one idu različitim putovima; jer, kad ne bi bilo tako, isprve bismo ih potjerali, t) tko bi slušao onoga koji bi za cilj životu postavio našu muku i nelagodu?

Neslaganja filozofskih sljedbi u ovom su slučaju samo u riječima. “*Transcurramus solertissimas nugas*.”⁵ Ima tu više tvrdoglavosti i zabadanja nego što bi priličilo tako svetom pozivu. Međutim, kakvu god ulogu da čovjek izabere, uvijek će između njih igrati onu svoju.

Pa ma što filozofi govorili, čak i u samoj *kreposnosti*, krajnji je cilj kojemu težimo užitak. Prava mi je slast neprestano im u uši ponavljati tu riječ koja im toliko nije po ćudi. A ako ona znači nekakvo najveće i prekomjerno zadovoljstvo, i to postizemo više uz pomoć *kreposti* nego uz ikakvu drugu pomoć. Zato što je živahnije, žilavije, krepče, muževnije, ono nije zato nimalo manje i ozbiljno i strasno. I zato smo ga morali nazvati riječju užitak, koja je pogodnija, blaža i prirodnija, a ne riječju koja znači snagu prema kojoj smo je zapravo nazvali⁶. Ako je taj drugi prostiji užitak zavrijedio to ime, zacijelo je to bilo zbog nadmetanja⁷, a ne po nekoj povlasti. Cijenim da je manje lišena skretanja i nezgodnosti nego *krepost*. Osim što joj je okus trenutačniji, tečniji i nestalniji, i ona ima svoja bdijenja, postove i trud, pa i znoj i krv; a vlastito ima svoje britke slasti tolikih vrsta, a uz nju dolazi takova zasićenost da je izjednačava s kajanjem. U teškoj smo zabludi ako mislimo da te nezgodnosti služe kao poticaj ili začim njezinoj slatkosti, kao što se u prirodi protivnost potiče njezinom suprotnošću, ili ako kažemo, kad dođemo do *kreposti*, da je takve posljedice i teškoće satiru, čineći je stro-

⁵ “Brzo prijedimo preko tih lukavih trica.” Seneka, *Epistulae*, 117.

⁶ Montaigne zna da Ciceron (*Tusculanae disputationes*, II, 18) kaže da riječ *VIRTUS* dolazi od *VIS* “snaga”.

⁷ Montaigne ovdje uzima riječ *concurrance* “konkurencija” u njezinu današnjem značenju.

gom i nedostupnom upravo ondje gdje mnogo prije nego u strastvenosti, one oplemenjuju, potiču i uveličavaju božanski i savršeni užitak koji nam stvara. A onaj koji joj cijenu postavlja nasuprot njezinu plodu, taj je doista nedostojan družena s njom, jer nije spoznao ni njezinu draž ni ono čemu ona služi. Oni koji nas uče da je traganje za njom trnovito i mukotrpno, a uživanje s njom ugodno, što nam time drugo kažu nego da nam je uvijek neugodna? Jer, kojim se je ljudskim putom ikada doprlo do užitka? I oni najsavršeniji morali su se zadovoljiti time da mu neprestano teže i da mu se približe, a da ga nikad nisu doseguli. No, varaju se: među svim zadovoljstvima koja poznamo, čin samog traženja najveći je užitak. Taj poduhvat odiše izvrsnošću onoga na što se odnosi, jer u tome je dobar i bitan dio učinka. Sretnost i blaženstvo kojima krepost sjaji ispunja sve ono što smo imali i što nam se dogodilo pa i prvi naš trenutak i posljednju prepreku. Među najvećim dobrobitima do kojih dolazimo krepošću prva je prezir prema smrti, a to je ono što našem životu daje ugodan spokoj, čini našu volju čistom i blagom, a bez toga bi sva druga zadovoljstva bila ugašena.

Eto zašto se sva pravila sreću i odgovaraju ovom članku. I, premda nas ona sva do jednoga jednodušno vode k preziranju boli, bijede i drugih nedaća kojima je ljudski život podlošan, ne događa se to, unatoč svemu, uz jednaku brižnost, toliko zbog toga što sve te nedaće nisu baš nužne (većina ljudi proživi svoj život, a da ne okusi siromaštvo, a mnogi ne osjetivši ni bol ni bolest, kao onaj Ksenofil Glazbenik, koji je u krepku zdravlju proživio stotinu i šest godina⁸), koliko i zbog toga što se u najgorem slučaju smrću može dokrajčiti život kad nam se sviđa i tako prekinuti⁹ sve druge nevolje. No, što se tiče same smrti – njoj nikako ne možemo pobjeći.

⁸ O kojem Valerije Maksim kaže da je doživio 105 godina (VIII, 13).

⁹ Ovdje se Montaigne poslužio izrekom *couper la broche*, što bi se moglo prevesti s našim "zavrnuti slavinu".

*Omnes eodem cogimur, omnium
Versatur urna, serius ocius
Sors exitura et nos in aeter-
Num exitium impositura cymbae.*¹⁰

Prema tome, ako nas smrt plaši, to postaje neprekidnim izvorom mučenja i tjeskobe, što se ne može ni na koji način olakšati. Nema kutka iz kojega ona na nas ne vreba. Možemo neprestano okretati glavu ovamo onamo kao da smo na nepoznatu putu¹¹: “*qua quasi saxum Tantalosemper impendet*”¹². Naši sudovi često zahtijevaju da se zlikovci pogube na mjestu gdje je zločin počinjen: i dok ih tamo vode, možete ih šetati kroz prekrasne kuće, možete ih koliko god hoćete častiti najboljim jelima,

*non Siculae dapes
Dulcem elaborabunt saporem,
Non avium cytharaeque cantus
Somnum reducent*¹³

mislite li da će se oni tome moći veseliti i da im neprestance neće biti pred očima svrha njihova puta i da im neće izmijeniti i učiniti bljutavim sve te divote?

*Audit iter, numeratque dies, spacioque viarum
Metitur vitam, torquetur peste futura.*¹⁴

¹⁰ Horacije, *Odae*, II, III, 25. Lekcija *exitium* općenito se nadomješta s *exilium*: “Svi smo mi tjerani na isto mjesto; za sve nas se usud u urni mi ješa; iz nje će izići, prije il’ kasnije, i ukrcat će nas u [Karonovu] barku za vječno progonstvo.”

¹¹ Iz Senekinih *Epistulae*, 74.

¹² “Kao stijena što neprestano visi nad Tantalovom glavom.” Ciceron, *De finibus*, I, 18.

¹³ “Niti će im sicilske đakonije prijati, niti će im cvrkut ptica i zvukovi lire povratiti san.” Horacije, *Odae*, III, I, 18.

¹⁴ “Pita kojim to putem ide, broji dane, mjeri svoj život po duljini ceste, neprestano mučen mišlju na gubilište koje ga čeka.” Klaudijan, *In Rufinum*, II, 137.

Svrha našeg životnog puta je smrt, ona je nužni cilj kojemu moraju biti upravljene naše oči: ako nas ona ispunja strahom, kako je moguće učiniti i jedan jedini korak bez zebnje? Običnom je puku lijek to što na nju ne misli. No, iz kakve mu otupjele nepameti može doći tako neprobojna zaslijepljenost? Zacijelo je svog osla zauzdao sa strane repa,

*Qui capite ipse suo instituit vestigia retro*¹⁵.

Pa zato nije ni čudo ako često upada u stupicu. Naše ljude plaše samo kad im spomenu smrt i većina se tada križa kao da je netko sotonu spomenuo. A kako ju se spominje u oporuci, nemojte se bojati da će za čim posegnuti sve dok liječnik nije rekao svoju posljednju riječ. I tada, između boli i straha, tko zna kakvog li se suda boje.

Budući da je ta jednosložna riječ *smrt* grubo odzvanjala u njihovim ušima i da im se činila zloslutnom, Rimljani su se dovinuli kako da je omekšaju ili da je opisno izraze¹⁶. Umjesto da kažu: umro je, govorili su: prestao je živjeti¹⁷. Samo nek se čuje nešto o životu, pa makar on bio otišao u nepovrat, oni su se već time tješili. Mi smo od njih preuzeli ono “naš pokojni meštar Ivan”¹⁸.

Možda ovdje vrijedi ono što se kaže da vrijeme zlata vrijedi. Ja sam rođen između jedanaest i podne, posljednjeg dana veljače tisuću pet stotina trideset i treće, jer, kako mi danas računamo¹⁹, godina počinje sa siječnjem mjesecom. Prema tomu, pred točno petnaest dana navršio sam trideset i devet godina²⁰, a valjalo bi da proživim još najmanje toliko. Među-

¹⁵ “Jer je sebi utuvio u glavu da hoda natraške.” Lukrecije, IV, 472.

¹⁶ U izvorniku: *de l'estendre en perifrases*.

¹⁷ O tom čestom eufemizmu čitamo kod Plutarha, *Život Ciceronov*, XXII.

¹⁸ U izvorniku se navodi izraz *feu Maistre-Jehan*, gdje *feu* potječe iz lat. FATUTUM “koji je ispunio svoju sudbinu”.

¹⁹ Od 1567. građanska je godina počinjala s prvim danom siječnja, a ne na Uskrs. Bila je to odluka kralja Karla IX, koju je donio 1563.

²⁰ Kako je Montaigne rođen 28. veljače 1533, ovaj je redak napisan 14. ožujka 1572.

tim, opterećivati sebe sama mislima o tako dalekim stvarima bila bi prava ludost. Ali što? Mladi i stari napuštaju život jednako. Nitko ne ostavlja život drugačije nego kao da je tog časa u nj ušao. Osim toga, nema tako stara i oronula čovjeka koji ne bi imao pred očima Matuzalemovu starost i koji ne bi bio uvjeren da je pred njim još dvadeset godina života. Još i više, siroti glupane, tko je odredio dan tvoje smrti? Ti vjeruješ u liječničke priče. Gledaj radije na njihov učinak i na iskustvo. Prema prirodnom tijeku stvari ti već sada živiš po izvanrednoj milosti. Prešao si ono vrijeme koliko ljudi obično žive. A da je tome tako, pobroji među svojim poznanicima koliko ih je umrlo dok još nisu doživjeli tvoje godine. Ima ih sigurno više nego onih koji su te godine doživjeli. Napravi popis čak i za one koji su oplemenili svoj život glasovitošću i okladio bih se da ćeš naći kako ih je više umrlo prije nego napuniše trideset i pet godina. Veoma je razumno, a i bogobožno, promotriti primjer trajanja ljudskog vijeka samog Isusa Krista: on je završio svoj život kad je imao trideset i tri godine. Najveći čovjek, ali ipak samo čovjek, Aleksandar, također je umro u toj dobi²¹.

Na koliko li nas načina smrt može iznenaditi!?

*Quid quisque vitet, nunquam homini satis
Cautum est in horas.*²²

Neću govoriti o ognjicama i upalama porebrice. Tko bi bio ikad pomislio da će jedan Vojvoda Bretonski²³ zaglaviti u stisci i naguravanju kao on za vrijeme ulaska pape Klementa,

²¹ U prvim je izdanjima stajalo *...et ce fameux Mahumet aussi* ("a i onaj glasoviti Muhamed"). No, kako je Muhamed umro u šezdesetoj godini, Montaigne je u kasnijim izdanjima tu pogrešku ispravio.

²² "Pa ma koliko ih izbjegavao, čovjek nikad ne može predvidjeti pogibe-lji svakog časa." Horacije, *Odae*, II, XIII, 13.

²³ Jean II, koji je umro 1305. I ovaj i drugi primjeri nalaze se u djelu *Officina* francuskog humanista Ravisiusa Textora, kako se latinski zvao Jean Tixier de Ravisi (1480-1524).

mog susjeda²⁴, u Lyon? A zar nisi vidio da je i jedan od naših kraljeva poginuo u igri²⁵? A nije li njegov predak izgubio život zbog jednog praseta²⁶? Uzalud je bio sav oprez Eshilu²⁷ koji je pazio da ne padne s jedne kuće, jer ga je pogodila kornjača što je ispala iz kandži orla u letu. Drugi je pak umro od koščice u grožđu, a jedan car od ogrebotine što ju je sam sebi zadao češljem dok se češljao; a Emilije Lepid²⁸ zato što se udario u prag svojih vrata, a Aufidije²⁹ udarivši u vrata kad je ulazio u vijećnicu; a nisu li život okončali među ženskim bedrima Kornelije Gal³⁰, pretor, Tigillinus, zapovjednik straže u Rimu, pa Ludovik, sin Guida Gonzage, Markiz mantovanski, a još su gori primjer dali Speusip³¹, platonski filozof i, napokon, jedan od naših papa. Jadni sudac Bebije, dok je izricao presudu da se jednom od osuđenika za osam dana odgodi smrt, naprasno je umro jer je njegovo vrijeme bilo isteklo. A liječnik Caius Julius stavljao je pomast na oči nekom bolesniku kad li mu smrt zaklopi njegove.³² Ne znam smijem li među

²⁴ Montaigne kaže "susjeda", jer je Bertrand de Got, prije nego što će postati papom, od 1305. do 1314. bio nadbiskup u Bordeauxu.

²⁵ Henrik II, koji je smrtno ranjen na turniru od zapovjednika svoje garde Montgomeryja (1559).

²⁶ Riječ je o Filipu, sinu Ludovika Debeloga, koji je pao s konja kad mu se 1131. prase ispriječilo na putu u ulici Saint-Antoine.

²⁷ Eshil, tvorac klasične grčke tragedije (525-456. pr. Kr.). Jedna anegdota kaže da je orao u letu ispustio kornjaču na njegovu čelavu glavu i ubio ga.

²⁸ Marcus Æmilius Lepidus Porcina, rimski političar i govornik iz II. st. pr. Kr.

²⁹ Možda Aufidius Namusa, rimski pravnik, učenik Sulpicija Rufa, ili Aufidius Bassus, povjesničar iz Tiberijeva vremena?

³⁰ Gaius Cornelius Gallus, rimski političar i pjesnik (*Amores*), podrijetlom iz Narbonske Galije (I. st. pr. Kr.)

³¹ Speusip (Σπεύσιππος), grčki filozof iz IV. st. pr. Kr.

³² Svi navedeni primjeri o čudnim smrtima, uključujući i onaj o papi Ivanu XXII, potječu iz franc. i tal. renesansnih kompilacija. Neki su od Valerija Maksima i Plinija, a mnoge navodi i Rabelais u *Quart Livre de Pantagruel*, pogl. XVII.

te primjere umiješati i onaj o mom bratu, kapetanu S. Martinu. Bile su mu dvadeset i tri godine i već je bio dao dosta dokaza svoje srčanosti. Jednog ga je dana, kad je igrao loptom³³, lopta pogodila malo iznad desnoga uha, ali pri tome se nije činilo da bi to bilo neko nagnječenje ili ozljeda. Nije nakon toga ni sjeo niti se odmorio, ali pet-šest sati poslije umro je od kapi koju mu je taj udarac prouzročio. Kad nam ti tako česti i obični slučajevi prolaze pred očima, pitamo se kako je moguće osloboditi se misli na smrt kad nam se čini da nas neprestano drži za gušu?

Reći ćete mi, neka bude kako bude samo da se ne mučimo. I ja dijelim to mišljenje i kako god da uzmognemo izbjeći boli, pa makar i pod cijenu da gmižemo pod telećom kožom, nisam čovjek koji bi od toga bježao. Dovoljno je da mi vrijeme prolazi i da mi nije loše; i koji mu drago način da to postignem uvijek ću prihvatiti, pa čak i kad se čini da nije baš dičan i primjeren.

*praetulerim delirus inersque videri,
Dum mea delectent mala me, vel denique fallant,
Quam sapere et ringi*³⁴.

No, bilo bi ludo misliti da će se tako uspjati. Ljudi idu, dolaze, jašu, plešu, a o smrti nema glasa. Sve je to lijepo. Ali kad dođe njima ili njihovim ženama, djeci ili prijateljima, kad ih spopadne iznenada onako nezaštićene, kakve su onda muke, kakvi vapaji, kakav bijes i kakav očaj ih ugrabi! Jeste li ikada vidjeli nešto tako uništeno, tako promijenjeno, tako izbezumljeno? Zato se čovjek mora navrijeme pripremiti; a ta životinjska nebriga sve kad bi i mogla naći mjesta u mozgu razborita čovjeka (što ja držim posve nemogućim), skupo nam prodaje svoju robu. Ako je u pitanju neprijatelj koga se

³³ Riječ je o poznatoj igri *jeu de paume*, preteči današnjeg tenisa.

³⁴ "Bolje bih prošlo ko suludan pisac i stran umijeću / i da se svojim zlom sladim, il barem da varam sebe / negoli svijestan da režim." Horacije, *Epist.*, II, II, 126 (prejev Jurja Zgorelca).

može izbjeći, savjetovao bih vam da se poslužite kukavičkim oružjem strašljivosti. Ali, budući da je to nemoguće i da će vas ona zgrabiti i kad ste plašljivac i kad ste čestit čovjek,

*Nempe et fugacem persequitur virum,
Nec parcat imbellis juventae
Poplitibus, timidoque tergo*³⁵

i da vas nikakav oklop ne može zaštititi,

*Ille licet ferro cautus se condat aere,
Mors tamen inclusum protrahet inde caput*³⁶.

Zato se naučimo smjelo je dočekati i suprotstaviti joj se. I da bismo joj odmah u početku oduzeli najveću prednost što je ima pred nama, postupimo na način koji je obrnut od onog svakodnevnoga. Nek nam ne bude strana, živimo s njom, naviknimo se na nju i ni na što ne mislimo tako stalno kao na smrt. Neka u svakom času sva njezina obličja budu u našim mislima. Čim konj zarže, netom crijep s krova padne, kad se bez neke boli ubodemo na čiodu, odmah sami sebi neprestano ponavljajmo: “A što ako je to upravo ona, sama smrt?” i na to se uspravimo i osokolimo. I usred radosti i veselja sjetimo se uvijek te stare pjesme o krhkosti svoje sudbine i ne dajmo da nas životne slasti zarobe, a da nam se sjećanje ne svrne na to da i te slasti vode u smrt i s koliko strana ona na nas vrebava. Tako su činili i Egipćani. Usred svojih slavlja, kod najboljeg jela i pila, dali bi da se pred njih donese kostur mrtva čovjeka³⁷ da posluži kao opomena svim uzvanicima.³⁸

³⁵ “Da, progoni zrela muža u njegovu bijegu, nit prašta potkoljenicama nejake mladeži što okreće leđa.” Horacije, *Odae*, III, II, 14 (jer su se neprijatelju presijecale žile pod koljenom).

³⁶ “Uzalud se oprezno skriva pod željezom i mjedi, smrt će svejedno pogoditi zaštićenu glavu.” Propertije, III, XVIII, 24.

³⁷ U izvorniku: *anatomie seche*.

³⁸ Prema Plutarhu, *Život Likurgov*, XX.

*Omnem crede diem tibi diluxisse supremum.
Grata superveniet, quae non sperabitur hora.*³⁹

Ne znamo gdje nas smrt čeka. Čekajmo je zato posvuda. Unaprijed misliti na smrt znači unaprijed misliti na slobodu. Onaj koji je naučio umrijeti, taj se odućio od robovanja.⁴⁰ Znati umrijeti znači osloboditi se svake podložnosti i prisile. Nema ničeg zloga u životu za onoga koji je dobro razumio da gubitak života nije zlo. Paulus Æmilius ovako je odgovorio onome kojega je njegov zarobljenik, nesretni Kralj Macedonski, poslao s molbom da ga ne vodi u trijumfu: “Reci mu da molbu upravi sebi samome”⁴¹.

Uistinu, kad u svim stvarima priroda ne bi barem malo potpomogla, teško da bi umjetnost i radinost kročile naprijed. Ja po svojoj prirodi nisam nujan, ali jesam sklon razmišljanju. Ništa me oduvijek nije toliko zaokupljalo kao razmišljanje o smrti, pa čak i u mojoj pustopašnoj mladosti,

*Jucundum cum aetas florida ver ageret*⁴².

I kad sam bio u društvu mladih žena i usred igara mnogi su mislili da sam obuzet nekim jalom ili varljivošću neke nade, dok sam se upuštao u misli o onome koga je onomad iznenadila teška groznica i donijela mu smrt nakon isto takve veselice, kad je u njemu sve kao i meni bilo puno slatke dokolice, ljubavi i razdraganosti i neprestance mi je odzvanjalo u ušima:

³⁹ “Svakog pomisli dana, svanuće da ti je zadnje / prijatan doći će čas, kad ga ne čekaš s prethodnom nadom.” Horacije, *Epist.*, I, IV, 13 (prejev Jurja Zgorelca).

⁴⁰ Usp. *Qui mori didicit, servire dedidicit*, Seneka, *Epist.*, 26.

⁴¹ Prema Plutarhu, *Život Pavla Emilija*, XVII. Riječ je o Perseju pobijedom kod Pidne, a koji je umro u Rimu kao zarobljenik 135. pr. Kr.

⁴² “Kad mi je proljetni cvat krasio mladosti dob.” Katul, LXVIII, 16 (prejev D. Škiljana).

*Jam fuerit, nec post unquam revocare licebit*⁴³.

Te mi misli nisu mrštile čelo više nego neke druge. Nemoguće je da odmah ne osjetimo ubod takvih misli. No, kad s njima živimo i kad ih proživljavamo, nema nikakve dvojbe da ih i krotimo. U protivnom bio bih u neprestanu strahu i mahnitosti; jer, nikad čovjek nije bio toliko sumnjičav prema životu, nikad toliko nesiguran u njegovo trajanje. Ni zdravlje, koje mi je do sada bilo vrlo dobro i rijetko kada prekidano, nije mi uvećalo nadu, kao što mi ju ni bolest nije skratila. U svakom trenutku čini mi se da bježim. I stalno sâm sebi trubim: "Sve ono što se može dogoditi drugog dana, može se dogoditi i danas." Uistinu, slučaj i pogibelji malo ili nikako ne požuruju naš kraj i kad mislimo koliko nam do njega preostaje bez onog presudnog koji nam najviše prijete, a milijuni drugih lebde iznad naše glave, uvidjet ćemo da nam je smrt jednako za petama i kad smo veseli i pokunjeni, kad smo na moru ili kod kuće, kad smo u ratu ili u miru. "*Nemo altero fragilior est: nemo in crastinum sui certior*."⁴⁴ Jer, za sve što mi je učiniti prije nego umrem, vrijeme mi se čini kratkim, uvijek mi manjka barem jedan sat.

Neki je moj prijatelj onomad, listajući po mojim spisima, nabasao na podsjetnik o nečemu što bih htio da se učini nakon moje smrti. Rekao sam mu, a to je bila živa istina, da sam se, iako sam bio nepunu milju daleko od svoje kuće, živ i čio, ipak požurio to zapisati, jer nisam bio posve siguran hoću li živ do kuće doći. Kao čovjek koji neprestano prebire po svojim mislima i u sebe ih nastoji usaditi, i ja sam u svakom trenutku spreman na ono što mi se može dogoditi i smrt mi ne može donijeti ništa nova na što nisam spreman.

⁴³ "[Ah, kako li kratak je ovaj] za nas užitak! Tek bješe i – nikad se ne vraća više!" Lukrecije, *De rerum natura*, III, 915 (prijevod M. Tepeša).

⁴⁴ "Nitko nije krhkiji od drugoga, nitko nije sigurniji u sutra." Seneka, *Epist.*, 91.

Moramo uvijek biti obučeni i koliko god to možemo spremni za put i, nadasve, da nemamo ni s kim posla osim sa samim sobom:

*Quid brevi fortes jaculamur aevo
Multa?*⁴⁵

Jer, i bez svega ostaloga, imat ćemo još dosta posla. Tako se jedan najviše na smrt žali zbog toga što će mu spriječiti uživanje u krasnoj pobjedi; drugi zbog toga što mora otići prije nego što uda kćer ili prije nego bude mogao nadzirati obrazovanje svoje djece; treći pak da neće moći biti sa ženom, a neki sa sinom; svima je to tobože najvažnije u životu.

Ja sam zasada, Bogu hvala, u takvu stanju da mogu otići kad god on to bude htio i otići ću bez ikakva žaljenja za bilo čim osim za životom ako mi gubitak života bude težak. Opraštam se od svega i oprostio sam se napola od svih osim od sebe. Nikad se čovjek nije pripremio da napusti svijet tako čisto i potpuno i da se oprosti od svega u njemu kao što se ja spremam učiniti.⁴⁶

*Miser ô miser, aiunt, omnia ademit
Una dies infesta mihi tot praemia vitae.*⁴⁷

A onaj koji gradi:

*Manent (kaže) opera interrupta, minaeque
Murorum ingentes*⁴⁸.

Čovjek ne smije ništa smišljati što će iziskivati dug rad ili barem ne uz vruću želju da se gradnji vidi završetak. Rođeni smo da radimo:

⁴⁵ “Čemu u tako kratku životu stvarati toliko planova?” Horacije, *Odae*, II, XVI, 17.

⁴⁶ Izdanje iz 1595. ovdje dodaje: *Najsnažnije smrti su i najzdravije.*

⁴⁷ “...bez svakog milosrdja, kažu, ‘jedan i nesretan dan sve nagrade uze života!’” Lukrecije, *De rerum natura*, III, 898 (prijevod M. Tepeša).

⁴⁸ “Zidine ne diže nitko, ne prihvaća nitko se djela, / sablasno obrisi stoje i strojeva moćnih i skēlā.” Vergilije, *Eneida*, IV, 88 (prijevod B. Klaića).

*Cum moriar, medium solvar et inter opus*⁴⁹.

Htio bih da čovjek uvijek radi i da ispunja koliko god može životne dužnosti. Htio bih da me smrt snađe dok sam kupus, ali da prema njoj budem ravnodušan kao i prema svojem nedovršenom vrtlarskom radu. Vidio sam jednog čovjeka na samrti koji se neprestano žalio da mu je sudbina prekinula nit povijesti što ju je imao u rukama, a tek je bio došao do petnaestog ili šesnaestog našeg kralja.

*Illud in his rebus non addunt, nec tibi earum
Jam desiderium rerum super insidet una.*⁵⁰

Valja se osloboditi tih prostih i štetnih raspoloženja. Jednako onako kao što se grobišta postavljaju blizu crkava i na najposjećenijim gradskim mjestima, da bi se, kako reče Likurg⁵¹, priviklo prost puk, žene i djecu da se ne boje pogledati mrtva čovjeka i da nas taj neprestani prizor kostiju, grobova i pogreba opomene na ono što jesmo:

*Quin etiam exhilarare viris convivia caede
Mos olim, et miscere epulis spectacula dira
Certandum ferro, saepe et super ipsa cadentum
Pocula respersis non parco sanguine mensis*⁵²;

i, kao što su Egipćani, nakon velikih gozbi, prisutnima pokazivali veliku sliku smrti, dok je jedan vikao: “Pij i veseli se jer

⁴⁹ “...I kad budem umirao, da izdahnem usred čina.” Ovidije, *Amores*, II, x, 36 (prijevod T. Ladana).

⁵⁰ “Jauču, ali pri tome ne dodaju ono ‘ti sad si svake oslobođen težnje za svakim ovakvim užitkom.” Lukrecije, *De rerum natura*, III, 900-901 (prijevod M. Tepeša).

⁵¹ Prema Plutarhu, *Život Likurgov*, XX.

⁵² Silije Italik (Tiberius Catus Asconius Silius Italicus), rimski epičar iz I. stoljeća: “Štoviše, nekad je bio običaj razveseljavati gozbe ubijanjem, miješati s veselicama surove prizore borbi gladijatora, koji su često umirući padali posred pehara škropeći trpeže krvlju” (*Punica*, XI, 51). Justus Lipsius navodi ovaj ulomak u *Saturnalium sermonum libri duo*, I, 6.

ćeš i ti biti takav kad umreš⁵³, tako sam se i ja navikao imati neprestano smrt u ustima. I nema ničega što sam toliko volio doznati kao to kako je netko umro: što je rekao, kakvo mu je bilo lice, kako se držao. Isto tako, to su bila mjesta iz povijesti koja sam najpažljivije čitao. A vidi se i iz onoga čime punim svoje primjere da sam posebno sklon tom pitanju. Da sam činjavac knjiga, sastavio bih jednu u kojoj bi bio protumačen popis različitih smrti. Onaj koji bi uspio ljude naučiti kako umrijeti, taj bi ih naučio kako živjeti. Dikearh⁵⁴ je sastavio jedan popis takva naslova, ali druge i manje korisne svrhe.

Netko će mi reći da njezin učin daleko nadmašuje našu maštu i da bi se najvještiji mačevalac izgubio kad bi dotle došao. Pustite ih neka samo govore: unaprijed razmišljati o smrti stavlja nas u veliku prednost. A, osim toga, zar malo znači doći dotle ne poremetivši se i ne upadajući u groznicu? No, ima još nešto više: sama nam priroda pruža ruku i ohrabruje nas. Ako je smrt trenutna i naprasna, nemamo ni vremena plašiti je se; a ako je ona druga, već opažam da što više bolujem, to prirodnije počinjem nekako mrziti život. Nahodim da mi teže pada probaviti tu odluku o smrti kad sam zdrav nego kad me mori groznica. Tim više što mi nije tako jako stalo za lagodnosti života jer počinjem gubiti volju za njim i uživanje u njemu, smrt gledam mnogo manje uplašenim očima. To mi daje neku nadu da ovako mislim: što se budem više udaljavao od života i približavao smrti, to će mi biti lakše pomiriti se s prijelazom s njega na nju. Tako sam u više drugih prigoda iskusio da ima pravo Cezar⁵⁵ kad kaže da nam se stvari čine većima izdaleka negoli izbliza, pa sam se tako i ja, kad sam bio zdrav, mnogo više plašio bolesti nego kad sam

⁵³ Doslovce preuzeto iz prijevoda Herodota, što ga je učinio Pierre Salatiat (izd. 1575, II, 78, f° 129 r°).

⁵⁴ Dikearh (Δικαίαρχος), grčki filozof, učenik Aristotelov, iz IV. st. pr. Kr. Prema Ciceronu (*De officiis*, II, 5), taj je peripatetik istraživao umire li više ljudi u ratu ili zbog drugih razloga.

⁵⁵ U *De bello gallico*, VII, 84.

ju osjetio na svojoj koži; u veselju u kojem živim zadovoljstvo i krepkost mi čine ono drugo stanje tako neprimjereno velikim prema ovome da ga u svojoj uobrazilji barem još upola uvećavam i doima mi se još jačim nego što jest, a kad bolest osjetim na svojim plećima, više tako ne mislim. Nadam se da će mi tako biti i u času smrti.

U tim prirodnim promjenama i u smanjenju naše snage zbog čega patimo moramo vidjeti kako nas priroda oslobađa onog gorkog okusa našeg propadanja i sve goreg stanja. Što li starom čovjeku ostaje od sve one snage njegove mladosti i od sveg prošlog života?

*Heu senibus vitae portio quanta manet.*⁵⁶

Cezar je jednome vojniku iz svojih četa, koji ga je sav izmrcvaren i jedva se držeći na nogama došao moliti da mu dopusti da pođe umrijeti, gledajući njegovo jadno stanje, u šali odgovorio: “Što? Zar ti misliš da si još živ?”⁵⁷ Kad bi čovjek iznenada pao u takvo stanje, mislim da nitko ne bi bio kadar podnijeti tu promjenu. Ali, priroda nas vodi za ruku blagom nizbrdicom koje nismo ni svjesni i malo po malo, korak po korak, uvaljuje nas u to bijedno stanje i u njemu nas pripitomljuje tako da ne osjećamo nikakav udar kad mladost umre u nama, a to je uistinu i samo po sebi već smrt, i to ljuća nego što je prava smrt nakon života u mukama i gora od one smrti od starosti. To tim više što skok od jada života do ne-života nije tako velik kao što je prijelaz sa života u snazi i cvijetu na život u boli i mukama.

Pognuto i zgrbljeno tijelo ima manje snage za nošenje tereta; jednako je tako i s našom dušom: na nama je da je uspravimo i da je očvrsnemo protiv snage takva protivnika. Jer, kao što je nemoguće da se ona opusti dok ga se boji, isto tako, ako sama sebe uspije umiriti, moći će se hvaliti (a to je

⁵⁶ “Jao! Koji dio preostaje starcu u životu?” Maksimijan ili Pseudo-Gal-lus, I, 16.

⁵⁷ Seneka, *Epist.*, 77.

nešto što nadilazi ljudske snage) da je nemoguće da u njoj bude imalo nemira, muke, straha, pa čak i najmanje neugodnosti,

*Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida, neque Auster
Dux inquieti turbidus Adriae,
Nec fulminantis magna Jovis manus*⁵⁸.

Ona tada postaje vladaricom svih požuda i pohota, gospodaricom bijede, stida, siromaštva i svih drugih nedjela sudbine. Zadobijmo dakle tu prednost; u tome je prava i neograničena sloboda koja nam daje snagu da se rugamo⁵⁹ sili i nepravdi i da se smijemo uzama i negvama:

*in manicis, et
Compendibus, saevo te sub custode tenebo.
Ipse Deus simul atque volam, me solvet: opinor,
Hoc sentit, moriar. Mors ultima linea rerum est*⁶⁰.

Naša vjera nije imala sigurnijeg ljudskog temelja od preziranja smrti. Tome nas ne pozivaju samo razlozi razuma, nego, zašto bismo se bojali da ćemo izgubiti nešto za čim, kad ga izgubimo, neće biti žaljenja; i,⁶¹ budući da nam smrt prijeti na toliko načina, nije li neusporedivo gore svih se tih načina plašiti nego jedan podnijeti?

⁵⁸ “Ništa ne može pokolebati njezinu jakost, ni pogled prijetećeg tiranina, ni bijesno oštro koje Jadranom hara, ni moćna Jupiterova ruka što gromovima šiba.” Horacije, *Ode*, III, III, 3.

⁵⁹ U izvorniku stoji *dequoy faire la figue*, što je ista slika kao i naše familijarno *pokazati figu*.

⁶⁰ “S rukama i nogama bit ćeš u okovima, čuvat će te okrutni tamničar. – Kad budem htio, sâm će me bog osloboditi. – Što će reći, mislim: Umrijet ću. Smrt je zadnja granica svemu.” Horacije, *Epist.*, I, XVI, 76.

⁶¹ U idućim riječima Montaigne sažimlje izlaganje svetog Augustina: “*Cum autem unicuique mortalium sub quotidianis vitae hujus casibus, innumerabiles mortes quodam modo comminentur, quamdiu incertum est, quaenam earum ventura sit, quaero utrum satius sit, unam perpeti moriendo, an omnes timere vivendo.*” *De civitate Dei*, I, II, 54.

Je li uopće važno kada će to biti, kad ionako znamo da je neizbježno. Onome koji je Sokratu rekao: “Tridesetorica tirana su te osudila na smrt. – A priroda njih”, odvratio je Mudrac.⁶²

Kakve li gluposti mučiti se kad smo na putu da se oslobodimo svake muke!

Kao što nam je naše rođenje donijelo rađanje svega i svakega, jednako će tako i smrt, naša smrt, učiniti sa svime. Zato je i glupo plakati zbog toga što za stotinu godina više nećemo biti živi kao i žaliti što prije stotinu godina nismo živjeli. Smrt je počelo drugog života. Tako smo plakali, jadali se i bilo nam je teško ući u ovaj život, a, ulazeći u nj, oslobodili smo se one naše stare koprene koja nam je sve skrivala.

Ništa nije jad i tegoba što se događa samo jednom. Je li razborito dugo se bojati nečega što kratko traje? Smrt izjednačava dug život i kratak život.⁶³ Jer dugotrajnost i kratkotrajnost ne pripadaju stvarima kojih više nema. Aristotel kaže da na sprudovima rijeke Hypanis⁶⁴ ima malih životinja koje žive samo jedan dan.⁶⁵ Ona koja umre u osam sati izjutra umire u mladosti, a ona koja umre u pet sati predvečer umire u dubokoj starosti. Kome od nas nije smiješno kad se na taj trenutak trajanja gleda kao na sreću ili nesreću? A ništa manje smiješno nije i s našim životom ako ga usporedimo s vječnošću ili s trajanjem planina, rijeka, zvijezda, stabala, pa čak i nekih životinja.

No, priroda nas na to sili. “Otiđite s ovog svijeta, kaže nam, onako kako ste na nj i došli.”⁶⁶ Isti onaj korak što ste ga

⁶² Prema Diogenu Laerciju, *Život Sokratov*, II, 35. No, Sokrat nije bio osuđen od tridesetorice tirana, koji su bili prognani tri godine prije njegove smrti (403. pr. Kr.).

⁶³ Istu tu misao izriče Seneka u *De consolatione ad Marciam*, XX.

⁶⁴ Hidronim Hypanis je u antici označavao europske rijeke, među kojima je bila rijeka Bug u Skitiji, a Kuban u Sarmatiji.

⁶⁵ Usp. Ciceron, *Tusculanae disputationes*, I, 39.

⁶⁶ Ovdje počinje parafraza govora Prirode ljudima kojim se završava III. knjiga Lukrecijeve *Prirode stvari*, a Montaigne ga ilustrira oslanjajući se na Seneku. Ta će se upozorenja Prirode protegnuti do posljednjeg odlomka ovog poglavlja.

bez uzbuđenja i bez straha učinili prelazeći iz smrti u život učinite i sada prelazeći iz života u smrt. Vaša je smrt samo maleni kotačić u bezgraničnom redu svemira, to je samo jedan maleni dio u životu svijeta,

*inter se mortales mutua vivunt
Et quasi cursores vitae lampada tradunt*⁶⁷.

Bih li ja za vas promijenila ovaj lijepi red stvari? To je uvijek vašeg nastanka, jer smrt je jedan dio vas samih. To vaše bivstvo u kojem uživate jednako je podijeljeno između smrti i života. Prvim danom rođenja upućeni ste na smrt kao i na život,

*Prima, quae vitam dedit, hora carpsit*⁶⁸.
*Nascentes moriuntur, finisque ab origine pendet*⁶⁹.

Sve ono vrijeme što živite, kradete ga životu. Neprestani rad vašeg života građenje je smrti. U smrti ste dok ste živi, jer kad više niste živi, vi ste poslije smrti.

Ili, ako vam je draže, mrtvi ste nakon života: ali, za vrijeme života vi umirete, a smrt mnogo grublje protresa umirućega nego mrtvoga – i jače i temeljitije.

Ako ste iz života izvukli korist, ako ste zadovoljni, odlazite zadovoljni,

*Cur non ut plenus vitae conviva recedis?*⁷⁰

Ako ga niste znali najbolje iskoristiti, ako vam od njega nije bilo koristi, što vas briga što ste ga izgubili, čemu biste ga željeli i dalje imati?

⁶⁷ “Tako se u kratko vrijeme izmjenjuju rodovi ljudski: / Predaju poput trkača po redu si baklju života.” Lukrecije, *De rerum natura*, II, 78-79 (prijevod M. Tepeša).

⁶⁸ “Naš prvi čas, dajući nam život, već ga je naćeo.” Seneka, *Bijesni Heraklo (Hercules furens)*, III, 874.

⁶⁹ “Umiremo rađajući se, a naš život ovisi o njegovu početku.” Marko Manilije (Marcus Manilius), *Astronomica*, IV, 16.

⁷⁰ “Zašto ne napustiti život kao što sit uzvanik napušta gozbu?” Lukrecije, *De rerum natura*, III, 938.

*Cur amplius addere quaeris
Rursum quod pereat male, et ingratum occidat omne*⁷¹

Život sam po sebi nije ni dobar ni loš: on je mjesto dobra ili zla upravo onako kako to budete sami učinili da bude.

Ako ste živjeli samo jedan dan – sve ste vidjeli. Jedan je dan jednak svim danima. Nema druge svjetlosti ni druge tame. Ovo Sunce, ovaj Mjesec, ove zvijezde, ovaj njihov raspored, sve je to upravo ono u čemu su uživali vaši preci i ono što će zaokupljati vašu praunučad:

*Non alium videre patres, aliumve nepotes aspicient*⁷².

U najgoru ruku, podjela i raznolikost svih činova moje komedije iskazat će se u godini dana. Ako ste pažljivo uočili mijene mojih četiriju godišnjih doba, mogli ste vidjeti da ona obuhvaćaju djetinjstvo, mladenačku dob, muževne godine i starost svijeta. Godina je odigrala svoju ulogu i nema joj druge nego sve započeti iznova. I uvijek će biti isto,

*versamur ibidem, atque insumus usque*⁷³.

*Atque in se sua per vestigia volvitur annus*⁷⁴.

Nisam voljna za vas snovati druge razbibrige,

*Nam tibi praeterea quod machiner, inveniamque
Quod placeat, nihil est, eadem sunt omnia semper*⁷⁵.

Dajte mjesta drugima, kao što su i oni vama mjesta dali. Jednakost je najvažniji dio pravičnosti. Tko se može žaliti da

⁷¹ “Čemu tražiti još vremena, još dana, koje ćeš ionako jedno izgubiti i koji će svi netragom nestati bez koristi?” Lukrecije.

⁷² “Očevi vaši ne vidješe drugoga, niti će unuci vaši drugo gledati.” Manilije, *Astronomica*, I, 522.

⁷³ “Osim tog krećemo mi se neprestano istom u krugu.” Lukrecije, *De rerum natura*, III, 1080 (prijevod M. Tepeša).

⁷⁴ “...godima se kolomijom okreće istom.” Vergilije, *Georgica*, II, 402 (prijevod T. Maretica).

⁷⁵ “Što li bi mogla još dalje ti izmisliti ili pronaći, / Što bi se moglo ti svidjeti? Baš ništa: sve uvijek je isto.” Lukrecije, *De rerum natura*, III, 944-945 (prijevod M. Tepeša).

je u takvu sudbu upleten? Ili su pak svi upleteni? Stoga, pa ma kako dugo živjeli, time nećete skratiti vrijeme da umrete; sve to nema svrhe: dokle god budete u tom stanju kojega se plašite, kao da ste umrli dok ste bili dojenče,

*licet, quod vis, vivendo vincere secla,
Mors aeterna tamen nihilominus illa manebit*⁷⁶.

I takvo ću vam stanje dati da se nikako nećete žaliti.

*In vera nescis nullum fore morte alium te,
Qui possit vivus tibi te lugere peremptum,
Stansque jacentem.*⁷⁷

Niti ćete željeti život za kojim toliko žalite,

*Nec sibi enim quisquam tum se vitamque requirit
Nec desiderium nostri nos afficit ullum*⁷⁸.

Smrti se valja plašiti manje nego ičega, ako ima nešto manje od ničega,

*multo mortem minus ad nos esse putandum
Si minus esse potest quam quod nihil esse videmus*⁷⁹.

Ne tiče vas se ni mrtvog ni živog: ni živog, zato što živi jeste, ni mrtvog, jer više niste živi.

Nitko ne umire prije svog časa. Ono vremena što ga ostavljate nije bilo ništa više vaše nego ono što je prohujalo prije vašeg rođenja; i jednako vas se tako uopće ne tiče,

⁷⁶ “Makar produžili mi naš život na stoljeća dakle, / Ipak, uza sve to će ostati vječna smrt ona.” Lukrecije, *De rerum natura*, III, 1090-1091 (prijevod M. Tepeša).

⁷⁷ “A da i ne vidi, kako u istinskoj ne će bit smrti / Drugog mu nekakvog ‘ja’ da živ oplakuje smrt si...” Lukrecije, *De rerum natura*, III, 885-886 (prijevod M. Tepeša).

⁷⁸ “Nitko se naime za sebe, za život svoj ne brine tada, / Jer nas ne snalazi tad baš nikakva čežnja spram samih.” Lukrecije, *De rerum natura*, III, 919 i 922 (prijevod M. Tepeša).

⁷⁹ Montaigne je interpretirao Lukrecijeve stihove prije nego što ih je naveo (“Ogledaj unatrag isto i vidjet ćeš, kako li za nas / Ne znače ništa pred nama već minule godine silne.” Lukrecije, *De rerum natura*, III, 972-973 (prijevod M. Tepeša).

*Respice enim quam nil ad nos ante acta vetustas
Temporis aeterni fuerit*⁸⁰.

Pa ma bilo gdje i kada život vaš prestane, smrt je sva u tome. Korisnost života nije u trajanju, korisnost je u načinu kako je upotrijebljen: čovjek je mogao dugo poživjeti, a ipak je malo živio; vodite o tome računa dok ste još živi. Sve ovisi o vašoj volji, a ne o broju godina koje ste proživjeli. Jeste li ikada pomislili da ćete do toga doći, a u tom smjeru ste neprestano kročili? A ipak, nema tog puta koji ne bi imao kraja. A ako će vam druženje s ljudima olakšati život, zar čitav svijet ne ide istim putem kao i vi?

*omnia te vita perfuncta sequentur*⁸¹.

Zar sve na svijetu ne pleše onako kako vi plešete? Ima li stvari koja ne stari zajedno s vama? Tisuće ljudi, tisuće životinja i tisuće drugih stvorenja umire u isti čas kad i vi umirete:

*Nam nox nulla diem, neque noctem aurora, sequuta est
Quae non audierit mistos vagitibus aegris
Ploratus, mortis comites et funeris atris*⁸².

Zašto uporno uzmičete ako joj ne možete pobjeći? Vidjeli ste toliko primjera⁸³ o onima kojima je bilo drago umrijeti, jer su tako izbjegli teškim jadima. Ali, jeste li ikada vidjeli nekoga tko nije bio zadovoljan dok je umirao? Zato je velika ludorija osuđivati nešto što niste iskusili ni vi ni drugi. Zašto se žališ na mene i na sudbinu? Jesmo li ti možda nešto našao učinile? Je li na tebi da upravljaš nama ili je na nama da uprav-

⁸⁰ "Vidi, nama zaista ništa nisu: ni ta prošlost prije nas niti ta vječnost vremena." Lukrecije, *De rerum natura*, III, 972.

⁸¹ "Koji će jednom te ipak svi slijedit, kad završiš život." Lukrecije, *De rerum natura*, III, 968 (prijevod M. Tepeša).

⁸² "Nit prodje ikoja noć za danom, ni zora za noću, / Koja zamijetila ne bi plač ljudi miješan sa jaukom, / Koji uz cviljenje strašno smrt prati i žalobni sprovod." Lukrecije, *De rerum natura*, II, 578-580 (prijevod M. Tepeša).

⁸³ Ovaj je odlomak inspiriran Senekom, *Epist.*, 91 i 93.

ljamo tobom? Premda tvoj vijek nije svršen, tvoj život jest. Mali je čovjek čitav čovjek, jednako kao i onaj veliki.

Ni ljudi ni njihovi životi ne mjere se na lakte. Hiron⁸⁴ je odbio postati besmrtnim kad mu je Bog glavom, njegov otac Saturn, rekao kakvo je to stanje i koliko traje. Zamislite samo kako bi život bez smrti bio čovjeku i teže podnošljiv i još mučniji nego ovaj što sam mu ga ja dala. Da nemate smrti, neprestano biste me proklinjali što sam vam je oduzela. Hoćimice sam u to umiješala malo gorčine kako bih vas spriječila da joj se požudno i bez promišljanja ne predate kad vidite kako je korisna. I, da vas učvrstim u toj suzdržanosti, koju od vas tražim, da ne biste bježali od života i da ne biste bježali u smrt, ublažila sam i život i smrt da ne budu ni slatki ni gorki.

Ja sam bila ta koja je naučila Talesa⁸⁵, prvoga od vaših mudraca, da je svejedno živjeti ili umrijeti; pa je, zbog toga, jednome koji ga je upitao zašto još nije umro premudro odgovorio: ‘Zato što mi je svejedno.’

Voda, zemlja, vatra i drugi dijelovi ovog mojeg zdanja nisu ništa više sredstva za tvoj život nego sredstva za tvoju smrt. Zašto se bojiš svog posljednjeg časa? On ne pridonosi ništa više tvojem kraju nego svaki od ostalih. Posljednji korak nije uzrok umoru: on ga samo priznaje. Svi dani vode smrti, a samo posljednji stiže.”⁸⁶

To su, eto, dobre pouke naše majke prirode.

Često sam razmišljao o tome zašto nam se u ratu lice smrti, bilo naše bilo tuđe, čini neusporedivo manje strašnim nego u kući, jer da nije tako, to bi bila vojska liječnika i plačljivaca; no, iako je ona na svim mjestima ista, ipak mi se čini

⁸⁴ Chiron (Χείρων), centaur na glasu s pravde i mudrosti, sin Saturnov.

⁸⁵ Tal ili Tales (Θαλῆς i Θάλης) iz Mileta (VI. st. pr. Kr.), jedan od sedmorice mudraca. Montaigne se oslanja na *Život Talov*, I, 35 Diogena Laercija.

⁸⁶ Ovim riječima završava dugi govor Prirode ljudima. Valja usporediti sa Senekom (*Epist.*, 120).

XX. poglavlje – UČITI SE MUDROSTI ZNAČI UČITI SE KAKO UMRIJETI

da ima mnogo više prirodnog držanja kod ljudi sa sela ili svijeta nižih staleža nego kod onih viših. Uistinu mislim da nam upravo oni strašni izrazi lica i one užasne ceremonije ulijevaju više straha nego sama smrt: posve nov oblik življenja, jauci majki, žena i djece, posjeti zaprepaštenih i ukočenih susjeda, nazočnost brojne blijede i uplakane služinčadi, soba bez svjetla, upaljene voštanice, naše uzglavlje opsjednuto od liječnika i propovjednika; ukratko, oko nas sve samo strava i užas. Već smo kao mrtvi i pokopani. Djeca se boje čak svojih prijatelja kad ih vide zakrabuljene. Jednako je i s nama. Valja skinuti masku i sa stvari i s ljudi; kad je jednom skinemo, ispod nje ćemo ugledati onu uvijek istu smrt, koju su neki sluga ili obična sobarica onomad bez ikakva straha podnijeli.⁸⁷ Blažena ona smrt koja nam ne ostavlja vremena za pripremanje takvih ceremonija.

* * * * *

⁸⁷ Usp. Seneka, *Epist.*, 24.

XXI. poglavlje

O SNAZI MAŠTE

“**F**ortis imaginatio generat casum”¹, kažu ljudi od knjige, a ja sam od onih koji osjećaju veliku moć mašte: ona pogađa svakoga, ali neke i obara. Njezin me učin doslovno probada. Moja je zadaća da joj izbjegnem, a ne da joj se odupirem. Mogao bih živjeti od same pomoći zdravih ljudi uvijek dobre volje. Sam pogled na nevolje drugih mene stvarno ubija i tada na sebe preuzimam tuđe osjećaje. Kad netko stalno kašlje, to razdražuje moja pluća i grlo. S mnogo manje volje posjećujem bolesnike uz koje sam zbog dužnosti vezan nego one koji su mi dalji i do kojih manje držim. Činim svojom bolest koju promatram i prenosim je u sebe. Zato me ne čudi da bolest izaziva groznicu pa čak i ubija one koji joj se prepuste i rado je podržavaju. Simon Thomas je u svoje vrijeme bio veliki liječnik². Sjećam se da sam se s njime jednog dana sreo kod nekog bogatog starca koji je bolovao od sušice. Razgovarajući s njim o tome kako bi mogao ozdraviti,

¹ “Jaka mašta proizvodi događaj”.

² U *Tuluzi*, dodaje se u izdanju iz 1595.

rekao je starome da bi bilo izvrsno kad bi mu se svidjelo da bude u mojem društvu. Upirući pogled u svježinu mojih obraza i upravljajući misli na radost i snagu koja je izbijala iz moje mladenačke dobi, dok je sav bio ispunjen tim mojim sjajnim izgledom, zaključio da bi se stanje starog čovjeka na taj način moglo poboljšati. Samo, zaboravio je dodati da bi se moje moglo pogoršati.³

Gallus Vibius⁴ se toliko upinjao da shvati bit ludila i ponašanje luđaka da je na kraju i sam toliko šenuo pameću da ga više nitko nije mogao zdravu umu povratiti⁵, pa se zato mogao pohvaliti da je poludio od prevelike pameti. Ima i takvih koji su brži od ruke svojega krvnika. Kao onaj što su ga odvezali da mu pročitaju da je pomilovan, a on je na stratištu već bio mrtav i ukočen od samog udara svoje mašte. Znojimo se, drhtimo, postajemo blijedi, zajapurimo se maštajući što će sve od nas biti. I čak kad smo izvaljeni u krevetu, u perju, osjećamo kako nam se tijelo grči od učina naše mašte, a to katkada dovodi i do smrti. A mladost vruće krvi toliko se uspali pod svojom uzdom da u dubokom snu zadovoljava svoje ljubavne želje,

*Ut quasi transactis saepe omnibus rebus profundant
Fluminis ingentes fluctus, vestemque cruentent⁶.*

³ Stara je medicina izučavala utjecaj okoline i mašte na bolesnike. Hipokrat i Galen su razmišljali o djelovanju tuge ili radosti koja prelazi s liječnika na bolesnika prema tome je li liječnik tužan ili radostan. O istome govori i Rabelais u starom prologu svojem *Quart livre*, pozivajući se na mišljenje platoničara i averoista. Tom djelovanju *apprehensionis* i *imaginationis* Henri Corneille Agrippa posvetio je tri poglavlja I. knjige svog djela *De occulta philosophia*. Tu se spominje i primjer o Vibiju koji će Montaigne navesti u idućem odlomku.

⁴ Zapravo Gaius Vibius Maximus, rimski političar i pisac iz I. i II. stoljeća.

⁵ Prema Seneki Retoru.

⁶ “Tako da često, ko da su izvršili spolni čin, mnogim’ / Izlije sila se soka, te zaprlja njihovo ruho.” Lukrecije, *De rerum natura*, IV, 1035-1036 (prijevod M. Tepeša).

Pa, iako nije ništa novo da kroz noć rogovi narastu onome koji ih prije spavanja nije imao, vrijedno je spomena ono što se dogodilo Cipu, kralju italskome⁷. Nakon što je uz veliko oduševljenje nazočio borbi bikova, čitavu je noć sanjao da ima rogove na glavi i na kraju su mu odista izrasli pod snagom njegove uobrazilje.⁸ Strast je sinu Krezovu podala glas koji mu je priroda bila oduzela⁹. I Antioh se razbolio zbog Stratonikine ljepote koja se bila duboko usjekla u njegovu dušu.¹⁰ Plinije tvrdi da je vidio Luciusa Cossitiusa kako se od žene pretvorio u muža na sam dan svoje svadbe.¹¹ Pontanus¹², a i neki drugi, pričaju o sličnim preoblikama koje su se zbile u Italiji ovih nekoliko proteklih stoljeća. A zbog vruće njegove i majčine želje,

*Vota puer solvit, quae fœmina voverat Iphis*¹³.

Kad sam prolazio kroz grad Victry le François¹⁴, vidio sam čovjeka kojega je biskup soissonske na krizmi zvao Germain, a svi su ga stanovnici tog mjesta vidjeli i poznavali kao Marie, sve do njegove dvadesete godine. U to je vrijeme bio sav u bradi, ostario i nije bio oženjen. Rekao nam je da kad se malo napregne i poskoči, ispadnu mu njegove muževne oznake. Kod djevojaka u tom mjestu još se pjeva pjesmica

⁷ Cyppus (Cipus), pobjednik kojemu su po pučkom pripovijedanju rogovi iz glave nikli.

⁸ Prema Pliniju (*Hist. nat.*, XI, 45). Montaigne je taj navod našao u Messievim *Diverses leçons*, II, 7.

⁹ Kad je gledao svog oca kako gori na lomači; usp. Herodot, I, 85. Ta se priča ponavlja kod brojnih starih i novijih kompilatora (Aulo Gelijs, Valerije Maksim, Messie, Ravisius Textor, Zwinger i dr.).

¹⁰ Lukijan, *Sirijska boginja*, I, 1.

¹¹ Plinije, *Hist. nat.*, VII, 4.

¹² Giovanni ili Gioviano Pontano, talijanski humanist i političar (1426-1503).

¹³ "Prilaže Ifija momak, što obeća Ifija djeva." Ovidije, *Metam.*, IX, 793 (prejev T. Maretića).

¹⁴ Francuski grad u okružju Marne. Bilo je to u rujnu 1580.

kojom jedna drugu upozoravaju da ne čine odveć velike korake da ne bi postale muško kao Marie Germain. Nije čudno što se takve stvari često događaju; jer ako mašta u njima ima ikakvu moć, ona se stalno i toliko snažno povezuje uz tu stvar tako da joj se više isplati, kako ne bi opet upadala u istu misao i žar puste želje, jednostavno – jednom za svagda – djevojka-ma prikrpiti taj muški dio.

Neki snazi uobrazilje pripisuju one ožiljke kod kralja Dagoberta i svetoga Franje¹⁵. Govori se da se zna dogoditi da se trupla dižu sa svog odra. Celsus pripovijeda o nekom svećeniku koji je upadao u takvo ushićenje da mu je tijelo kroz dugo vrijeme ostajalo bez daha i bilo kakva osjećaja.¹⁶ Sveti Augustin¹⁷ govori o jednom drugome, kojemu je bilo dovoljno čuti krike i vapaje pa da odmah izgubi svaku vezu s onima oko sebe; uzalud su ga tada drмали i na uši mu vikali, uzalud su ga štipali i palili sve dok ne bi došao sebi, tada bi govorio da je čuo glasove iz velike daljine i da je tada osjetio opekline i modrice. A da to nije bilo nikakvo tvrdoglavo hinjenje, vidjelo se po tome što za sve to vrijeme nije ni disao niti mu je bilo udaralo.

Sva je prilika da najveći dio našeg vjerovanja u čudesa¹⁸, u priviđenja, u začaranosti i sve druge izvanredne učinke dolazi iz snage naše uobrazilje koja najlakše djeluje na duše priprosta puka, zato što su one tome podatnije. Toliko su proželi njihove duše da misle da vide ono što ne vide.

¹⁵ Kralj Dagobert je tobože bio prekriven ožiljcima izazvanim njegovim velikim strahom od gangrene, dok je sv. Franjo dvije godine pred smrt (1224) za vrijeme jedne ekstatične meditacije osjetio da mu se probijaju rupe na onim mjestima gdje su čavli proboli tijelo Kristovo. Od toga su mu stigmata i ostala. Oba ova navoda Montaigne je našao u djelu što ga je napisao Corneille d'Agrippa, *De occulta philosophia*, I, 64.

¹⁶ I ovaj je navod preuzet iz djela spomenutog u prethodnoj bilješci.

¹⁷ *De civitate Dei*, XIV, 24.

¹⁸ Ova je riječ izostavljena u izdanju iz 1595.

Ja sam još uvijek uvjeren da pitanje onog smiješnog vezivanja i odvezivanja svitnjaka¹⁹, kojim je naš svijet toliko zaokupljen da se o drugom i ne govori, nije ništa drugo nego učinak strepnje i straha. Jer, iz vlastita iskustva znam jednog čovjeka za kojeg mogu jamčiti kao i za sebe sama, na kojega nije mogao pasti ni trunak sumnje ni zbog slabosti, a još manje s neke začaranosti, kad je od svog prijatelja čuo za iznenađan gubitak muževne snage koji ga je zadesio upravo u času kad mu je to najmanje trebalo, dakle da je tom mome poznaniku, kad se našao u istom položaju, strahota te priče odjednom toliko zaokupila maštu da se i on našao u baš takvoj nemoći. I ne samo to, nego je i poslije upadao u istu nemoćnost, jer ga je ono podlo sjećanje neprestano mučilo i dušu mu kinjilo. Ipak, poslije je našao toj ludosti lijeka u drugoj ludosti, i to priznavajući sam sebi i unaprijed upozoravajući koga je morao o toj svojoj slabosti. Tako se njegov duh na neki način mirio, i zato što je slabost bila očekivana, njemu je obveza bila manja i manje ga je tištila. A poslije, kad je to prošao (kad je razmaglio i očistio svoju misao, a tijelo mu došlo do onoga što mu je trebalo) i kad mu je polazilo za rukom već u prvom pokušaju, posve je ozdravio glede one stvari.

Za ono što je čovjek jednom sposoban učiniti ne može postati nesposobnim, osim ako nije u pitanju neka vidljiva slabost.

Te se nevolje valja bojati samo u slučajevima kad smo preko mjere napeti od želje ili iz poštovanja, a navlastito ako su

¹⁹ Riječ je o famoznom običaju zvanom *nouements d'aiguillettes* ("vezivanje svitnjaka, tj. uzice kojom se vežu u pasu gaće"), koji se očitovao u impotenciji mladoženje, a u čemu su suvremenici vidjeli vještije djelo. Najčešće su to bili komadi kože, svile ili pamučne vrpce, koje bi netko za vrijeme obreda vjenčanja provlačio kroz vjenčani prsten i to bi tobože imalo magičnu moć sprečavanja konzumiranja braka sve do onog časa dok neka dobra ruka ne bi taj čvor odriješila. O tome pišu brojni kompilatori XVI. stoljeća, a poglavito Etienne Tabourot, seigneur des Accords (1549-1590) u svom djelu *Bigarrures*, IV, 4 iz 1572, koje je Montaigne imao u svojoj biblioteci.

prilike susreta neprikladne ili smo u velikoj hitnji, pa tada više nemamo načina da se oporavimo od te neugode.²⁰ Poznavao sam neke koji su se od te nevolje osigurali tako što bi tijelo na drugom mjestu zadovoljili kako bi umirili silinu svoje požude, koja, kako godine prolaze, ima manje snage jednako kao što su i oni sve manje i manje moćni. A znao sam i jednoga kojemu je bilo dovoljno da ga prijatelj uvjeri kako raspolaže svom silom najrazličitijih protu-čari koje ga mogu sigurno od nemoći sačuvati. Zato će biti bolje da vam i tu priču ispričam. Kad je jedan plemić iz vrlo časne obitelji²¹, s kojim sam prijateljvao, stupao u brak s jednom doista prekrasnom ženom, mladenku je oblijetao jedan od prisutnih na svadbi i tako dovodio u nepriliku i strah nazočne prijatelje, a poglavito njezinu rođakinju, jednu stariju gospođu, koja je upravljala svim ceremonijama, jer se svadba održavala u njezinoj kući. Ta se gospođa silno bojala spomenutih čarolija i meni je to povjerila. Zamolio sam je da to samo prepusti meni. Zasreću sam imao među svojim stvarima malenu zlatnu medalju na kojoj su bile urezane neke nebeske figurice koje su tobože bile dobre protiv sunčanog udara i glavobolje ako ih se postavi posred lubanje. Da bi mogla biti na tom mjestu, imala je vrpču koja se podvezivala pod bradu. Ludorija, upravo kao rođena sestra svim ludorijama o kojima govorimo. Taj mi je čudnovati poklon svojedobno dao Jacques Peletier²², pa sam odlučio da ga jednom i upotrijebim. Rekao

²⁰ Ovo se mjesto znatnije razlikuje u pojedinim izdanjima. U prvom izdanju je stajalo: *Onome koji je u prilici da se prene i da se oslobodi od te nedaće savjetujem da svoju misao drugamo upravi ili neka uvjeri drugu stranu da će joj u zamjenu dati nešto drugo i lijepo i sigurno. No, isto tako, neka i one, od kojih se to može s pravom tražiti, izbjegnu sva ona hinjena i nepotrebna prenemaganja i ceremonije i neka se pomalo svladaju kako bi se prilagodile...*

²¹ Bio je to grof de Gurson, stariji sin markiza de Transa, koji se 1579. oženio glasovitom Diane de Foix de Candales.

²² Riječ je o Jacquesu Peletieru iz Mansa, matematičaru, liječniku i humanistu koji je bio čest gost u Montaigneovoj kući, a njegovoj je udo-

sam grofu da bi i on mogao biti izložen onoj opasnosti kao i drugi, jer da je tu bilo ljudi koji bi mu htjeli nauditi; no, samo neka hrabro pođe u krevet, a ja ću mu učiniti prijateljsku uslugu ne štedeći za njega moć jednog čuda koje imam u rukama, ali samo pod uvjetom da prisegne na svoju čast da o tome nikome neće reći ni jedne jedine riječi. On mi obeća da će sve ostati stroga tajna. Dogovorismo se da će mi, kad mu usred noći donesu obrok za *okrepu*²³, dati dogovoreni znak ako mu stvari ne pođu dobro. Bio je toliko obeshrabren i pokunjenih ušiju, osjećajući se tako sputanim zbog djelovanja svoje mašte, da mi je u naznačeno vrijeme uputio onaj dogovoreni znak. Tada sam mu došapnuo neka ustane kao da nas hoće potjerati i neka onako kao za igru uzme moj noćni haljetak koji sam imao na sebi (a bili smo otprilike istog stasa) i neka ostane u njemu sve dok ne izvrši ono što sam mu rekao. A to je bilo ovo: kad mi otiđemo, neka se povuče kao da će ići pustiti vodu, a zatim neka tri puta zaredom izrekne dogovorene molitve i učini jednake pokrete; za vrijeme svake od tih triju kretnji neka se veže vrpcom koju sam mu dao i neka onu medalju koja je visjela na vrpci sebi postavi na mjesto bubrega i nek dobro pripazi da lice medalje bude na pravome mjestu; kad to učini i kad dobro pritegne vrpca da se medalja ne može ni otkinuti ni pomaknuti sa svog mjesta, neka se vrati svom poslu, ali nek nikako ne zaboravi prebaciti moju halju tako da ih oboje pokrije. Te su majmunarije ono glavno u njihovu učinku, jer je naša misao toliko zaslijepljena uvjerenjem da tako čudnovate stvari nužno moraju biti plod nekog magičnog nauka. Njihova glupost i ništavost daje im težinu i čini da im se mi podvrgavamo. Ukratko, bio je siguran da moji uroci više vuku prema Veneri nego prema Sun-

vici posvetio svoje djelo o odgoju (*Institution des Enfants*). Izdanje iz 1595. ovdje dodaje: *koji je živio u mojoj kući*.

²³ U izvorniku stoji *resveillon*. Bio je to pladanj hrane koji je vesela svatovska družina donosila mladencima za *okrepu* usred noći.

cu²⁴, da su više za dobar posao, a manje za zabranu. Iznenadni me hir, pomiješan sa znatiželjom, ponukao da učinim stvar toliko stranu mojoj prirodi. Ja sam protivnik svih istančanih i prijetvornih smicalica i grozim se lukavština ne samo kad se čine onako za razbibrigu, nego i kad od njih očekujemo dobit. Jer, premda učinak nije nužno pakostan, put do njega jest.

Amasis²⁵, kralj egipatski, oženio se prekrasnom Grkinjom Laodikom i on, koji se u svemu iskazivao kao ugodan čovjek, pored te žene postao je drugačiji, jer s njom nije mogao naći zadovoljstvo, pa je zaprijetio da će je ubiti, duboko uvjeren da je posrijedi neki urok. Kao što je obično u svim stvarima koje su učin naše mašte, ona ga je uspjela nagnati na pobožne čine. I pošto se zavjetovao Veneri, već prve noći nakon prinesene žrtve našao se opet u božanskoj snazi.²⁶

Žene loše postupaju kad nas dočekuju prenemažući se, kad nam bježe i opiru se, jer nam tada gase snagu potpaljujući nam želju. Pitagorina je snaha²⁷ govorila da žena koja liježe uz čovjeka mora osim podsuknje skinuti i svoj stid, a zatim ga opet uzeti zajedno sa suknom. Duh onoga koji napada, pomućen brojnim strahovima, lako klone; a onaj koji je zbog bujne mašte jednom pretrpio tu sramotu (a od nje mu je bolno samo u prvim susretima, i to zato što su oni uspaljeni i grubi, a i s razloga što se čovjek u tom prvom susretu najviše boji da će zakazati), pa zato što je loše započeo, postaje grozničav i plašljiv da će mu se ta nezgoda ponoviti kod idućih susreta.

²⁴ Na ovom se mjestu Montaigne igra riječima, a gore je bio rekao da su na toj medalji bile urezane figurice protiv sunčanog udara. U izvorniku stoji *Venerien* (< VENUS, -ERIS), a pridjevi *venereique*, *venereux*, *venerieux*, *venerique* i *venerien* u francuskom jeziku XVI. stoljeća uvijek osnovno znače “amoureux”, a ponegdje i “spolni”.

²⁵ Ahmôsis ili Ahmes, pretposljednji kralj XXVI. dinastije (570-526).

²⁶ Herodot, II, 181 (u Saliatovu prijevodu).

²⁷ Ne snaha, nego njegova žena Theano. Usp. Diogen Laercije, I, 8; Plutarh, *Bračne upute* (*Γαμικὰ παραγγέλματα*), VIII.

Oženjeni ljudi, koji imaju pred sobom vremena koliko hoće, ne smiju se ni žuriti, ni iskušavati se u svom poduhvatu ako nisu za nj spremni; i manje je neprikladno slabo se iskazati u prvom susretu u bračnoj ložnici (zato što su ti susreti puni uznemirenosti i žara, jer i on i ona žele više slobode i manje usplahirenosti), nego upasti u trajnu nevolju, zato što su se preplašili i izgubili nadu zbog prvog neuspjeha. Prije nego što će posve osvojiti ono što želi, onaj kojemu baš ne ide mora malo po malo u više navrata i u različitim prilikama opet pokušati i stalno pokazivati volju, ne tražeći uporno i tvrdoglavo da se sam sebi dokaže. A oni koji znaju da su im uda poslušne naravi, moraju sami sebe liječiti tako što će svoju maštu obuzdati i nadmudriti.

Razložito je reći i koju o nepoučljivoj slobodi tog našeg uda koji se nepozvan javlja upravo onda kad ne znamo što bismo s njim, a pokunji se kad ga najviše trebamo i tada se tako zapovjednički suprotstavlja našoj volji, uznosito i tvrdokorno odbijajući traženja i naše volje i naših ruku. I premda se svi tuže na njegovo odmetništvo i odatle izvode dokaz o njegovoj krivnji, kao da me je platilo da podržim njegovu stvar, mogao bih možda dovesti u sumnju naše druge udove, njegove drugare da su mu namjestili tu tužbu iz puke zavisti prema njegovoj važnosti i slasti njegove uporabe i da su zavjerenički podigli sav svijet protiv njega, podmuklo samo njega optužujući za njihov zajednički propust. Jer, razmislite, postoji li i jedan dio našeg tijela koji bi tako često našoj volji odbijao izvršiti ono što ona traži, a koji to često čini kad je to protiv naše volje. Svaki od tih dijelova ima svoje posebne prohtjeve, koji ga bude ili uspavljaju ne obazirući se na naše dopuštenje. Koliko su puta nehotični pokreti našeg lica svjedočili o mislima koje smo tajili, a oni su ih otkrili onima oko nas. Isti uzrok koji pokreće taj ud pokreće bez našeg znanja i srce, pluća i naše bilo. Pogled na nešto što je lijepo neopazice pali u nama plamen i vatrenu žudnju. Da nije ništa drugo nego ovi mišići i žile što se napinju i opuštaju, a da pritom nika-

ko ne ovise ne samo o našoj volji, nego ni o našoj misli. Mi ne nalažemo svojoj kosi da se nakostriješi niti koži da se naježi od želje ili straha. Ruka se često upravi tamo gdje ju mi nismo upravili. Jezik se ukoči, a glas nestane kad je njega volja. Čak i onda kad nemamo što jesti i iako bismo mu to rado zabranili, têk za jelom i pićem neprekidno uzbuđuje one dijelove koji su mu podložni, ni više ni manje nego ona druga želja o kojoj smo govorili, i isto tako nas napušta kad god mu se sviđi. Oni mišići koji nam služe za pražnjenje trbuha imaju svoja vlastita stezanja i rastezanja mimo, pa čak i protiv naše volje, a jednako je i s onima koji prazne naše bubrege. Da bi posvjedočio kako je svemoćna naša volja, sveti Augustin²⁸ kaže da je vidio jednoga koji je toliko zapovijedao svojom stražnjicom da je mogao iz nje ispustiti prdaca koliko je htio. Tu tvrdnju Vivès²⁹, njegov glosator, potvrđuje drugim primjerom iz svojeg vremena o podešenim prdcima koji su slijedili pjev izgovorenih stihova³⁰, ali ni on ne pretpostavlja potpunu poslušnost tog dijela našeg tijela, jer je upravo taj dio i bezobziran i nadasve bučan. A znam jedan neobuzdani i buntovni trbuh koji već četrdeset godina drži u vlasti svog gospodara tako što ga sili da neprestano i nezadrživo prdi i čini se da će tako biti sve do njegove smrti³¹.

²⁸ *Civ. Dei*, XIV, 24.

²⁹ Juan Luis Vives, španjolski humanist, prijatelj Erazmov (1492-1540). Objavio je 1522. Augustinovo djelo *De civitate Dei* i posvetio ga Henrik VIII.

³⁰ “Nije bilo stiha koji ovaj ne bi popratio prdcima”, kaže Vives u *Komentararu Državi Božjoj*.

³¹ Izdanje iz 1595. ovdje dodaje: *I dajbog da sve to znam samo iz pričanja. Koliko li nas je puta naš trbuh, odbijajući nam samo jedan prdac, doveo do vrata mučne smrti. Kamo sreće da nam je car, kad nam je dao slobodu da posvuda prdimo, dao i mogućnost da prdimo kad hoćemo.* Riječ je o Klaudiju, koji je prema onome što kaže Svetonije, imao namjeru da proglasi edikt kojim bi dao tu slobodu (*De vita Caesarum*, XXXII). Montaigne je to Svetonijevo mjesto mogao pročitati kod Guillaumea Boucheta (1513-1594) u njegovu djelu *Les Serées*.

No, koliko bismo mogli još opravdanije osuditi za smutnju i pobunu svoju volju (a u prilog njezinih prava ističemo ovaj prigovor) zbog njezine neurednosti i neposluha! Hoće li ona uvijek ono što bismo mi željeli da ona hoće? Zar ona često ne želi upravo ono što joj mi zabranjujemo da želi – i to na našu očitu štetu? Dopušta li da je vodimo prema zaključivanju svojega razbora? Najzad, reći ću za gospodina (koji je moja stranka): “Neka izvoli imati u vidu da je, premda je u svemu ovome njegova stvar neraskidivo povezana s jednim sukrivcem ili sudionikom, ipak samo on prozivan, i to uz takve optužbe i argumente, koji se, s obzirom na položaj strana-ka, nikako ne mogu ticati njegova ortaka³². Iz svega toga se vidi nabrušenost i očita neutemeljenost onih koji optužuju”. Bilo kako bilo, uza sve to što će suci i odvjetnici uzalud optuživati i braniti, priroda će nastaviti po svoju. I bit će joj put dobar, ako ni za što drugo, a ono zato što je tom udu dala posebnu povlast: da bude onaj koji stvara jedino besmrtno djelo smrtnikâ. Zato je i za Sokrata rađanje božanski čin, a ljubav i težnja ka besmrtnosti i sama je besmrtni Demon.³³

Neki će možda imati sreću da zahvaljujući mašti ostavi ovdje guke ili škripe, a njegov će ih drugar prenijeti u Španjolsku.³⁴ Eto zašto se u tim stvarima od ljudi traži da im duh bude spreman. Zašto bi liječnici unaprijed nastojali pridobiti povjerenje svojih bolesnika s toliko varljivih obećanja da će ih ozdraviti ako ne da bi učinak mašte nadomjestio prijevaru

³² Ovdje izdanje iz 1595 dodaje: *jer njegova je dužnost da pokatkada u nezgodan čas poziva, ali nikada da odbija, a onda kad mami, nek to čini mirno i na tih način.*

³³ Prema Platonovoj *Gozbi*.

³⁴ Nakon sužanjstva francuskog kralja Franje I. u Španjolskoj (1525-1526) brojni su Španjolci, koji su болоvali od škrofula, prelazili Pireneje da bi ih “dodirnuo” francuski kralj. Tako je 1563. Karlo IX. “dodirnuo” 2092 bolesnika. Godine 1572. Luis de Granada (Luis de Saria), španjolski pisac i teolog (1504-1588), posvetio je dugu raspravu toj čudesnoj moći francuskih kraljeva.

njihovih uvaraka? Oni dobro znaju da im je jedan od meštara tog umijeća ostavio napisano da ima ljudi kod kojih samo jedan pogled u liječnika djeluje kao i sâm lijek.

Sve mi je to sada palo na pamet po pripovijedanju jednog sluge ljekarnika mog pokojnog oca, priprosta čovjeka i po rodu Švicarca, a to je narod koji nije ni tašt ni sklon laganju. Priča tako on da je dugo vremena poznavao jednog trgovca u Tuluži koji je bio boležljiv i patio od kamenaca, pa su mu često bili potrebni klistiri. Zato ih je naručivao od liječnika već prema stanju svoje bolesti. Kad bi mu ih donijeli, nikad nije propuštao da učini sve ono na što se bio navikao, pa bi ih često i opipao da vidi jesu li dovoljno vrući. On bi tada potrbuške legao i sav se spremio da će primiti klistir, ali tada mu ne bi ništa uštrcali. Nakon te ceremonije ljekarnik bi se povukao, a bolesnik bi se dobro osjećao kao da je primio klistir i učinak je kod njega bio upravo onakav kao kod drugih kojima bi klistir učinili. A ako bi liječnik našao da zahvat nije dovoljan, on bi mu učinio još dva ili tri klistira, ali uvijek na isti način. Moj mi se svjedok kune da je žena tog bolesnika, kako bi malo prištedjela (jer on je klistire plaćao kao da su mu ih odista davali), nekoliko puta pokušala mu donijeti samo malo mlake vode. No, on je odmah proniknuo varku i ustanovio da mu takvi klistiri ne pomažu, pa se valjalo vratiti na onaj isti stari način.³⁵

Misleći da je zajedno s kruhom progutala gumbašnicu, neka je žena počela vikati i jadati se da osjeća nepodnošljive bolove u ždrijelu, na mjestu gdje je bila uvjerena da se čioda zaustavila. No, kako se izvana nije vidjela nikakva oteklina ni bilo kakva promjena, jedan lukavi čovjek, cijeneći da je sve to puka uobrazilja i da ju je samo malo bocnuo komadić kruha što ga je progutala, prisili ju na povraćanje, a u ono što je izbacila kriomice ubaci jednu iskrivljenu gumbašnicu. A žena, misleći da je iglu povratila, odjednom osjeti da je više ni-

³⁵ Nešto slično pripovijeda i Messie u svojim *Diverses leçons*, II, 7.

šta ne boli.³⁶ Isto tako znam plemića koji se, nakon što je u svom domu pogostio neko veselo društvo, hvalio onako za šalu (jer sve to nije bila istina) da je svojim gostima poslužio mačku samljevenu u paštetu. Kad je to čula jedna gospođica iz tog društva, toliko se prestrašila da ju je napalo strašno povraćanje, upala je u groznicu i nije bilo nikakva načina da je spase. Jednako kao mi čak i životinje su često podložne učincima mašte. Svjedokom nam mogu biti psi koji se prepuste ugibanju zbog žalosti za izgubljenim gospodarom.³⁷ Tako ih vidimo da u snu štekću, a konji ržu i batrgaju se.

Sve se to može pripisati uskoj povezanosti duha i tijela, koji jedno drugome prenose svoja stanja. No, posve je druga stvar kad uobrazilja ne samo da djeluje na svoje tijelo, nego i na tijelo nekog drugoga. Upravo kao što jedno tijelo prebacuje svoje zlo na onoga koji mu stoji blizu, kao što se vidi kad hara kuga, pa kod boginja ili kod bolesti očiju kad s jednoga prelaze na drugoga:

*Dum spectant oculi laesos, laeduntur et ipsi:
Multaque corporibus transitione nocent*³⁸,

jednako tako i žestoko pokrenuta mašta odapinje strijele koje mogu raniti tuđe tijelo. U staro je doba kolala priča o ženama Skićankama, koje su ubijale samim pogledom³⁹ onoga na koga bi se razljutile i pobjesnjele. Kornjače i nojevi ne leže na jajima nego ih samo izlažu svom pogledu, a to je znak da imaju neku moć koja im izbija iz očiju⁴⁰. A što se tiče vještica, kažu da su u njih oči što napadaju i štete,

³⁶ Istu crticu donosi i suvremeni pisac Marcouville u svojem *Recueil d'aucuns cas merveilleux*, XXXI.

³⁷ Usp. Corneille d'Agrippa, *De occulta philosophia*.

³⁸ "Gledajući bolesne oči, oči i same postaju bolesne, a mnoge se bolje tako prenose s jednog tijela na drugo." Ovidije, *Remedia amoris*, V, 615.

³⁹ O tome govori Plinije (*Nat. hist.*, VII, 2), ali isto navodi i Corneille Agrippa (*De occulta philosophia*).

⁴⁰ U izvorniku: *vertu ejaculatrice*.

*Nescio quis teneros oculos mihi fascinat agnos*⁴¹.

Čarobnjaci kod mene uživaju loš glas. Iz iskustva znamo da žene prenose na tijelo čeda što ga nose u utrobi znakove svojih maštanja, a svjedok je ona kraljevna koja je rodila crnog Maurina⁴². Karlu, kralju i caru Bohemije, bila je pokazana neka djevojčica iz okolice Pise, koja je sva bila runjava i bradata, a mati njezina je tvrdila da je takova i začeta zbog slike svetog Ivana Krstitelja što joj je visjela nad posteljom.⁴³ Jednako je i sa životinjama, kako nam svjedoče ovce Jakovljeve⁴⁴ i jarebice⁴⁵ i zečevi, koje snijeg u planinama čini bijelima. Nedavno su kod mene vidjeli⁴⁶ mačka kako odozdo vreba na ptića visoko na grani i, kako su jedan drugoga dugo netremice gledali, nakon nekog vremena ptić kao mrtav padne pred mačka; ili je bio opijen vlastitom maštom ili ga je privukla neka privlačna mačja snaga. Oni koji se vole baviti sokolaranjem zacijelo su čuli pripovijedati o onom sokolaru koji je uporno gledao jastreba u zraku i okladio se da će ga samom snagom svog pogleda spustiti na zemlju. I uspio je – barem tako kažu. Naravno, sve te priče koje posuđujem od mnogih, stavljam na savjest onima od kojih sam ih preuzeo.

⁴¹ “Ne znam koje je oko zadržalo moju mladu jagnjad.” Vergilije, *Eclogae*, III, 103. U Maretićevu prijevodu: “neko mi oko opčinjava jagnjiće nježne.”

⁴² Riječ je o jednoj princezi koja je donijela na svijet malo crno dijete, pa je zato bila osuđena zbog preljuba. Spasio ju je Hipokrat koji je takav porod objasnio time što je uz princezinu postelju visjela slika crnog čovjeka. Kompilatori XVI. stoljeća navode mjesta iz svetog Jeronima, a u prvom redu Messie, *Diverses leçons*, II, 7, ali i najglasovitiji liječnik toga doba, veliki Ambroise Paré (1509-1590), nazvan ocem moderne kirurgije (*Des monstres*, pogl. IX).

⁴³ Istu priču donose Messie i drugi kompilatori XVI. stoljeća.

⁴⁴ Navod prema Sv. pismu (*Postanak*, XXX, 37 i 39): bijele Jakovljeve ovce, budući da su pred sobom imale koru različitih boja, donošahu na svijet jagnjiće šarenoga runa (...*et parerent maculosa et varia et diverso colore respersa*). To mjesto navodi sveti Augustin (*Civ. Dei*, XII, 24) kao i kompilatori XVI. stoljeća.

⁴⁵ Isto navodi i Ambroise Paré (*Des monstres...*).

⁴⁶ Sva starija izdanja imaju: *Moj je otac jednog dana vidio...*

Razmišljanje je moje, a sve što kažem temelji se na razumu, a ne na iskustvu. Svatko tome može dodati svoje primjere, a onaj koji takve nema, neka ne vjeruje da ih više doista nema, jer je dovoljno zamisliti koliko je neizmjeran broj najrazličitijih slučajeva.

Ako moj komentar uz njih nije dobar, neka ga učini netko drugi umjesto mene.

Isto tako, što se tiče mojih razmišljanja o našim običajima i djelima, svi događaji, pa ma kako bila čudnovati i nevjerojatni, samo ako su mogući, vrijede jednako kao da su istiniti. Neki su se dogodili ili se nisu dogodili, zbili se oni u Parizu ili u Rimu, Petru ili Pavlu, oni uvijek govore o nečemu što ljudski rod može, a meni su korisni. Sve to vidim i iz toga vučem korist bilo javno bilo u mislima. A između različitih pouka što ih priče najčešće donose odabirem onu koja je najneobičnija, ali i najviše vrijedna spomena. Ima pisaca kojima je jedina svrha opisati ono što se dogodilo, dok je meni svrha – ako to mogu postići – govoriti o onome što se može dogoditi. Školama je dana sloboda postavljanja usporedaba i sličnosti čak i onda kad ih nema. Ipak, ja tu slobodu ne uzimam i, što se toga tiče, kao praznovjeren vjernik držim se povijesnih istina. A u primjerima koje sam ovdje nanizao, o onome što sam čuo, učinio ili rekao, nikad se nisam usudio u njima iskriviti čak ni najmanje ni najizlišnije stvari. Moja savjest ne krivotvori niti jedno slovo, ali ne znam što može učiniti moje neznanje. Upravo u vezi s tim često počinjem dvojiti jesu li teolozi, filozofi i svi ljudi tako rijetke i stroge savjesti i izvrsna razbora kadri pisati povijest. Kako mogu staviti na kocku svoj ugled oslanjajući se na ono u što puk vjeruje? Kako odgovarati za misli nepoznatih ljudi i uzimati zdravo pod gotovo njihova nagađanja? Oni se ne bi usudili svjedočiti o djelima dviju strana, o stvarima koje su učinjene pred njihovim očima kad bi ih sudac pozvao da o tome govore pod zakletvom. Isto tako, nema tog čovjeka, pa ma kako im prislan bio, za čije bi namjere potpuno jamčili. Moje je

mišljenje da je manje pogibeljno i neizvjesno pisati o prošlim nego o sadašnjim stvarima, jer pisac tada mora govoriti samo o pozajmljenoj istini, o istini koju je od drugih čuo. Neki me nagovaraju da počnem pisati o onome što se događa u moje vrijeme, cijeneći da su moje oči manje zaslijepljene strašću, a i da sve vidim izbližega zato što mi je sreća udijelila da imam pristup čelnicima različitih strana.⁴⁷ Ali vide da ja ne bih ni za Salustijevu⁴⁸ slavu preuzeo taj trud, jer sam zakleti neprijatelj svih obveza, marljivosti i žilave ustrajnosti, da nema ničeg što bi se toliko protivilo mom stilu kao dugo pripovijedanje: ja često zastajkujem, jer mi ponestane daha, a nema u mene ni vještine slaganja riječi ni razlaganja koje bi nešto valjalo, pa mi kao djetetu nedostaju riječi koje služe za najobičnije stvari. Ipak, poduzeo sam da kažem ono što znam reći, podešavajući sadržaj svojim snagama. Kad bih uzeo nekoga da me vodi, možda ne bih bio kadar držati korak s njim, a tad bi mogli reći da sam u svojoj slobodi i u njezinoj otvorenosti objavio takve prosudbe koje bi čak po mojem gledanju i prema čistom razumu bile nedopustive i koje bi se punim pravom moglo kazniti. Plutarh bi nam rado rekao o onome što je napisao da je to djelo drugih, a da su svi njegovi primjeri u svemu istiniti; da su korisni za buduće naraštaje; da su predstavljeni uz onu jasnoću koja nam rasvjetljuje put k dobru – da je upravo to njegovo djelo. Nema nimalo teških posljedica, onako kao u ljekarničkim mjerenjima droge, ako neka stara priča bude ovakva ili onakva.

* * * * *

⁴⁷ Montaigne je doista bio u vezi s tadašnjim moćnicima. Među njegovim poznanicima bili su Kralj Navarski, Vojvoda de Guise, Michel de L'Hospital, pa Duplessis-Mornay i drugi.

⁴⁸ Salustije (Gaius Sallustius Crispus), rimski historičar i političar (86-35. pr. Kr.).

XXII. poglavlje

ONO ŠTO JE KORIST JEDNOME ŠTETA JE DRUGOME

Demades Atenjanin osudio je jednog čovjeka iz svog grada koji se bavio prodavanjem stvari za pogrebe, navodeći da je tražio veliku dobit u tom poslu, a da do te dobiti nije mogao drugačije doći bez smrti mnogih ljudi.¹ Čini mi se da ta presuda nije pravična, jer nitko ne dolazi do neke koristi ako to nije na nečiju štetu, pa bi, kad bi se tako zaključivalo, valjalo osuditi svaku vrstu dobiti.

Trgovcu dobro ide samo kad je mladež raskalašena; rataru kad je žito skupo; graditelju kad se kuće ruše; sucima kad se ljudi parniče i svađaju. Sam položaj i posao vjerskih dostojanstvenika ovise o našoj smrti i o našim lošim stranama. Niti jedan liječnik nije sretan zato što su i sami njegovi prijatelji zdravi, kaže stari grčki komik², a isto tako ni vojnik kad mu je grad u miru, i tako dalje. I, što je još gore, neka svatko ispita sama sebe i naći će u svojoj nutrini da se njegove želje najčešće rađaju i hrane na račun drugoga.

¹ V. Seneka, *De beneficiis*, VI, 38.

² Filemon Stariji, grčki komediograf iz 4-3. st. pr. Kr., u navodu Ivana iz Stobija, grčkog pisca i kompilatora iz V. stoljeća.

XXII. poglavlje – ONO ŠTO JE KORIST JEDNOME ŠTETA JE DRUGOME

Razmišljajući o tome, sinulo mi je da priroda u tome ne skreće sa svog zacrtanog puta, jer i liječnici drže da rođenje, hranjenje i rast jedne stvari nije ništa drugo do li gubljenje i kvarenje druge:

*Nam quodcunque suis mutatum finibus exit,
Continuo hoc mors est illius, quod fuit ante³.*

* * * * *

³ “Naime što god ijer se mijenja, izmijenivši predjašnje mjesto, / Odmah bude to propast za njegovo predjašnje stanje.” Lukrecije, *De rerum natura*, II, 753 (prepjev M. Tepeša).

XXIII. poglavlje

O OBIČAJIMA I O TOME KAKO NE VALJA OLAKO MIJENJATI PRIHVAĆENI ZAKON

Čini mi se da je onaj koji je prvi izmislio ovu priču dobro shvatio kolika je snaga u običaju: jedna je žena tetošila i nosila u naručju tele već od njegovih prvih dana; to joj je toliko prešlo u naviku da ga je nosila i kad je to već bio poveći vol.¹ Jer, običaj je vraški oštar učitelj. On u nama malo po malo usađuje, a da toga nismo svjesni, podložnost njegovoj vlasti, ali, uz tako blag i skroman početak, kad smo ga s vremenom ustalili i čvrsto ukorijenili, ubrzo nam pokazuje bijesno i tiransko lice, protiv kojega više nismo slobodni ni okom trepnuti. Tada ga vidimo kako neprestano prekoračuje sve zakone prirode. “*Usus efficacissimus rerum omnium magister*”.

Mislim na Platonovu špilju u njegovoj *Republici*³ i na liječnike koji često zapostavljaju razloge svojega umijeća zbog

¹ Nije poznat izvor ove priče koja je bila vrlo proširena u antici.

² “Običaj je najmoćniji učitelj u svim stvarima.” Plinije, *Hist. nat.*, XXVI, 6.

³ VII, 1.

snage običaja; sjećam se i priče o onom kralju⁴ koji je navikao svoj želudac hraniti otrovom⁵ i djevojke za koju Albert⁶ kaže da se bila navikla hraniti se paucima⁷.

U tom svijetu novih Indija otkriveni su veliki narodi pod najrazličitijim podnebljima koji od toga žive i sebi stvaraju zalihe, ali ne samo od pauka, nego i od skakavaca, mravi, gušterica, šišmiša; jednom se, kad je zavladała nestašica hrane, žaba krastača prodavala po šest škuda; oni ih kuhaju i pripremaju s različitim umacima; našli su i ljude za koje su naše meso i naša hrana smrtni otrov. "*Consuetudinis magna vis est. Pernoctant venatores in nive; in montibus uri se patiuntur. Pugiles caestibus contusi ne ingemiscunt quidem.*"⁸

Ti čudnovati primjeri neće nam se činiti čudnima zamislimo li, a to obično i osjećamo, koliko navikavanje može oslabiti naša čutila. Nije nam potrebno ići daleko i tražiti što se govori o ljudima koji žive uz vodopade rijeke Nila⁹ ili što filozofi misle o muzici nebeskih sfera. Kažu, naime, da tijela tih sfera, zato što su tvrda i zato što se jedno drugom približuju i jedno se o drugo taru, neizostavno proizvode veličanstvenu harmoniju prema čijem se ritmu mijenja putanja i kolo što ga zvijezde vode. I dodaju da uho svih stvorenja, uspavano jednako kao i uho Egipćana, ne može tu muziku zamijetiti,

⁴ Po kazivanju Aula Gelija (XVII, 16) bio je to Mitridat, ali o tome piše i Messie u svojim *Diverses leçons*, I, 26.

⁵ U europskim se jezicima za (protu)otrov rabi upravo riječ *mitridat*, prema imenu pontskoga kralja Mitridata († 64).

⁶ Misli na Alberta Velikoga (1193-1280), filozofa i znanstvenika.

⁷ Montaigne je našao ove čudnovate običaje kod kompilatora svoga vremena. Dodao im je nove vijesti o običajima žitelja Amerike, koje uzima uglavnom iz djela španjolskog povjesničara Lópeza de Gómara (1510-1560) *Historia de las Indias*, koje je na francuski preveo Martin Fumée 1584.

⁸ "Velika je moć navike; lovci čitave noći prolaze u snijegu ili ih peče planinsko sunce. Šakači bojnim remenjem izubijani čak ni glasa ne ispuste." Ciceron, *Tusculanae disputationes*, II, 17.

⁹ Koji su, kako kaže Ciceron, zbog štetne buke vodopada oglušili.

pa ma kako gromoglasna ona bila. Potkivači, mlinari, oružari ne bi nikako mogli izdržati buku koja oko njih vlada kad bi im probijala uši kao što to čini nama. Moj mirisavi ovratnik miriši mom nosu, ali kad ga tri dana zaredom nosim, on miriši samo onima oko mene. Zaista je čudno kako, unatoč razdobljima dugih prekida, navika može imati snagu izazivanja i uspostavljanja učinka na naša osjetila, baš onako kako to dobro znaju ljudi koji žive pokraj zvonikâ. Kad sam kod kuće, stanujem u jednoj ugaonoj kuli pokraj koje svakog jutra i večeri zvonu *Ave Maria*. Ta buka čini da čak i moja kula podrhtava i prvih mi se dana činila nepodnošljivom, ali ubrzo sam se privikao, tako da ju danas bez ikakve nelagode slušam, a katkada me niti ne probudi.

Platon je ukorio jednog dječaka koji se igrao orasima, a dječak mu rekne: “Koriš me za malu stvar. – Navika, odgovori mu Platon, nije nikako mala stvar.”¹⁰

Uvjeren sam da naše najteže mane postaju sklonostima već u našoj najranijoj dobi i da je ono što je u odgoju najvažnije u rukama naših dojlja. Neke se majke zabavljaju kad vide kako dijete zavrće vratom kokoši i kako uživa udarajući psa ili mačku, a ima očeva koji su tako glupi da misle kako je znak ratničkog duha kad vide svog sina kako bahato navaljuje na seljaka ili slugu koji se ne usuđuje odvratiti; a misle da je pravi znak domišljatosti kad im sin prevari svog druga kakvom zlobnom nepodopštinom ili podvalom. A to je zapravo pravo sjeme i korijen okrutnosti, tiranije, vjerolomstva; u mladu čovjeku to sjeme klija i zatim hitro izrasta i razvija se pod snagom navike. Vrlo je opasno kad roditelji pravdaju te grube sklonosti mlađahnim uzrastom svojega djeteta i beznačajnošću stvari zbog koje je došlo do ispada. Prvo: tada govori priroda, a njezin je glas to čišći i to jači što je dijete krhkije. Drugo: nakaznost varanja ne sastoji se u različiti vrijednosti između jednog zlatnika i jedne čiode. Nakazno je

¹⁰ Diogen Laercije, *Život Platonov*, III, 38. Samo, Laercianin kaže *kockama*, a ne *orasima*.

varanje samo po sebi. Mislim da bi bilo pravednije ovako zaključiti: “A zašto ne bi varao i onda kad su zlatnici posrijedi kad već vara s čiodama?”; svakako bi to bilo bolje nego kad kažu: “Pa to su samo sitnice, on to ne bi činio kad bi se radilo o zlatu.” Djecu valja brižljivo poučavati da mrze poroke zbog zla što je u njima i valja im pokazati svu njihovu prirodnu odvratnost kako bi ih izbjegavali, i to ne samo u djelima, nego nadasve u srcu; da im sama pomisao na poroke bude odvratna, pa ma pod kakvom krinkom bili.

Dobro znam, što se mene tiče, da sam od ranog djetinjstva bio upravljan da uvijek slijedim ravnu i otvorenu stazu i da mi je uvijek bilo mrsko uplitati varke i lukavstva u svoje djetinje igre (kao što zaista valja primijetiti da djetinje igre nisu igre i da djecu po njima valja suditi jednako kao i po njihovim najozbiljnijim djelima); nema tako nedužne zabave u koju ne unosim, i to po prirodnoj sklonosti i ne sileći sama sebe, gnušanje prema varanju. Kartam se u cvancike i dobro pazim kao da se igra o prave zlatnike¹¹, čak i onda kad igram sa ženom i kćeri, pa mi je svejedno hoću li dobiti ili izgubiti, a isto je tako kad ozbiljno igram s nekim drugim. Sve u svemu, nitko me ne pazi bolje od mojih očiju i nema tih očiju koje bi me izbližega gledale ili koje bih ja više poštovao od vlastitih.

Nedavno sam kod nas vidio jednog mladog čovjeka, rodom iz Nantesa, koji je rođen bez ruku, ali je tako uspješno poučio svoje noge službi koju su morale obavljati ruke da su mu noge gotovo zaboravile ono za što ih je priroda stvorila. A on za njih kaže “moje ruke”, njima reže, njima nabija i pali pištolj, udijeva konac u iglu, šije, piše, skida kapu, češlja se, igra s kartama i kockama, i to tako vješto kao što bi netko drugi radio koji ima ruke. Novac što sam mu ga dao (jer se održava tako što se pokazuje na sajmovima) uzeo je nogom, baš

¹¹ U izvorniku se radi o igri riječi: *doubles* i *doubles doublons*. Prvi, tj. *double denier* je bila šestina jednog solda, dok je *doublon* vrijedio dvije škude.

onako kako mi radimo rukama.¹² Vidio sam i jednog drugog, bio je još dijete, kako maše mačem za koji trebaju dvije ruke i helebardom, a to je radio samo vratom i ramenom, jer nije imao ruku; bacao ih je u zrak i opet ih hvatao, nabacivao se bodežom i pucketao bičem kao što bi činio svaki francuski kočijaš.¹³

Mnogo se bolje njezini učinci vide u čudnim utiscima što ih ona izaziva u našim dušama, gdje ona ne nailazi na jak otpor. A što li tek sve može učiniti s našim prosudbama i vjervanjima!? Ima li još negdje tako čudnog mišljenja (ostavljam po strani najgrublje prijevare koje dolaze iz religije, kojom su toliki veliki narodi i razumni ljudi bili opijeni; jer, budući da je taj dio izvan našeg ljudskog uma, lakše je oprostiti što se u njemu gubimo ako nismo na poseban način prosvijetljeni božanskom milosti), ima li drugačijih uvjerenja u koja ona nije usadila i uspostavila zakone onako kako se njoj svidjelo? Zato je i više nego točan ovaj stari uzvik koji kaže: “*Non pudet physicum, id est speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine imbutis quaerere testimonium veritatis*”¹⁴.

Cijenim da ljudskoj mašti ne pada niti jedna bezumna misao za koju se ne bi primjera našlo u nekom javnom činjenu i koju zato naš razum podržava i uzima za temelj. Ima naroda kod kojih se onomu koga se hoće pozdraviti okreće leđa, a onomu koga se časti nikad se ne gleda u oči.¹⁵ Ima i

¹² Tog vještog čovjeka bez ruku, koji je bio član jedne putujuće družine, opisali su u svom *Journal* braća Guillaume i Michel Le Riche, a opisani prizor dogodio se na glavnom trgu grada Saint-Maixant u provinciji Poitou 17. ožujka 1579.

¹³ Takvog jednog “akrobata” opisuje i glasoviti liječnik Ambroise Paré u svojoj knjizi o monstrumima (*Des monstres*, VIII).

¹⁴ “Zar dakle fizičara, to jest vrebatelja i lovca prirode, nije sram tražiti svjedočanstvo o istini od duhova podložnih običaju?” Ciceron, *De natura*, I, 30 (prijevod Daniela Nečasa Hrastea).

¹⁵ Te običaje kao i većinu drugih koje će niže opisati Montaigne crpi iz prijevoda *Histoire générale des Indes*, što ju je napisao López de Gómara (v. ovdje bilj. 7 na str. 175).

takvih naroda kod kojih je običaj da kad kralj pljune, najviđenija dvorska gospođa pruži ruku; a kod jednog drugog naroda, oni što tvore kraljevu pratnju brzo se saginju i rupcima skupljaju njegovu nečist.

Uzmimo sada slobodu i ispričajmo još nešto. Jedan francuski velikaš¹⁶ uvijek se useknjivao u ruku, što je za naše običaje vrlo nepristojno. Braneći taj svoj način (a bio je glasovit sa svojih duhovitih odgovora), upitao me je kakvu to povlast ima ta prljava izlučina da bismo joj dopustili da je primi fini i nježni rupčić i da je zatim, što je još gore, brižljivo omotamo, pospremimo i držimo uza se; da to mora izazivati više gađenja nego da je bilo gdje bacimo, kao što činimo sa svim ostalim izmetima. Uvidio sam da on to nikako ne govori bez razloga i da je meni navika oduzela mogućnost takva čudnog ponašanja, koje nam se, kad se pripovijeda da vlada u nekom drugom narodu, čini groznim.

Čudesu su plod našeg neznanja u kojem nas drži priroda, ali se nikako ne slažu sa samom biti prirode. Navikavanje uspavljuje oči naše prosudbe. Barbari nam ni po čemu nisu ništa čudnovatiji nego smo mi njima. Niti za to ima razloga, kao što bi svatko priznao kad bi znao, nakon što je preletio ove nove primjere, zamisliti se nad njima i lijepo ih usporediti s vlastitima. Ljudski je razum samo boja koja je jednakomjerno ubrizgana u sva naša mišljenja i običaje, pa ma kakav oblik oni imali; beskrajna u biti i beskrajna u različitosti. Ali, moram se vratiti na ono što sam započeo.

Ima naroda kod kojih se nitko, osim njegove žene i djece, ne obraća kralju drugačije nego kroz cijev doglasa. U jednom te istom narodu djevice pokazuju razgoličene svoje stidne dijelove, dok ih udane žene pokrivaju i brižljivo skrivaju. Dodajmo tome i ovaj drugi običaj, koji s prvim ima nekakve

¹⁶ Najvjerojatnije je ovdje riječ o jednom od glavara kuće La Rochefoucauld (François IV. de La Rochefoucauld), koji je 1591. poginuo pred mjestom Saint-Yrieix-la-Perche. Dakle, to je za Montaignea prilično svjež događaj.

veze: negdje je nevinost na cijeni samo kod udaje, jer se neudane djevojke mogu prepustiti uživanjima po svojoj volji, a kad zatrudne, s odgovarajućim lijekovima pobaciti pred bilo kime. Na drugim mjestima, kad se ženi trgovac, svi su trgovci pozvani u svatove i idu u krevet s mladom prije njega; i što ih više ima, njoj je veća čast i time dobiva na cijeni zbog svoje vještine i izdržljivosti. Ako se ženi časnik – ista stvar. Ako se ženi plemić, opet isto i tako je i s drugima kad se žene, osim kad se ženi neki težak ili čovjek iz puka, jer tada to pravo pripada gospodaru. Međutim, i kod tih se naroda poštuje zakon najveće vjernosti dok brak traje. Ima i krajeva gdje postoje muška javna bludilišta za užitak ženama; gdje žene idu u rat zajedno s muževima i s njima ne dijele samo čast borbe nego i čast zapovijedanja. Gdje se prstenovi ne nose samo pod nosom, na usnicama, na obrazima i na nožnim prstima, nego se i teškim zlatnim šipkama probijaju grudi i guzovi. Gdje se pri jelu prsti brišu o bedra i o mošnju spolovila ili o potplate. Gdje rođena djeca nisu nasljednici, jer to pravo pripada braći i nećacima, a drugdje samo nećacima, osim kad je u pitanju vladar. Ili u određivanju prava na zajedničko dobro, kako se tu poštuje, neki suci s bespogovornom vlašću imaju pravo upravljanja teženjem zemlje i raspodjelom plodova, već prema potrebi svakog pojedinca. Ima naroda kod kojih se oplakuje smrt djece, a slavi smrt staraca. Gdje njih deset ili dvanaest leže zajedno sa ženama u krevetu. Gdje se samo žene koje su nasilnom smrću izgubile muža mogu preudati, dok se druge ne smiju. Gdje je biti žena tako malo na cijeni da se žensku djecu odmah nakon rođenja ubija, a žene se kupuju od susjeda kad su potrebne. Gdje muž može otjerati ženu ne navodeći nikakav razlog. Gdje muževi imaju pravo ženu prodati kad je jalova. Gdje se pokojnikovo truplo peče, a zatim stuca i zdrobi tako da se dobije nekakva kaša koju zatim miješaju s vinom i to piju. Gdje je od svih pogreba najcjenjeniji onaj da te pojedu psi, a negdje drugdje da te pojedu ptice.¹⁷ Gdje se vjeruje da sretne duše uživaju na slobodi, na

prekrasnim poljima, gdje imaju sve što žele i da upravo one proizvode jeku što je čujemo.¹⁸ Gdje se bore u vodi i plivajući točno gađaju strelicama. Gdje, kao znak podložnosti, valja podići ramena i pognuti glavu i izuti obuću kad se ulazi pod kraljev krov. Gdje eunusi, koji čuvaju posvećene žene, nemaju ni nosa ni usana da se ne mogu voljeti; a svećenici sebi iskopaju oči kako bi bolje upoznali svoje duhove i od njih primali proročanstva. Gdje svatko sebi stvara boga kakav mu se sviđa, lovac od lava ili lisice, ribar od nekih riba, i tako stvaraju idole za svako djelo i za svaku želju; Sunce, Mjesec, Zemlja su glavni bogovi; način zaklinjanja je u tome da dodirneš zemlju gledajući u sunce; gdje se meso i riba jedu sirovi. Gdje je najveća zakletva zazvati ime nekog pokojnika koji je bio na dobru glasu u tom kraju, a zatim dodirnuti rukom njegov grob.¹⁹ Gdje je vatra dar što ga kralj šalje svojim vazalima.²⁰ Kad poklisar što je donosi ulazi u kuću, gase se sve vatre koje su dotada gorjele. A narod, koji je podložan tom vladaru, mora doći tražiti novi oganj, a ako tako ne učini, bit će suđen za uvredu veličanstva. Gdje kralj, želeći se potpuno posvetiti svetim stvarima (a oni to često čine), odstupa s prijestolja, a njegov nasljednik mora učiniti isto i kraljevsku vlast predati trećem nasljedniku. Gdje se oblici upravljanja zemljom neprestano mijenjaju, već prema tome kako stanje iziskuje; kralja svrgavaju kad misle da treba, neki stariji muževi vladaju umjesto njega ili se pak vlast ostavlja u rukama puka. Gdje su muškarci i žene jednako obrezani i isto tako kršteni. Gdje vojnika koji je nakon jedne ili više bitaka svom kralju uspio predati sedam neprijateljskih glava proglašavaju plemi-

¹⁷ Plutarh, *Da je samo mana dovoljna da učini čovjeka nesretnim*, V.

¹⁸ I ovdje je izvor López de Gómara i njegova *Historia*, u prijevodu Fuméea iz 1586.

¹⁹ Iz Saliatova prijevoda Herodota (IV, 172).

²⁰ Taj običaj vlada u kraljevstvu Benemopata, ako je vjerovati Goulardovoj *Histoire du Portugal*, odakle je Montaigne preuzeo primjere što slijede.

ćem. Gdje se živi u tako rijetkom i nedruževnom vjerovanju u smrtnost duše. Gdje žene rađaju bez straha i bez kuknjave. Gdje žene na objema nogama nose bakrenu podvezicu, a ako ih uš ujede, u obvezi su iz velikodušnosti ujesti nju; ne usuđuju se udati ako nisu ponudile kralju svoje djevičanstvo ako to on želi prihvatiti.²¹ Gdje se pozdravlja tako što se najprije postavi prst na zemlju, a zatim ga se upravlja u nebo. Gdje muševi nose teret na glavi, a žene na plećima.²² Gdje one mokre stojeći, a muševi čučeci.²³ Gdje šalju svoje krvi čovjeku u znak prijateljstva, a koga hoće počastiti²⁴ i kade mu kao da je bog. Gdje se ne samo do četvrtog koljena nego i mnogo više ne dopušta ženidba između srodnika. Gde su djeca kod dojilje do četvrte godine, a nekad i do dvanaeste, a kod tih se ljudi cijeni da je smrtonosno dati prvi dan djetetu sisu. Gdje očevi imaju dužnost kažnjavanja muške, a majke odvojeno ženske djece, a kazna se sastoji u tome da ih se dimi obješene za noge. Gdje se žene daje obrezati. Gdje se jedu sve vrste trava bez razlike osim onih koje neugodno vonjaju.²⁵ Gdje je sve otvoreno, a kuće kolikogod da su lijepe, nemaju vrata ni prozora ni zatvorenih škrinja, no lopovi su dvostruko teže kažnjavani nego drugdje. Gdje ljudi ubijaju uši zubima poput opica i zgražaju se kad vide da ih se gnječi noktima. Gdje se za čitava života ne strižu dlake niti se režu nokti; u nekim drugim zemljama režu nokte samo na desnoj ruci, dok se one na lijevoj pušta da rastu kao ukras.²⁶ Gdje puštaju da dlake na desnoj strani rastu kolikogod mogu, a briju ih na lijevoj. A u nekim oblastima susjednim ovoj jedni puštaju rasti dlake na prednjoj strani tijela, drugi na stražnjoj, a onu drugu stranu

²¹ Iz Herodota, IV, 168.

²² Herodot, II, 35.

²³ *Ibid.*

²⁴ López de Gómara, u prijevodu Fuméea iz 1586 (II, 83).

²⁵ Ovaj kao i iduća dva primjera preuzeti su isto tako iz Gómarina djela.

²⁶ Iz Kvinta Kurcija IX, 9, 8. Montaigne je u svom primjerku Kvinta Kurcija ta dva mjesta podcrtao.

briju. Gdje očevi za novac²⁷ posuđuju svoju djecu, a muževi žene strancima za putenu nasladu. Gdje se može bez sramote učiniti dijete svojoj materi, gdje očevi idu u krevet s kćerima i sa sinovima.²⁸ Gdje na zajedničkim gozbama izmjenjuju jedni s drugima djecu.

Ovdje se živi od ljudskoga mesa,²⁹ a na drugom mjestu sin mora ubiti oca kad doživi određene godine³⁰, drugdje očevi određuju, dok je dijete još u majčinoj utrobi, koje će se othraniti i sačuvati, a koje hoće da bude napušteno i ubijeno; negdje opet stari muževi prepuštaju svoje žene mlađariji da ih uporabe, dok su drugdje one zajedničke, i to bez ikakva grijeha³¹, čak u nekim zemljama nose na rubu suknje onoliko lijepo ispletenih rojti koliko su muškaraca zadovoljile³². Štoviše, zar nije običaj stvorio i jednu republiku od samih žena³³? Nije li im i oružje dao u ruke? Podigao čitave vojske i zapodjeo ratove? A ono što sva filozofija ne može ni najmudrijima usaditi u glavu, običaj može samim svojim redom naučiti i najprostiji puk. Jer, znamo za čitave narode³⁴ kod kojih ne samo da smrti ne poklanjaju pažnju, nego je dapače i slave, gdje sedmogodišnja djeca bivaju bičevana do smrti, a da im se ni jedna crta lica ne promijeni³⁵; gdje je bogatstvo bilo toliko prezirano da se ni najbjeđniji građanin ne bi bio sagnuo pokupiti kesu zlatnika. A isto tako znamo za oblasti bogate

²⁷ Dva primjera iz Herodota, IV, 191 i 180.

²⁸ Iz Kvinta Kurcija, VIII, 2. Isto su zabilježili i suvremeni putnici (*Voyage d'Americ Vespuce* i dr.).

²⁹ Običaji o kojima se raspravlja u ovom odlomku preuzeti su iz Herodota, iz Plinija, Aula Gelija, Valerija Maksima, a veoma se često spominju i kod suvremenih kompilatora.

³⁰ Kao što se činilo, prema Herodotovu pripovijedanju, i kod drugih antičkih naroda: Skita, Sidonaca, Tračana ili skitalačkih Masagećana.

³¹ Herodot, IV, 77.

³² Herodot, IV, 76.

³³ Ovdje misli na državu Amazonki.

³⁴ Poglavitito Tračane, prema Valeriju Maksimu, II, 6.

³⁵ Aluzija na poznati odgoj spartanske djece.

svim mogućim plodovima, u kojima je ipak najtraženija hrana kruh, trava potočarka³⁶ i voda³⁷.

Zar nije običaj učinio i ono čudo na Hiju³⁸ kad je prošlo sedam stotina godina, a da se ljudi nisu sjećali da je žena ili djevojka učinila nešto na uštrb svoje časti?

Bilo kako bilo, barem tako ja mislim, nema ničega što navika ne bi postigla, a Pindar³⁹ ima pravo kad je naziva kraljicom i caricom svijeta.

Onaj što su ga vidjeli da tuče svog oca, na pitanje zašto to radi, odgovori da je to običaj u njihovoj kući, da je otac isto tako tukao njegova djeda, a njegov djed njegova pradjeda. Upirući prstom u svog sina, reče: “A ovaj ovdje će mene tući kad dođe u godine u kojima sam ja sada.”

A otac, kojega je sin vukao i drmusao nasred ulice, naredi mu da se zaustavi kod nekih vrata, jer je on svog oca vukao samo do te kuće, jer da je upravo na tom mjestu granica naslijeđenog izlaganja sramoti, kojoj su djeca u njihovoj obitelji običavala podvrgavati roditelje. Iz običaja, kaže Aristotel⁴⁰, a često i zbog bolesti, žene sebi čupaju vlasi, grizu nokte, jedu ugljen i zemlju; a isto tako koliko iz običaja toliko po svojoj prirodi muški opće s drugim muškarcima.

Zakoni savjesti, za koje mi kažemo da nam ih daje priroda, rađaju se iz običaja; svatko ima u sebi nutarnje poštovanje prema mišljenjima i običajima koji su prihvaćeni u njegovoj sredini i neće ih se odreći bez grizodušja, kao što im se neće prepustiti bez odobravanja.

³⁶ U izvorniku *nasitort*, dosl. “koji krivi nos”, pučki naziv za “garbač” ili “vodnu kresu” (*Nasturtium*).

³⁷ Ksenofont, *Kirova anabaza*, I, 2.

³⁸ Chios ili Chius (Χίος), plodan otok u Egejskom moru. Montaigne to mjesto poznaje prema prijevodu Plutarhova spisa *Des vertueux faits de femmes* (Γυναικῶν ἀρεταί).

³⁹ Kako navodi Herodot, III, 12, ali Montaigne je tu tvrdnju mogao pročitati i u Le Royevu komentaru k Aristotelovoj *Politici* (II, 6).

⁴⁰ U *Nikomahovoj etici*, VII, 6.

Kad su ljudi na Kreti u staro doba htjeli nekoga prokleti, molili su bogove da ga navedu u kakvu lošu naviku.⁴¹

No, najmoćniji je učinak njezine snage u tome što nas ona ščepa svojim pandžama tako čvrsto da u nama ne preostaje ni toliko snage da se tog stiska oslobodimo niti da se pribere-mo kako bismo razmislili i odvagnuli njezine zahtjeve. I uistinu, zato što ih posišemo s majčinim mlijekom i zato što se slika svijeta u takvu stanju pokazuje našem prvom pogledu, čini se da smo rođenjem osuđeni da idemo tim putem. A naj-općenitija promišljanja, koja vrijede posvuda oko nas i koja su ubrizgana u naš duh sjemenom naših otaca, čine se kao da su jedina i prirodom dana. Zbog toga se događa da za sve ono što nije u običajima mislimo da nije ni u razumu, a sam Bog zna koliko je to najčešće nerazumno.

Ako smo se mi, koji same sebe ispitujemo, naučili da tako postupamo, tada će svatko, kad čuje neki dobar sud, odmah gledati koliko se to tiče upravo njega i ustanovit će da to nije dobra riječ, nego dobar udarac bičem po svagdanjoj gluposti njegove prosudbe. Ali, čovjek prima presude istine i njezine pouke kao da su upravljene svima i svakome, a nikada njemu samome, pa će ih, umjesto da ih pripiše svojim navikama, jednostavno odložiti u svoje sjećanje, i to je odista i glupo i izliš-no. No, vratimo se svemoći običaja.

Narodi koji su odgojeni u slobodi i samostalnom vladanju samima sobom smatraju da je svaki drugi oblik upravljanja nakaradan i protuprirodan. Isto tako misle i oni koji su se navikli na monarhiju. I što god da im sreća pruži kroz promjenu, pa čak i onda kad su se na jedvite jade otarasili nevolja pod nekim gospodarom, brzo će uz jednake takve teškoće jednoga gospodara zamijeniti drugim zato što se ne mogu odučiti od toga da njima netko vlada⁴².

⁴¹ Valerije Maksim, XII, 2.

⁴² *Upravo zahvaljujući navici svatko je zadovoljan onim mjestom gdje ga je priroda posadila; a divljake u Škotskoj nimalo nije briga za Tourainu, niti Skite za Tesaliju*, dodano je u izdanju iz 1595.

Darije je upitao neke Grke za koliko bi prihvatili indijski običaj jedenja umrlih očeva (jer je takav običaj kod njih vladao, budući da su bili uvjereni da svome ocu ne mogu dati dostojniji grob nego u sebi samima), a oni su mu odgovorili da to ne bi učinili ni za sve blago ovoga svijeta. No, kad je pokušao nagovoriti one u Indiji da napuste svoj običaj i da kao Grci spale svoje umrle očeve, naišao je na još veće zgražanje. I svatko se tako ponaša, jer nam navika zakriva pravo lice stvari,

*Nil adeo magnum, nec tam mirabile quicquam
Principio, quod non minuant mirarier omnes
Paul(l)atim⁴³.*

Nekada, kad sam morao opravdati neke od naših običaja odlučno prihvaćenih nadaleko oko nas i kad ih nisam, kao što se to obično radi, htio primiti snagom zakonâ i primjerâ, nego uvijek ih ispitujući sve do njihovih počelâ, našao sam da su im temelji toliko slabi da su mi se gotovo zgadili. I to meni, koji sam imao zadaću potvrditi ih drugima.

Upravo je to smjernica kojom Platon⁴⁴ pokušava iskorijeniti neprirodne ljubavi svojega vremena; to je pravi način koji on drži vrhovnom i glavnom vrlinom, a to je da takve ljubavi javno mnijenje osuđuje, da ih pjesnici i drugi ljudi od pera prikazuju u najgorem svjetlu. To je smjernica da najljepše kćeri više ne smiju privlačiti ljubav otaca ni braća izuzetne ljepote ljubav svojih sestara, jer su već i same priče Tijestove, Edipove i Makarejeve skladom svog pjeva ubrizgale to korisno vjerovanje u mlade dječje mozgove.

Uistinu, nevinost je lijepa vrлина i njezina je korisnost dobro poznata; ali isticati je i cijeliti po prirodi isto je toliko teško koliko je lako cijeliti je prema običaju, zakonima i pro-

⁴³ “Ali stvar nije nijedna toliko laka, te ne bi / Pravila bar u početku teškoća većih, da u nju / Vjeruju.” Lukrecije, *De rerum natura*, II, 1026 i d. (prijevod M. Tepeša).

⁴⁴ *Zakoni*, VIII, 16.

pisima. Temeljni i opći prarazlozi teško se ispituju. Naši učitelji ili olako prelaze preko njih ili, ne usuđujući se ni dirnuti ih, srljaju koliko god mogu u obranu ustaljenih običaja i u njoj se nadimlju i jeftino uživaju. A oni koji ne žele da ih se iz tog praiskonskog izvora izvuče, tonu još dublje i upadaju u divlje misli kao Hrisip⁴⁵, koji je na toliko mjesta u svojim spisima pokazao kako mu baš odveć ne smetaju te rodoskvrne veze pa ma kakve one bile.⁴⁶

Onaj koji hoće izbjeći tu strahovitu štetu od ustaljenih običaja naići će na mnogo stvari prihvaćenih nedvojbenom odlučnošću koje imaju jedinu potvrdu u sijedoj bradi i u izbornom licu običaja koji ide uz njih; no, kad jednom strgne tu obrazinu i kad se sve svede na istinu i razbor, osjetit će da mu je sud sav ispremiješan, ali u mnogo sigurnijem stanju. Primjerice, upitat ću ga tada ima li što čudnije nego vidjeti da je neki narod prinuđen pokoravati se zakonima koje nije nikada razumio; i to u svim svojim domaćim poslovima, vjenčanjima, darivanjima, oporukama, kupovanju i prodavanju, po pravilima koja ne može razumjeti, zato što nisu ni napisana ni objavljena na njegovu jeziku i kojima mora milom ili silom prozrijeti i tumačenje i uporabu? I to ne prema onom domišljatom prosuđivanju Isokratovu⁴⁷, koji savjetuje svom kralju neka sve poslove i pregovore svojih podanika učini slobodnima, od svega oslobođenima i unosnima, a njihove sporove i skupe parnice neka optereti teškim nametima; nego, naprotiv, da se prema groznom mišljenju u prodaju stavi i sâm razum i da se zakonima odredi tečaj kao da su obična roba. Mislim da i sâm moram biti zahvalan sreći zbog toga što se, po kazivanju naših povjesničara⁴⁸, upravo jedan gaskonj-

⁴⁵ Chrysippus (Χρύσιππος), grčki filozof iz 3. st. pr. Kr.

⁴⁶ Prema Sekstu Empiriku, *Pironove postavke*, I, 14. Usp. i Diogen Laercije, *Chrysippus*.

⁴⁷ *Nikoklu* (Πρὸς Νικοκλέα), VI, 18.

⁴⁸ Između ostalih i Paul-Emile u *De rebus Francorum*, koji kaže da se taj gaskonjski plemić zvao upravo Gascon.

ski plemić, dakle moj zemljak, prvi usprotivio Karlu Velikome kad nam je htio nametnuti latinske i carske zakone.

Može li biti išta gore nego vidjeti narod kod kojega se po zakonskom običaju obnašanje sudačke dužnosti prodaje i gdje se presude plaćaju u čistom zlatu, a gdje se pravda po zakonu uskraćuje onome koji nema čime platiti,⁴⁹ i gdje je ta roba na visokoj cijeni, tako da se u jednom društvu stvara četvrti stališ od ljudi koji upravljaju dijeljenjem pravde i pridodaje se trima već postojećim, to jest Crkvi, Plemstvu i Narodu; da taj četvrti stališ, koji upravlja zakonima i koji ima vrhovnu vlast nad dobrima i nad životima, tvori tijelo odvojeno od plemstva tako da se događa da postoje dvostruki zakoni, zakoni časti i zakoni sudstva, koji su umnogome upravo oprečni (oni prvi oštro kažnjavaju laž od koje je netko trpio, a drugi laž za koju se netko osvetio); po zakonu vojničkome, jedan će biti lišen časti i plemstva kad podnese uvredu ili se s njom pomiri, a po zakonu građanskome, onaj koji uvredu osveti može biti osuđen na smrt (onaj koji se obraća zakonu kako bi naplatio uvredu nanесenu njegovoj časti, sam sebe časti lišava; a onaj koji se sudu ne obraća, za to je kažnjen i osuđen po zakonu); a te dvije strane, koje su toliko različite, ipak se svode na jedno: ona se brine o miru, a ova o ratu; onoj je na srcu probitak i dobit, a ovoj čast; onoj znanje, a ovoj vrlina; onima su glavne riječi, a ovima djela; onima pravda, a ovima hrabrost; onima razbor, a ovima snaga; onima duge toge, a ovima kratka odjeća – sve to one dijele.

Što se pak tiče nevažnih stvari, kao što je ruho u koje se oblačimo, neki će ga htjeti dovesti njegovoj pravoj svrsi, a to je služba tijelu i njegovoj udobnosti, o kojoj ovisi i dražest i prvotno lijepo pristajanje, a u ono što je po mojem gledanju najstrašnije što se može zamisliti ubrojio bih među ostalim

⁴⁹ Veliki francuski humanist i filolog Guillaume Budé (1467-1540) prvi je podvrgnuo kritici zloupotrebe u organizaciji francuskog pravosuđa, a nakon njega to je postalo opće mjesto kod satiričara, političara, historičara i, navlastito, moralista.

naše četvrtaste kape, onu dugu kúdu koja sa svojim šarenim ukrasima visi s glava naših žena i, najzad, ono izlišno isticanje jednog našeg uda, koji nije pristojno ni imenovati, ali kojim se na javnim mjestima dičimo i prsimo. Ova razmišljanja ipak ne bi smjela odvratiti razborita čovjeka od toga da slijedi onaj način koji je svima zajednički; dapače, uprav obrnuto, mislim da sve mode koje odskaču od svakodnevnoga i koje pojedinci sami ističu imaju svoj izvor u ludosti i usiljenoj samodopadnosti prije nego u nekom opravdanom razlogu; cijenim da mudar čovjek mora u sebi samome izdvojiti duh iz gomile i dati mu slobodu i moć slobodnog prosuđivanja stvari, ali, što se izvanjskog izgleda tiče, mora slijediti prihvaćene forme i prilagoditi se vremenu. Javno društvo se ne zanima za naše misli, ali sve ono ostalo, kao što su naša djela, naš rad, naš imetak i naš vlastiti život, sve to valja prepustiti općoj procjeni i dati u službu tog društva, kao što je veliki i dobri Sokrat odbio spasiti svoj život nepokoravanjem presudi suca premda je taj sudac bio vrlo nepravedan i jako pokvaren⁵⁰. Jer, pravilo iznad svih pravila i zakon iznad svih zakona jest da svaki čovjek mora poštovati zakone zemlje u kojoj živi:

*Νόμοις ἔπεσθαι τοῖσιν ἐγχώροις καλόν*⁵¹.

A evo sada jedne misli drugačije vrste. Postoji velika dvojba može li se iz promjene nekog prihvaćenog zakona izvuci siguran dobitak; pa ma kakav to zakon bio, teško ga je mijenjati, jer je vlast sustav nalik na zdanje sastavljeno od različitih zajedno spojenih dijelova, a veza je između njih takva da je nemoguće pomaknuti jedan, a da se čitava gradnja ne sruši. Zakonodavac turijski⁵² odredio je da se svatko tko bi htio

⁵⁰ O čemu govori Platon u *Kritonu*.

⁵¹ “Moraju se poštovati zakoni svoje zemlje.” Grčka maksima nepoznata izvora, koju je Montaigne mogao poznavati iz Crispinove kompilacije grčkih mudrih izreka.

⁵² Thurii (Θούριοι), Turij, grad koji su na mjestu Sibarisa sagradili atenski naseljenici.

ili dokinuti jedan od starih zakona ili uspostaviti novi mora s užetom oko vrata pojaviti pred narodom kako bi, ako novina ne bude od svih prihvaćena, odmah bio zadavljen⁵³. A zakonodavac lacedemonski⁵⁴ potrošio je čitav život da od svojih sugrađana dobije svečano obećanje da neće prekršiti ni jednu od njegovih odredaba. Efor⁵⁵, koji je onako grubo presjekao dvije žice što ih je Phrynys bio dodao na citari⁵⁶, nije se pitao je li zvuk sada bolji i je li postignut bolji sklad; za osudu mu je bilo dovoljno što je izmijenjen stari broj žica. To je upravo isto značio i onaj zahrđali mač pravde u Marsiliji⁵⁷.

Odbojna mi je i mrska svaka novotarija, pa ma kako izgledala i mislim da sam u pravu, jer sam vidio mnogo njezinih štetnih učinaka. Ona koja nas muči⁵⁸ već toliko godina nije još rekla svoju zadnju riječ, ali može se po svemu prosuditi da je ona sve izazvala i učinila, pa čak i zla i propasti koji i bez nje ili pak protiv nje nastaju, a na njoj je da prizna svoje grijehe,

*Heu patior telis vulnera facta meis*⁵⁹.

Oni koji zadaju prvi udarac nekoj vlasti, prvi idu s njom u propast. Plod nemira ne izostaje onomu koji ga je izazvao: on muti vodu za druge ribare. Kad su sastav i tkivo ove monarhije i ovo veliko zdanje, poglavito u njezinim starim go-

⁵³ Prema riječima Diodora Sicilskoga (XII, 14), taj je zakonodavac bio Zaleukos (oko 650. pr. Kr.).

⁵⁴ Likurg, prema Plutarhu (*Život Likurgov*, XXII).

⁵⁵ *ephorus* (ἔφορος), magistrat u Spartanaca.

⁵⁶ Phrynys iz Mitilene, glasoviti svirač citare, doista je bio dodao dvije žice tom glazbalu koje je ispočetka imalo sedam žica. Aristofan u svojim *Oblacima* kudi ga da je muziku omekoputio i učinio ženskastom. Usp. i kod Plutarha (*Spartanske izreke*).

⁵⁷ Koji spominje Valerije Maksim (II, 6) i u tome, jednako kao i Montaigne, vidi izrazit konzervativizam Marseljaca.

⁵⁸ Aluzija na Reformaciju.

⁵⁹ "Jao! sad trpim od rana što su mi ih moje vlastite zadale strijele." Ovidije, *Heroides*, Phyllis Demophonu, XLVIII.

dinama, nagriženi i razdirani u prvom redu od nje, na velika vrata ulaze takve strahote. Kraljevska se moć, kaže jedan od Starih, teže ruši od vrha prema sredini nego što se ruši od sredine prema dnu.

No, ako nositelji novoga i jesu štetniji, oni koji ih oponašaju još su pokvareniji zato što slijede primjere čiju su grozotu i zlo sami osjetili i kažnjavali⁶⁰. A ako u činjenju zla može biti ikakve časti, oni duguju drugima slavu pronalaska i hrabrost prvog koraka.

Sve moguće vrste novih nereda lako mogu iz tog prvog i plodnog izvora crpsti slike i uzore kako da uneređe našu vlast. Iz samih naših zakona koji su doneseni za liječenje tog prvog zla može se spoznati i naći opravdanje za sve te izopačene poduhvate; a nama se događa, upravo onako kako Tukidid kaže⁶¹ za građanske ratove svojega vremena, da se u korist javnih zala ta zla nazivaju novim blažim imenima samo kako bi ih se opravdalo, izokrećući i umekšavajući njihova prava imena. Ali, to se ipak čini samo kako bismo prilagodili našu savjest i naša vjerovanja. "*Honesta oratio est.*"⁶² No, najbolja je izlika za novinu i najopasnija: "*adeo nihil motum ex antiquo probabile est*"⁶³. Iskreno govoreći, čini mi se da se mora biti tašt i odveć sebe cijeniti kad se u poštovanju svojih mišljenja ide dotle da se za njihovo ostvarenje ide u ugrožavanje javnog mira i u uvođenje tolikih neizbježnih nesreća, pa čak i u tako strašno izopačenje običaja što ga građanski ratovi sa sobom donose s promjenom vlasti. I sve te udarce nanijeti vlastitoj zemlji! Zar to ne znači loše gospodariti kad se pušta da napre-

⁶⁰ Aluzija na katoličku stranu, tzv. *Ligue*, koja u svojim postupcima slijedi primjere protestantskih pobunjenika.

⁶¹ Tukidid, III, 52. Tu je crticu Montaigne najvjerojatnije uzeo iz Amyotova prijevoda Plutarha, *Comment on pourra discerner le flatteur d'avec l'amy*.

⁶² "Zaista poštena riječ (izlika)." Terencije, *Andria*, I, 1, 114.

⁶³ "Jer, istina je da niti jedna promjena učinjena onom što je staro ne zaslužuje priznanje." Tit Livije, XXXIV, 54.

duje tolik broj osvjedočenih i poznatih zala da bismo se borili protiv zabluda koje su osporavane i još pod upitnikom? Ima li goreg zla od onoga koje pogađa vlastitu savjest i prirodnu spoznaju?

Senat je u raspravi koja ga je suprotstavljala narodu, a ticala se upravljanja vjerskim stvarima, smogao hrabrosti to nazvati pravim imenom: *“Ad deos id magis quam ad se pertinere, ipsos visuros ne sacra sua pollutantur”*⁶⁴, a to je u skladu s onim što je proročište odgovorilo Delfljanima za vrijeme medskog rata.⁶⁵ Plašeći se upada Perzijaca, upitaše Boga što da učine sa svetim blagom iz njegova hrama, gdje da ga skriju, kamo da ga odnesu. A on im je odgovorio da ništa ne diraju, nek se brinu samo o sebi, a on da je dovoljno jak i moćan da očuva sve što mu pripada.

Kršćanska vjera ima sva obilježja najveće pravde i korisnosti, ali niti jedno nije toliko jasno izraženo kao nalog da se moramo pokoravati *sucima* i čuvati zakone. Kakav li nam je samo veličanstven primjer dala božanska mudrost, koja radi spasenja roda ljudskoga i kako bi postigla svoju slavnu pobjedu nad smrću i grijehom to nije htjela drugačije učiniti nego uz naš društveni red; podložila je svoj uspjeh i vođenje tako visoke i spasonosne službe sljepoći i nepravdnosti naših pravila i običaja, dopuštajući da poteče nevina krv tolikih svojih predragih izabranika i trpeći gubitak tolikih godina da taj neprocjenjivi plod sazri.

Prevelika je razlika između slučaja onoga koji slijedi i pokorava se načinima i zakonima svoje zemlje i onoga koji sve poduzima kako bi ih izmijenio i učinio po svome. Onaj prvi za svoje opravdanje navodi prostodušnost, poslušnost i primjer; pa ma što učinio, to ne može biti iz zloće, jer to je, u naj-

⁶⁴ “Jer se to ticalo više njih nego bogova, jer će se bogovi sami skrbiti da njihova otajstva ne budu oskrvrnuta.” Tit Livije, X, 6. A proročište u Delfima je odgovorilo da će se samo brinuti o svom dobru.

⁶⁵ Herodot, VIII, xxxvi.

gorem slučaju, samo nesreća. “*Quis est enim quem non moveat clarissimis monumentis testata consignataque antiquitas.*”⁶⁶

Osim toga, Isokrat⁶⁷ kaže da mana ima više udjela u umjerenosti nego što ga ima prekomjernost. Druga je mnogo oštrij kockar, jer onaj koji se upliće u izbiranje i mijenjanje, prisvaja sebi pravo suda i mora vidjeti lošu stranu onoga što hoće otjerati, a isto tako i dobre strane onoga što hoće uvesti. To tako općenito mišljenje učvrstilo me je u mome gledanju, a čak je i moju lakoumnu mladost držalo na uzdi: nikada ne uzimati na svoja pleća tako teško breme da budem odgovoran za znanje tolike važnosti i da se usudim ono što se pri zdravoj pameti ne bih usudio čak ni u najlakšim stvarima kojima su me naučili, u kojima lakoumnost prosuđivanja nema nikakve vrijednosti; uvijek mi se činilo da nije nikako dobro htjeti podvrgnuti javna i stalna uređenja nestalnosti neke osobne fantazije (jer osobna stvar potpada samo pod osobne zakone) i činiti Božjim zakonima ono što nikakav poredak ne bi podnosio da se čini građanskima s kojima ljudski razum ima mnogo više posla ako su oni nedodirljivi suci njihovih sudaca; krajnja mogućnost služi da se objasne i prošire običaji i zakoni, a ne da ih se odvraća od njihove namjene i da se u njih unose promjene. Ako je božja Providnost nekada i prešla preko pravila kojima nas je nužno podvrgla, to nije bilo zato da nas od poštivanja tih pravila oslobodi. To su potezi njezine božanske ruke koje moramo ne oponašati nego diviti im se, to su izvanredni primjeri obilježeni izričitim i posebnim ciljem, kao što su čudesa koje nam ukazuje da bi pokazala svoju svemoć iznad naše moći i naših snaga, pa bi bilo mahnito i grešno pokušati ih predstaviti, a na nama je ne da ih slijedimo, nego da im se ispunjeni poštovanjem divimo. A to su njegova djela, a ne naša.

⁶⁶ “Doista, tko bi mogao ne poštivati starinu koja nam je sačuvana u najsjajnijim svjedočanstvima?” Ciceron, *De divinatione*, I, 11.

⁶⁷ *Nikoklu*, IX, 33.

Cotta je u punom pravu kad izjavljuje: “*Quum de religione agitur T. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem aut Cleanthem aut Chrysippum sequor.*”⁶⁸

Bog sam zna gdje su u ovom našem sadašnjem sukobu stotine velikih i važnih točaka koje valja izbaciti i unijeti, koliko je onih koji se mogu podičiti da su točno prepoznali razloge i osnove jedne i druge strane? Taj je broj, ako su uopće brojni, takav da nas baš ne bi mogao smesti. No, ona posve drugačija ostala gomila, kamo ona srlja? Pod čije će se vodstvo ona svrstati? S njom se događa ono isto što i sa slabašnim i loše propisanim lijekovima; one sokove, što ih je htjela u nama pročititi, samo je kroz sukobe zagrijala, uskomešala i razdražila te ih ostavila u našem tijelu. Ljekarija je bila i odveć slaba da bi nas pročitila, a ipak nas je tako oslabila da ju ne možemo ni izbaciti, a od njezina djelovanja imamo samo duge boli i unutarnje grčeve.

I tako to biva da nas sreća, koja uvijek ima vlast što nadilazi naše misli, ponekad stavlja u tako neodgodivu nužnost da se zakoni moraju malo odmaći i načiniti joj mjesta.

I kad se odupiremo snazi neke novotarije koja se nasilu uvela i silom se održava u sedlu protiv onih koji imaju vlast i odriješene ruke, a kojima je dobro sve što ide pod ruku s njihovim naumima, koji nemaju drugog reda ni zakona nego tražiti svoj probitak, tada je to opasna obveza i nepodnošljiva nepravda: “*Aditum nocendi perfido praestat fides*”⁶⁹. To tim više što normalna stega države koja je u zdravu stanju nema sredstava kojima bi doskočila takvim izvanrednim slučajevima; država pretpostavlja da je ona tijelo koje je zdravo u svo-

⁶⁸ Suprotstavljajući svećenike filozofima u Ciceronovu djelu *De natura deorum* (III, 2): “Ali kad se radi o religiji, slijedim najveće pontifike T. Coruncanija, P. Scipiona, P. Scaevolu, a ne Zenona, Kleanta ili Hrisipa.” (prijevod Daniela Nečasa Hrastea).

⁶⁹ “Vjerovati pokvarenjaku znači dati mu načina da pričinja štetu.” Seneka, *Oedipus*, III, 686.

jim glavnim dijelovima i službama i da je sazdano na općem prihvaćanju poštivanja njezinih zakona i na posluhu. Vladaње po zakonima je postupak odmjeren, hladan i suzdržan te zato nije kadar oduprijeti se neodmjerenu i razuzdanu postupku.

Poznato je da su uvijek spočitavali dvojici velikih muževa, Oktaviju i Katonu,⁷⁰ u dvama građanskim ratovima Sule i Cezara što su radije dopustili da njihova domovina upadne u ljute nevolje nego da joj pomognu pa makar i na štetu njezinih zakona. Jer, uistinu, u takvoj krajnjoj nuždi kad je nemoguće oduprijeti se bilo bi možda mudrije pognuti glavu i primiti po koji udarac, nego, boreći se preko svojih snaga u nepopuštanju, pružiti priliku sili da sve pomete; bolje je prisiliti zakone da učine ono što mogu, kad već ne mogu učiniti ono što bi htjeli. Tako je učinio i onaj⁷¹ koji je naredio da zakoni spavaju dvadeset i četiri sata ili onaj⁷² koji je pomakao tom prigodom jedan dan u kalendaru ili onaj drugi koji je lipanj prekrstio u mjesec koji je nazvao drugim svibnjem. Pa i sami Lacedemonjani, tako vjerni poštovatelji svojih zakona, kad su bili pod silom svog zakona da ne smiju dva puta zaredom za zapovjednika brodovlja izabrati istog muža, a stanje u državi bezuvjetno je iziskivalo da Lisandar preuzme to zapovjedništvo, imenovaše Arakusa zapovjednikom, ali istodobno Lisandra postaviše za vrhovnog nadzornika brodovlja.⁷³ Jednaku su domišljatost pokazali i kad je jedan od njihovih poklisara bio upućen Atenjanima da isposluje izmjenu neke odredbe i kad mu je Periklo rekao da je zabranjeno skidati

⁷⁰ Prema Plutarhu, *Život Marijev*, XV.

⁷¹ Agesilaj, glasoviti kralj spartanski, koji je radije htio da zakoni "prospavaju" jedan dan, nego da se, kako su to oni tražili, kazni mnogobrojne vojnike koji su napustili bojište, jer se bojao da će se pobuniti. Tu crticu nalazimo kod Plutarha, *Život Agesilajev*, VI.

⁷² Aleksandar, koji je tako ušutkao one koji su mu se protivili govoreći da kraljevi macedonski nikad ne započinju boj u mjesecu lipnju.

⁷³ Prema Plutarhu, *Život Lisandrov*, IV.

jednom postavljenu ploču sa zakonom, ovaj mu je predložio da je samo okrene na drugu stranu, jer to zacijelo nije zabranjeno.⁷⁴ Upravo zato Plutarh hvali Filopemena,⁷⁵ koji je, iako rođen za zapovijedanje, znao ne samo zapovijedati prema zakonu, nego i zapovijedati zakonima svaki put kad je to iziskivala nužda u kojoj se narod nalazio.

* * * * *

⁷⁴ Prema Plutarhu, *Život Periklov*, XVIII.

⁷⁵ Plutarh u *Usporedbi Titusa Q. Flaminiususa i Philopoemena*.

XXIV. poglavlje

O RAZLIČITIM ISHODIMA ISTE ODLUKE

Jacques Amiot¹, veliki Milostinjar Francuske krune², ispričao mi je ovu priču koja je išla na čast jednom od naših velmoža (i bio je naš s vrlo dobrih razloga, premda je podrijetlom bio stranac³). Za vrijeme prvih naših nemira, za opsade grada Roüana⁴, Kraljica, Kraljeva mati, upozorila je tog vojvodu da neki snuju urotu kojom su smjerali lišiti ga života; posebno mu je pismom javila sve o čovjeku koji tu zamisao mora pretvoriti u djelo, a bio je to jedan plemić iz Anjoua ili iz oblasti Maine koji je tada redovito bio gostom u kući rečenoga vojvode; o tom upozorenju nije nikome rekao ni riječi. No, sutradan, dok se šetao po brdu svete Katarine,

¹ Jacques Amyot (Melun 1513–Auxerre 1593), glasoviti francuski pisac i humanist, poznat sa svojih prijevoda: Heliodorove *Etiopske priče*, Longovo djelo *Dafnida i Hloje* i nadasve Plutarhovi *Životi*. Za ovo posljednje je Montaigne izjavio “C'est notre bréviaire”.

² Tzv. *Grand Aumosnier de France*, naslov što ga je nosio prvi svećenik na dvoru francuskih kraljeva, a davao mu je vrlo velike ovlasti.

³ Riječ je o vojvodi Françoisu de Guiseu (1519-1563), koji je pripadao lotarinškoj, a ne francuskoj lozi te obitelji.

⁴ Grad Rouen u sjevernoj Francuskoj opsjedala je katolička vojska 1562.

odakle su naši topovi tukli Roüan (jer je to bilo u vrijeme dok smo mi držali grad pod opsadom) i dok je bio u društvu s velikim Milostinjarom i drugim jednim biskupom, opazi tog plemića na kojega je bio upozoren i dade ga pozvati. Kad je ovaj bio pred njim i kad je vidio da je počeo blijedjeti i tresti se od straha, ovako mu reče: “Gospodine od toga i toga, vi sigurno znadete što od vas hoću, a i vaše lice to dovoljno pokazuje. Nemate mi što kriti, jer sam već tako dobro upoznat s vašim planovima da biste još više pokvarili svoj položaj kad biste pokušali te planove sakriti. Vi dobro znate to i to (a to su bila ključna pitanja njegova nauma), pa se zato nemojte igrati životom i ispričajte mi sve o svojem naumu.” Kad je taj bijednik vidio da je otkriven (jer je sve Kraljici bio odao jedan od njegovih ortaka), nije mu preostalo drugo nego da sklopi ruke i zamoli Vojvodu za milost, hoteci se baciti na koljena pred njim; no, ovaj ga zadrži i ovako nastavi: “Da vidimo: jesam li vam ikada što našao učinio? Jesam li koga od vaših uvrijedio nekom svojom posebnom mržnjom? Nema ni tri tjedna da vas poznajem, pa što vas je onda moglo potaknuti da mi pripremite smrt?” Plemić mu drhtavim glasom odgovori da nije imao nikakva posebnog razloga, nego da je tako postupio za opću stvar svoje strane te da su ga neki uvjerovali da bi to bio čin iz pobožnosti kad bi na bilo koji način uklonio jednog tako moćnog neprijatelja njihove vjere. “Dobro, nastavi Vojvoda, sad ću vam pokazati koliko je moja vjera milostivija od vjere koju vi ispovijedate. Vaša vam je naredila da me ubijete i ne saslušavši me, a ja vama nisam nanio nikakvu štetu. Meni moja vjera naređuje da vam oprostim uza sve to što imam dokaze da ste me htjeli umoriti bez ikakva razloga. Otiđite, povucite se da vas ovdje više ne vidim, a ako ste imalo pametni, potražite za svoje čine malo čestitije savjetnike nego što su bili ovi dosadašnji.”

Dok je bio u Galiji, Imperator August⁵ je dočuo za uro-

⁵ Čitav je ovaj odlomak preveden iz Senekina djela *De Clementia*.

tu koju je protiv njega snovao Lucius Cinna⁶; odluči da će se osvetiti i u tu svrhu sazove za sutradan vijeće svojih pristaša. No ipak, tu je noć proveo u velikom nemiru, razmišljajući o tome da će morati pogubiti mlada čovjeka iz čestite obitelji i k tome potomka velikog Pompeja. Žaleći se sam sebi, počne ovako govoriti: “Što, zar je rečeno da ću neprestano strepiti i bojati se i da ću svog ubojicu pustiti da se slobodno kreće? Zar da on bude slobodan kad mi dođe glave koju sam ja živu izvukao iz tolikih građanskih ratova, iz tolikih okršaja, na kopnu i na moru? A kad se uspostavi opći mir, hoće li biti oslobođen krivnje zato što će reći da me nije htio samo ubiti nego žrtvovati?” Jer je urota bila da ga se ubije kao da se pri-nosi žrtva.

Nakon toga, umirivši se za kratko vrijeme, opet nastavi jačim glasom i prijekor uputi sebi: “Zašto si još uvijek živ kad je tolikim ljudima oko tebe važno da budeš mrtav? Zar nikad neće biti kraja tvojim osvetama i tvojoj okrutnosti? Vrijedi li da se za očuvanje tvog života počinjaju tolike štete?” Videći ga u takvoj tjeskobi, žena mu Livija reče: “Hoćeš li primiti ženski savjet? Postupi kako čine liječnici kad primjenjivani lijekovi više nemaju učinka: oni tada propisuju protivne lijekove. Do danas nisi iz strogosti ništa dobio: Lepid je slijedio Salvidijena; Murena Lepida; Cepije Murenu; Egnatije Cepija. Počni sada drugačije i pokušaj vidjeti što bi ti donijeli blagost i samilost. Cini je krivnja dokazana: oprosti mu; odsele ti neće moći ništa nažao učiniti, a koristit će tvojoj slavi.”

August je bio sretan što je našao odvjetnika po svojoj ćudi i, nakon što je zahvalio ženi i otkazao prijateljima koje je bio pozvao na vijećanje, naredi da mu dovedu Cinu, i to samoga. Nakon što je sve svoje otpustio i Cini dao stolac da sjed-

⁶ Cneius Cornelius Cinna, praunuk Pompejev. Seneka i Dion Kasije govore o njegovoj zavjeri protiv Augusta, koji mu je tobože sve oprostio i g. 5. n. e. imenovao ga konzulom. Ni Tacit ni Svetonije ne spominju Augustovu milost. Corneilleu je ona poslužila za osnovu u tragediji *Cinna*.

ne, ovako mu se obrati: “U prvom te redu molim, Cina, da me strpljivo saslušaj. Ne prekidaj me dok budem govorio, a tebi ću dati vremena i slobode da na sve odgovoriš. Dobro znaš, Cina, da kad sam te zarobio iz tabora svojih neprijatelja, ne samo da sam te učinio svojim neprijateljem, jer si se kao neprijatelj rodio, nego sam te spasio i povratio ti sve što si nekada imao i najzad te toliko nadarivao i obogatio da su svi pobjednici pobijedenome zavidjeli na njegovom položaju. Tražio si od mene svećeničku čast i ja sam ti ju dodijelio, uskraćujući ju drugima čiji su se očevi vjerno uza me borili. I kad sam te u tolikoj mjeri zadužio, sad me hoćeš ubiti.” A kad ga je Cina prekinuo, povikavši da je on daleko od svake takve zle misli, August nastavi: “Ne držiš se, Cina, obećanja što si mi ga dao da mi nećeš upadati u riječ; da, poduzeo si sve da me ubiješ, na tom i tom mjestu, na taj i taj dan, s tima i tima u dosluhu i na takav i takav način.”

I videći ga da se skamenio od straha pred tim riječima i da šuti, ali ne da bi se držao obećanja o šutnji nego pod teškim teretom savjesti, upita ga: “Zašto to činiš? Zar zato da bi postao Carem? Zaista u našoj državi stvari slabo stoje ako te samo ja sprečavam da se domogneš Carstva. Tä, ti nisi kadar ni svoju kuću braniti i u nedavnoj si parnici osramoćen od jednog običnog oslobođenika. Što, zar nemaš snage ni načina u nečem drugom nego samo da napadneš Cezara? Ja to više neću biti ako sam samo ja na putu tvojeg častohleplja. Zar misliš da je Paulus, da je Fabius na tvojoj strani, da će te Cossiji i Serviliji podnositi? A da ne govorim o velikoj skupini plemića koji nisu plemeniti samo po imenu nego svojim vrlinama časte svoje plemstvo?” Nakon što mu je još mnogo toga rekao (jer mu je govorio dva puna sata), završi ovako: “A sada idi. Poklanjam ti život, tebi, Cina, izdajniku i ocubojici, onako kao što sam ti ga poklonio kao neprijatelju. I neka se prijateljstvo rodi od danas među nama. Iskušajmo u kojega je između nas dvojice čvršća vjera: u mene koji sam ti dao život ili u tebe koji si ga od mene primio.”

I tako se oprostio od njega. Nakon nekog vremena podigao ga je na konzulsku čast, žaleći što se sâm nije usudio od njega je tražiti. Od tada mu je bio velikim prijateljem i njega je samog učinio baštinikom svih svojih dobara. Nakon toga događaja, koji se Augustu zgodio kad je bio u svojoj četrdesetoj godini, više nije bilo urota ni napada na njegov život, a on je zaslužio pravednu nagradu za svoju milost. No, nije se isto dogodilo s našim Vojvodom, kojega njegova blagost nije mogla sačuvati da ne upadne u zamku sličnog izdajstva⁷. Nestalna je i ništavna stvar ljudska razboritost, jer uza sve naše nacрте, naše savjete i naše mjere opreza, sreća uvijek drži u svojim rukama konce svega što se ima dogoditi.

Kažemo da su liječnici sretni kad im liječenje pođe za rukom; kao da postoji samo njihovo umijeće koje se samo po sebi ne bi moglo uzdržati i da su u njemu slabi temelji da bi se na njih vlastitom snagom oslonilo; i kao da je ono jedino kojemu bi sreća morala pomoći da mu svi koraci uspiju. Ja o medicini mislim i najbolje i najgore, kako vam je god drago. Jer, budi hvala Bogu, s njom nemam posla; ja gledam drugačije nego ostali ljudi, jer je uvijek odbacujem, a kad sam bolestan, umjesto da se s njom mirim, tek je tada počinjem mrziti i strahovati od nje; a onima koji me sile da uzmem lijek odgovaram nek barem očekaju da mi se vrati snaga i zdravlje, pa da mogu imati više snage podnijeti napor i pogibelj njihovih uvaraka. Puštam da priroda čini svoje i uvjeren sam da su u nje dobri zubi i oštre kandže da se može sama obraniti od napada kojima je izložena i da može održati ovo tkivo i građu koju čuva od raspada. Plašim se da ću, umjesto da joj pomognem dok se hvata u koštac i dok se bori s bolešću, pomoći njezinu protivniku umjesto njoj te da ću joj tako navaliti nov teret.

Mislim dakle da ne samo u medicini nego i u daleko sigurnijim umijećima sreća ima velikoga udjela. Zašto ne bi i

⁷ Aluzija na umorstvo Vojvode de Guisea, kojega je, prilikom opsade grada Orléansa, 18. veljače 1563, ubio hugenot Poltrot de Méré.

pjesničke zanose, koji obuzimlju njihova tvorca i čine ga da bude izvan sebe, zašto i te uzlete ne bismo pripisali njegovoj sreći? Kad on i sâm priznaje da nadmašuju njegove snage i mogućnosti, kad i sâm tvrdi da dolaze odnekuda izvan njega i da on njima ne može vladati; jednako kao što ni govornici nemaju moći nad onim čudesnim zanosom i pokretima, koji čine da idu preko onoga što su zamislili. Nije ništa drugačije ni sa slikarstvom, jer se i tu događa da ponekad jedan potez kičicom izmakne ruci slikarovoj, toliko nadmašujući njegovu zamisao i njegovo umijeće da mu se i sâm počne čuditi i diviti. No, sreća još očitije pokazuje koliki je njezin udio u svim tim djelima kad vidimo svu njihovu dražest i ljepotu koje se rađaju ne samo bez namjere nego i bez znanja njihova tvorca. Pametni čitatelj u spisima drugog čovjeka često otkriva savršenosti koje se razlikuju od onoga što je pisac mislio i opazio i tako im pridaje bogatiji i osebniji smisao.

A što tek reći o vojničkim poduhvatima za koje svatko zna da dobrim dijelom ovise o sreći! Čak i u našim raspravama i odlučivanjima mora da ima umiješanog slučaja i sreće; jer sve ono što naše znanje može nije baš mnogo; kolikogod je ono oštrije i življe, toliko u sebi nalazi više slabosti i stoga se sve manje u se uzda. Dijelim Sulino mišljenje.⁸ I, kad izbližega razmatram najslavnije ratne pohode, kako mi se čini, vidim da se oni koji ih vode utječu razmišljanju i dobru savjetu samo iz običaja, a da najvažniji dio poduhvata prepuštaju sreći i, uzdajući se u njezinu pomoć, u svojim odlukama prelaze preko svih granica dobra razuma. Među njihovim djelima zna biti toliko nenadanih radosti i toliko čudnovata bijesa koji ih najčešće navode da se odluče na korak koji je naizgled najmanje opravdan i koji uveličavaju iznad svake razboritosti njihovu hrabrost. Zbog toga su u staro doba mnogi veliki

⁸ Ova je rečenica dodatak u izdanju iz 1582. Tu misao iznosi Plutarh, *Kako se može sama sebe hvaliti*, IX. Montaigne piše *Sylla*, kako je ranije bilo uobičajeno. Lucius Cornelius Sulla († 78. pr. Kr.) bio je rimski vojskovođa i političar.

vojskovođe, kako bi opravdali takve nepromišljene korake, govorili svojim ljudima da su ih učinili iz nekog nadahnuća ili nakon nekog znamenja ili proročanstva.

Eto zašto je po mojem mišljenju najbolje u toj neizvjesnosti i zbunjenosti kad ne vidimo i ne znamo izabrati ono što je najbolje, zbog teškoća koje različite zgode i okolnosti sa sobom donose, najsigurnije, kad nas drugi razlozi na to ne navode, odlučiti se za ono što u sebi ima najviše čestitosti i pravde; a kad ne znamo kojim bi kraćim putem uspjeli, cijelim da uvijek valja izabrati pravi put⁹; tako i u ona dva primjera koja sam maločas iznio nedvojbeno vidimo da je onaj kojemu je nanesena uvreda ljepše i plemenitije postupio kad je krivcu oprostio, nego da je drugačije postupio. A ako mu je u prvom slučaju sve pošlo krivo, ipak ne valja kuditi njegovu dobru namjeru, a, osim svega, ne možemo znati bi li, da je donio protivnu odluku, bio izbjegao smrti koju mu je sudbina predodredila i, isto tako, izgubio slavu jednog tako dobrog čina.

Lako je iz povijesti doznati o mnogim ljudima koji su bili u takovu strahu i koji su najčešće htjeli preduhitriti urotnike koji su im radili o glavi tako što su im se svetili i stavljali ih na muke. No, malo ih vidim kojima je taj lijek pomogao, a o tome nam najbolje svjedoče toliki rimski carevi.¹⁰ Onaj koji se nađe u takvoj pogibelji, ne smije se mnogo uzdati ni u svoju snagu ni u svoju budnost. Jer, koliko je teško zaštititi se od neprijatelja koji se krije pod licem najprisnijeg našeg prijatelja? I spoznati naume i skrivene misli onih koji su uz nas? Uzalud će taj uzimati strance za tjelohranitelje i živjeti opkoljen ljudima pod oružjem: svatko tko ne drži odveć do svoga života, uvijek će biti gospodarom života drugog čovjeka.¹¹

⁹ *Kad ne znamo koji je put najkraći, valja uvijek ići pravo...*, dodaje se u izdanju iz 1582.

¹⁰ Isto kaže i Machiavelli u svom *Titu Liviju*, I, 10.

¹¹ Machiavelli, *Il Principe*, XIX. Istu je misao Montaigne mogao naći i kod svog suvremenika Jeana Bodina (1530-1596), poznatog francu-

Osim toga, ona vječita sumnja, koja vladara potiče da nikome ne vjeruje, mora ga na čudnovat način podgrizati.

Pa ipak, kad su Diona¹² upozorili da Callipus traži načina da ga ubije, nikad nije htio tu namjeru ispitivati, govoreći da radije voli umrijeti nego neprestano živjeti čuvajući se ne samo od neprijatelja već i od svojih prijatelja. To je ono što je Aleksandar pokazao djelom i još odlučnije kad ga je Parmenion pismom upozorio da je Filip, njegov najdraži liječnik, potkupljen Darijevim novcem da ga otruje: dok je pružao to pismo Filipu, ispio je napitak koji mu je ovaj pripremio¹³. Nije li to značilo da je donio odluku da, ako ga njegovi prijatelji žele ubiti, on im pruža mogućnost da to i učine? Taj je veliki vladar bio najveći primjer čovjeka koji donosi opasne odluke, ali ne znam ima li u njegovu životu crte koja bi pokazivala više čvrstoće značaja nego što je ova, koja je odista najljepša u svakom pogledu.

Oni koji vladarima neprestano nameću tako sitničav zazor pod izlikom da se zauzimlju za njihovu sigurnost, zapravo im nameću propast i sramotu. Ništa se plemenitoga ne postiže bez opasnosti i bez stavljanja na kocku. Znam jednoga¹⁴ koji je po svom značaju bio izrazito ratoboran i poduzetan i kojemu neprestano kvare dane takvim uvjerenjima: neka se ograniči na svoje prijatelje, neka ne pristane ni na kakvo mirenje sa starim neprijateljima, neka se uvijek drži postrani i neka se nikad ne uzda u jače snage od svojih pa ma što mu obećavali i ma kakvu korist u tome vidio. A znam i jednog

skog pravnika, filozofa i ekonomista, koji je iznosi u svom djelu *La République* iz 1576, IV, 7.

¹² Prema Plutarhu, *Izreke kraljeva i vojskovođa* u prijevodu Jacquesa Amyota (*Dicts notables des anciens Roys*), XXV.

¹³ Tu glasovitu anegdotu donose Arijan iz Nikomedije (Φλάβιος Ἀρριανός) u Wittardovu prijevodu (II, 58), Kvint Kurcije (III, 6) i Plutarh u *Životu Aleksandrovu*.

¹⁴ Bio bi to Henrik Navarski (Henrik IV), ako je vjerovati rukopisnoj bilješci što ju je Montaigne dopisao na jednom primjerku *Eseja* koji se čuva u Bordeauxu.

drugoga¹⁵, koji je neočekivano poboljšao svoje stanje upravo zato što je prihvatio posve oprečne savjete. Smionost, čiju slavu tako požudno žele, pokazuje se, onda kad treba, isto tako lijepo u prsluku kao i pod oklopom, u vlastitoj sobi kao i na bojnopolju, kad su nam ruke spuštene kao i kad su prijeteći podignute. Mirno i sumnjičavo promišljanje smrtni je neprijatelj velikih djela. Scipion je¹⁶, kako bi provjerio Sifaksovu pouzdanost, ostavio vojsku i napustio Španjolsku, koja je još bila nestalna nakon njegova osvajanja, te s dva obična broda prešao u Afriku i u neprijateljskoj se zemlji predao u ruke vlasti barbarskoga kralja, nepoznate vjere, bez ikakva jamstva, bez talaca, oslanjajući se samo na veličinu vlastite hrabrosti, svoje sretne zvijezde i svega onoga što mu je obećavala njegova nada: *“habita fides ipsam plerumque fidem obligat”*¹⁷.

U životu u kojem se teži glasu i slavi, naprotiv, valja čvrsto obuzdati sumnje; strah i nepovjerenje izazivaju i primiču napade. Najnepovjerljiviji među našim kraljevima¹⁸ uspostavio je tako svoju vladavinu time što je dragovoljno i život i slobodu predao u ruke svojim neprijateljima, pokazujući time da u njih ima puno povjerenje kako bi i oni vjerovali njemu. Svojim legijama, koje su bile ustale protiv njega, Cezar je suprotstavljao samo dostojanstvo svojeg lica i ponositost svojih riječi; toliko se pouzdavao u sebe i u svoju sreću da se nimalo nije plašio prepustiti se i predati urotničkoj i pobunjenoj vojsci.

Stetit aggere fuli

*Cespitis, intrepidus vultu, meruitque timeri
Nil metuens.*¹⁹

¹⁵ Prema istom izvoru bio bi to Duc Henri de Guise.

¹⁶ Prema Titu Liviju, XXVIII, 17.

¹⁷ “Iskazano povjerenje često izaziva dobru vjeru.” Tit Livije, XXII, 22.

¹⁸ Ludovik XI, koji je u dva navrata išao u Conflans pregovarati, a na sastanku u Péronneu (1467) predao se u ruke svom neprijatelju Karlu Smjelom. O tome piše starofrancuski kroničar Philippe de Commines (1447-1511).

¹⁹ “Stane na travnati humak, uspravan, neustrašiva pogleda i, ne bojeći se ničega, zavrijedi da ga se boje.” Lukan, *Farsalija*, V, 316.

No, doista je istina da se ovako čvrsta sigurnost može tako cjelovita i stvarna naći samo kod onih kojima pomisao na smrt i sve najgore što se može nakon svega dogoditi ne izaziva strah; jer prikazati je drhturavom, još uvijek neizvjesnom i sumnjivom, za službu važne pomirbe baš ništa ne vrijedi. To je izvrsno sredstvo da se pridobije srce i volja onog drugoga, da mu se podlažeš i u njega vjeruješ, ali samo ako je to učinjeno slobodno bez ikakve prisile i pod uvjetom da u to unosimo čisto i nedvosmisleno povjerenje i da nam na obrazu nema ni oblačka sumnje. Dok sam još bio dječakom, vidio sam jednog plemića koji je zapovijedao velikim gradom kako je bio uzbuđen i u strahu od narodnog bijesa.²⁰ Kako bi smirio taj početak pobune, odlučio se izići iz dobro osigurano mjesto u kojem se nalazio, ali u zao čas, jer su ga odmah kukavno ubili. No, ne čini mi se da je njegova pogreška bila toliko u tome što je izišao, kao što uvijek predbacuju njegovoj uspomeni, koliko u tome što je izabrao put pomirljivosti i mlakosti i što je htio nekako uspavati taj bijes i pritom se više povodio nego što je vodio i više molio nego nametao. Zato cijenim da bi uz odlučnost, odmjerenu strogoću i zapovijedanje prilično vojniku, koje bi odgovaralo njegovu položaju i časnosti njegove službe, bio bolje prošao, ako nikako drugačije, a ono uz više časti i pristalosti. Ništa se ne može manje očekivati od takve stoglave nemani nego ljudskost i blagost. Mnogo bi prije ustuknula pred strahopoštovanjem iz golog straha. Isto bih mu tako predbacio što je donio odluku, po mojem mišljenju više smionu nego lakomislenu, da se onako goloruk i u samoj košulji baci u uzmahnilo more bezumnih ljudi. Morao je ići do kraja i ne napuštati takvo držanje umjesto što mu se, kad je izbliza upoznao svu opasnost, dogodilo krvarenje iz nosa i što je promijenio onaj prijašnji popustljiv i

²⁰ Komentatori drže da je tu riječ o de Moneinsu, kraljevom namjesniku Guyenne, kojega su ubili u Bordeauxu prilikom "solarinske bune" 21. kolovoza 1548. Montaigneu je tada bilo petnaest godina.

snishodljiv stav u preplašeno držanje, dok su mu se glas i oči ispunili začuđenošću i kajanjem. Ponašajući se kao plašljivi zec i tražeći samo načina kako da se izvuče, on je rulju samo raspalio i navukao na sebe.

Nekad se običavalo vršiti opću smotru različitih četa pod oružjem (a to je više prilika za potajne osvete nego mjesto gdje se tu vojsku može uvježbavati) i tada se više manje znalo i govorilo da nije baš sigurno da će se tu pojaviti upravo oni kojima je bila glavna zadaća da tu smotru izvedu. Iznosila su se različita mišljenja i savjeti kao o teškoj stvari koja ima veliku važnost i znatne posljedice. Moje je mišljenje bilo da se mora iznad svega izbjeći bilo kakvo spominjanje te sumnje i da se mora uzdignuta čela i otvorena pogleda stupati među redovima i, umjesto da se štedi na puščanom prahu (što je bila glavna briga većine), da se časnicima naprotiv naredi da potaknu vojnike da pucaju veselo i junački u počast prisutnih i da ne štete baruta. To je bilo tim sumnjivim četama kao neka zahvala koja je odmah urodila korisnim uzajamnim povjerenjem.²¹

Put na koji bi se u takvim prilikama znao odlučiti Julije Cezar držim za najbolji koji je moguće slijediti. U prvom redu on je nastojao blagošću i obzirom postići da ga zavole i sami njegovi neprijatelji, a u zavjerama koje bi otkrio zadovoljavao se time da jednostavno kaže kako je na njih već upozoren; nakon toga bi donio pravu muževnu odluku da čeka bez straha i zabrinutosti što bi mu se moglo dogoditi, prepustajući se zaštiti bogova i sreće; jer, to je zacijelo bilo njegovo držanje i u času kad je ubijen.²²

²¹ Čitav se ovaj odlomak odnosi na smotru koja je održana u Bordeauxu 1585, dok je Montaigne bio gradonačelnikom. Svi su se bojali pobune ljudi što ih je vodio pripadnik "lige" Vaillac, kojemu je maršal de Matignon upravo bio oduzeo zapovjedništvo nad tvrđavom Château-Trompette na obali rijeke Garonne. Montaigne se tada istakao, ostavši vjeran svom kralju, i razoružao Vaillaca. O tome je obavijestio Matignona koji je bio otišao iz grada i tako ostavio na Montaigneovim plećima težak zadatak.

²² Prema Svetoniju, *De vita Caesarum*, LXXV.

Kad je jedan stranac²³ rekao i posvuda razglasio da bi on mogao Dionizija, tiranina u Sirakuzi, poučiti načinu kako da posve sigurno osjeti i otkrije sve urote što ih njegovi podanici protiv njega snuju, ali samo ako mu za to dade dobar novac, Dionizije je to čuo i pozvao čovjeka sebi kako bi od njega naučio to umijeće toliko važno po očuvanje vlastita života. Stranac mu rekne da u tome nema nekog posebnog umijeća i da će biti dovoljno da mu dadne jedan talenat i da se potom posvuda počne hvaliti kako je otkrio veliku tajnu. Dioniziju se strančeva domišljatost svidje i naredi da mu se izbroji šest stotina škuda. Nije vjerojatno da bi tako velik iznos isplatio nepoznatu čovjeku osim kao nagradu za veoma koristan podatak, ali ta je vijest dobro poslužila da njegovi neprijatelji budu u stalnom strahu. Ipak, moćnici pametno postupaju kad obznanjuju vijesti što su ih primili o raznim prijetnjama njihovom životu i tako šire uvjerenje da nije moguće ništa poduzeti, a da to njima ne dođe do ušiju. Knez atenski počinio je više gluposti dok je uvodio svoju netom uspostavljenu tiraniju nad Firencom. Najpoznatija od njih bila je ova: kad je dočuo prve vijesti o spletkama što su se protiv njega kovale među žiteljima toga grada pod njihovim kolovođom Matteo di Morosom, Knez ovoga dade pogubiti kako bi opovrgnuo te vijesti i kako bi se znalo da nitko u gradu ne smije rogoboriti na njegovo pravedno vladanje.²⁴

Sjećam se da sam nekoć čitao²⁵ povijest o nekom Rimljaninu, uglednu čovjeku, koji je, bježeći pred tiranijom trijumvirata, stotine puta zahvaljujući svojim lukavštinama izmakao rukama onih koji su ga progonili. Zgodilo se tako jednog da-

²³ I ova je anegdota uzeta iz Plutarha, *Izreke kraljeva i vojskovođa*, XXII.

²⁴ Giovanni Villani (1280-1348), *Historie universali di suoi tempi*, II. dio, I, 12. Montaigne je posjedovao izdanje iz Mletaka, objavljeno 1559 (str. 127).

²⁵ Kod Arijana (Ἀρριανός) u njegovoj *Rimskoj povijesti* (Ῥωμαϊκὴ ἱστορία). Godine 1544. to je djelo na francuski preveo Seyssel (IV, 485-486).

XXIV. poglavlje – O RAZLIČITIM ISHODIMA ISTE ODLUKE

na da je skupina konjanika, koji su ga morali uhititi, prošla tik uz jedan guštik u kojem se bio sakrio i gotovo da su ga otkrili. No, on je u tom trenutku počeo razmišljati o mukama i teškoćama koje već tako dugo podnosi i, da bi se najzad oslobodio svih tih neprestanih potraga i zaključujući da se malo može nadati od takova života, te da mu je bolje učiniti taj presudni korak nego stalno živjeti u takvoj strepnji, sâm dozove svoje progonitelje, otkrije im svoje skrovište, dragovoljno se predajući njihovoj okrutnosti da sebi i njima prikrati daljnje muke. Dozivati neprijateljsku ruku na sebe predstavlja malo neobičan i hrabar čin, pa ipak cijenim da ga je bolje poduzeti nego živjeti u neprestanoj groznici pred onim za što nema lijeka. No, budući da su sve mjere opreza koje možemo uložiti pune nemira i neizvjesnosti, bolje je hrabro se pripremiti na ono što bi se moglo dogoditi i naći barem neku utjehu u tome da nismo posve sigurni da će se doista zbiti.

* * * * *

XXV. poglavlje

O ŠKOLNICIMA

U mojem me je djetinjstvu često smetalo kad sam u talijanskim komedijama neprestano gledao kako školnik¹ igra ulogu smiješna čovjeka, dok istoznačno magister više kod nas nema časnog značenja. Budući da sam im bio predan na nauk i čuvanje, što mi je drugo preostajalo nego da zavidim njihovoj časti i ugledu? Nastojao sam ih opravdati prirodnim razdvajanjem vulgarnog svijeta i rijetkih личности koje krase odlično rasuđivanje i veliko znanje; to mi je bilo tim lakše što su njihovi putovi uzjamno upravo protivni. No, u tome sam bio kao izgubljen i slabo sam se snalazio², jer su

¹ Ovo poglavlje u izvorniku nosi naslov *Du pedantisme*, a često se spominje i imenica *pedant*. O riječi se dugo raspravljalo i postanje joj nije do danas strogo utvrđeno. Sigurno je da se prvi put pojavljuje upravo u Montaigneovo vrijeme (1558) i da je preuzeta iz talijanskoga. Konotativno, tj. pejorativno značenje već je ustaljeno u vrijeme *Esejâ* i označava "pedanta", "onoga koji se (poput školnika) razbacuje svojim znanjem". Bilo kako bilo, temeljno značenje u francuskome XVI. stoljeća je "*maître d'école*", a konotativno značenje ne mora biti obvezno. Zato smo mislili da je franc. *pédant* najuputnije prevesti sa *školnik*.

² U izvorniku: *Mais en cecy perdois je mon latin*.

upravo najviđeniji ljudi bili oni koji su ih najviše prezirali. Najbolji nam je svjedok naš dobri du Bellay³

*Mais je hay par sur tout un sçavoir pedantesque*⁴.

A tako je bilo i u staro doba, jer Plutarh⁵ kaže da su Grk i školnik kod Rimljana prezrivo riječi.

Kasnije, s godinama, vidio sam da u tome leži živa istina i da “*magis magnos clericos non sunt magis magnos sapientes*”⁶. No, otkuda to da duh bogat znanjem tolikih stvari zbog toga ne postaje i življi i nadobudniji, a grubo i neotesano čeljade može u sebi zadržati, a da se pritom ne popravi, riječi i prosudbe najodličnijih duhova koje je svijet iznjedrio? Još i danas se u tome ne snalazim.

Kad u se prima toliko tuđih glava, i tako jakih i tako velikih, valjalo bi (govorila mi je, pričajući o nekima, prva od naših kraljevni⁷) da se njegova zgnječi, stisne i smanji kako bi učinila mjesta drugima.

Najradije bih rekao ovo: kao što se biljke guše kad je u njima odveć soka, a isto tako i svjetiljke kad imaju previše ulja, isto je tako i djelovanje duha s prevelike učenosti i zapamćene građe zatečeno i pomućeno velikom različitošću primljenih stvari, pa više ne nalazi načina kako da to sve razmrsi, a taj ga teret iskrivljuje i zamara. No, događa se drugačije, jer se

³ Joachim du Bellay (1522-1560), francuski pjesnik.

⁴ Iz zbirke *Regrets*, sonet LXVIII. “No ono što iznad svega mrzim je školnička (= pedantna) učenost.”

⁵ U *Životu Ciceronovu*, II.

⁶ “Najveći školnici nisu i najmudriji ljudi”, uzrečica što je Rabelais stavlja u usta fra Ivanu des Entommeursu u XXXIX. poglavlju *Gargantue*, a koju je Régnier u svojoj *III. satiri* preveo sa “Pardieu les plus grands clerics ne sont pas les plus fins”.

⁷ To bi mogla biti samo jedna od kćeri ili sestara kraljevih. Većina se komentatora slaže da je riječ o Katarini Burbonskoj, sestri Henrika Navarskoga, koja se udala tek 1600. Neki drže da Montaigne spominje Margeritu iz kuće Valois, kćer Katarine Medici, koja je tada bila kraljica navarska; u tom bi slučaju Montaigne spominjao riječi koje bi mu bila rekla prije svog vjenčanja, koje je održano 1572.

naš duh neprestano širi što se više ispunja; iz starih se primjera vidi upravo obrnuto: muževi koji su bili vješti u upravljanju javnim poslovima, veliki vojskovođe i glasoviti savjetnici u državnim pitanjima bili su istodobno i veoma učeni.

A filozofi, držeći se daleko od svih javnih poslova, isto su tako bili često izvrgnuti poruzi komičarskih sloboda njihova vremena, zato što su ih njihova uvjerenja i njihovo ponašanje činili smiješnima.⁸ Nećete valjda od njih tražiti da presude u nekom sudskom sporu ili u nečemu što je ovaj ili onaj počinio? Baš su vam oni spremni time se zaokupljati! Oni još uvijek traže postoji li život, što je to kretanje, je li čovjek nešto drugo od vola, što znači djelovati, a što trpjeti, kakve su to životinje zakoni i pravda. Govore li oni o *sucu* ili *sucu* govore? Dakle, to je jedna sloboda koja ne zna ni za poštovanje ni za građansku pristojnost. Slušaju li oni svog vladara ili svojeg Kralja? Za njih je to čobanin, lijen kao čobanin, zaokupljen mužnjom i striženjem svojih ovaca, samo što on to čini na bezobzirniji način nego pastiri. Ako vi cijenite boljim nekoga koji posjeduje dvije tisuće rali zemlje, oni će se njime sprdati, jer su navikli da čitav svijet uzimaju kao da im je ćaćin. Ako se vi možete podičiti svojim plemstvom zato što ste već sedam koljena bogati, oni će na vas gledati puni prezira kao na ljude koji ne odgovaraju općoj slici prirode i ne vode računa o tome da je svatko od nas imao neke pretke: bogate, siromašne, kraljeve, sluge, Grke i barbare. Pa čak da ste u pedesetom koljenu potekli od Herkula, oni će reći da ste hvalisav što se time uznosite, a to je samo posljedak slijepe sreće. I tako će vas prosti puk prezreti kao onoga koji ne zna osnovne i glavne stvari, kao uobraženjaka i bezobraznika. No ta je platonska slika⁹ daleko od onoga što našim ljudima treba reći. Oni su im zavidjeli tobože da se postavljaju iznad obična

⁸ Aluzija na Aristofanove *Oblake* i na njegovo izrugivanje Sokratu.

⁹ Potječe iz Platonova *Teeteta* (75 A), koji je Montaigne poznavao u Ficinovu latinskom prijevodu.

svijeta, da preziru javne službe, da su pošli posebnim i nepri-
spodobivim putom, da su svoj život podredili uznositom go-
vorenju izvan svakog dobrog običaja. Prezire ih se govoreći
kao da su ispod svega što rade obični ljudi, da su nesposobni
za svaku javnu službu i da vode proste i nevaljao život i slije-
de takve običaje.

*Odi homines ignava opera, philosopha sententia.*¹⁰

A ja kažem da su ti filozofi, kao što su bili veliki po znanju,
bili još veći u svakom djelovanju. Upravo onako kako se ka-
že o Geometriku iz Sirakuze¹¹. Kad su ga odvratili od razmi-
šljanja da bi ostvario nešto što bi poslužilo za obranu zemlje,
on je odmah izgradio strahovite strojeve, koji su učinkom na-
dmašili svaku ljudsku misao i očekivanja, ali se pri tom sâm
ipak odrekao tog svojega rukotvora, uvjeren da je njime na-
štetio dostojanstvu svoje misli prema kojoj su sve te stvari bi-
le djetinjasto naukovanje i obične igračke¹²; a kad su te izume
iskušali na djelu, vidjelo se kako toliko visoko lete da se činilo
da su im srce i duša čudesno narasli i obogatili se kroz takvo
umno poznavanje stvari. No, kad su vidjeli da su se političke
vlasti domogli nesposobni ljudi, neki su uzmaknuli; a onaj
koji je upitao Kratesa do kada bi valjalo filozofirati dobi ova-
kav odgovor: “Sve dok nam glupi goniči magaradi ne prestanu
biti na čelu vojskama”¹³. Heraklit se odrekao kraljevske vlasti i
prepustio ju svome bratu, a kad su mu Efežani prigovarali ka-
ko trati svoje vrijeme i igra se s djecom pred hramom, odgo-
vorio im je: “Zar nije bolje ovako nego upravljati državom u
vašem društvu?”¹⁴ Drugi, pak, kojima je misao bila iznad svi-
jeta i vlasti, čak su sudačke toge i kraljevska prijestolja drža-

¹⁰ “Mrzim ljude koji su nevaljali na djelu, a filozofi na riječima.” Marko
Pakuvije, kako ga navodi Aulo Gelije, XIII, 8.

¹¹ Tj. o Arhimedu, prema Plutarhu, *Život Marcelov*, VII.

¹² Mišljenje je Arhimedovo, koje donosi Plutarh, *n. n. mj.*

¹³ Iz Diogena Laercija, *Život Kratesov*, IX, 6.

¹⁴ *Ibid.*

li za nešto što je nisko i prezira vrijedno. Tako je Empedoklo odbio kraljevsku vlast što su mu je u Agrigentu nudili.¹⁵ Kad se Thales¹⁶ znao ponekad žaliti na brige oko posla i hlepljenje za bogaćenjem, prigovorili su mu da se ponaša poput lisice koja bi htjela, ali ne može. Obuzela ga je želja da im, onako za razbibrigu, pokaže što može i, nakon što je za taj potez ponizio svoj um stavivši ga u službu dobitka i koristi, otvori trgovinu. Posao mu je za godinu dana donio toliko bogatstva da nešto slično nisu mogli postići ni najiskusniji u tom zanatu.¹⁷

Ono što Aristotel govori¹⁸ o nekima koji su za njega i Anaksagoru i za sve njima slične tvrdili da jesu učeni, ali da nisu pametni zato što se nedovoljno brinu za korisnije stvari, osim što nikako ne mogu probaviti tu razliku između riječi, mislim da to ne može služiti za ispriku mojim pedantima. Jer, kad vidimo ono jada i oskudice kojom se zadovoljavaju, imat ćemo pravo kad kažemo jedno i drugo: da oni nisu ni učeni ni pametni.

Puštam sada postrani taj prvi razlog i mislim da je bolje reći kako to zlo dolazi odatle što su se krivo uhvatili znanja; i da uz način kako smo mi obrazovani nije nikakvo čudo što ni učenici ni učitelji ne postaju pametniji iako postaju učeniji. Doista, briga i troškovi naših roditelja¹⁹ idu samo za tim da nam napune glavu znanjem, a o prosuđivanju i vrlini malo se brinu. Kad netko prolazi pored nas, podviknite našim ljudima: “O, učena li čovjeka!”, a za drugoga “O, dobra li čovjeka!”²⁰ i svi će upraviti i pogled i poštovanje prema onom

¹⁵ Iz Diogena Laercija, *Život Empedoklov*, VIII, 63.

¹⁶ Tal ili Talet (Θαλῆς ili Θάλῆς) iz Mileta, grčki filozof, jedan od legendarne sedmorice mudraca.

¹⁷ Iz Diogena Laercija, *Život Talov*, I, 26; usp. i Ciceron, *De divinatione*, I, 49.

¹⁸ U *Nikomahovoj etici*, VI, 5.

¹⁹ Naravno, ovdje Montaigne me misli na svog oca, koji ga je doista drugačije odgajao, nego općenito na roditelje svojega doba.

²⁰ Prevedeno iz Seneke (*Epist.*, 89).

prvome. Trebao bi nam jedan treći izvikivač: “O, teških li glava!” Mi rado pitamo: “Zna li grčki ili latinski? Piše li u prozi ili u stihovima?” Ali, je li postao bolji i razboritiji, što je najvažnije, to ostaje daleko otraga. Valjalo se pitati tko je bolje učen, a ne tko je više učen.²¹

Mi se mučimo samo da što više natrpamo u memoriju, a ostavljamo razbor i savjest praznima. Baš onako kao što ptice ponekad idu u potragu za zrnom i nose ga u kljunu a da ga i ne okuse, da bi njime nahranile svoje ptice, tako i naši školnici neprestano potkradaju znanje iz knjiga i samo ga drže na vrhu jezika kako bi ga mogli izbrbljati u vjetar.²²

Pravo je čudo kako se dobro glupost uklapa u moj primjer. Zar to ne znači činiti isto što ja činim u najvećem dijelu ovog spisa? I ja malo po malo po knjigama uzimam mudre riječi koje mi se svide, i to ne da bih ih čuvao, jer nemam za njih u glavi dovoljno mjesta, nego da ih prenesem ovdje, a tu, da pravo kažemo, nisu ništa više moje nego na njihovu prvom mjestu. Učeni smo samo sadašnjom učenošću, a ne prošlom, a još manje budućom.

No, što je još gore, njihovi učenici i njihova mladunčad njome se ne hrane; dapače, ona prelazi iz ruke u ruku samo zato da bi se razmetali, da bi njome zabavili druge, da bi s njome računali kao s novcem bez vrijednosti koji se uzima za računanje, a zatim se baca²³.

*Apud alios loqui didicerunt, non ipsi secum.*²⁴ –

*Non est loquendum, sed gubernandum.*²⁵

²¹ Senekinu misao “Uči, ne da znaš više, nego da znaš bolje” (*Epistulae*, 89) Montaigne će razraditi u poglavlju *O odgoju djece*.

²² Usporedba je Plutarhova, *Kako se može osjetiti vlastiti napredak u vrlini*.

²³ Zapravo da bi poslužili kao *žetoni*, jer ta riječ potječe iz franc. *jeter* “baciti”. Istu usporedbu nalazimo u Plutarhovu spisu navedenom u prethodnoj bilješci.

²⁴ “Naučili su se govoriti drugima, a ne sebi.” Ciceron, *Tusc. disp.*, V, 36.

²⁵ “Ne govoriti nego upravljati.” Seneka, *Epist.* 108.

Kako bi pokazala da nema ništa divljega u onome što ona vodi, Priroda čini da se u najmanje uljuđenim narodima često rađaju proizvodi duha koji se mogu mjeriti s najvećim umjetničkim dostignućima. Kako li tek dobro pristaje mojoj misli gaskonjska poslovice pjevana uz kalemiju²⁶, koja kaže: “*Bouha prou bouha, mas a remuda lous dits qu’em*”, puhati je lako, ali valja znati pomicati prste.

Znamo reći: “Ciceron kaže tako i tako; tako je običavao Platon; to su doslovno Aristotelove riječi.” U redu, ali gdje smo mi? Što smo mi prosudili? Što mi činimo? Toliko bi znala i papiga. To me podsjeća na onog bogatog Rimljanina²⁷ koji se uz velike troškove trsio da nađe ljude potkovane u svim granama znanosti; on ih je neprestano držao uza se, kako bi u društvu njegovih prijatelja, ako bi se ukazala prilika da se govori o ovome ili onome, stajali uza nj, uvijek spremni dati mu jedan neki govor, drugi neki Homerov stih, svaki prema svom znanju. I bio je uvjeren da je to znanje njegovo zato što je bilo u glavama njegove čeljadi. Nimalo drugačije ne ponašaju se ni oni kojima sve znanje stoluje u njihovim bogatim knjižnicama.

Poznam jednoga koji, kad ga upitam što zna, odmah posuže za knjigom da mi je pokaže, a ne bi se usudio reći mi da mu je stražnjica svrabljiva, a da odmah ne pođe tražiti u leksikonu što je to svrabljiv, a što stražnjica.

Uzimamo na čuvanje mišljenja i znanje drugih – i to je sve. No, to znanje valja usvojiti, učiniti ga svojim. Tako nalikujemo na onoga kojemu je trebalo vatre, pa je pođe tražiti kod susjeda; a kad je tu našao velik i lijep oganj, stane se uza nj grijati, zaboravljajući odnijeti ga u svoju kuću.²⁸ Što nam

²⁶ *Chalemie* je pastirska frula; istog postanja kao današnje francusko *chalumeau*.

²⁷ Bio je to neki Calvisius Sabinus što ga spominje Seneka u *Epistulae*, 27, a kojega je Erazmo Roterdamski ismijao u svojoj *Pohvali ludosti*.

²⁸ Usporedba je uzeta od Plutarha, *O slušanju*, XIX.

vrijedi da nam je trbuh pun hrane, ako je ne možemo probaviti? Ako se ona u nama ne pretvara u snagu? Ako nas ne jača i ne čini snažnijima? Zar mislimo da je Lukul, kojega su knjige učinile velikim vojskovođom iako nije imao nikakva iskustva, s tim knjigama bio postupao na naš način?²⁹

Mi se toliko prepuštamo da nas drugi nose da nam zbog toga snaga zakržlja. Želim li se osloboditi straha od smrti? Poučit će me Seneka. Tražim li utjehu za sebe ili za drugoga? Naći ću je kod Cicerona. Bio bih je potražio i u sebi da su me tako odgojili. Nikako ne volim takvo znanje koje je i uvjetno i isprošeno.

Ako i možemo biti učeni s pomoću učenosti drugih, mudri možemo biti samo svojom mudrošću.

*Μισῶ σοφιστήν, ὅστις οὐχ αὐτῷ σοφός*³⁰.

*“Ex quo Ennius: Nequicquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret”*³¹.

“si cupidus, si

*Vanus et Euganea quantumvis vilior agna”*³².

*“Non enim paranda nobis solum, sed fruenda sapientia est”*³³.

²⁹ Po Ciceronovim riječima (*Academica*, II, 1), Lukul nije imao nikakva ratničkog iskustva kad je iz Rima krenuo na Mitridata. Tek je nakon čitanja povijesnih djela i slušanjaiskusnih ratnika stekao vojnička znanja i postao dobar vojskovođa. Njegov je slučaj zacijelo Montaigneu ostao u sjećanju, jer ga je Jacques Amyot istaknuo u predgovoru svojem prijevodu Plutarhových *Života*.

³⁰ Prijevod je sâm Montaigne dodao u izdanju iz 1580: “Mrzim mudraca koji nije mudar prema sebi samome”. Stih je Euripidov, a navodi ga Ciceron u *Ad familiares*, XIII, 15.

³¹ “Zato Enije i kaže: Ništavna je mudrost mudračeva ako ona i njemu samome ne koristi.” Ciceron, *De officiis*, III, 15.

³² “Ako je gramzljiv, ako je tašt i kudikamo divljiji od euganske ovčice.” Juvenal, VIII, 14.

³³ “Nije dovoljno steći mudrost, valja se njome i koristiti.” Ciceron, *De finibus*, I, 1, a mjesto navodi i Justus Lipsius, *Politika*, I, x.

Dionizije³⁴ se rugao gramatičarima koji su razbijali glavu Uliksovim nevoljama, a za svoje se nisu brinuli; glazbenicima koji su ugađali svoje frule, ali nisu svoj način življenja; govornicima koji su se trudili da opišu pravdu, ali ne da je provode.³⁵

Ako naš duh nakon toga ne pođe boljim tijekom, a ni naše rasuđivanje ne bude zdravije, onda bih za svog učenika više volio da je vrijeme potrošio u igranju loptom, jer bi mu tada barem tijelo bilo čilije. Pogledajte ga samo kad se iz te škole vrati nakon petnaest ili šesnaest utrošenih godina: nema tada ničeg što bi ga manje moglo preporučiti za neki posao. Sve što ćete kod njega lako opaziti jest da ga je latinski i grčki učinio uznositijim i umišljenijim nego što je bio kad je otišao iz kuće. Trebao je donijeti pun duh, ali on ga je donio napuhanoga i samo ga je naduo umjesto da ga ojača.

Ti naši školnici, kao što Platon kaže o njihovoj subraći sofistima,³⁶ od svih su ljudi jedini koji obećavaju da će biti najkorisniji ljudima, a oni su upravo oni koji između svih ljudi ne samo da ne popravljaju ono što im se daje u ruke, kao što bi učinio tesar ili zidar, nego ga kvare i traže plaću za to što su pokvarili.

Kad bi se poštovao propis što ga je Protagora donio za svoje učenike:³⁷ ili neka ga plate po dogovorenoj cijeni ili neka se u hramu zakunu koju cijenu daju za dobit što su je izvukli iz njegova učenja, pa neka prema tome njemu plate trud, svi bi se moji školnici grdno nasamarili, zato što su se podložili prisezi mojega iskustva.

Moj pučki perigordski³⁸ govor vrlo duhovito te nazovi-učenjake naziva “lettreferits”, kao da ste kazali “lettre-ferus”,

³⁴ Montaigneov lapsus umjesto *Diogen*.

³⁵ Iz Diogena Laercija, *Život Diogenov*, VI, 27.

³⁶ *Menon*, XXVIII.

³⁷ Platon, *Protagora*, XVI.

³⁸ Périgord je stara francuska neovisna oblast i grofovija, koju je tek Henrik IV. pripojio francuskoj kruni. Perigordsko narječje (*périgourdin*) je dijalekt jezika *doc* i vrlo je blisko limuzinskome.

to jest kao da su ih knjige odalamile batom po glavi, kako se to kod nas kaže. Doista, često se čini kao da su prikraćeni, pa čak i za zdrav razum. Jer, ratara i crevljara ćete lako vidjeti kako prostodušno i prirodno žive i govore samo o onome što znaju, dok se pedanti, zato što se hoće uzdići i očelčiti tim znanjem koje pliva negdje na površini njihova mozga, na svakom koraku zbunjuju i spotiču. Pobjegnu im tu i tamo dvije-tri lijepe riječi, ali netko drugi mora te riječi složiti. Oni dobro znaju Galiena³⁹, ali ne i bolesnika. Napunili su vam glavu zakonima, ali nisu uvidjeli srž parbe. Poznaju teoriju svega i svačega, samo vi morate naći onoga koji će to provesti u praksi.

Bio je kod mene jedan prijatelj koji je, onako da mu prođe vrijeme, složio jednu žargonsku mješavinu svakojakih riječi bez ikakve veze, satkanu od različitih dijelova, među kojima je ipak bilo riječi svojstvenih pedantnoj raspravi. Tako je zabavljao čitav dan jednog budalu koji je mislio da može uvijek odgovoriti upućenim prigovorima, a bio je taj smušenjaka na glasu kao pisac i krasila ga je lijepa odjeća.

*Vos, o patritius sanguis, quos vivere par est
Occipiti caeco, posticae occurrere sannae.*⁴⁰

Onaj koji izbliza pogleda taj soj ljudi, kojih ima na svim stranama, vidjet će kao i ja da oni ne razumiju ni druge ni sebe same, da im je pamćenje dosta bogato, ali sud šupalj, jer im ga je sama priroda posve nahero umijesila. Kao što sam i ja vidio Adrianusa Turnebusa⁴¹, koji se čitav svoj vijek ba-

³⁹ Tj. Galena (Claudius Galenus), grčkog liječnika (131-201), koji je u svojim djelima sažeo svu do tada poznatu medicinu staroga svijeta, a u Srednjem je vijeku bio najveći medicinski autoritet.

⁴⁰ “Vi plemeniti patriciji, koji nemate dar da vidite što vam se događa za leđima, pazite se da se oni kojima okrećete leđa ne smiju na vaš račun!” Perzije (Aulus Persius Flaccus, *Saturae*, I, 61), rimski satiričar i pristaša stoičke filozofije (I. st.).

⁴¹ Glasoviti učenjak Adrien Turnèbe (1512-1565), profesor grčkog govorničtva na Kraljevskom društvu (kasnije Collège de France), o ko-

vio knjigom, i u tome je bio po mom mišljenju najveći čovjek u posljednjih tisuću godina. On, međutim, ni po čemu nije bio pedant osim po načinu odijevanja i po nekim izvanjskim znakovima držanja, koji nisu bili po dvorjanskoj modi, ali to su sve ništavne stvari. Mrski su mi naši ljudi koji teže podnose slabo skrojenu odjeću nego iskrivljen duh i koji po načinu naklona, po držanju i crevljama sude kakav je čovjek. Jer u njega je bila najuljudenija duša na ovome svijetu. Često sam ga hotimice navodio na stvari daleke njegovu bavljenju, a on je sve jasno razabirao tako hitrim uočavanjem, tako zdravim sudom, da se činilo kao da se nikad nije bavio drugim stvarima osim ratom ili državnim poslovima. To su te toliko lijepe i snažne prirode,

queis arte benigna

*Et meliore luto finxit praecordia Titan*⁴²,

koje su postojane uza sav loš odgoj. No, nije dovoljno da nas naš odgoj ne kvvari, odgoj nas mora mijenjati na bolje.

Ima kod nas skupština koje kod primanja sudskih dužnika ove ispituju samo koliko znaju; neki tome dodaju ispitivanje smisla za to zvanje, stavljajući pred njih vođenje nekog spora. Čini mi se da ovi potonji bolje postupaju i, premda su obje stvari nužne i obje se moraju naći u jednog čovjeka, ipak mislim da je ono o znanju manje važno nego ono o zdravoj prosudbi. Ovo može bez onoga, ali ono prvo ne može bez ovog drugoga. Jer, kao što kaže ovaj grčki stih,

*Ὡς οὐδὲν ἢ μάθησις, ἢν μὴ νοῦς παρῆ*⁴³,

čemu se baviti znanošću, ako u tome nema razumijevanja? Dao Bog da za dobro našega pravog suđenja te družine budu

jem će Montaigne (II, xvii) reći: “On je znao više i znao je bolje ono što je znao nego ijedan čovjek njegova stoljeća, i to daleko više.”

⁴² “koju je posebnim darom Titan umijesio od najbolje gline.” Juvenal, XVI, 34.

⁴³ Stih Ivana iz Stobija, grčkog pisca i kompilatora iz V. st. (*Sermones* ili *Florilegium*, III), koji Montaigne sâm prevodi u idućem retku.

tako bogate razboritošću i savješću kao što obiluju znanjem! “*Non vitae sed scholae discimus.*”⁴⁴ A znanje ne valja samo privezati za dušu, valja učiniti da budu jedno, ne valja ju samo izvana obojiti, valja ju omastiti.⁴⁵ A ako je znanje ne promijeniti i ne popravi njezinu nesavršenost, doista je mnogo bolje pustiti ga gdje jest. Jer to je opasan mač, koji zna sputavati i raniti onoga koji ga u ruci drži, ako mu je ruka slabašna i ne zna kako se njime služiti, “*ut fuerit melius non didicisse*”⁴⁶.

Možda je u tome razlog što ni mi ni Teologija ne tražimo veliko znanje od žena i što je François, Vojvoda Bretanjski, sin Ivana Petoga, kad su mu govorili o ženidbi s Izabelom, kćeri Kralja škotskoga, i kad su mu napomenuli da je jednostavno odgojena i da nema nikakva knjiškog znanja, odgovorio da je on više voli takovu te da je žena dovoljno učena ako zna razlikovati mužu košulju od prsluka.⁴⁷

Zato i nije neko veliko čudo (kako bi neki htjeli) što naši pradjedovi nisu toliko držali do knjiškog znanja i što se i dandanas ono rijetko sreće na glavnim vijećanjima naših kraljeva; cilj je da se takvim znanjem obogatimo, a samo nam se taj cilj danas nudi kroz znanost o pravu i zakonima, kroz medicinu, kroz pedagogiju⁴⁸, pa čak i kroz teologiju i da sve te znanosti knjišku učenost ne drže na visokoj cijeni, vidjeli biste je – nema dvojbe – u onako jadnu stanju u kakvom je bila i prije. A ne bi bila ni velika šteta kad nas ne bi poučavala ispravno misliti i dobro postupati! “*Postquam docti prodi-erunt, boni desunt.*”⁴⁹

⁴⁴ “Uče nas za školu, a ne za život.” Seneka, *Epist.*, CV.

⁴⁵ Slike su preuzete iz Seneke, *Epist.*, 71 (*Animam non colorare sed inficere*).

⁴⁶ “Tako da je bolje bilo da ništa nije učio.” Ciceron, *Tusc. disp.*, II, 4.

⁴⁷ Montaigne je tu anegdotu najvjerojatnije preuzeo od Corrozeta i njegovih *Propos mémorables* (izd. iz 1557), a postala je glasovitom kad ju je Molière iskoristio u svojim *Femmes savantes*, II, 7.

⁴⁸ U izvorniku *pedantisme*.

⁴⁹ “Otkad su se učeni pojavili, više nema čestitih.” Seneka, *Epist.*, XCV. Slično i kod J.-J. Rousseaua, *Discours sur les lettres*.

Svako je drugo znanje štetno onome koji nema znanja o tome što je dobrota. No razlog što sam ga maločas tražio možda je i u tome što u našoj Francuskoj bavljenje znanostima nema druge svrhe osim dobitka i zato što se oni koje je priroda stvorila za druge plemenitije i manje unosne službe predaju lijepoj književnosti, ali samo nakratko (jer ih se od toga izuzima prije nego što su se u njoj mogli ogleđati i predaje drugom zvanju koje nema nikakve veze s knjigom⁵⁰), pa se tako redovito događa da za potpuno posvećivanje znanju preostaju samo ljudi slaba imovnog stanja koji u tome traže način da prežive.

A kako je u tih ljudi po prirodi i po domaćem odgoju i primjeru duh najslabijeg kova, oni krivo predstavljaju plod učenosti. Jer, ona ne može dati svjetla duhu u kojem svjetla nema, niti će učiniti da slijepac progleda; njezino nije dati duhu gledati nego njegov pogled usmjeriti, njegovo ponašanje učiniti takvim da mu noge budu snažne, a koraci ispravni. Zato je učenost dobra droga, ali nijedna droga nije toliko jaka da se sačuva bez mijenjanja i truljenja koje može izazvati sud u kojemu se čuva. Jedan ima dobro oko, ali ipak ne gleda kako valja i zato vidi što je dobro, ali to ne slijedi; i vidi znanje, ali se njime ne služi. Ono glavno što Platon savjetuje u svojoj *Republici*⁵¹ jest da se građanima mora dati služba koja odgovara njihovoj prirodi. Priroda može sve i postiže sve. Šepavi ljudi nisu pogodni za tjelesne poslove, kao što ni za stvari duha nisu pogodni šepavi duhovi, a oni koji su izopačeni i prosti nisu dostojni filozofije. Kad vidimo loše obučena čovjeka, kažemo da to nije ni čudo kad je to postolar. Isto tako, čini se da iz vlastitog iskustva često poznajemo slabo izliječena liječnika, loše odgojena bogoslova ili učenjaka koji je manje učen nego ljudi oko njega.

⁵⁰ Tj. vojničkom pozivu, koji je bio namijenjen isključivo plemstvu.

⁵¹ Poglavitito u III. i IV. knjizi.

Stari je Aristo Chius⁵² imao pravo kad je govorio da filozofi štete onima koji ih slušaju, jer većina ljudi nije dorasla da se okoristi njihovom poukom, a ta pouka kad ne postiže dobro, sigurno šteti: “*asotos ex Aristippi, acerbos ex Zenonis schola exire*”⁵³.

U onoj izvrsnoj ustanovi koju Ksenofont⁵⁴ pripisuje Perzijancima vidimo da su oni svoju djecu učili vrlinama onako kao što ih drugi narodi poučavaju lijepoj književnosti. Platon⁵⁵ kaže da je stariji sin, po slijedu nasljeđivanja krune, bio ovako odgajan: nakon rođenja predavali su ga, ne ženama, nego eunusima, koji su bili prvi u kraljevskoj milosti zbog svojih vrлина. Oni su se starali da mu tijelo postane lijepo i zdravo, a u sedmoj su ga godini učili jahanju i lovu. Kad bi navršio četrnaestu, davali bi ga u ruke četvorice: najmudrije-ga, najpravednijega, najtreznijega i najhrabrijeg muža u narodu. Prvi ga je poučavao u vjeri, drugi da bude pravičan, treći da bude gospodarom svojih strasti, a četvrti da se ničega ne boji.

Vrijedno je posebne cijene, a istodobno je i zaista čudesno po svom savršenstvu da se u tom Likurgovu⁵⁶ rasporedu, koji se je toliko brinuo o odgoju djece kao o svojoj prvoj zadaći, pa čak i u pravoj postojbini Muzá⁵⁷, tako malo spominje učenje; kao da su toj plemenitoj mladosti, koja je prezirala svaku drugu stegu osim vrline, morali dati, umjesto naših učitelja koji bi ih poučavali u znanju, samo učitelje za hrabrost, razboritost i pravdu, a to je bio primjer koji je slijedio i Platon

⁵² Ariston iz Hija, grčki filozof iz III. st. pr. Kr.; navodi ga Ciceron u *De natura deorum*, III, 31.

⁵³ “Nezajažljivi (*asotos*) su izlazili iz Aristipove, a svadljivi iz Zenonove škole.” Ciceron, *De natura deorum*, III, xxxi. Aristip je bio epikurovac, a Zenon stoik.

⁵⁴ U *Kirovom pohodu*, I i *passim*.

⁵⁵ U *I. Alkibijadu*, 121.

⁵⁶ Iz Plutarhova *Života Likurgova*, XI i iz *Spartanskih izreka*, 226.

⁵⁷ A Parnas je ipak u Focidi, a ne u Lakoniji.

u svojim zakonima. Njihova se pouka⁵⁸ sastojala u tome da su im postavljali pitanja o prosudbama muževa i o njihovim djelima, a kada bi osudili ili pohvalili tog čovjeka ili to djelo, morali su obrazložiti svoj sud; na taj su način istodobno izoštravali svoje rasuđivanje i učili se pravu. Astiages⁵⁹, kod Ksenofonta, traži od Kira da mu govori o svojoj posljednjoj lekciji: “U našoj je školi, odgovori ovaj, bio jedan dječak koji je imao mali plašt i dao ga je jednom od svojih drugova koji je bio manjega rasta i uzeo mu njegov, koji je bio veći. Kad me je učitelj pozvao da budem sudac u tom sporu, procijenio sam da sve to valja ostaviti kako jest i da i jedan i drugi mogu time biti zadovoljni; na to mi je učitelj pokazao da sam slabo prosudio, jer sam se zaustavio samo na tome kako kome plašt pristaje, a prije svega je valjalo voditi računa o pravdi, a pravda traži da nikome ne može biti oduzeto ono što mu pripada.” I Kir doda da je zbog toga dobio bičem, upravo onako kako i nas po našim školama išibaju kad vide da smo zaboravili prvo lice aorista glagola *τύπτω*⁶⁰. Moj bi mi školnik morao održati lijep govor *in genere demonstrativo* prije nego bi me uvjerio da njegova škola jednako vrijedi kao i ova o kojoj smo netom govorili. Stari su znali poći prečacem, a kako je sa znanošću upravo tako da nas čak i onda kad je slijedimo korak po korak može naučiti samo razboritosti, čestitosti i odlučnosti, odlučili su se odmah svoje potomke postaviti na kraj puta uz same učinke znanja. Zato su ih učili da ne postupaju po nečemu što su čuli nego ogledajući se u djelovanju. Oblikovali su ih i uporno mijesili, i to ne samo propisima i riječima nego poglavito kroz primjere i djela, tako da to ne bude znanje u njihovoj glavi nego njihov sastavni dio koji prelazi u običaj, da ne bude nešto što je stečeno nego

⁵⁸ Kako je vidljivo iz nastavka, riječ je o Perzijancima, a ne o Lacedemonjanima.

⁵⁹ Zapravo Mandana, kći Astiagova, kako se zaključuje iz *Kirova pohoda*, I, III, 15.

⁶⁰ “udariti”

prirodni dio njihove naravi. U vezi s time upitali su Agesilaja što on misli da bi djeca morala naučiti: “Ono što će činiti kad budu muževi”, odgovori im on. Zato nije nimalo čudno što je takav odgoj donio tako divne plodove.

Govori se da se u druge grčke gradove išlo tražiti govornike, slikare i glazbenike, ali samo su se među Lacedemonjanima tražili zakonodavci, suci i vojskovođe. U Ateni se učilo kako dobro reći, a u Sparti kako dobro djelovati; ondje kako se izvući iz zamršena sofističkog pitanja i kako otkriti prijevartu vješto isprepletenih riječi, a ovdje kako se othrvati zovu strasti i kako se s velikom hrabrošću oduprijeti prijetnjama sudbine i smrti; Atenjani su se bavili riječima, a Lacedemonjani djelima; kod prvih se neprestano vježbao jezik, a kod ovih potonjih se stalno vježbao duh. Zbog toga nije nimalo čudno što su Antipateru⁶¹, kad je od njih zatražio kao taoce pedesetero djece, odgovorili upravo obrnuto nego što bismo mi danas učinili, to jest da će im radije predati dvostruko više odraslih muževa, jer na tolikoj cijeni drže gubitak odgoja u svojoj zemlji. Kad Agesilaj poziva Ksenofonta da pošalje djeću na odgoj u Spartu, ne čini to zato (kaže) da bi se ondje učili govorništvu ili dijalektici, nego da ondje steknu najljepše znanje koje na svijetu postoji, a to je znati kako se pokoravati i kako zapovijedati.⁶²

Upravo je zabavno vidjeti kako se Sokrat, na njemu svojstven način, ruga Hipiji⁶³ kad mu ovaj pripovijeda kako je dobio, poglavito u malim sicilskim gradićima, velik novac od učiteljevanja, dok u Sparti nije zaradio ni novčića. “To ti je zato, odgovori mu Sokrat, što su ti ljudi neuki⁶⁴, jer ne znaju ni mjeriti ni računati, ne vode računa ni o gramatici ni o skla-

⁶¹ Antipater (Ἀντίπατρος), general Filipa i Aleksandra Macedonskoga, pobjednik nad spartanskim kraljem Agidom.

⁶² Plutarh, *Spartanske izreke i Život Agesilajev*.

⁶³ Platon, *Hipija veći*, CX.

⁶⁴ U izvorniku stoji *idiots*, što je prijevod grčke mnogoznačne riječi *ιδιώτης*, kojoj je jedno od značenja “neznalica, nestručnjak”.

du riječi, već ih samo zanima kako su kraljevi dolazili jedni nakon drugih, kako su države nastajale i propadale i sva sila drugih naklapanja.” I na kraju mu je Sokrat potanko prikazao izvrsnost njihova načina javne uprave, vrline i sreću u kojima žive i dao mu naslutiti zaključak o izlišnosti školničkih umijeća.

I u toj strogoj vojničkoj upravi i u svim načinima života koji su tome slični, primjeri nas više uče da njegovanje znanja postiže da srca postaju mekana i nalik na ženska, nego što bi ih to znanje učvrstilo i očeličilo. Najjača država naših dana je carstvo Turaka; a to je narod koji isto tako odgajaju da cijeni oružje, a da prezire knjige. I ja cijenim da je Rim bio hrabriji prije nego je njime ovladalo znanje. Najratoborniji današnji narodi su i divlji i neprosvijeceni. Tome za dokaz mogu nam poslužiti Skiti, Parti, Tamburlan⁶⁵. Kad su Goti opustošili Grčku, onaj koji je velike knjižnice spasio od ognja bio je jedan Got koji je proširio mišljenje da sve to valja ostaviti neprijateljima, jer će ih to sigurno odvratiti od oružja i pridobiti ih za dokon i miran život. Kad je naš kralj Karlo Osmi vidio da je, ne istrгнуvši mač iz korica, postao gospodarom Kraljevstva napuljskoga i dobrog dijela Toskane, velmože iz njegove pratnje pripisahu tu neočekivanu lakoću osvajanja tome što su se vladari i plemići talijanski uvijek više trsili biti duhoviti i učeni ljudi nego snažni i dobri ratnici.⁶⁶

* * * * *

⁶⁵ Tamerlan, Timulenk, Timur (1336-1405), mongolski vladar, veliki emir Samarkanda.

⁶⁶ Čitav kraj odlomka preveden je iz suvremenog talijanskog djela *Thesoro politico...*, ali isti zaključak donose i Talijan B. Castiglione (*Il Cortegiano*) i Francuz Brantôme.

XXVI. poglavlje

O ODGOJU DJECE

Gospođi Diani de Foix, Grofici de Gurson¹

Pa makar da mu je sin i šugav i grbav, nikad nisam vidio oca koji ga uza sve to ne bi priznao za svoje dijete. Osim ako nije posve opijen tom ljubavi pa ne vidi koliko je jadno, ali glavno mu je da je njegovo. Zbog toga, bolje nego itko, vidim² da su to ovdje³ samo puka razmišljanja čovjeka koji je u svojim mladim danima od znanosti okusio samo prvu koru i od svega zadržao samo neku poopćenu sliku bez glave i repa: od svega po malo i, zapravo, ništa potpuno, baš onako po francusku⁴. Jer, na kraju krajeva, znam da postoji jedna

¹ Diane de Gurson, kći grofa de Foix, udala se za Montaigneova susjeda grofa de Gursona 8. ožujka 1579, a pisac *Eseja* bio je prisutan pri sklapanju braka kao opunomoćenik oca i majke Louisa de Foixa. U XIV. poglavlju govori o tom velikašu s kojim je bio prijateljski povezan. Mladi će suprug poginuti u službi navarskog kralja 1587. u bici kod Montcrabeaua kao i njegova dva brata. Za ovaj esej, koji je objavljen 1580, sigurno znamo da je napisan 1579, neposredno pred rođenje prvog djeteta Diane de Gurson, a pisac ga posvećuje njoj i njezinoj obitelji.

² Montaigne će se na to pitanje vratiti u II. knjizi, pogl. VIII.

³ Tj. u *Esejima*.

⁴ U izvorniku *à la Française*.

Medicina, jedno Pravo, četiri dijela u Matematici⁵ i samo u najgrubljim crtama znam čemu sve to služi. A možda još i znam kako bi znanosti mogle biti usmjerene prema tome da služe našem životu. No, da sam se u njih baš udubio, da sam se ne znam kako upinjao u izučavanju Aristotela⁶, Monarha suvremene učenosti, ili da sam baš uporno zagrizao posebno u neku od njih, ne, to nisam nikad učinio, a isto tako nema ni jedne umjetnosti kojoj bih znao naslikati samo prve obri-se. Nema niti jednog dječaka iz srednjeg staleža koji se ne bi mogao držati učenijim od mene, jer ga ne bih znao ni ispitati o njegovoj prvoj lekciji. A kad bih na to bio prisiljen, morao bih, dosta nevješto, izvući iz te lekcije nešto što je općenito vrijedno i na tome iskušati njegovo prirodno rasuđivanje: a ta je lekcija njima isto toliko nepoznata kao što je meni nepoznata njihova.

Nisam se ozbiljno uhvatio ukoštac ni s jednom najvažnijom knjigom, osim s Plutarhom i Senekom iz kojih crpim upravo onako kako su to činile Danaide, neprestano punim i prelijevam. Ponešto stavljam i na ovaj papir, ali u sebe malo ili gotovo ništa.⁷

Povijest je ono što mi je mnogo bliže⁸, ali i poezija, jer nju posebno volim. Jer, kao što je govorio Kleant⁹, jednako kao što glas stiješnjen u uskoj cijevi trublje iz nje izlazi oštrij i jači, tako se meni čini da iskaz, stisnut u brojnim stopama poezije, življe izbija i pogađa me većom snagom. A što se tiče prirodnih sposobnosti koje su u meni, a o tome ovdje

⁵ Matematika je imala 4 *artes* u tzv. *quadriviumu*: aritmetiku, geometriju, astronomiju i glazbu, koje su se nastavljale na 3 *artes inferiores* iz *triviuma*, a to su bile gramatika, retorika i dijalektika.

⁶ Ranija izdanja imaju: *Platona ili Aristotela*.

⁷ Montaigne se i ovdje kao i prije (I, xxv) žali na svoje slabo pamćenje.

⁸ Isto će ponoviti i u II, x.

⁹ Cleantes iz Asa u Troadi. Bio je učenik Zenonov i naslijedio ga je na čelu stoičke škole. Umro je oko 251. pr. Kr. Ova je Kleantova usporedba slobodno prevedena iz Senekinih *Epistulae*, 108.

pokušavam¹⁰ pisati, osjećam da pod teretom popuštaju. Moje misli i moje prosudbe idu tapkajući, teturajući, krivudajući i spotičući se, a kad pođem najdalje što mogu, opet nisam nikako zadovoljan, jer vidim da i preko toga ima još mnogo zemlje u koju bi valjalo koračati, samo što je ona za moje oči mutna i kao zastrta oblacima, pa je ne mogu jasno razabrati. I kad poduzmem da ću govoriti o bilo čemu što iskrsne pred mojom maštom, želeći se služiti svojim vlastitim mogućnostima što mi ih je priroda dala, događa mi se, i to vrlo često, da kod dobrih pisaca nabasam upravo na iste misli o kojima sam se spremao raspravljati, baš kao što sam maločas učinio s Plutarhovim govorom o snazi mašte¹¹. I tada vidim da sam u usporedbi s tim ljudima tako slab i kržljiv, tako trom i uspavan, da sama sebe žalim ili prezirem. A zadovoljan sam samo zbog toga što imam sreću i čast da se moje misli često podudaraju s njihovima, a ja da idem istom stazom kao i oni, pa makar ne znam koliko zaostajao, a zaostajem mnogo. Neka sam barem toga svjestan, a mnogi to nisu, koliko je neizmjereno velika razlika između njih i mene. Pa ipak, unatoč tome puštam svojim mislima, pa ma koliko da su slabe i ne baš duboke, da teku onako kako sam ih rodio, ne mijenjajući i ne prekrajajući njihove nedostatke, koje mi je ta usporedba pokazala¹². Zbilja moraš imati čvrste sapi ako hoćeš ići ukorak s takvim ljudima. Neumjesni pisci našega doba čine upravo obrnuto, jer u svoja ništavna djela unose čitave odlomke starih pisaca kako bi to išlo u čast njihovu pisanju. Jer ta neizmjerena različitost u jasnoći i sjaju ukazuje na bljedoću, smežuranost i ružnoću njihova lica, pa zato u tome više gube nego što dobivaju.

¹⁰ ...dequoy c'est ici l'essay...

¹¹ Vjerojatno misli na V. poglavlje njegovih *Propos de table*.

¹² Ranija izdanja imaju: ...jer bih inače proizvodio čudovišta kao što rade književnici u kojih nema mnogo razbora.

Bila su to dva posve oprečna duha. Filozof Hrisip¹³ unosio je u svoja djela ne samo odlomke nego i čitava djela drugih pisaca, a u jedno i Euripidovu *Medeju*, pa je zato Apolodor¹⁴ s pravom rekao da kad bi mu se iz knjiga oduzelo ono što je tuđe, da bi mu ostali samo bijeli listovi. Protivno od njega, Epikur¹⁵ nije u svih tristo djela što ih je ostavio unio niti jedan tuđi redak¹⁶.

Onomadne mi se zgodilo da sam naišao na jedan takav odlomak. Dugo sam se zadržao na francuskim riječima, koje su tako beskrvne, mršave i bez smisla i sadržaja, kakve mogu biti samo francuske riječi. Nakon duga i dosadna lutanja namjerio sam se na sastav tako bogat i uzvišen da je oblake parao. Da sam naišao na blažu strminu i da je penjanje malo više trajalo, to bi se još i moglo opravdati. Bio je to bezdan ravnih stijena i tako odsječen da sam već kod prvih šest riječi spoznao da se uzdižem u neki drugi svijet. S tog sam mjesta otkrio iz kakve provalije dolazim, kako je toliko niska i duboka da više nisam imao srca opet u nju sići. Kad bih ispunio jedan od svojih spisa tim bogatim *ostacima*, on bi i te kako rasvijetlio glupost drugih.

Koriti drugoga za svoje vlastite nedostatke čini mi se ništa manje nerazumnim nego koriti, kako ja često činim, nedostatke drugih u sebi. Valja ih posvuda osuđivati i uskratiti im i najmanje sklonište. Dobro znam s kakvom se smionošću i sâm pokušavam izjednačiti s onim svojim sitnim krađama i ići ukorak s njima kao da je sve to moje, ne bez neke lude nade da ću prevariti oči sudaca i da oni neće moći razaznati što je moje, a što tuđe. A tako postupam zahvaljujući koliko

¹³ Chrysippus (Χρύσιππος) iz Sola u Kilikiji, grčki filozof iz III. st. pr. Kr., nasljednik Kleantov i obnovitelj stoičke škole. O njemu piše Diogen Laercije (*Život Hrisipov*, VII, 181).

¹⁴ Apolodor Atenjanin, grčki gramatičar i mitograf iz II. st. pr. Kr.

¹⁵ Epikur, grčki filozof sa Sama (341-270. pr. Kr.).

¹⁶ "Namque cylindri ad trecentos sunt, im quibus nullum extrinsecus quaesitum testimonium est." Diogen Laercije, *Život Epikurov*, X, 26.

svom maru toliko i svojem umijeću i svojoj snazi. Osim toga, te stare prvake ne napadam izravno ili u borbi tijelo o tijelo: samo ih tu i tamo bocnem, a moji su napadi lagani i kratkotrajni. Nikad u tome nisam uporan, samo ih iskušavam i nikad ne idem toliko daleko kao što se pravim da idem.

Kad bih se s njima mogao mjeriti¹⁷, bio bih zgodan i čestit čovjek¹⁸, jer ih uzimam za primjer samo ondje gdje su naj-snažniji.

Skrivati se pod tuđim oklopom (kao što sam vidio da neki čine) tako da ti se vide samo vrhovi prstiju, voditi se svojim naumom, kao što je lako učenjacima u nekoj općenitoj stvari kad to čine nastavljajući stare misli koje ovdje i ondje pokr-paju ili onima koji to staro i pronađeno hoće skriti i proglasiti svojim, u prvom je redu nepravedno i podlo, jer, ne učinivši ništa vrijednoga čime bi se podičili, takvi se ljudi nastoje iskazati služeći se tuđim vrijednostima, a zatim čine još veću ludost kad se zadovoljavaju potkradanjem tuđega kako bi stekli odobravanje neukog puka i kad napadaju na razumne i učene ljude koji se zgražaju nad takvim prerusavanjem i nad-menošću, jer – kratko rečeno – kod njih vrijedi samo hvala za koju se bore. Što se mene tiče, to je upravo ono što ne želim činiti. Govorim ono što su drugi rekli samo zato što se trudim što bolje izreći svoju misao. To se ne odnosi na pjesničke sastavke¹⁹ koji se kao krparije i sastavljačka djela i objavljuju;

¹⁷ Ovdje se Montaigne služi izrazom *tenir palot*, što je tehnički termin iz glasovite igre *jeu de paume*, preteče današnjeg tenisa.

¹⁸ “Zgodan i čestit čovjek” samo je približan i nedovoljan prijevod za tipični francuski izraz za složeni pojam *honnête homme*, koji će se u Francuskoj ustaliti u XVII. stoljeću s vrijednošću “plemić koji, osim rođenja, posjeduje i pristalost izgleda, kulturu duha, ukus za lijepo, profinjenost u poeziji, hrabrost i čestitost”, kako ga opisuje Faret u svom *Homme ou l'Art de plaire à la Cour* (1630). Izraz je prvi put zabilježen 1538, a Montaigne *honnête homme* uzima za značenje “*homme affable de conversation agréable*”.

¹⁹ U izvorniku stoji *centons*. Ta se riječ pojavljuje oko 1570. i preuzeta je iz lat. *CENTO* “stokrpa, haljina od sto krpa”, a specijalizirala se u prenesenu značenju za “iz svega i svačega sastavljen glazbeni ili pjesnički uradak”.

u svoje sam vrijeme naišao i na neke koji su bili vrlo duhoviti, a među ostalima i jedan pod imenom Capilupus²⁰, da i ne spominjem one iz staroga doba. To su duhoviti ljudi koji se vide na svim stranama kao Lipsius²¹ s učenim i teškim sklopom svoje *Politike*.

Bilo kako bilo, želim reći da ove ludorije što ih zapisujem ne želim skrivati, pa bile one ne znam kakve, jednako kao što ne bih sakrio ni svoju sliku s ćelavom i prosijedom glavom na kojoj bi slikar naslikao ne neko savršeno lice, nego moje vlastito. Jer u njima su moja raspoloženja i moje misli; iznosim ih onako kakve su u mojem gledanju, a ne onakve kakve bi netko mogao zamisliti. Cilj mi je da otkrijem sebe sama²² koji će sutra možda biti drugačiji, ako me ono što naučim promijeni. Nemam vlasti da mi se vjeruje, a to ni ne želim, jer znam da sam premalo učen da bih druge poučavao.

Netko mi je, dakle, kad je vidio moje posljednje izlaganje²³, onomadne rekao da sam se morao malo opširnije zadržati na raspravi o odgoju djece. Kad bih ja, Gospođo, i raspolagao dovoljnim znanjem u vezi s tim pitanjem, ne bih ga bolje mogao upotrijebiti nego da ga prinesem na dar tom malom čovjeku koji vam je navijestio da će kod vas uskoro prirediti krasan izlazak, a vi ste odveć plemenita da biste po-

²⁰ Lelio Capilupus, mantovanski satiričar (1498-1560), koji je napisao satiru o fratarskom životu služeći se u svojim opisima *izvacima* iz herojskih stihova: *Lelio Capilupi cento ex Virgilio de vita monachorum* (tzv. *centons virgiliens*).

²¹ Justus Lipsius (1547-1606), glasoviti nizozemski humanist, koji je 1589. objavio svoje djelo *Politica, sive civilis doctrinae libri sex, qui ad principatum maxime spectant* i jedan primjerak dostavio Montaigneu. U *Esejima* nalazimo čak trideset navođenja iz tog djela.

²² Montaigne se opet vraća na svrhu svojega pisanja: "Ja sam građa svoje knjige – ovdje slikam sama sebe", napisao je na početku *Eseja*.

²³ Misli se da je to bio upravo Justus Lipsius, s kojim je Montaigne bio u dobrim odnosima, a "prethodno izlaganje" je ono o pedantima (I, xxv).

čeli drugačije nego s muškim djetetom²⁴. Jer, budući da sam imao tako važnu ulogu u sklapanju vašeg braka, imam i pravo i dužnost brinuti se o veličini i blagodati koje će iz njega poteći, osim što me od starine vlast koju imate nad mojim služenjem vama obvezuje da poželim čast, svako dobro i napredak svemu što se vas tiče. No, istini za volju moram priznati da je sve što znam to da najveća teškoća i najvažniji dio ljudskoga znanja leži upravo ondje gdje je u pitanju odgoj i upravljanje djecom.

Jednako je tako i u poljodjeljstvu: ono što se mora činiti prije sijanja i sadnje lako je i poznato, kao i sadnja sama; ali, kad ono što je posijano počinje primati život, tada postoji velik broj načina kako to uzgojiti. Slično je i s ljudima, nema tu neke posebne radinosti da ih se posije, ali, kad se jednom rode, nas dopada drugačija briga, puna poslova i straha, kako ih podignuti i odgojiti.²⁵

Ono što djeca od svojih sklonosti pokazuju toliko je tanahno u toj najmlađoj dobi i toliko je neprepoznatljivo, a obećanja su tako nesigurna i lažna, da je više nego teško o tome donijeti čvrst sud.

Pogledajte Cimona, pogledajte Temistokla i tisuću drugih i vidjet ćete koliko su oni iznevjerili ono što se od njih očekivalo. Mladi medvjedići i mladi psi odmah pokazuju svoje prirodne sklonosti, ali drugačije je s ljudima, oni odmah poprimaju običaje, mišljenja, zakone i lako se mijenjaju i prepušuju.²⁶

Zato je toliko teško siliti prirodne sklonosti. Zbog toga se događa da zato što nismo izabrali najbolji put, često ra-

²⁴ Montaigne će se u ovom poglavlju baviti samo odgojem muške djece, jer u III, v i sâm kaže da se nije uplitao u odgoj vlastite kćeri.

²⁵ Gotovo sva ova usporedba slobodno je prevedena iz Platonova *Teageta*, CXXI.

²⁶ Iz Plutarhova spisa *O onima koje božanstvo kažnjava sa zakašnjenjem*, VI.

dimo utaman i potrošimo djeci mnogo vremena da bismo ih naučili stvarima kojima nisu dorasla. U toj teškoći, može je mišljenje da ih je nabolje uputiti najboljim i najkorisnijim stvarima i da se moramo malo osvrnuti na one nevažne slutnje i predviđanja koja iščitavamo iz kretanja njihove najmlađe dobi. A njima i sam Platon, kako cijenim, u svojoj *Republici* poklanja odviše pozornosti.²⁷

Gospodo, u znanosti je velika moć, jer to je alat koji može divno poslužiti poglavito u ljudi koji su tako visoko rođeni kao vi. I doista, znanost ničemu ne služi kad je u rukama prosta i neuka svijeta. Ona se više ponosi kad može dati načina kako voditi rat, kako upravljati narodom, kako očuvati prijateljstvo nekog vladara ili strane zemlje nego u postavljanju nekog dijalektičkog argumenta ili u prizivu na neku presudu ili propisivanju koliko od nekog lijeka moramo uzeti.²⁸ Zato, Gospodo, jer se nadam da u odgoju vaše djece nećete ovaj dio zaboraviti, pogotovu vi koji ste uživali slasti dobra odgoja²⁹, vi koja pripadate odlično pismenoj lozi (jer još uvijek čitamo pjesmotvore starih grofova de Foix³⁰, od kojih ste potekli vaš muž i vi; a François, gospodin od Candalea³¹, vaš stric, svakodnevno stvara nove, koji će kroz stoljeća širiti glas o vašoj obitelji), hoću vašem gospodstvu o tome reći samo jedan svoj nazor koji se protivi najuvreženijim običajima; to je sve što u vašu službu mogu učiniti.

²⁷ Poglavitno u III, 415 i VIII, 423.

²⁸ Montaigne tako sažimlje svrhu i ciljeve triju fakulteta: filozofije, prava i medicine.

²⁹ Humanist Pierre de Brach posvetio joj je zbirku pjesama.

³⁰ Aluzija na jednog od grofova de Foix, trubadura iz XIII. stoljeća, i na Gastona III. de Foixa (1331-1391), koji je pod pseudonimom Gaston Phébus objavio u svoje vrijeme glasovitu raspravu o lovstvu *Myroir de Phébus, des déduits de la chasse aux bêtes sauvages et des oiseaulx de proye*.

³¹ François de Foix de Candale, biskup u Aire-sur-l'Adouru (†1594), koji je objavio prijevod na latinski Euklidovih *Elementata* (1578).

Služba odgojitelja kojeg ćete mu dati i o čijem izboru ovisi svekoliki učin odgoja vašeg djeteta ima toliko mnogo drugih dijelova; ali u to ne diram, jer tome ne znam ništa vrijedna pridonijeti; a u ovom pitanju, u koje se ja miješam, on će mi vjerovati onoliko koliko vjerojatnosti u tome nađe. Za dijete iz visoke kuće koje se hoće baviti knjigom, i to ne radi dobitka (jer je tako ogavna svrha nedostojna milosti i naklonosti *Muzâ*, a osim toga tiče se drugih i ovisi o drugima), ne radi izvanjskog nego radi njegova ukrasa, da se obogati i ukrasi iznutra, i kojemu je više stalo do toga da od njega stvori razborita nego učena čovjeka; htio bih isto tako da se pobrinu izabrati mu takva voditelj koji će radije imati dobru nego punu glavu³² ili da se traži i jedno i drugo, ali više razboritost i dobro vladanje nego znanje, a posebno neka se u svojoj novoj službi ponaša na nov način.

Neprestano nam se pune uši kao da se lijevkom toči u bačvu, a nama je samo ponavljati ono što je rečeno. Htio bih da taj novi odgojitelj to ispravi i da na samom početku, već prema mogućnostima duha koji je dobio u ruke, počne stavljati ga pred izbor, dajući mu da sve iskuša, izabere i sâm odluči, ponekad mu probijajući put, a ponekad puštajući da ga sam prokrči. Ne tražim da on smišlja i sâm govori, nego hoću da svog učenika sluša kako on govori. Sokrat, a kasnije i Arkesilaj³³ tražili su da najprije govore sama djeca, a zatim su govorili oni³⁴. “*Obest plerumque iis qui discere volunt auctoritas eorum qui docent.*”³⁵

³² *qui eust plutost la teste bien faicte que bien pleine* rašireni je francuski izričaj koji se nalazi kod mnogih pisaca prije Montaignea. Rabe ga Noël du Fail u svojim *Contes d'Eutrapel*, Henri Estienne u *Apologiji za Herodota* i drugi.

³³ Archesilas (Ἀρχεσίλαος) iz Pitane (312-241. pr. Kr.), grčki filozof i osnivač “Druge akademije”. Protivnik stoičkog učenja.

³⁴ Tako tvrdi Ciceron u *De finibus*, I, 1.

³⁵ “One koji žele učiti najčešće ometa autoritet onih koji kažu da ih poučavaju.” Ciceron, *De natura deorum*, I, 5 (prijevod D. N. Hrastea).

Dobro je da ga pušta da trči pred njim kako bi prosudio kakav mu je hod i vidio koliko se sâm mora usporiti da bi se prilagodio njegovoj snazi. Ako nema tog odnosa, sve ćemo pokvariti; valja ga znati odabrati i sukladno se njemu ponašati, a to je jedna od najtežih zadaća koje znam; djelo je velika i snažna duha znati se spustiti do djetinjih mogućnosti i upravljati njima. Ja sam sigurniji i čvršći kad idem uzbrdo nego kad se spuštam nizbrdo.

Oni koji, kao što je običaj kod nas, s istom poukom i s istom mjerom upravljaju vladanjem djece tako različitih mjera i čudi, ne smiju se čuditi ako u tako velikom broju djece nađu jedva dvoje ili troje kod kojih će se ponekad ukazati da je njihovo upravljanje bilo plodno.

Neka od djeteta ne traži samo riječi iz zadaće, nego neka traži njihov smisao i bit; neka o uspjehu što ga je postiglo ne sudi po njegovu pamćenju nego po njegovu životu. A ono što je naučilo neka mu predoči na stotine načina i neka sve to prilagodi najrazličitijim stvarima, kako bi mogao vidjeti je li sve dobro naučeno i usvojeno, a pri tome, neka iz Platonovih pedagoških načela vidi donosi li njegov trud ploda. Dokaz je da je hrana sirova i neprobavljena ako zalogaj mesa povratimo onako kako smo ga progutali. Ako nije promijenio izgled i oblik onoga što smo mu dali da probavi, želudac nije obavio svoju zadaću.

Naš se duh pokreće samo uz povjerenje, pod prisilom da slijedi prohtjeve drugih i služi im pod vlašću njihovih gledanja. Toliko su nas priučili na uzde da više u nama nema slobodnog kretanja. I snaga i sloboda su nam oduzete. "*Nunquam tutelae suae fiunt.*"³⁶ Bio sam u Pisi i vidio jednog čestitog čovjeka koji je toliko slijepo slijedio Aristotela³⁷ da je

³⁶ "Nikad ne upravljaju sami sobom." Seneka, *Epistulae*, 33.

³⁷ Montaigneov *Dnevnik*... otkriva nam ime tog aristoteličara: bio je to Girolamo Borro iz Arezza, profesor filozofije na rimskom sveučilištu, koji je na latinskome napisao raspravu o medicini, a na talijanskome knjigu o plimi i oseki (*Del flusso e reflusso del Mare*). Inkvizicija ga je

glavna njegova dogma bila: da je prvo mjerilo i pravilo svakog utemeljenog mišljenja i svake istine potpun sklad s Aristotelovim učenjem; sve ostalo je držao za tlapnje i tričarije, jer “Aristotel je sve vidio i sve je rekao”. Zbog takva stava, koji je bio odveć slobodno i nepravedno shvaćen i protumačen, imao je dugo vremena teških okapanja s inkvizicijom u Rimu.

Neka mu sve prosije kroz gusto sito i neka mu ništa ne usadi u glavu samo na vjeru i zbog autoriteta; nek mu načela Aristotelova ne budu svete istine, a isto tako ni načela stoika i epikurovaca. Mora mu otvoriti mogućnost višestrukog suda: ako može, izabrat će, a ako ne može, ostat će u dvojbi. Samo su ljudi ljudi uvijek sigurni i odlučni.

*Che non men che saper dubbiar m'aggrada.*³⁸

Jer ako vlastitim razmišljanjem prihvati Ksenofontove i Platonove misli, one više neće biti njihove nego njegove. Onaj koji drugoga slijedi, ništa ne slijedi. Ne nalazi ništa, čak i ne traži ništa. “*Non sumus sub rege; sibi quisque se vindicet.*”³⁹ Neka barem zna da zna. Mora upiti njihovo znanje, a ne napamet naučiti njihove zapovijedi. I neka ako hoće i zaboravlja odakle ih je naučio, glavno je da ih umije usvojiti. Istina i razlog zajednički su svima, a ne pripadaju onome koji ih je prvi izgovorio kao ni onome koji ih je izgovorio poslije. Isto tako, nije nešto više po Platonu nego po meni, jer on i ja shvaćamo i vidimo na jednak način. Pčele lete s cvijeta na cvijet i tako skupljaju med koji je sav njihov, pa to nije ni majčina dušica ni mažuran.⁴⁰ Tako će biti i s mjestima koje posudi od drugih,

bacila u tamnicu tako da se morao odreći katedre. Umro je u Perugiji 1592.

³⁸ “Meni je draže sumnjati no znati”; stih je Danteov iz *Pakla*, XI, 93, ali ga je Montaigne mogao poznavati i iz Guazzova djela *Civil conversazion*, I.

³⁹ “Nismo ni pod kakvim kraljem, neka se svatko brine o sebi.” Seneka, *Epistulae*, 33. Senekina je i prethodna misao.

⁴⁰ Usporedba se čita već kod Seneke (*Epistulae*, 12) i kod Horacija (*Odae*, IV, 11), ali je u različitim kontekstima navode i francuski pisci XVI. stoljeća.

on će ih premijesiti i promijeniti kako bi od njih učinio nešto što će biti posve njegovo, a to je njegov sud. I njegov odgoj i njegov rad idu samo tome da dadu tom sudu dobar oblik.

Slobodno nek sakriva sve ono što mu je pomoglo i neka pokazuje ono što je on sâm od svega toga učinio. Ljudi koji žive od krađe i pozajmljivanja hvastaju se svojim zgradurinama i kupovinama, ali ne kazuju ono što su izvukli iz drugih. Ne vidite izvanredne primitke čovjeka iz sabora, nego samo vidite veze koje je sklopio i časti što ih je djeci ostavio. Nitko ne razglašava svoje primitke, a svatko govori o onome što je postigao.

Dobit od našeg učenja jest da smo njime postali bolji i pametniji.

Razum je onaj, govorio je Epiharmo⁴¹, koji sve vidi i sve čuje, razum sve iskorištava, svime raspolaže, koji djeluje, upravlja, kraljuje: sve su druge stvari slijepe, gluhe i bez duše. Zaista ga činimo ropskim i plašljivim kad mu ne dajemo slobodu da bilo što sâm učini. Tko je ikada upitao svog učenika što on misli o Retorici i o Gramatici ili ovoj ili onoj Ciceronovoj misli? Jednostavno nam ih sade u pamet onako sa svim perjem kao neka proročanstva gdje su slova i slogovi bitan dio stvari. Znati nešto napamet nije nikakvo znanje, nego samo čuvanje onoga što su nam pamćenju dali na čuvanje. Ono što valjano znamo time sami raspolažemo, a da ne moramo gledati u učitelja ni gledati u njegovu knjigu. Jadna je ona sposobnost što smo je naučili samo iz knjiga! Želim da ona služi kao ukras, a ne kao temelj i u tome slijedim Platonovo mišljenje⁴² kad kaže da su čvrstina, vjera i iskrenost prava filozofija, a sve one vrste znanja koje su nekamo drugamo usmjerene samo su mazanje očiju.

⁴¹ Epicharmus, grčki komediograf iz V. st. pr. Kr., koji je komediji dao vrijednost književnog žanra. Montaigne primjer uzima iz Plutarhova spisa *Jesu li domišljatije kopnene ili vodene životinje*.

⁴² Iz X. pisma Aristodoru.

Htio bih da nas Paluël⁴³ ili Pompée⁴⁴, ta dva krasna plesača iz mojega vremena, nauče kako se u plesu skače, a da se ne mičemo s mjesta, kao što oni školnici hoće poučavati naš um i ne pokrećući ga na djelo; ili da nas se nauči kako jahati, kako baratati kopljem, svirati na lutnji ili pjevati, a da to bude bez vježbe, kao što bi nas pedanti htjeli naučiti da dobro prosuđujemo i da lijepo govorimo, a da nas nikad nisu poučili ni govoriti ni sud donositi. A tom učenju kao dobra knjiga⁴⁵ može poslužiti sve što nam dolazi pred oči: pokvarenost nekog sluge, glupost nekog podvornika, nešto što se za stolom reklo, jer sve to može poslužiti kao nov sadržaj našeg učenja.

Upravo, kao stvoreno, za tu svrhu služi općenje s ljudima, a isto tako i putovanje po stranim zemljama, ali ne samo da bismo o tome pripovijedali, kako to radi naše francusko plemstvo, brojili koliko ima koračaja uokrug Santa Rotonde⁴⁶ ili pričali o bogatim podsuknjama Signore Livie⁴⁷ ili o tome koliko je Neronovo lice na obližnjem starom spomeniku duže ili kraće nego na nekoj staroj medalji, dakle, ne da govorimo o tome, nego da u prvom redu doznamo narav tih naroda i njihove običaje i da iskušamo i izbrusimo svoje glave uspoređujući ih s njihovima. Preporučio bih da tog dječaka za njegova najranijeg djetinjstva šetaju svijetom, i to u prvom redu, da jednim kamenom ubijemo dva vrapca, kroz strane zemlje, gdje se jezik toliko razlikuje od našega, a na koji se njegov jezik nikako neće naviknuti ako se to rano ne učini.

⁴³ Le Paluël je Ludovico Palvallo, učitelj plesa, koji je iz Milana došao na dvor francuskog kralja Henrika II.

⁴⁴ Pompeo Diobono, talijanski učitelj plesa koji je bio glasovit sa svojih nastupa na dvorovima Henrika II, Franje II, Karla IX. i Henrika III.

⁴⁵ To je ideja iz Plutarhova *Kako mladić treba slušati pjesme*.

⁴⁶ Stari Agripin Panteon u Rimu, koji je sagrađen pod Augustom; danas je to crkva Santa Maria dei Martiri.

⁴⁷ Vjerojatno je riječ o luksuznom donjem rublju neke tada poznate plesačice. Poznato je da je modu takvih *calessons* kasnije uvela Mademoiselle du Parc (marquise Thérèse de Gorla), kojoj je Corneille posvetio svoje *Stances à Marquise*.

Isto tako, općenito je prihvaćeno mišljenje da nije dobro da dijete odrasta u krilu svojih roditelja. Prirodna materinska ljubav i previše će ga omekšati i opustiti, pa čak kad su u pitanju i najmudriji ljudi. Roditelji nisu kadri kazniti ga za njegove greške niti podnositi da ga se odgaja na jednostavan način i bez ikakvih pravila. Ne bi mogli podnijeti vidjeti ga da se znojani i prašnjavi vraća sa svog vježbališta, da pije hladno kad mu je vruće, ni vidjeti ga na jogunastu konju, ni suprotstavljena dobru strijelcu, a da ni ne govorimo o njegovu prvom pucanju iz kremenjače. Jer, tu nema drugog lijeka: tko hoće od njega napraviti čovjeka kako treba, taj ga ne smije štedjeti dok je mlad i često mora prekršiti liječnička pravila:

*Vitamque sub dio et trepidis agat
In rebus*⁴⁸.

Nije dovoljno samo očvrsnuti mu dušu; i mišice mu moraju biti čvrste.

Jer duša će biti pod velikim teretom ako joj ne pomognemo i ako se sama mora brinuti o dvjema zadaćama. Znam kako se moja muči uz ovako slabašno tijelo, koje se i odveć na nju oslanja. I često vidim u onome što moram naučiti i što mi učitelji ističu u svojim spisima, kad je u pitanju veličina i snaga hrabrosti, takve primjere koji u prvom redu ovise o otpornosti kože i čvrstoći kostiju. Vidio sam ljude, žene, djecu koji su tako rođeni da im teške batine lakše padaju nego što bi meni bilo da me netko udari prstom po glavi; koji ne pomiču ni jezik ni obrvu pod udarcima što im ih zadaju. Kad atlete pobjeđuju filozofe u izdržljivosti, prije je to snaga živaca nego li srca. A privikavanje na rad je privikavanje na bol: "*labor callum obducit dolori*"⁴⁹. Tijelo valja naučiti na teškoće rada da bismo ga priviknuli na muku i teškoće prijelomâ, srdobolje, otvorenih rana, uzâ i mučenja. Jer sve ovo što sam upra-

⁴⁸ "Pustite ga nek živi na otvorenu i uvijek usred nemira." Horacije, *Odae*, III, II, 5.

⁴⁹ "Radom postajemo tvrdi na bol." Ciceron, *Tusc. disputationes*, II, 15.

vo nabrojio može se dogoditi, kako ovaj svijet ide, i dobrima i zločestima. U naše vrijeme to doživljavamo. Tko god ustaje protiv zakonâ prijeti čestitim ljudima bičem i užetom.

Osim toga, autoritet učitelja, koji bi morao biti iznad svakog djeteta, trpi i spriječen je prisustvom roditelja. Tome valja dodati da poštovanje koje mu iskazuju ukućani i obitelj kao sinu svoga gospodara, poznavanje bogatstva i velikog glasa kuće koje će on naslijediti, nisu, po mom mišljenju, male prepreke u tako mlađahnoj dobi.

U toj školi o življenju u društvu često zapažam ovaj nedostatak: umjesto da upoznamo bližnjega, brinemo se samo o sebi i više se trsimo kako ćemo rasprodati svoju robu nego kako ćemo doći do nove. Šutljivost i skromnost veoma su tražene odlike ponašanja. Naučit ćemo dijete da bude štedljivo i da se ne razmeće onim što ima kad to jednom stekne; da se ne vrijeđa zbog gluparija i priča koje se iznose u njegovoj nazočnosti, jer je nepristojno i neuljudno zgražati se nad svim što nije po našem ukusu. Nek tom dječaku bude dovoljno da sam sebe ispravlja i da se ne vidi kako prebacuje na druge ono što on odbija učiniti, a isto tako da ne bude u sukobu s javnim redom. "*Licet sapere sine pompa, sine invidia*"⁵⁰. Neka izbjegava ono neuljudno davanje lekcija i onu dječaćku želju da pošto poto izgleda bolji od drugih i da dođe na glas kuđenjem i izmišljanjem novotarija⁵¹. Kao što se samo velikim pjesnicima priliči da se služe pjesničkim slobodama, isto tako se samo veliki i slavni duhovi mogu izdizati iznad uobičajena reda. "*Si quid Socrates et Aristippus contra morem et consuetudinem fecerint, idem sibi ne arbitretur licere: magnis enim illi et divinis bonis hanc licentiam assequebantur.*"⁵² Naučit će

⁵⁰ "Može se biti mudar bez razmetanja i bez zavisti." Seneka, *Epist.*, 103 (kraj).

⁵¹ U tekstu iz 1595: *i htjeti odatle steći glas neke posebne vrijednosti*.

⁵² "Zato što su jedan Sokrat ili Aristip prekoračili pravila običaja i dobra vladanja, ne smije se misliti da je to i kod njih dopušteno; velike su i božanske zasluge dopustile taj iskorak." Ciceron, *De officiis*, I, 41.

ga da ne ulazi u raspravu ili osporavanje ako za svoju vrlinu ne nađe dostojna takmaca, pa da čak ni tada ne upotrijebi sve ono što bi mu moglo poslužiti, nego samo ono što će mu biti od najveće koristi. Valja ga odgojiti da bude razuman u izboru i rešetanju svojih razloga i nek naginje priličnosti, pa zato i kratkoći. Više od svega valja ga naučiti da se preda i položi oružje pred istinom, istog onog trenutka kad je uvidi; bilo da je ona potekla iz ruku njegova protivnika, bilo da se rodila u njegovim vlastitim rukama ako se nečemu boljemu domislio. Jer neće ga nitko popeti na katedru da izgovori neku unaprijed određenu ulogu. Nikakva ga prosudba ne obvezuje osim onoga što sâm odobrava. Niti će to biti posao gdje se za gotov novac prodaje sloboda da se možeš pokajati i priznati. “*Neque, ut omnia quae praescripta et imperata sint defendat, necessitate ulla cogitur.*”⁵³

Kad bi njegov učitelj bio meni po ćudi, on bi njegovu volju tako oblikovao da bude vjeran sluga svojega vladara, da mu bude što više privržen i da bude izvanredno hrabar; ali morat će u njemu ubiti želju da se uz gospodara veže drugačije nego zbog svoje građanske zadaće. Da ne govorimo o brojnim drugim lošim učincima, koji zbog tih posebnih obveza idu na štetu slobodi, a sud plaćena i kupljena čovjeka i manje je ispravan i manje slobodan, a obilježen je nesmotrenošću i nezahvalnošću.

Čovjek koji je samo dvorjanin ne može imati ni zakon ni volju da govori i misli drugačije nego laskavo o gospodaru, koji je, između tolikih tisuća podanika, izabrao baš njega da ga hrani i drži pod svojom rukom. Ta udijeljena milost i korist od nje ne samo da će ga zablještititi nego će – s razlogom – okrnjiti njegovu slobodu. I tada najčešće vidimo da je jezik tih ljudi posve različit od onoga kojim govore ostali ljudi istog staleža, jer je u njemu malo vjere.

⁵³ “Nikakva ga dužnost ne sili da brani misli koje bi mu bile propisane i nametnute.” Ciceron, *Academica*, II, 3.

Neka mu se savjest i vrlina odražavaju u govoru i nek taj govor izim razuma nema ničeg drugog što bi ga vodilo. Valja učiniti da shvati kako priznati grešku koju će on naći u svom vlastitom mišljenju, pa čak i onda kad ju je samo on opazio, nije ništa drugo do li učin njegova suda i njegove iskrenosti, a to je upravo ono čemu on mora težiti; isto tako valja mu pokazati da su tvrdoglavost i uporno odbijanje najraširenija svojstva koja priliče najsitnijim dušama, a da predomisli se i sebe ispraviti, napustiti lošu odluku koju si u žaru donio, predstavljaju vrlo rijetka, snažna i mudra svojstva.

Kad je u društvu, upozorit će ga da mora imati oči za sve oko sebe, jer vidim da najvažnija mjesta najčešće zauzimaju manje sposobni pojedinci, a da veliko bogatstvo i sposobnost rijetko idu podruku.

A vidio sam i ovo: dok su na čelu stola raspravljali o ljepoti jedne tapiserije ili o finom okusu malvazije⁵⁴, mnogo se oštrih i pronicavih misli gubilo na drugom kraju stola.

Ispitat će koliko vrijedi svaki čovjek: kravar, zidar, prolaznik; sve se mora iskoristiti i svakoga upraviti na njegov posao, jer baš sve služi u gospodarenju; čak će mu i gluposti i slabosti drugih dobro doći za pouku. Neka nauči kako se procjenjuju ponašanje i način bilo koga, jer će se na taj način u njemu stvoriti želja za dobrim, a prijezir prema lošem.

Valja mu usaditi u glavu poštenu znatiželjnost da sve dozna; vidjet će sve što je jedinstveno oko njega: zdanje, fontana, čovjek, poprište neke stare bitke, odlomak iz Cezara ili Karla Velikoga:

*Quae tellus sit lenta gelu, quae putris ab aestu,
Ventus in Italiam quis bene vela ferat*⁵⁵.

⁵⁴ Malvazija (u izvorniku *malvoisie*) poznato je vino što su ga Francuzi uvozili iz Napulja, a loza potječe iz Grčke (< Μονεμβασία).

⁵⁵ "Koja je zemlja stvrdnuta ledom, koju je pak žega pretvorila u prašinu; koji je vjetar dobar za puna jedra u Italiji." Propercije, IV, III, 39.

Htjet će što više doznati o vladanju, o mogućnostima i o savezima ovog ili onog vladara. Te je stvari vrlo ugodno slušati, a još korisnije znati.

U to druženje i poznavanje ljudi uključujem, i to prvenstveno, one koji još žive samo u uspomenama iz knjiga. Družit će se uz pomoć povijesti s velikim duhovima iz najboljih stoljeća. To je učenje uzaludno za neke, ali onima koji ga traže donosi neprocjenjivih plodova: a to je jedino učenje koje bi, kako kaže Platon⁵⁶, Lacedemonjani bili zadržali. Zamislite koliku bi korist imao iz čitanja *Životâ* našega Plutarha! Ali neka moj izabrani voditelj uvijek ima na umu čemu se mora usmjeriti njegova služba i neka ne opterećuje svog učenika danom pada Kartage ni Hanibalovim ili Scipionovim načinom života ni mjestom gdje je umro Marcellus⁵⁷, nego nek radije pokaže da je bio nedorastao svojoj službi i da je zato tu poginuo. Neka mu ne daje da uči toliko priča iz povijesti, nego neka iz svega izvodi sud. Između svih stvari, to je, po mojoj prosudbi, cilj kojemu naš duh prilazi na najrazličitije načine. Ja sam kod Tita Livija pročitao stotinu stvari koje netko drugi nije pročitao. Plutarh ih je pročitao stotine više nego što bih ja znao pročitati, a možda i više nego što je pisac i napisao. Za neke je to čisto gramatičko učenje; za druge anatomija filozofije u kojoj se prožimlju najraznovrsniji dijelovi naše prirode. Ima kod Plutarha mnogo opširnih rasprava, koje bi i te kako vrijedilo poznavati, jer je on najbolji radnik u tom pisanju, ali ima ih na tisuće kojih se je samo dotaknuo: on nam samo prstom pokazuje put kojim moramo krenuti, ako smo za to voljni, a ponekad se zadovolji time da nas žu-

⁵⁶ *Hipija veći*, na početku.

⁵⁷ Marcus Claudius Marcellus (III. st. pr. Kr.), rimski vojskovođa, prvi je odbio Hanibalove napade, 212. pokorio Siciliju, a pošto je ponovno pobijedio Hanibala, 210, ubijen je iz zasjede kod Venose. Dopustio je da ga iznenade, a to je bilo nedostojno i njegovoj dobi (bio je prešao šezdesetu) i njegovu ratnom iskustvu. O svemu tome govori Tit Livije, XXVII, 25.

stro potakne na srž nekog problema. Valja ta mjesta odatle otrgnuti i upotrijebiti ih na korisnom mjestu. Kao ono kad kaže⁵⁸ da svi stanovnici Azije služe jednom jedinom čovjeku zato što ne znaju izgovoriti jedan slog, i to *Ne*. Možda je time dao priliku i povod La Boëtieu da napiše svoj spis *Servitude Volontaire*⁵⁹. Već sam izbor jedne nevažne zgode u životu nekoga čovjeka ili izbor jedne riječi koja naoko nema nekog dosega, već samo to vrijedi koliko i čitava rasprava. Šteta je što razumni ljudi toliko vole kratkoću. Možda zato više dobivaju na glasovitosti, ali mi time dobivamo manje. Plutarh više voli da ga hvalimo zbog njegovoga suda nego zbog njegovoga znanja. Više voli da smo gladni njega nego da budemo siti. Znao je da i o dobrim stvarima možemo nadugo govoriti i da je Aleksandridas⁶⁰ s pravom spočitnuo onome koji je dijelio dobre, ali preduge pouke eforima⁶¹: “Stranče, kažeš ono što treba, ali kazuješ onako kako ne treba.” Oni u kojih je tijelo slabašno napuhnjuju ga jastučićima što ih stavljaju pod odjeću, a oni kojima je ono što imaju reći oskudno napuhnjuju to riječima.

Ljudski sud pronalazi izvanrednu jasnoću time što se druži s ljudima. Mi smo svi zbijeni i zgurani u sebe same da nam pogled ne seže dalje od nosa. Pitali su Sokrata odakle je. On nije odgovorio “iz Atene”, nego “iz svijeta”⁶². On, u kojega su pogledi bili jasniji i širi, obuhvaćao je cijeli svijet kao svoj grad, prosipao je svoja znanja, društvo i svoju ljubav na čitav ljudski rod, a ne kao mi koji gledamo samo ispod sebe. Kad se u mom selu vinogradi smrzavaju, moj župnik to tumači tako

⁵⁸ U raspravi *O lošem stidu*.

⁵⁹ “Dragovoljno ropstvo”, s podnaslovom *Contr’un* (“Protiv jednoga”).

⁶⁰ Lacedemonjanin što ga Plutarh navodi u *Spartanskim izrekama*. Neki kritičari teksta misle da kod Plutarha valja čitati *Anaksandridas*.

⁶¹ Efori (*ἔφοροι*) su bili članovi spartanskog poglavarstva, koje se sastojalo od petorice magistrata koji su se birali svake godine.

⁶² Plutarh, *O izgnanstvu* (*Περὶ φυγῆς*) IV, ali usp. i kod Cicerona, *Tusculanae disputationes*, V, 37.

da se Bog srdi na ljude i dodaje da su i kanibali već imali kiku od koje nisu mogli govoriti. Kad vidi ove naše ratove među građanima iste zemlje, tko neće poviknuti da se stroj svijeta pokvario i da nas je to sudnji dan ščepao za gušu, ni ne pomislivši da su se događale mnogo strašnije stvari, a da najveći dio svijeta i dalje provodi vrijeme u uživanju? A ja sam, kad vidim njihovu slobodu i nekažnjivost, sretan što vidim da su još blagi i umjereni. Onome koga grād tuče po glavi čini se da je čitava kugla zemaljska pobješnjela u olujama. A onaj je smiješni Savojac govorio: “Da je ona budala od francuskog kralja znao kako valja upravljati državom, ja bih bio mogao postati upraviteljem posjeda svojega Vojvode”⁶³. On u svojoj priprostoj glavi nije mogao zamisliti nešto što bi bilo veće nego njegov gospodar. A da toga nismo ni svjesni, svi mi živimo u toj zabludi, zabludi koja je vrlo teška i pogibeljna po svojim posljedicama. Ali onaj koji može zamisliti kao na slikarskom platnu tu veličanstvenu sliku naše majke prirode u cjelini njezina sjaja; koji na njezinu licu zna pročitati tako općenitu i stalnu mijenu; koji vidi na toj slici ne samo sebe, nego čitavo jedno kraljevstvo kao potez vrlo tanahna i izoštrena pera: eto, samo takav mjeri stvari u njihovoj pravoj veličini.⁶⁴

Taj je golemi svijet, koji neki umnažaju kao vrste pod jednim rodnom⁶⁵, ogledalo u kojem se moramo iz ispravnog kuta gledati da bismo se poznali. Riječju, htio bih da to bude knjiga iz koje će moj učenik učiti. Tolike vrste, sljedbe, prosudbe,

⁶³ Ta se crtica nalazi već kod Henrija Estiennea, u uvodnom poglavlju za *Apologie pour Hérodote* (1566), pamfletu protiv katoličkog klera, kojim je na se navukao mržnju crkvenih krugova, što ga je prisililo na izagnanstvo u Švicarsku.

⁶⁴ To je potka glasovitog Pascalova odlomka iz *Pensées*, I, 1: “Neka dakle čovjek gleda svekoliku prirodu u njezinu velebnom i punom veličanstvu. Nek mu se zemlja učini ko sićušna točka u usporedbi s neizmjernom putanjom što je taj planet obilazi; i nek se začudi što je i sama ta neizmjerna putanja samo jedna sitna crtica u usporedbi s onom koju čine zvijezde što se valjaju nebeskim svodom.”

⁶⁵ *Species ~ genus.*

mišljenja, toliko zakona i običaja uče nas da zdravo prosuđujemo o svojim i uče naš sud da prizna svoju nesavršenost i prirodnu slabost: a učiti sve to nije lak zadatak. Tolika previranja u državama i promjene u javnim stvarima uče nas da ne smijemo stvarati čuda od onoga što se u našoj zemlji događa. Toliko imena, toliko pobjeda i osvajanja pokrivenih pod velom zaborava čine smiješnim svakog onoga koji se nada da će ovjekovječiti naše ime kad uzme desetak strijelaca i s njima zauzme neki kokošinjac, za koji se zna samo to da je pao. Oholost i uznositost tolikog sjaja kod stranaca, napuhano blještavilo tolikih dvorova i veličina čini da sjaj svojih gledamo bez čuđenja i ne trepnuvši okom. Tolike nas tisuće ljudi sahranjenih prije nas hrabre da se ne plašimo poći tražiti tako dobro društvo na onome svijetu. A tako je i sa svim ostalim.

Pitagora je znao reći⁶⁶ da naš život nalikuje velikim i mnogoljudnim okupljanjima na Olimpijskim igrama. Jedni ondje vježbaju tijelo kako bi pobrali olimpijsku slavu, dok drugi donose svakakve robe na prodaju kako bi što zaradili. Ima i takovih, i to ne među najgorima, koji ne žele ništa drugo nego gledati kako se i zašto ovo ili ono čini i biti gledatelji života drugih ljudi, kako bi po njima sudili i upravljali svoj.

Tim bi se primjerima mogla pribrojiti i ona sva vrlo korisna filozofska raspravljanja, kojih bi se ljudska djela morala držati kao svog pravila. Učeniku ćemo reći

*quid fas optare, quid asper
Utile nummus habet; patriae charisque propinquis
Quantum elargiri deceat: quem te Deus esse
Jussit, et humana qua parte locatus es in re;
Quid sumus, aut quidnam victuri gignimus⁶⁷;*

⁶⁶ Ciceron, *Tusculanae disputationes*, V, 3. I J.-J. Rousseau se u IV. knjizi svog odgojnog djela *Emile* sjeća ovog odlomka.

⁶⁷ "Ono što je dopušteno željeti, čemu je koristan novac koji je tako teško zaraditi, u kojoj se mjeri sav dati domovini i obitelji, ono što je Bog htio da postaneš, ulogu koju ti je povjerio u društvu, što smo i u čemu je cilj za koji smo rođeni." Persej, III, 69.

što valja znati, a što ne valja, što mora biti cilj učenja, što je hrabrost, umjerenost i pravda, što treba znati o razlici između revnosti i slavoljublja, između robovanja i podložnosti, između razuzdanosti i slobode; po kojim se znakovima prepoznaje pravo i puno zadovoljstvo; do koje se mjere smijemo bojati smrti, boli i sramote.

*Et quo quemque modo fugiatque feratque laborem*⁶⁸;

kakav nas poticaj pokreće i što je to što u nama izaziva različita htijenja. Jer, cijenim da prve misli kojima valja napojiti njegov razum moraju biti one koje će upravljati njegovim vladanjem i njegovim umom, koje će ga naučiti da upozna sebe i da uzmogne dobro živjeti i dobro umrijeti.

Od znanosti koje nazivamo *liberales* započnimo sa znanjem koje nas čini slobodnima. Sve one, svaka na svoj način, služe upoznavanju našega života i tome kako ga valjano upotrijebiti, jednako kao što tome služe sve druge stvari. No, izaberimo onu koja tom cilju služi izravno i izričito.

Kad bismo znali svesti u prave i prirodne granice sve ono što služi našem životu, vidjeli bismo da je najbolji dio znanosti kojima se služimo izvan našeg dosega, a u onima koje su nam dostupne ima toliko prostranstva i toliko nepotrebne dubine da bismo najbolje postupili da sve to ostavimo ondje gdje jest i da, kako nas uči Sokrat⁶⁹, u tijeku našeg učenja izbjegavamo sve ono od čega nema prave koristi.

sapere aude,

*Incipe: vivendi qui recte prorogat horam
Rusticus expectat dum defluat amnis; at ille
Labitur, et labetur in omne volubilis aevum*⁷⁰.

⁶⁸ “Kako l’ podnositi koju imadeš muku il’ bježat.” Vergilije, *Eneida*, III, 459 (prijevod Tome Maretića).

⁶⁹ Prema Diogenu Laerciju (*Život Sokratov*, II, 21).

⁷⁰ “Hajd uzmi se u pamet smjelo! / Počni već jednom! Tko odgada sat pravog življenja samo, / Čeka ko seljak dok rijeka proteče: ali mu ona / Klizi i klizit će dalje, sveg valjajući se vijeka.” Horacije, *Epistulae*, I, II, 40 (prejev Jurja Zgorelca).

Prava je glupost učiti djecu

*Quid movent pisces, animosaque signa leonis,
Lotus et Hesperia quid capricornus aqua*⁷¹

znanje o zvijezdima i o kretanju osme sfere, prije nego što ih naučimo kako da se sama kreću:

*Τί Πλειάδεσσι καμοί
Τί δ'ἀστράσι Βοώτεω*⁷².

Anaksimenes⁷³ je ovako pisao Pitagori: “Kakvog bi to smisla imalo da se bavim otkrivanjem tajni u zvijezdama kad su mi smrt ili ropstvo uvijek pred očima?” (naime, u to su vrijeme kraljevi perzijski pripremali pohod na njegovu zemlju), pa zato svatko mora ovako reći: “Kad mi neprestano prijetite slavohleplje, škrtost, lakoumlje, praznovjerje i kad iznutra imam toliko neprijatelja koji kidišu na život, zar da idem razmišljati kako se svijet okreće?”

I tek kad mu pokažete što služi da ga učini mudrijim i boljim, govorit ćete mu o Logici, Fizici, Geometriji, Retorici, pa će tada, kad mu prosuđivanje već bude zrelo, izabrati znanost kojoj je najskloniji i lako se s njom uhvatiti u koštac. Za svaku ćete se lekciju poslužiti čas raspravljanjem, čas knjigom; učitelj će mu dati djela onog pisca koji najviše odgovara svrsi njegova obrazovanja, a drugi put će mu dati samo njihovu bit i već prožvakanu srž. A ako sâm nije još kadar u knjigama naći toliko lijepih misli kojima one vrve, moći ćemo mu uz učitelja pridružiti i čovjeka vičnog književnosti koji će mu u svakoj prilici naći i podijeliti sve ono što njegovu učeniku treba. A da će takvo učenje biti i lakše i prirodnije nego uče-

⁷¹ “Kako utječu Ribe, užareni znakovi Lava, znakovi Jarca koji se kupa u moru Hesperije.” Propercije, IV, 1, 85.

⁷² “Što će meni Plejade, što me briga za zvijezde Arkturovo!” Anakreont, *Ode*, XVII, 10. *Βοώτης* je Arkturovo zvijezde u produžetku repa Velikog medvjeda, koje je tako nazvano po najvećoj zvijezdi *Arcturusu*.

⁷³ Anaksimenes iz Mileta, fizičar i filozof, učitelj Pitagorin (VI. st. pr. Kr.).

nje iz Gazine gramatike⁷⁴, o tome ne treba sumnjati. Njezina su pravila tako zamršena i teška, sve su to isprazne i gole riječi za koje se ne možete uhvatiti i u njima ničega nema što bi vam duh poticalo, dok u ovakvu učenju⁷⁵ duh nalazi ono u što može zagristi i napâsti se znanja. Ti su plodovi neusporedivo krupniji i prije će sazreti.

Žalosno je da smo u našim vremenima došli do toga da je filozofija, čak i kod upućenih ljudi, postala nešto prazno i mušičavo, nešto što nema ni uporabe ni neke cijene ni u javnom mišljenju ni u svojim učincima. Mislim da su tome uzrokom njezina zanovijetanja i smicalice koje su uzele korijena na svim pristupima do nje. Teška je zabluda što je prikazuju tako nepristupačnom djeci, kao da je uvijek namrštena, sitničava i strašna. Tko mi ju je zakrabuljio tako lažnim, blijedim i odvratnim licem? A zapravo, nema ničega što bi bilo veseliije, prozračnije, zaigranije, gotovo bih rekao pustopašnije. Ona nam propovijeda samo radost i veselje. A kad je vidimo ukočenu i sumorna lika, odmah vidimo da to nije njezino pravo lice. Kad je Demetrije Gramatik⁷⁶ naišao u hramu u Delfima skupinu filozofa kako zajedno sjede, ovako im je rekao: “Zacijelo se varam, ali kad vas vidim da tako mirno i veselo razgovarate, rekao bih da niste zaokupljeni nekim ozbiljnim raspravljanjem.” A jedan mu od njih, Heraklije iz Megare, odvrati: “Oni koji ispituju ima li u futuru glagola βάλλω⁷⁷ jedno ili dva λ ili koji se muče izvedbom komparativa od χεῖρον⁷⁸ i

⁷⁴ Teodor Gaza (Solun 1398–nedaleko od Salerna 1475), bizantski humanist i filolog, pisac u svoje vrijeme glasovite gramatike grčkoga jezika, koja je izdana 1495. i bila je najrašireniji udžbenik grčkoga jezika u stoljeću renesanse. Očito Montaigne ovdje aludira na suhoparnost tog teškog i nepristupačnog štiva koje je odbijalo njegove vršnjake.

⁷⁵ Tj. u onom koji Montaigne preporučuje.

⁷⁶ Demetrije Aleksandrijski, gramatičar o kojem se ne zna gotovo ništa, jednako kao ni o Herakliju iz Megare, koji se navodi nešto niže.

⁷⁷ “baciti, hitnuti se”

⁷⁸ “gore”

*βέλτιον*⁷⁹ ili superlativa *χειρίστων*⁸⁰ i *βέλτιστων*⁸¹, oni moraju mrštiti čelo kad govore o svojoj znanosti. A što se tiče raspravljanja o filozofiji, navikli smo da ona raduju i uveseljavaju one koji se njima bave, a ne da ih čine namrgođenima i bacaju ih u zlu volju.⁸²

*Deprendas animi tormenta latentis in agro
Corpore, deprendas et gaudia: summit utrumque
Inde habitum facies.*⁸³

Duša koja je pod svoje primila filozofiju mora kroz svoje zdravlje i tijelo učiniti zdravim. Ona mora sjajiti mirom i spokojem; mora svom obliku podesiti izvanjski lik i zato mu mora dati dostojnu ponositost, čilo i veselo držanje uz zadovoljnu i dobrohotnu umjerenost. Najizrazitiji znak mudrosti je postojano zadovoljstvo; s njom je kao i sa svim što je iznad Mjeseca: uvijek je vedra⁸⁴. Baš oni “Barroco” i “Baralipton”⁸⁵ čine da su neki njezini sljedbenici tako prekriti blatom i dimom, ali to nije ona; oni je poznaju samo po čuvenju. Kako? Ona utišava oluje duše, uči nas kako primiti glad i tjelesnu ognjicu sa smiješkom, i to ne s nekakvim izmišljenim epiciklima⁸⁶ nego s prirodnim i opipljivim razlozima. Za svrhu

⁷⁹ “bolje”

⁸⁰ “najgore”

⁸¹ “najbolje”

⁸² Iz Plutarha, *O neostvarenim proroštvima*, V.

⁸³ “U nevoljama tijela možeš dokučiti tajne jade duše; ali i njezine radosti: na licu se ogledaju ta dva različita stanja.” Juvenal, IX, 18.

⁸⁴ Usp. kod Seneka: “Talis est sapientis animus qualis mundus super lunam; sempe illic serenum est” (*Epistulae*, 59).

⁸⁵ Ta dva izmišljena termina pripadaju staroj skolastičkoj logici i predstavljaju dva od devetnaest mnemotehničkih oblika silogizma

⁸⁶ *Epicycclus* je termin stare astronomije; to je zamišljena kružnica po kojoj se (u geocentričnom sustavu) kretao planet, dok se središte te kružnice istodobno pomiče po periferiji većeg kruga (deferenta) kojemu je središte Zemlja; time su se pokušavale objasniti prividne nepravilnosti u kretanju nebeskih tijela. Pojam epicikla u astronomiju je uveo Hiparh.

ima krepost, a ona nije, kao što škole kažu, posađena na vrhu nekog odsječenog, vrletnog i nepristupačnog brda. Upravo protivno tome, oni koji su joj se približili vide da se smjestila u lijepoj plodnoj dolini usred cvijeća, odakle vidi sve što je oko nje. Do nje se može doći, ako znamo gdje prebiva, po sjenovitim travnatim i cvjetnim stazama, i to ne umarajući se nego s noge na nogu, jer je uspon do nje lak i prohodan kao što je beskrajan i nebeski svod.⁸⁷ Kako nisu upoznali tu vrhovnu vrlinu, koja je lijepa, pobjednička, puna ljubavi, jednako osjećajna koliko i hrabra, osvjedočeni i nepomirljivi neprijatelj ljutitosti, neugode, straha i prisile, a kojoj je vodič priroda, a sreća i zadovoljstvo pratilje, ti su se školnici upustili u to da, prema vlastitoj ništavnosti, stvore o njoj tako glupu, tako žalosnu i svadljivu, namrgođenu, prijeteću i izvještačenu sliku i postave ju na vrh hridine, u osamu daleko od putova, usred drača i šikare kao plašilo kojim će plašiti ljude.⁸⁸

Takav moj odgojitelj, koji će znati ispuniti volju svog učenika s isto toliko, ako ne i s više ljubavi prema vrlini, znat će mu pokazati da su se pjesnici uvijek prilagođavali običnim ljudskim naravima te uprijeti prstom u to da su bogovi uložili više truda i znoja putu do Venerinih nego do Minervinih odaja. A kad mu se muškost počne buditi, stavit će preda nj Bradamantu ili Anđeliku⁸⁹ kao ljubovce za uživanje, u kojih je prirodna, snažna, plemenita ljepota, i to ne muškobanjasta već muževna nasuprot mekanjoj, hinjenoj, nestalnoj i izvještačenoj ljepoti. Jedna je prerusena u mladića, na glavi joj je sjajan šljem, a druga je kao djevojka, a na glavi joj ukras od nanizanih bisera. I on će prosuditi da je i njegova ljubav muška ako mu izbor bude drugačiji nego onog omekopućenog

⁸⁷ Montaigne ovdje donekle prenosi Senekina gledanja iz *De Ira*, II, 13. Slaže se s Rabelaisovom *Abbaye de Thélème*, a suprotstavlja se Ronsardu, koji u svojim *Hymnes*, I, 1, zastupa protivno mišljenje.

⁸⁸ Ovim se odlomkom oduševljavao Sainte-Beuve (*Port-Royal*, II, 432).

⁸⁹ Te dvije junakinje iz Ariostova *Bijesnog Rolanda* odgovaraju onom tipu *beauté généreuse* koji će Montaigne opisati.

pastira frigijskoga⁹⁰. Učitelj će mu dati novu pouku da je cijena prave vrline u lakoći, korisnosti i uživanju u njoj, koja je toliko daleko od teškoće da je mogu imati djeca i muževi, oni jednostavna i oni istančana uma. Uredan je život njegovo oruđe, a ne snaga. Sokrat, njegov najdraži učitelj, svjesno odstaje od snage predajući se prirodnoj lakoći uredna življenja. To je ona mati hraniteljica svih ljudskih zadovoljstava. Čineći ih pravednima, čini ih sigurnima i čistima. Dajući im mjeru, čini da su uvijek snažna i lijepa. Odbacujući ona koja nam zabranjuje, oštri nas za ona koja nam ostavlja; a kao prava majka ostavlja nam u izobilju sva ona koja nam priroda pruža pa čak i dotle da se s njima umorimo (ako možda ne želimo reći da je pravilo umjerenosti, koje zaustavlja ispičuturu prije pijanstva, proždrljivca prije mučnine, razbludnika prije nego što će se zaraziti, isto tako neprijatelj našem uživanju). Ako uzmanjka obične sreće, ako se sreća izmakne, ona će tada naći načina kako bez nje ili će skovati neku svoju koja više neće biti nestalna i prevrtljiva. Ona zna biti bogata, moćna i mudra i zna kako je spavati u bogatim i namirisanim posteljama. Ona voli život, voli ljepotu i slavu i zdravlje. Ali, njezina posebna i samo njezina služba sastoji se u tomu da se zna umjerenost koristiti svim tim blagodatima i da zna bez straha podnositi njihov gubitak: ta je služba više plemenita nego što je mukotrpa i bez nje bi sav tijek našega života bio izopačen, pun nemira i bezobličan, a tome se može s pravom pribrojiti sve one pritajene podmorske grebene, provalije i čudovišta. A ako pak taj gojenac bude tako čudnovat da mu je draže slušati priče nego izvješća o nekom lijepom putovanju ili neku lijepu misao; ako se na zvuk bubnja, koji potiče mladi polet njegovih vršnjaka, on okrene nečim drugom što ga poziva na igru; ako mu nije više po volji pobjednički se vratiti sav prašnjav iz neke borbe nego doći kući nakon igre loptom ili nakon ple-

⁹⁰ To jest Parisa, koji je dao prednost Veneri pred Junonom i Minervom.

sa s nagradom koju je tu zavrijedio, eh onda zaista tome ne vidim drugog lijeka nego da ga njegov učitelj odmah zada- vi (ako nema očevidaca) ili da ga, pa makar on bio vojvod- ski sin, namjesti kao pekara u nekom gradu, slijedeći u tome Platonov savjet da djeci valja naći mjesto ne prema imet- ku njihova oca, nego prema mogućnostima njihova duha⁹¹.

Budući da nas filozofija uči kako živjeti, a da i djetinja dob tu nalazi pouku jednako kao i drugi uzrasti, zašto mi tu filo- zofiju ne bismo otvorili i djeci?

*Udum et molle lutum est; nunc nunc properandus et acri
Fingendus sine fine rota.*⁹²

Uče nas kako valja živjeti kad je život već prošao. Stoti- ne su se đaka zarazile i zaradile vrenjak prije nego što je do njih doprla Aristotelova poduka o suzdržljivosti⁹³. Ciceron je govorio da, čak kad bi imao živjeti dva ljudska vijeka, nikad ne bi tražio užitek u čitanju lirskih pjesnika.⁹⁴ A i ja, jednako tako, vidim da su te cjepidlake još žalosnije beskorisne. Dje- tetu koje odgajamo mnogo se više žuri: ono ovisi o pedago- gizmima⁹⁵ samo u prvih petnaest ili šesnaest godina života – sve ostalo se mora posvetiti činu i djelu. Iskoristimo to ta- ko kratko vrijeme za nužne pouke. U prvom redu uklonimo sve ono što je nepotrebno, izbacimo sva ona trnovita cjepi- dlačenja dijalektike, uz koju nam se život ne može popraviti, uzmimo jednostavne misli iz filozofije, moramo ih znati iza- brati i kako ih treba predstaviti, a lakše ih je shvatiti nego ne- ku Boccacciovu priču. I dijete im je doraslo već od najranijih dana, mnogo više nego što je kadro naučiti čitati i pisati. U

⁹¹ Platon, *Republika*, III, 415 i IV, 523.

⁹² "Mokra je i meka ilovača: brzo, brzo požurimo i nek joj oblik dade hi- tri kotač koji se bez prestanka okreće." Perzej, III, 23.

⁹³ Iz Aristotelova poglavlja gdje se govori o neumjerenosti.

⁹⁴ Tako barem tvrdi Seneka u *Epistulae*, 49.

⁹⁵ U izdanju iz 1595. stoji *pédagogisme*, a u ranijim izdanjima *pédagi- sme*.

pravog su filozofa misli i za čovjeka koji se tek rodio kao i za oronula starca.

Dijelim Plutarhovo mišljenje⁹⁶ da Aristotel nije svog velikog učenika opterećivao umješnošću kako postavljati silogizme ili načelima geometrije, nego ga je učio dobrim pravilima koja se odnose na hrabrost, smionost, velikodušnost i umjerenost, kao i savjetom da se ničega ne boji; s tom ga je popudbinom, dok je ovaj još bio dijete, otputio na osvajanje svijeta sa samo 30 000 pješaka, 4 000 konjanika i s četrdeset tisuća škuda. Drugim je umjetnostima i znanjima, kaže, Aleksandar bio već dobro ovladao i hvalio je njihovu izvrsnost i prihvatljivost; no, kako god da je u njima uživao, nije mu se bilo lako prepustiti želji da se njima bavi.

*Petite hinc, juvenesque senesque,
Finem animo certum, miserisque viatica canis.*⁹⁷

To je upravo ono što Epikur⁹⁸ kaže na početku svojega pisma Meniceju⁹⁹: “Nek najmlađi ne bježe od filozofije, a stari nek se njom ne umaraju.” Ako netko drugačije čini, to je kao da hoće reći da još nije doba sretnoga života ili da tog doba više neće biti.

Zbog svega toga ne želim da tog dječaka zarobe. Nikako ga ne smiju prepustiti žučljivoj čudi jednog zadržtog školnika. Ne želim da njegov duh kvare tako što će ga mučiti radom na silu, kao što neki čine četrnaest ili petnaest sati na dan, kao da je nosač ili trhonoša. Kao što ne bih smatrao priličnim kad bi se kojim slučajem dogodilo i vidjelo da je zbog sklonosti sjetnosti i samoći odveć zanesen izrazitom ljubavi prema učenju iz knjiga, da mu tu sklonost pothranjuju, jer to mlada

⁹⁶ U raspravi *O Aleksandrovoj sreći ili vrlini*, II, odakle Montaigne preuzima velik dio izlaganja koje slijedi.

⁹⁷ “Uzmite tu, i mladi i stari, čvrsto pravilo svojem ponašanju i zalihe za nemila iznenađenja zime.” Perzej, V, 64.

⁹⁸ Prema Diogenu Laerciju, *Život Epikurov*, X, 122.

⁹⁹ Taj se Menicej spominje samo kao naslovnik Epikurovih pisama.

čovjeka čini nepodobnim za građansko ophođenje i odvraća ga od potrebnijih zanimanja. Koliko li sam samo za svog vijeka vidio mladih ljudi zaglupljenih zbog prekomjerne pohlepe za znanjem!? Karnead¹⁰⁰ je bio time toliko zaluden da više nije stizao ni obrijati se ni nokte podrezati.¹⁰¹ A isto tako ne želim kvariti plemenite navike neuljudenošću i barbarstvom drugih. U staro je vrijeme o francuskoj mudrosti kolala poslovice da se rano javlja, ali ne traje dugo.¹⁰² I doista, ne vidimo ničeg što bi bilo tako ljupko kao francuska mala djeca, ali redovito nam iznevjere nadu što smo je u njih polagali i, kad postanu zreli ljudi, ne vidi se u njih nikakva odličnost. Čuo sam od vrlo razboritih ljudi da ih zaglupljuju u tim školama¹⁰³ u koje ih šalju, a ima ih sva sila.

Škola kakvu mi zagovaramo imat će sobu, vrt, stol i postelju, a učenik će uživati u samoći, u društvu, ujutro i navečer svi će mu sati biti jednaki, sva mjesta će mu služiti za učenje, jer će filozofija, koja je glavna u oblikovanju mišljenja i ponašanja, biti njegova prvenstvena zadaća, a ona uživa povlast da se u sve miješa. Kad je govornik Isokrat¹⁰⁴ bio na jednoj gozbi zamoljen da nešto rekne o svom umijeću, svi se slažu da je s pravom odgovorio: “Nije sada vrijeme za ono što ja znam činiti, a ono čemu je sada vrijeme, ja ne znam činiti”¹⁰⁵. Jer, govoriti o besjedama i retoričkim raspravama u nekom društvu koje se okupilo veseleći se pri dobrom jelu i piću, bilo bi nešto vrlo neskladno. Isto bi se moglo reći i za sve druge vrste znanja. Ali, što se tiče filozofije, i to onog njezina dijela u

¹⁰⁰ Karnead (Καρνεάδης), grčki filozof i utemeljitelj treće Akademije.

¹⁰¹ Iz Diogena Laercija, *Život Karneadov*, IV, 62.

¹⁰² Tu poslovicu navodi Caelius Rhodiginus u svojoj zbirci *Antiquarum lectionum libri*, izdanje iz 1516, str. 839.

¹⁰³ U izvorniku današnja riječ *colleges*.

¹⁰⁴ Isokrat Atenjanin, najutjecajniji grčki govornik i učitelj govorničtva (436-338. pr. Kr.).

¹⁰⁵ Doslovce prevedeno iz Amyotova prijevoda Plutarhovich *Propos de table*, I, 1.

kojem se bavi čovjekom i njegovim zadaćama i službama, svi se mudri ljudi slažu u tome da ju ne bi, zbog ugodnosti njezinih misli, valjalo isključiti ni prilikom gozbi ni za vrijeme igara. Kad ju je Platon uvrstio među svoje uzvanike, vidjeli smo kako ona zabavlja sve prisutne na neusiljen način koji je sukladan i vremenu i mjestu, premda se tada raspravljalo o najvišim i najpresudnijim pitanjima.¹⁰⁶

*Æque pauperibus prodest, locupletibus aequæ;
Et, neglecta, aequæ pueris senibusque nocebit*¹⁰⁷.

I tako će, bez ikakve sumnje, naš gojenac biti manje nezaposlen nego drugi. Ali, kao što nas koraci koje činimo u nekom nadsvođenom hodniku, mada ih moramo učiniti tri puta više, ne umaraju toliko kao oni što ih činimo na nekom drugom putu, tako će se i naša lekcija, do koje je došlo onako usput, bez obveze mjesta i vremena, odvijati a da to i ne primijetimo. Pa čak i same igre i vježbe predstavljat će dobar dio našeg učenja: trčanje, hrvanje, glazba, lov, jahanje i rukovanje oružjem. Želim da se dotjerani izvanjski izgled, držanje i ponašanje istodobno podese prema duhu. Jer ne odgajamo duh, ne odgajamo tijelo, nego odgajamo čovjeka, a to ne bismo smjeli dijeliti na dvoje. I, kao što kaže Platon, ne smijemo odgajati jedno bez drugoga nego ih zajedno i jednako voditi kao par konja upregnutih u ista kola.¹⁰⁸ A kad ga čujemo, rekli bismo da on više vremena i više mara posvećuje vježbanju tijela i da misli da se i duh time istodobno ojačava, ali da obrnuto ne vrijedi.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Iz istog Plutarhova djela u Amyotovu prijevodu.

¹⁰⁷ "Sve što jednako prudi siromahu i bogatašu / I što jednako djeci, kad propustiš, i starcu škodi." Horacije, *Epistulae*, I, 1, 25 (prejev J. Zgorleca).

¹⁰⁸ Prema Plutarhu (*Pravila i napuci o zdravlju*), ali usp. i u Platonovu *Timaju*.

¹⁰⁹ Platon, *Zakoni*, VII.

Uostalom, ovaj se odgoj mora provoditi uz strogu blagost, a ne onako kako se to kod nas radi¹¹⁰. Umjesto da djeci približimo književnost, pokazujemo im samo strahote i okrutnost. Izbacite iz škola nasilje i snagu, jer, po mojem mišljenju, nema ničega što bi tako jako kvarilo i zaglupljivalo mladi čestiti rod. Ako želite da se boji sramote i kazne, nemojte ga na to navikavati. Naviknite ga da bude otporan na znoj i zimu, na vjetar, na sunčanu žegu i na opasnosti koje mora prezirati. Nek mu bude daleko svaka mekoputnost i izabiranje kako će se odijevati i u kakvom će krevetu spavati, što će jesti i piti; priviknite ga na sve. Nek to ne bude lijep mladac koji trči za suknjama, nego čvrst i snažan mlad čovjek. Uvijek sam jednako mislio: i kad sam bio dijete i kao muž i kao starac. No, zbog mnogih razloga upravljanje u većini naših škola nikad mi se nije sviđalo. Manje bi štete bilo da su bili naklonjeniji popuštanju. Jer, te su škole prava tamnica zarobljene mladosti. Čine je raskalašenom, a za raskalašenost je kažnjavaju prije nego li je takvom postala. Upadnite na jedan takav sat i čut ćete samo krikove kažnjavane djece i viku učitelja opijenih svojim bijesom. Zar se na takav način hoće tim nježnim i plahim dušama pobuditi želja za učenjem, ako ih vodimo uz strašno namrgođeno lice i s bičevima u rukama? Takav je način i promašen i pogibeljan. Uzmimo u obzir ono što je Kvintilijan vrlo dobro opazio¹¹¹: da taj zapovjednički autoritet za sobom povlači opasne posljedice i to navlastito kod našeg načina kažnjavanja. Kako bi njihove učionice bile priličnije ukrašene cvijećem i lišćem, a ne ovako polomljenim i okrvavljenim šibama! Ja bih dao da ih oslikaju slikama radosti, veselja i likom Flore i Gracijâ, kao što je svoju školu dao oslikati filozof Speusip¹¹². Ondje gdje im je dobit, nek se tu i vesele i

¹¹⁰ U prvim izdanjima stoji: *non comme aux collègues...*

¹¹¹ U *Institutio oratoria*, I, 3.

¹¹² Speusip Atenjanin, grčki filozof (4. st. pr. Kr.), Platonov nećak i njegov nasljednik na čelu Akademije; prema Diogenu Laerciju, *Život Speusipov*, IV, 1.

užívaju. Hranu koja je dobra za dječje zdravlje valja zasladiti, ali isto tako valja učiniti gorkom onu koja mu je štetna.

Zaista je divno koliko se Platon brine u svojim zakonima¹¹³ o veselju i razonodi mladih u svom gradu i koliko su mu na srcu njihove trke, igre, pjesme, kola i plesovi, za koje kaže da je u stara vremena njihovo vođenje i pokroviteljstvo bilo povjereno samim bogovima: Apolonu, Muzama i Minervi.

On naširoko govori o uputama za svoje gimnaziume; na književnoj se nastavi malo zaustavlja i čini se da samo na poseban način preporučuje pjesništvo kad ide s glazbom.

Svaka nastranost i posebitost u običajima i položaju mora se izbjegavati kao ono što je neprijateljsko općenju među ljudima i kao nešto što je čudovišno. Tko se ne bi začudio vidjevši narav Demofonovu, glavnog meštra na dvoru Aleksandrovu, koji se znojio u hladu, a tresao se od hladnoće na suncu.¹¹⁴ Vidio sam i takovih koji su bježali od mirisa nagnjilih jabuka više nego pred pušćanim zrnima, drugi su se plašili miša, neki su povraćali pred vrhnjem, neki opet kad se prostiralo krevet s perjem, kao što Germanik nije mogao podnijeti ni pijetlove ni čuti ih kako kukuriču.¹¹⁵ Možda u tome postoji neki tajni razlog, ali mislim da bi se svemu tome moglo doskočiti ako bi se počelo od ranih dana. Odgoj je u tome kod mene pobijedio, ali bilo je potrebno uložiti truda da se moj želudac ravnomjerno privikne na sve čime se ljudi hrane osim na pivo. S tog razloga, dok je tijelo još gipko, moramo ga priučiti na sve napore i navike. A dok držimo prohtjeve i volju na uzdi, moramo mlada čovjeka učiniti kadrin da bude u društvu sa svim ljudima, i stranim i domaćim, pa čak i da,

¹¹³ *Zakoni*, VII.

¹¹⁴ Iz Diogena Laercija, *Život Pironov*, IX, 80 i iz Seksta Empirika, *Pironove postavke* (*Πυρρώνειοι ὑποτυπώσεις*), I, 14.

¹¹⁵ Neki su Montaigneovi komentatori naišli na iste primjere (jabuke, miš, pijetao) u djelu *De re cibaria*, što ga je 1560. objavio Bruyevin Champier. Usp. isto tako Plutarhov spis *O vrlini i zloći*, II, 108.

ako je to potrebno, tu i tamo prekorači pravila i poćini nešto preko reda. Neka njegovo privikavanje slijedi uspostavljene obićaje. Neka smije raditi sve, a voli ćiniti samo dobro. I sami filozofi nisu odobrali Kalistenu¹¹⁶ što je izgubio naklonost velikog Aleksandra zato što nije htio piti vino u njegovo zdravlje.¹¹⁷ Neka se nać gojenac smije, nek luduje, pa ćak nek se i kurva uz svog gospodara. Htio bih da u tim putenim zadovoljstvima snagom i ćvrstinom nadmaći svoje vrćnjake, a ako ne ćini zlo, to ćini ne zato što ne bi znao ili mogao, nego zato što ima volju da tako postupi. “*Multum interest utrum peccare aliquis nolit aut nesciat.*”¹¹⁸ Namjeravao sam jednom plemiću, koji je toliko daleko od tih grijeha kad je u Francuskoj, ućiniti ćast i u dobru ga drućstvu upitati koliko se puta opio u Njemaćkoj kad su to iziskivali kraljevski poslovi. On me je dobro razumio i odgovorio da se to zbio u tri navrata i sve mi je isprićao. Znam neke koji su, zato što to nisu mogli, imali tećkih muka u poslovima s tim narodom. Ćesto sam se divio zaćudno ćvrstoj naravi Alkibijadovoj¹¹⁹ koji se lako privikavao najrazlićitijim stanjima, a da to nije bilo na ćtetu njegovu zdravlju: ćas je znao nadmaćiti perzijansku velićajnost i raskoćnost, a ćas suzdrćanost i ćtedljivost Lacedemonjana: koliko je bio stroć i odmjeran u Sparti, toliko se u Joniji prepućtao strastima.¹²⁰

*Omnis Aristippum decuit color, et status, et res.*¹²¹

Eto, takvim bih htio odćojiti svog ućenika,

¹¹⁶ Kalisten iz Olinta je bio pranećak Aristotelov (365-328. pr. Kr.).

¹¹⁷ Plutarh, *Ćivot Aleksandrov i O srdćbi*, III.

¹¹⁸ “Velika je razlićka izmeću ne htjeti i ne znati zlo ćiniti.” Seneka, *Epistulae*, 90.

¹¹⁹ Alkibijad, atenski drćzavnik i vojskovoća (450-403. pr. Kr.).

¹²⁰ Iz Plutarhova *Ćivota Alkibijadova*, XIV.

¹²¹ “Svakom je pristao stanju i zvanju i dobru Aristip.” Horacije, *Epistulae*, I, xvii, 23 (prijevod J. Zgorelca).

*quem duplici panno patientia velat
Mirabor, vitae via si conversa decebit,
Personamque feret non inconcinnus utramque*¹²².

To su moje pouke¹²³. Onaj koji ih izvršava više će se okoristiti nego onaj koji ih zna. Ako ga vidite, tada ga i čujete; ako ga čujete, tada ga i vidite. “Ne dao Bog, kaže netko kod Platona¹²⁴, da bi filozofirati značilo naučiti mnogo stvari i govoriti o umjetnosti!”

*“Hanc amplissimam omnium artium bene vivendi disciplinam vita magis quam litteris persequuti sunt.”*¹²⁵

Kad je Leon, vladar fliunski, pitao Heraklida Pontsko-ga kojom se znanošću, kojom se umjetnošću bavi, ovaj mu je odgovorio: “Ne znam ni za umjetnost ni za znanost, ali ja sam filozof”¹²⁶.

Predbacivali su Diogenu da se, premda neuk, ipak bavi filozofijom, a on im je odgovorio: “Upravo zato se i bavim i baš stoga mi i dobro ide”¹²⁷.

Hegesija¹²⁸ ga je zamolio da mu pročita neku knjigu: “Baš ste mi smiješni, odvrati mu, vi biste odabrali prirodne i prave

¹²² “[hoće li dično] onaj s dvostrukim plaštem života promijeniti pravac. Jedan čekati ne će, ogrtač dok grimizni uzme, nego će proći sred mnoštva, ogrnuv se kako mu drago, pred svijet istupiti u jednom i drugom liku.” Horacije, *Epistulae*, I, xvii, 25 i d. (prepjev J. Zgorelca).

¹²³ U ranijim je izdanjima stajalo: *gdje djelo ide uz riječ...*

¹²⁴ U *Suparnicima*, 139.

¹²⁵ “Svojim su se načinom života prije nego svojom učenošću oni predali najvećoj od svih umjetnosti, umijeću dobroga života.” Ciceron, *Tusculanae disputationes*, IV, 3.

¹²⁶ Ovdje se Montaigne prevario: Pitagora je tako odvratio Leonu, a te je njegove riječi prenio Heraklid. Usp. Ciceron, *Tusculanae disputationes*, V, 3 i kod sv. Augustina, *Civ. Dei*, VIII, 1.

¹²⁷ Iz *Života Diogenova* (VI, 64) Diogena Laercija.

¹²⁸ Hegesija (Ἡγησίας) iz Kirene, grčki filozof, nazvan i Πεισιθάνατος “onaj koji nagovara na smrt”, jer je zastupao mišljenje da zbog nemoćnosti postizanja sreće u životu treba težiti smrti.

smokve, a ne naslikane; što ne odaberete i prirodno vježbanje duha, pravo, a ne napisano?”¹²⁹

Svoju pouku neće samo kazivati, već će je ostvariti. A ponavljanje će biti njegova djela. Vidjet će se ima li razboritosti u njegovu činjenju, ima li dobrote i pravičnosti u njegovu ponašanju, ima li rasudbe i ljupkosti u njegovim riječima, snage kad je bolestan, skromnosti u igrama, umjerenosti u njegovim odavanjima strasti, je li mu svejedno kad jede bilo meso ili ribu, bila voda ili vino, ima li reda u njegovu gospodarenju: “*Qui disciplinam suam, non ostentationem scientiae, sed legem vitae putet, quique obtemperet ipse sibi, et decretis pareat*”¹³⁰.

Tijek našega života pravo je ogledalo našeg mišljenja.

Jednome koji ga je pitao zašto Lacedemonjani pismeno ne sastavljaju zakone hrabrosti da bi ih dali kao štivo svojoj mladeži, Zeuksidam¹³¹ je odgovorio “da je tome tako zato što su mlade željeli naučiti na djela, a ne na riječi”¹³². Usporedite to, nakon petnaeste ili šesnaeste godine, s nekim našim latinskim školama koji je utrošio isto toliko vremena da samo nauči govoriti! Svijet je golo brbljanje i nikad nisam vidio čovjeka koji nije izgovorio više nego što je trebao. A uza sve to, polovica našega života se troši u tome.¹³³ Zaokupljaju nas četiri ili pet godina da naučimo riječi pa da ih zatim skalupimo u rečenice, a onda još toliko da oblikujemo velik govor, podijeljen na četiri ili pet dijelova; pa onda još najmanje pet da naučimo kako ih brzo pomiješati i okititi na neki vješt način. Ostavimo sve to onima kojima je to jedino zanimanje.

¹²⁹ Iz *Života Diogenova* (VI, 68) Diogena Laercija.

¹³⁰ “Koji od svog znanja ne čini predmet iskazivanja nego pravilo života: koji zna sam sebi biti pokoran, koji se zna podložiti vlastitim propisima.” Ciceron, *Tusculanae disputationes*, II, 4.

¹³¹ Zeuksidam (Ζευξίδαμος), Spartanac kraljevskoga roda, otac Leotihidin.

¹³² Prema Plutarhu, *Spartanske izreke*.

¹³³ Jednako se tako žali Seneka (*Epistulae*, 88) i Joachim du Bellay u *Défense et illustration*, I, 3.

Kad sam jednog dana putovao u Orleans, naišao sam na onoj ravnici odmah nakon Cléryja¹³⁴ na dva regenta¹³⁵ koji su dolazili u Bordeaux pedesetak koraka jedan iza drugoga. Dalje, iza njih vidim četvu konjanika s plemićem na čelu, a to je bio pokojni gospodin Vojvoda de La Rochefoucaut¹³⁶. Jedan od mojih ljudi priupita prvog od školnika tko je taj plemić koji dolazi za njim. A on, jer nije vidio ljudstvo koje je slijedilo, pomisli da ga pita za njegova druga, spremno odgovori: “Nije on plemić, on je gramatičar, a ja sam logičar”. No, mi, koji ovdje ne nastojimo odgojiti ni gramatičara ni logičara nego plemenita čovjeka, pustit ćemo ih neka trate svoju dokolicu, jer imamo drugog posla. Neka naš učenik bude opskrbljen pravim stvarima, a riječi će doći poslije i neće ih manjkati, već će ih on izvući ako ga ne budu htjele slijediti. Čuo sam mnogo takovih koji se ispričavaju da se ne mogu izraziti i prave se da im je glava puna lijepih riječi, ali da ih, u nedostatku govorničkog dara, ne mogu izložiti. Ali, to je pučka šala. Znete li što je to po mom mišljenju? To su sjenke koje im dolaze od nekih bezobličnih misli koje ne mogu u sebi razmrsiti i rasvijetliti, pa ih zato ne mogu ni iskazati: oni još sami sebe ne čuju. I pogledajte ih kako zamuckuju kad ih žele roditi i prosudit ćete da nisu pri porodu nego kod začeca i da samo oblizuju tu nesređenu masu. Što se mene tiče, ja vjerujem, a Sokrat tvrdi da onaj koji u sebi ima živu i jasnu misao, taj će je izgovoriti, pa bilo to i na bergamskome¹³⁷, a ako je nijem i pokretima ruku:

*Verbaque praevisam rem non invita sequentur*¹³⁸.

¹³⁴ Između Bloisa i Orléansa, na kojih osam kilometara od potonjega.

¹³⁵ *Regens* je profesor na fakultetu *des arts*.

¹³⁶ Najvjerojatnije François III, grof de Roncy i prince de Marsillac, koji je ubijen u Parizu 24. kolovoza 1572, dan prije Bartolomejske noći.

¹³⁷ Narječje grada i pokrajine Bergama smatrali su u Montaigneovo doba najgrubljim i najoporijim talijanskim dijalektom. Tako misli i B. Castiglione u svom djelu *Il Cortigiano*.

¹³⁸ “Kad je nešto viđeno, riječi bez poteškoća slijede.” Horacije, *Ars poetica*, 311.

I, kao što je govorio onaj drugi u prozi, ali isto tako na pjesnički način, “*cum res animum occupavere, verba ambiunt*”¹³⁹, a onaj opet: “*Ipsae res verba rapiunt*”¹⁴⁰. Nema pojma o ablativu, konjunktivu, substantivu ni o gramatici, kao što ništa ne zna ni njegov sluga ili ona ribaruša na Petit-pontu¹⁴¹ u Parizu, a ipak napričat će vam se do mile volje, ako hoćete slušati, i malo ili nikako se neće spoticati na jezičnim pravilima kao i najbolji umjetnik riječi u Francuskoj¹⁴². On ne poznaje retoriku niti zna kako se u predgovoru osvaja dobrohotnost vrlog čitatelja¹⁴³, niti ga je za to briga. Jer, uistinu, svaka lijepa obojenost slike lako nestaje pred sjajem jednostavne i prirodne istine.

Svi ti ukrasi služe samo da zaokupe priprost duh koji se nije kadar hraniti jačom i boljom hranom, kao što to slikovito pokazuje Afer kod Tacita¹⁴⁴. Poklisari sa Samosa bijahu došli Kleomenu, kralju spartanskom, s pripremljenim dugim i kićenim govorom, ne bi li ga potakli na rat protiv tiranina Polikrata. Nakon što ih je pustio da sve izgovore, ovako im odvrati: “Što se tiče početka vašeg govora i njegova uvoda, više se ničega ne sjećam, pa prema tomu ni sredine, a glede vašeg zaključka: neću učiniti ništa.”¹⁴⁵ Eto, to ti je, kako se meni čini, krasan odgovor, a zgranutim govornicima je bilo dosta i previše.

¹³⁹ “Kad su stvari obuzele duh, riječi dolaze same od sebe.” Seneka Retor, *Controversiae*, III (*proemium*).

¹⁴⁰ “Stvari za sobom povlače riječi.” Ciceron, *De finibus*, III, 5.

¹⁴¹ Danas Pont du Petit Châtelet u Parizu gdje je bila ribarnica i tržnica peradi. I François Villon je u svojoj *Ballade des femmes de Paris* opjevao “le bon bec” tih *harengières*.

¹⁴² Tj. Pierre Ronsard.

¹⁴³ Brojni su predgovori u djelima XVI. stoljeća imali uvodni naslov *Candido lectori*. I ostale riječi u toj rečenici kalkirane su prema latinsko-me: *capter la benivolence = captare benevolentiam*.

¹⁴⁴ Montaigne zacijelo navodi po pamćenju, jer Tacit u svom *Dialogus de oratoribus*, XIX, govori o Aperu, a ne o Aferu.

¹⁴⁵ Prema Plutarhovim *Spartanskim izrekama*, VII.

A što reći o ovom drugom? Pred Atenjanima je bio izbor između dvojice graditelja, kojemu će povjeriti gradnju nekog velikog zdanja. Prvi, koji je bio usiljeno jezičav, počne s lijepim pripremljenim govorom o predmetu te gradnje, želeći za sebe pridobiti naklonost naroda. A drugi je rekao sve što je imao u tri riječi: “Vrli Atenjani, ovo što ovaj reče, ja ću učiniti”¹⁴⁶.

Kad je Ciceron jednom bio na vrhuncu svog govorničkog žara, mnogi su mu se bezmjerno divili, ali Katon se samo smiješio i rekao: “Imamo šaljivog konzula”. Bilo da je na početku ili na svršetku, svaka korisna misao, svaka lijepa duhovitost uvijek dobro dođe. Ako nije dobra za ono što je rečeno prije ni za ono što se reklo poslije, može biti dobra i sama za sebe. Nisam od onih koji drže da dobar srok čini dobru pjesmu; produžite ga nekim kratkim slogom, ako on to hoće, i to bez prisile; a ako ste s tom novinom uspjeli, ako su duh i prosudba tu mogli učiniti svoje, reći ću: evo dobra pjesnika, ali slaba stihotvorca.

*Emunctae naris, durus componere versus*¹⁴⁷.

Učinite, kaže Horacije, da njegovo djelo izgubi sve šavove i mjere,

*Tempora certa modosque, et quod prius ordine verbum est.
Posterius facias, praepone ultima primis,
Invenias etiam dijecti membra poetae*¹⁴⁸,

i neće zato biti manje vrijedan; sami dijelovi će time biti ljepši. Upravo to je ono što je odgovorio Menandar¹⁴⁹ onima što su ga podbadali da je već došao dan kad je obećao novu komediju, a da ju on nije ni počeo pisati: “Složena je i gotova,

¹⁴⁶ Prema Plutarhu, *Upute za one koji se bave državnim poslovima*, IV.

¹⁴⁷ “Ukus mu je dobar, ali stih tvrd.” Horacije, *Satire*, I, iv, 8.

¹⁴⁸ “Uklonite ritam i stope, preokrenite red riječi, tako da prve budu zadnje, a zadnje prve: i pronaći ćete pjesnika u njegovim raštrkanim udima.” Horacije, *Satire*, I, 10, 58.

¹⁴⁹ Menandar iz Atene, grčki komediograf iz IV-III. st. pr. Kr.

manjkaju joj još samo stihovi¹⁵⁰. Kad su mu misao i sadržaj bili posloženi i napameti, malo je vodio računa o ostalome¹⁵¹. Otkad su Ronsard i du Bellay raširili glas našeg francuskog pjesništva, nema ni jednog pjesničkog šegrtu koji ne napuhava riječi, koji ne bi redao kadence poput njih. “*Plus sonat quam valet*”¹⁵². U prostu puku nikad nije bilo toliko pjesnika. No, kao što im je bilo lako povoditi se za njihovim rimama, ostajali su nasuhu kad su htjeli oponašati bogate opise prvoga i pjesničke tvorbe drugoga.

Ali što će biti s našim mladim gospodinom ako mu pune glavu kojekakovim cjepidlačenjem nekog silogizma: pršut te sili na piće, piće gasi žeđ, čime pršut gasi žeđ. Naravno, on će se tome rugati. Lukavije je rugati se nego na to odgovarati.

Neka od Aristipa¹⁵³ preuzme ovu protudomišljatost: “Zašto bih se mučio da ga odvežem, kad mi i ovako vezan zadaje dosta muke?”¹⁵⁴ Netko je predlagao da se protiv Kleanta upotrijebe dijalektičke finese, a Hrisip mu odgovori: “Igraj se tih smicalica kad budeš s djecom i ne odvrćaj ozbiljne misli zrela čovjeka”¹⁵⁵. Ako ga ta budalasta cjepidlačenja, “*contorta et aculeata sophismata*”¹⁵⁶, navedu na laž, tad je to pogibeljno, no, ako ostanu bez učinka i samo ga potaknu na smijeh, ne vidim razloga zašto bi ih se morao čuvati. Ima takovih budala koje skreću pola milje sa svog puta tražeći zgodnu riječ; “*aut qui non verba rebus aptant, sed res extrinsecus arcessunt*

¹⁵⁰ Prema Plutarhu, *Jesu li Atenjani bili slavni u ratu ili u mudrosti*. Poznato je da se sličan odgovor pripisuje i Racineu.

¹⁵¹ Još je eksplicitniji u ranijim izdanjima: *...riječi, stope i odmori u stihu, sve je to uistinu malo važno u usporedbi s ostalim...*

¹⁵² “Više buke nego smisla.” Seneka, *Epistulae*, 40.

¹⁵³ Aristip iz Kirene Stariji (oko 430. pr. Kr.), grčki filozof, osnivač kirenске hedonističke škole. Smatrao da filozofiji valja dati praktično značenje.

¹⁵⁴ Diogen Laercije, *Život Aristipov*, II, 70.

¹⁵⁵ Diogen Laercije, *Život Hrisipov*, VII, 172.

¹⁵⁶ “Zamršeni i bodljasti sofizmi.” Ciceron, *Academica*, II, 24.

*quibus verba convenient*¹⁵⁷. A drugi kaže: “*Sunt qui alicujus verbi decore placentis vocentur ad id quod non proposuerant scribere*”¹⁵⁸. Ja ću se radije upinjati da sastavim dobru rečenicu da je prišijem uza se, nego što ću svoj konac sukati da bih je išao tražiti. Protivno od toga, na riječima je da nas služe i da nas slijede, pa neka onda Gaskonjcu to pođe za rukom ako ne može Francuzu! Važno je da stvari isplivaju na površinu i da na dobar način ispune maštu onoga koji sluša, a nek se riječi više nikako ne sjeća. Govor koji volim jest jednostavan i prirodan govor, bilo na papiru ili iz ustiju; sočan i krepak, kratak i zbijen, ali ne toliko nježan i dotjeran koliko silovit i nenadan:

*Haec demum sapient dictio, quae feriet*¹⁵⁹,

radije težak nego dosadan, daleko od svake usiljenosti, bez pravila, odrješit i smion; gdje je svaki mali komadić dio cjeline; ni školnički, ni fratarski, ni fiškalski, nego prije vojnički, kao što Svetonije naziva Cezarov jezik¹⁶⁰, mada, moram priznati, ne vidim razloga zašto ga je tako nazvao.

Rado sam se znao povoditi za onim nemarom u odijevanju, kako ga pokazuje naša mladež: plašt prebačen preko ramenâ, a ogrtač preko jednog ramena, slabo nategnuta bječva, što sve govori o prezrivu gledanju na onu silu stranih ukrasa i o podcjenjivanju svega izvještačenoga. Ali, ipak mislim da je sve to bolje upotrijebljeno u načinu govora. Svako afektiranje, poglavito u francuskom načinu iskazivanja veselja i u

¹⁵⁷ “ili, koji umjesto da izaberu riječi koje odgovaraju stvarima, idu izvan predmeta tražiti stvari kojima bi riječi mogle odgovarati.” Kvintilijan, *Institutio oratoria*, VIII, 3.

¹⁵⁸ “Ima ih koji se, da bi upotrijebili riječ što im se sviđa, upuštaju u nešto o čemu nisu imali namjere pisati.” Seneka, *Epistulae*, 59.

¹⁵⁹ “Jedini je dobar onaj govor koji nas pogađa.” Lukanov epitaf, in Fabricus, *Bibliotheca latina*, II, 10.

¹⁶⁰ U Svetonijevu *Životu Cezarovu* u XVI. se stoljeću čitalo: “*Eloquentia militari qua re aut aequavit...*”, dok je u današnjim izdanjima valjana lekcija: “*eloquentia militarique re...*”.

slobodi ponašanja, ne priliči se dvorskom čovjeku. A u monarhiji kao što je naša svakog plemića valja odgajati kao dvorjanina. Zato mislim da dobro činimo što se malo okrećemo prema prirodnom i nehajnom držanju.

Ne volim sukna gdje se ističu šavovi i ušitci, jednako kao što se na lijepu tijelu ne smiju brojiti kosti i žile. *Quae veritati operam dat oratio, incomposita sit et simplex.*¹⁶¹

*Quis accurate loquitur, nisi qui vult putide loqui?*¹⁶²

Govorljivost ide na štetu onome što se govori, jer nas okreće sebi. Kao i kod odijevanja, smiješno je htjeti se isticati nekim posebnim i neuobičajenim načinom; isto tako je i u govoru: biranje novih izričaja i malo poznatih riječi proizlazi iz djetinje želje i ambicije. O, kad bih se mogao služiti samo onima kojima se služe na pariškim tržnicama!¹⁶³ Aristofan Gramatik¹⁶⁴ nije se u to razumio kad je mogao Epikuru spoticati jednostavnost njegovih riječi i cilj njegova govorništva, koji je išao samo za jasnoćom riječi. Zbog svoje lakoće, oponašanje govora širi se odmah po čitavu narodu, ali s oponašanjem dobrih prosudbi ne ide tako brzo. Velika većina čitatelja posve krivo misli kad je našla takvo ruho da je zadobila i takvo tijelo.

Snaga i mišice se ne posuđuju, ukrase i ogrtač lako posuđujemo.

Većina onih koji dolaze k meni govore jednako kao i ja u *Esejima*, ali nisam siguran da jednako misle.

¹⁶¹ "Govor koji je u službi istine mora biti jednostavan i bez izvještačenosti." Seneka, *Epistulae*, 40.

¹⁶² "Tko nastoji govoriti biranim riječima, a da usiljeno ne govori?" Seneka, *Epistulae*, 75.

¹⁶³ I Malherbe je govorio da su mu nosači na Port-au-Foinu bili učitelji francuskoga.

¹⁶⁴ Aristofan iz Bizantija, grčki gramatičar i upravitelj Aleksandrijske knjižnice (II. st. pr. Kr.). Prvi je posebnu pozornost obratio na naglaske i interpunkciju. Usp. Diogen Laercije, *Život Epikurov*, VI, 13.

Atenjani se (kaže Platon¹⁶⁵) trse da im u govoru bude obilje i otmjenost riječi; Lacedemonjani se brinu za kratkoću, a oni s Krete traže prije plodnost u mislima nego u riječima. A ovi potonji su najbolji. Zenon¹⁶⁶ je govorio da ima dvije vrste učenika: jedni, koje je nazivao *φιλολόγους*, nastojali su spoznati stvari i bili su njegovi miljenici, a drugi, *λογοφίλους*, brinuli su se samo o jeziku. Ne može se reći da nije lijepa i dobra briga kako će se nešto lijepo iskazati, ali nije ipak toliko dobra kao što se čini; i žao mi je da se kroz čitav naš život time toliko zaokupljamo. Htio bih u prvom redu dobro poznavati svoj jezik i jezik svojih susjeda s kojima sam najčešće u vezi. Nema dvojbe da su grčki i latinski velik i lijep ukras, ali taj ukras mi odveć skupo plaćamo. Reći ću sada nešto o načinu kako da do njega dođemo uz nižu cijenu nego što je obično plaćamo. To sam iskusio na samom sebi, a tko bude htio nek se tim posluži.

Mog su pokojnog oca, nakon što je kod mudrih i razboritih ljudi poduzeo sve da nađe najbolji oblik odgoja, upozorili na tu nepriliku, koja je tada sve zaokupljala, i tvrdili mu da je to dugo vrijeme što ga mi ulažemo u učenje jezikâ, a koje stare nije upravo ništa koštalo, jedini razlog zašto mi ne možemo dosegnuti veličinu i znanje starih Grka i Rimljana. Ne vjerujem, međutim, da je to jedini razlog. Moj je otac¹⁶⁷ u tim razgovorima našao svoje rješenje, a to je bilo ovo: dok sam još bio u dadiljinim rukama i prije nego mi se jezik razvezao, povjerio me je u ruke jednom Nijemcu¹⁶⁸, koji je kasnije umro u Francuskoj kao glasovit liječnik. Taj čovjek nije znao

¹⁶⁵ U *Zakonima*, I.

¹⁶⁶ Zenon iz Kitija Stariji (III. st. pr. Kr.), grčki filozof, osnivač stoičke škole. O njemu piše Stobej (XXXVI, 218), grčki kompilator iz V. st. pos. Kr.

¹⁶⁷ O Montaigneovu ocu v. u *Esejima*, I, xxxv; II, ii; II, xii; III, ix; III, xiii...

¹⁶⁸ Taj se Nijemac zvao Horotanus. Kasnije je bio profesor na guyennskoj koleži u Bordeauxu.

ni slova od francuskoga, a bio je izvrstan poznavalac latinskoga. Doveo ga je iz njegove zemlje upravo u tu svrhu i vrlo ga je dobro plaćao, a ja sam bio neprestano u njegovim rukama. Imao je uza se dva pomoćnika nešto manje obrazovanosti koji su morali pomagati meni, a njemu olakšati posao. Sva trojica nisu sa mnom progovorili ni jednu jedinu riječ ako to nije bilo na latinskome. Što se tiče ostalih ukućana, vrijedilo je nenarušivo pravilo da ni on, ni moja mati, ni sluga, ni sobarica, jednom riječi nitko sa mnom ne smije govoriti drugačije nego latinski, služeći se s ono nekoliko latinskih riječi koje su bili naučili kako bi se mogli sa mnom sporazumjeti.¹⁶⁹ Bila je prava divota koliko su koristi svi iz toga imali. Otac i majka su naučili dovoljno latinski da su ga mogli slijediti i stekli toliko znanja da su se mogli tim jezikom u nuždi sporazumijevati, a jednako je bilo i s drugom poslugom koja je bila u prvom redu uza me vezana. Ukratko, toliko smo latinčili da je to ostavilo traga u našim okolnim selima, gdje su i danas uvriježeni neki latinski nazivi za zanate i alate. A ja sam već bio navršio šestu i nisam razumio ni francuski ni perigordsko narječje, kao da je riječ o arapskome. I tako sam bez neke posebne škole, bez knjiga, bez gramatike i pravilâ, bez šibe i plača naučio latinski jezik, čist i pravilan onakav kakav je znao moj učitelj, jer ga nisam mogao ni s čim miješati i kvariti. Kad bi, onako za vježbanje, htjeli zadati neku zadaću, onako kako se to čini u školama, drugima bi je zadali na francuskome, ali meni su je zadavali na iskvarenom latinskome koji sam tada morao ispraviti na pravilan jezik. Nicolas Groucchi¹⁷⁰, koji

¹⁶⁹ Montaigneov slučaj nije usamljen kao što se misli. Henri Estienne i Agrippa d'Aubigné jednako su tako odgojeni. Bio je to ideal kojemu su svi u visokom francuskom društvu težili. Ako francuski i nije mogao biti udaljen iz obitelji, bio je posve udaljen iz škola, gdje se govorilo i predavalo samo na latinskom jeziku.

¹⁷⁰ Nicolas Grouchy (1510-1572), pisac djela *Praeceptiones dialecticae*; predavao je grčki i filozofiju na koležu Guyenne od 1534. do 1547, gdje mu je Montaigne mogao biti učenikom.

je napisao *De comitiis Romanorum*, Guillaume Guérente¹⁷¹, koji je pisao tumačenja uz Aristotela, veliki škotski pjesnik George Buchanan¹⁷², Marc Antoine Muret¹⁷³, kojega Francuska i Italija držahu za najboljeg govornika svojega vremena, pa moji kućni učitelji često su mi govorili da mi je taj jezik u djetinjstvu bio toliko tečan i da sam uvijek bio spreman na njemu odgovarati da ih je bilo strah obratiti mi se. Buchanan, kojega sam kasnije viđao na dvoru pokojnog gospodina maršala de Brissaca¹⁷⁴, jednom mi je rekao da upravo piše o odgoju djece i da je za primjer uzeo kako su mene moji odgajali; jer, on se tada brinuo o odgoju onog grofa de Brissaca¹⁷⁵, čiju smo hrabrost kasnije upoznali.

U pogledu grčkoga, koji nisam nimalo poznao, moj je otac naumio da me tom jeziku nauči na svoj, jedan posve nov način, i to kroz igru i vježbanje. Loptali smo se svim onim deklinacijama poput onih koji uče aritmetiku i geometriju kao igrajući se mlina¹⁷⁶. Jer, između svega ostaloga su mu savje-

¹⁷¹ Guillaume Guérente, pisac tragedija na grčkome i prijatelj Grouchyjev, rodom iz Rouena. Najvjerojatnije je surađivao na Grouchyjevom prijevodu Aristotelove *Logike*, kojim se Montaigne služio.

¹⁷² George Buchanan, rođen 1506. u grofoviji Dunbar u Škotskoj, a umro 1572. u Edinburgu, historičar i pjesnik na latinskom jeziku. Premda je bio štićenik Marije Stuart, ipak je bio njezin protivnik i žestoko ju je kritizirao nakon njezine smrti (*Detectio Mariae reginae*, 1571). Od njega je ostala vrijedna *Povijest Škotske*, Edinburg, 1582. Nakon što je predavao na koležu Guyenne od 1539. do 1549. gdje mu je i Montaigne mogao biti učenikom, 1554. postao je učiteljem Timoléonu de Cossé-Brissacu.

¹⁷³ Latinist Marc-Antoine Muret (Muret kod Limogesa 1526-Rim 1595). Naučavao je s velikim uspjehom u Poitiersu, Bordeauxu, Parizu i u nekoliko talijanskih gradova. U Rimu je bio francuski "orator" pri Svetoj Stolici.

¹⁷⁴ Charles de Cossé, grof de Brissac (1505-1563), francuski maršal koji se proslavio u osvajanju Piemonta 1552.

¹⁷⁵ Timoléon de Cossé-Brissac, koji je poginuo kod opsade Mussidana, kraj zamka Montaignea; vidi gore bilješku o G. Buchananu.

¹⁷⁶ U izvorniku: *par certains jeux de tablier*, a *tablier* ili *table* je šahovnica za igru dame ili mlina.

tovali da mi omili znanje i dužnost neprisiljenom voljom i iz vlastite želje, da mi duh podiže blago i slobodno bez ikakve prisile. On se svega toga držao, gotovo bih rekao do praznovjerja, jer su mnogi uvjereni da rano buđenje djece loše djeluje na mladi djetinji mozak i da takvo jutarnje naglo buđenje i prekidanje sna (u koji djeca uranjaju mnogo dublje nego mi stariji) može biti samo loše, pa me je uvijek budio uz zvuke kojeg glazbala, tako da nikad nisam bio bez nekoga koji bi me tako budio¹⁷⁷.

Ovaj će primjer poslužiti za sud o svemu ostalome, ali i za hvalu razboritosti i ljubavi jednog tako dobra oca, kojemu se nimalo ne smije spočitavati zato što nije ubrao nikakva ploda koji bi odgovarao njegovu toliko izvrsnu nastojanju. Tome su uzrokom bile dvije stvari: zemlja na koju je bacao sjeme bila je jalova i nepodesna, jer, premda je u mene zdravlje čvrsto i netaknuto, a moja narav blaga i poslušna, uza sve to bio sam težak, trom i pospan, da su me čak i za igru teško odvrćali od dokolice. Sve što sam vidio, vidio sam jasno, ali uza sav taj teški oklop svoje naravi, u meni su se rađala smiona maštanja i misli koje su nadilazile moju mladu dob. Duh mi je bio spor i kročio je naprijed samo onoliko koliko ga se vodilo; učenje je poprilično kasnilo; domišljatost opuštena i, osim svega toga, nevjerojatna slabost pamćenja. Iz svega toga, nije nikakvo čudo što učitelj nije mogao izvući ništa valjanoga. Drugo, kao što se svi oni koje goni žarka želja za ozdravljenjem prepuštaju svakojakim savjetima, moj se dobri otac, plašeći se da neće uspjeti u onome što mu je toliko bilo na srcu, najzad prepustio najraširenijem mišljenju, koje uvijek slijedi one koji idu naprijed, kao što rade guske, i priklonio se snazi običaja, jer više nije oko sebe imao one koji su mu dali prve napatke o odgoju, koje je bio donio iz Italije.¹⁷⁸ Zato me je,

¹⁷⁷ U prvom je izdanju stajalo: *...u tu je svrhu uvijek imao jednog svirača frule (joueur d'espionette).*

¹⁷⁸ Montaigneov otac je sudjelovao u ratovima u Italiji, odakle se vratio

kad mi je bilo šest godina, uputio u kolež Guyenne¹⁷⁹, koji je u to vrijeme bio u svom najvećem cvatu i najbolja francuska škola. Ni tu se nije moglo ništa dodati njegovoj brizi kako da mi nađe najsposobnije učiteljske pomoćnike tako i uopće za moju obuku, u kojoj je zadržao neke posebne postupke koji nisu bili prihvaćani u tim školama. Ali, kako god da uzmete, škola je ostala škola. Moj se je latinski začas izopačio i ja sam zbog gubljenja navika ubrzo izgubio mogućnost da se njime služim. I ta mi je moja nova ustanova poslužila samo da preskočim već na dolasku prve razrede, jer s trinaest godina, koliko mi je bilo kad sam iz tog koleža izišao, već sam bio završio svoj tečaj (kako su ga oni nazivali), ali uistinu bez ikakva vidljivijeg ploda koji bih danas mogao staviti na svoj račun.

Prva knjiga koja mi se u književnosti dopala bila je Ovidijeva *Metamorphosa*¹⁸⁰. Nije mi bilo ni sedam ili osam godina kad sam se stalno kriomice podavao tom štivu, i to tim prije što je to bio moj materinski jezik i što je to bila najlakša knjiga za koju sam znao, a, zbog svog sadržaja i najbolje prilagođena mojoj dobi. Jer, za *Lancelota*¹⁸¹, za *Amadisa*¹⁸²,

1528, pun novih pogleda na znanost i lijepu književnost i velikog poštovanja prema talijanskoj umjetnosti.

¹⁷⁹ U Bordeaux, a to je bila najpoznatija francuska škola u doba renesanse, gdje su naučavali poznati humanisti kao već spomenuti Grouchy, Guérente, Buchanan i Muret.

¹⁸⁰ Unatoč latinskoj množini, u XVI. su stoljeću rabili jedninu za Ovidijevo djelo. Montaigne će se i kasnije vratiti na svoje mladenačko oduševljenje ne samo za *Metamorfoze*, nego i za Ariostova *Bijesnog Orlando* (II, 10).

¹⁸¹ *Lancelot du Lac* je viteški roman u prozi iz tzv. bretonskog ciklusa. U Montaigneovo vrijeme, od 1488. do 1533. bio je pretiskan šest puta, a tada najnovije izdanje objavljeno je 1591.

¹⁸² *Amadis des Gaules* je bio portugalski roman iz XIV. stoljeća, u stilu francuskih romana o *Okruglom stolu*. Na poticaj kralja Franje I. prvih je osam knjiga sa španjolskoga preveo Herberay des Essarts, od 1540. do 1548.

za *Huons de Bordeaux*¹⁸³ i za svu tu staru kramu,¹⁸⁴ kojom se mladež oduševljava, gotovo da nisam – osim naslovâ – ni znao, a ne znam im ni danas sadržaja. Takva je stega vladala mojim izborom štiva. No sve je to ipak bilo dovoljno da budem opušteniji u učenju onoga što mi je bilo propisano. Tu mi je izvanredno dobro došlo što sam u jednom prefektu imao vrlo upućena i razborita čovjeka, koji je znao zažmiriti jednim okom na te moje propuste i sitne grijehе. Tako sam u jedan mah pročitao Vergilija i *Eneidu*, pa Terencija, a zatim i Plauta i talijanske komedije, koje su me privlačile dražešću sadržaja. Da je kojim slučajem bio toliko lud da me odvрати od svega toga, mislim da bih iz škole bio ponio samo mržnju prema knjigama, kao što se događa svekolikom našem plemstvu. On se u svemu tome vrlo vješto ponio. Praveći se da ništa ne vidi, poticao je moju glad dopuštajući mi da samo kriomice uživam u tim knjigama, a za druge zadaće koje su propisi naređivali držao me blago na uzdi. Jer su temeljne stvari koje je moj otac zahtijevao od onih kojima je mene dao u ruke bile dobroćudnost i prirodnost naravi. Zato ni moja nije imala drugih mana osim ravnodušnosti i lijenosti. Opasnost nije bila u tome da bih nešto loše učinio, nego da ništa ne učinim. Nitko nije govorio da bih mogao postati lošim, ali govorili su da ću biti beskoristan. Pretkazivali su mi dokornost, ali ne zlobu.

Sada vidim da se upravo tako i dogodilo. Ono čime su mi stalno punili uši glasilo je otprilike ovako: “Lijen; suzdržan u dužnostima prema prijateljima i rođacima; odveć samoživ.” Najpogrdniji ne kažu: “Zašto je to uzeo? Zašto nije platio?” nego: “Zašto ne oprašta neki dug? Zašto nije dao ovo ili ono?”

¹⁸³ *Huon de Bordeaux* je *chanson de geste* iz XII. st., često objavljivana u prozi u XVI. stoljeću.

¹⁸⁴ Kao što se vidi, Montaigne je mnogo stroži prema viteškoj književnosti Srednjega vijeka nego Joachim du Bellay. No, i iz djela drugih suvremenika vidljivo je koliko su ti romani oduševljavali mladež.

Smatrao bih pohvalom kad bi se od mene tražilo samo takve učinke povrh onoga što moram učiniti. Ali nisu pravični kad mnogo strože traže od mene ono što nisam dužan nego od onih koji jesu dužni. Osuđujući me, brišu pohvalu mog čina i zahvalnost koju bi mi bili dužni iskazati; i to ondje gdje bi aktivno dobročinstvo iz moje ruke moralo više težiti s obzirom na to da u mene nikad nije bilo baš nikakve pasive. To više mogu slobodno raspolagati mojim imetkom što je on više moj. Pa ipak, kad bih ja bio onaj koji rasvjetljuje svoja djela, sigurno je da bih odbacio mnoge prijekore. A nekima bih pokazao da im toliko ne smeta što nisam dosta učinio, nego da im smeta što mogu učiniti mnogo više nego što činim.¹⁸⁵

Moj duh je ipak uvijek istodobno raspolagao i jakim pokretima i sigurnim i iskrenim prosudbama o stvarima koje je poznao i sâm ih je rješavao bez ičije pomoći. A, osim svega, uistinu mislim da ne bi bio kadar predati se snazi i nasilju.

Da li da vas upoznam s još jednom stranom svojega djetinjstva: sigurnošću u izgledu lica, gipkošću u glasu i pokretima te spremnošću da se prihvatim uloga koje su me dopdale? Jer

*Alter ab undecimo tum me vixit ceperat annus*¹⁸⁶,

a ja sam već igrao glavne uloge u latinskim tragedijama Bucanana, Guerentea i Mureta¹⁸⁷, koje su se uspješno izvodile

¹⁸⁵ U ova dva odlomka (od *Sada vidim...*) osjeća se izvjesna gorčina. Neki misle da tu Montaigne najvjerojatnije odgovara kritičarima koji su loše gledali na njegovo upravljanje gradom Bordeauxom. Rečenica koja počinje s *Osuđujući me...*, a završava s *baš nikakve pasive*, vrlo je nejasna i komentatori je različito interpretiraju, tako da su mišljenja Jeanroya, Radouanta i Michauta međusobno veoma udaljena. Mi smo se u ovom prijevodu odlučili težište postaviti na vrijednostima “aktiva” ~ “pasiva”.

¹⁸⁶ “Već sam u dvanaestu unišao godinu bio.” Vergilije, *Ekloge*, VIII, 39 (prijevod Tome Maretića).

¹⁸⁷ O toj trojici humanista v. gore bilješke koje su im posvećene.

na našem koležu Guyenne. U tome je Andreas Goveanus¹⁸⁸, naš ravnatelj, kao i u svim svojim službama, bio bez ikakve usporedbe najveći upravitelj škole u Francuskoj. A za mene su govorili da sam njegov predradnik. Gluma je nešto što bih uvijek preporučio djeci iz visokih kuća, a vidio sam čak i neke od naših najviših knezova kako se tome osobno prepuštaju, pošteno i pohvalno slijedeći primjer mnogih Starih.

I časni su se muževi u staroj Grčkoj time bavili: *“Aristoni tragico actori rem aperit: huic et genus et fortuna honesta erant; nec ars, quia nihil tale apud Graecos pudori est, ea deformabat”*¹⁸⁹.

Jer, uvijek sam osuđivao kao neprikladne sve one koji osuđuju tu vrstu zabave, a kao nepravedne one koji brane ulazak u naše gradove vrijednim glumcima, pa tako oduzimaju građanima to javno zadovoljstvo. Dobre se gradske uprave trse da sakupe i ujedine svoje građane, jednako kao i za ozbiljne službe pobožnosti tako i za zabave i za igre. Društvo i prijateljstvo time samo rastu. A osim toga, nije im moguće pružiti priličnije rasonode od onih koje se događaju pred svima i pod okom su gradskih otaca. Smatrao bih pohvalnim da načelnik ili vladar o svom trošku ponekad nagradi neku zajednicu, jer bi to bio znak naklonosti i nečeg poput očinske ljubavi; i da u gradovima s brojnim pučanstvom postoje mjesta namijenjena upravo tim predstavama kako bi ljude odvratili od zlih i pritajenih djela.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Ili po francusku André de Govéa, rodom iz grada Beja u Portugalu, bio je ravnateljem Montaigneova koleža od 1534. do 1547, kad je napustio Bordeaux i počeo predavati na sveučilištu u Coimbri. Slijedili su ga Buchanan i Grouchy.

¹⁸⁹ “On [sc. Andranedor, snjujući pobunu protiv Rimljana] otkri svoj narcrt glumcu tragičaru Aristonu. Bio je to častan muž i po rođenju i po imetku, a njegovo mu zvanje nije nimalo išlo na štetu, jer ono kod Grka nije imalo ništa nečasnoga.” Tit Livije, XXIV, 24.

¹⁹⁰ Sličnu svrhu kazališta vidi i Voltaire. On je čak ovo Montaigneovo mjesto i apologiju teatra naveo u predgovoru svojeg komada *LEcos-saïse*. Jean-Jacques Rousseau, koji je bio neprijatelj kazališta, sjeća se ovog mjesta u svom pismu d'Alembertu (*Lettre à d'Alembert*).

XXVI. poglavje – O ODGOJU DJECE

Ali, da se vratim onome o čemu sam dosad govorio: samo valja poticati želje i ljubav, jer inače stvaramo samo magarad natovarenu knjigama. Pod šibom im dajemo na čuvanje bisage pune mudrosti, a mudrost, da bi valjala, nije dovoljno samo primiti u kuću, njome se moramo i oženiti.

* * * * *

XXVII. poglavlje

LUDOST JE PRAVO I KRIVO MJERITI PREMA VLASTITIM SPOSOBNOSTIMA

Možda nije bezrazložno što prostodušnosti i neznanju pripisujemo to što smo lakovjerni i dademo se na što nagovoriti: jer, čini mi se da sam nekoć naučio da je vjerovanje kao neki pečat koji nam se utisnuje u dušu; i što god je ona podatnija i neotpornija, lakše je na njoj nešto utisnuti. “*Ut necesse est lancem in libra ponderibus impositis deprimis, sic animum perspicuis cedere*”¹. To tim prije što je duša praznija i bez protutežine, pa se stoga lakše prepušta pod teretom prvog uvjeravanja. Eto zašto je djecu, prost puk, žene i bolesne ljude lakše vući za nos. No, isto je tako glupa samouvjerenost kad preziremo i osuđujemo kao da je krivo ono što nam se čini nevjerojatnim, a to je redovito grijeh svih onih koji za sebe drže da su sposobniji nego prosječan svijet. Ja sam tako nekad postupao kad bih čuo da se govori o duhovima koji se javljaju ili da se proriče ono što će biti ili da se priča o čarima ili vradžbinama ili da se bilo što radi u što nisam nikako mogao vjerovati,

¹ “Kao što se na tezulji jedna strana nužno spušta pod težinom, tako i očitost za sobom duh povlači.” Ciceron, *Academica*, II, XII.

*Somnia, terrores magicos, miracula, sagas,
Nocturnos lemures portentaque Thessala*²,

i tada se u meni budilo sažaljenje prema jadnom narodu što ga tim ludostima hrane. A sada, vidim da sam u najmanju ruku i ja isto toliko bio vrijedan sažaljenja: i to ne da bi mi iskustvo bilo što dodalo mojim prvim vjerovanjima (a to ipak nije ovisilo o mojoj znatiželji), nego me je razum poučio da tako odlučno osuđivati neku stvar, sudeći da je lažna i nemoguća, znači pripisivati sebi prednost da u glavi imaš miljokaze i granice Božje volje i moći naše majke prirode; i da nema očitije ludosti na svijetu nego sve to dovoditi na mjeru naših mogućnosti i sposobnosti. Ako čudovištima i čudima nazivamo ono do čega naš um ne može prodrijeti, koliko se takvih čuda i čudovišta neprestano javlja pred našim očima? Pogledajmo samo kroz kakvu nas maglu i uz koliko tapkanja na mjestu vode prema upoznavanju većine stvari koje su nam u rukama; i zacijelo ćemo otkriti da je tim stvarima svu njihovu čudnovatost oduzelo prije privikavanje nego znanje,

*jam nemo, fessus satiate vivendi,
Susplicere in coeli dignatur lucida templa*³,

i da bismo te stvari, kad bi nam bile prvi put predstavljene, smatrali toliko ili još više nevjerojatnima nego neke druge,

*si nunc primum mortalibus adsint
Ex improviso, ceu sint objecta repente,
Nil magis his rebus poterat mirabile dici,
Aut minus ante quod auderent fore credere gentes*⁴.

² “Sanje, vračarska groza, čudesa, strašila noćna / vještice, tesalske čini.” Horacije, *Epistulae*, II, II, 208 (prejev J. Zgorelca).

³ “Naprotiv, sada ne drži vrijednim već nitko da oči / Podigne sjajnog do neba, jer zasićen prizora svak je.” Lukrecije, *De natura rerum*, II, 1038-1039 (prijevod M. Tepeša).

⁴ “Ako li ovo bi sve se pokazalo istom tek sada / Prvi put najednom naglo na pogled ljudima smrtnim, / Što li bi više od toga se moglo nazivati čudnim, / Ili, prije tog, u što bi ljudstvo vjerovalo manje?” Lukrecije, *De natura rerum*, II, 1033-1036 (prijevod M. Tepeša).

Onaj koji nikada ne bijaše vidio rijeke, za prvu što ju je sreo pomisli da je ocean. A za stvari koje su po onome što poznajemo najveće, cijenimo da su najveličajnije od svega što priroda u tome čini,

*Scilicet et fluvius, qui non maximus, ei est
Qui non ante aliquem majorem vidit, et ingens
Arbor homoque videtur; et omnia de genere omni
Maxima quae vidit quisque, haec ingentia fingit*⁵.

*“Consuetudine oculorum assuescunt animi, neque admirantur, neque requirunt rationes earum rerum quas semper vident.”*⁶

Novost u stvarima više nas nego njihova veličina potiče da im tražimo uzroke.

Moramo prosuđivati s više poštovanja tu beskrajnu moć prirode⁷, i to s više svijesti o našem neznanju i slabosti. Koliko li ima malo vjerojatnih stvari potvrđenih nam po vjerodostojnim ljudima, o kojima se ne možemo uvjeriti! Takve stvari valja ostaviti za razmišljanje drugom zgodom, jer, ako ih proglasimo nemogućima, nanijet ćemo samima sebi štetu nerazboritom samosviješću kao da znamo dokle seže ono što je moguće. Kad bismo dobro spoznali razliku između nemogućeg i neobičnoga i između onoga što ide protiv reda u prirodi i protiv raširenog mišljenja ljudi, čak i kad ne bismo lakomisleno povjerovali i kad ne bismo bili čvrsti u nevjerovanju, poštovali bismo ono pravilo “Ničega odveć” koje nam propisuje Hilon⁸.

⁵ “Naime, i rijeka se čini za onoga, koji još nije / Vidio veće, golemom veoma; ovako i ljude, / Drveće tako i drugo sve ovome inače slično, / Što je najveće vidio, to golemim pomišlja svatko.” Lukrecije, *De natura rerum*, VI, 674-677 (prijevod M. Tepeša).

⁶ “Svakodnevnim gledanjem i navikom očiju navikne se i duh, pa se ne čudi stvarima koje uvijek vidi niti pita za njihove razloge.” Ciceron, *De natura deorum*, II, 38 (prijevod Daniela Nečasa Hrastea).

⁷ U ranijim je izdanjima ovdje bilo dodano: *i Božje moći*.

⁸ Chilon (X[ε]ύλων), grčki političar iz VI. st. pr. Kr. Tu su izreku (*Ne quid nimis*) Stari pripisivali različitim mudracima, a najviše Solonu.

Kad čitamo kod Froissarda⁹ da je grof de Foix u Bearnu doznao za poraz kralja Ivana Kastilskog kod Juberothera, i to sutradan nakon što se to zbilo i kad nam je opisao način kako je to doznao, možemo se na to nasmijati; a isto tako kad naši anali¹⁰ pišu da je papa Honorije istog onog dana kad je kralj Filip-August umro u gradu Mantesu naredio da se priredi velik sprovod i isto je naredio da se učini po čitavoj Italiji. Jer vjerodostojnost tih svjedoka možda nije tolika da bi nas zautstavila. Ali, što? Ako Plutarh, pored mnogih primjera što ih donosi za Antiku, kaže da posve sigurno zna da je u vrijeme Domicijana¹¹ vijest o bici što ju je Antonije izgubio u Germaniji, dakle na nekoliko dana hoda daleko, u Rimu obznanjena i raširena po svijetu onog istog dana kad je izgubljena¹², a Cezar ipak tvrdi da se često znalo dogoditi da je glas pretihodio događaju, nećemo li reći da su ti priprosti ljudi pustili da ih nasamare, zato što nisu bili tako dalekovidni kao mi danas? Ima li što finije, čišće ili življe od Plinijeva suda kad mu se ushtjedne da ga iznese? A ima li istodobno nešto što bi bila veća taština? Ostavljam po strani izvrsnost njegova znanja, o čemu vodim manje računa: u čemu ga od tog dvoga mi danas nadmašujemo? Pa ipak, nema ni jednog pa čak ni posljednjeg školarca koji ne bi bio kadar uhvatiti ga u laži i koji mu ne bi htio podijeliti lekciju o napredovanju znanosti o prirodi.

Kad kod Boucheta¹³ čitamo o čudima što ih čine moći svetog Hilarija¹⁴, to se još nekako i može prihvatiti: njego-

Diogen Laercije (*Život Taletov*, I, 41), Plinije (*Hist. nat.*, VII, 32) i Aristotel: *Μηδέν ἄγαν* (*Retorika*, II, 12) pripisuju je Hilonu.

⁹ Jean Froissart, francuski kroničar (1333-1400). Mjesto o kojem govori Montaigne, nalazi se u njegovim *Chroniques*, III, 17, a odnosi se na g. 1385.

¹⁰ Riječ je o *Annales* Nicolesa Gillesa, a godina je 1223. Montaigne je imao tu knjigu i popratio ju je svojim bilješkama.

¹¹ Domitianus je bio rimski car od 80. do 96.

¹² Prema Plutarhu, *Život Paula-Emilija*.

¹³ U *Annales de l'Aquitaine*, izdanje iz Poitiersa 1557.

¹⁴ Sveti Hilarije je bio biskup u Poitiersu od 350. do 367.

va vjerodostojnost ipak nije toliko velika da bi nam uskratila dopuštenje da se tome odupremo. Ali, jednim kretom ruke odbaciti sve tomu slične priče, čini mi se da bi bila izrazita bezočnost. Veliki sveti Augustin potvrđuje nam¹⁵ da je vidio u Milanu kako je jedno dijete progledalo na moćima svetog Gervasija i svetog Protasija; kako je jedna žena u Kartagi izlječena od raka kad ju je prekrížila tek krštena žena; kako je jedan iz njegove kuće po imenu Hesperije potjerao duhove koji su se bili uvukli u njegov dom, i to grumenom zemlje sa Svetog groba našeg Gospodina, a kad je ta zemlja bila kasnije prenesena u crkvu, da je njome jedan uzet čovjek bio ozdravljen; kako je neka žena u procesiji kiticom cvijeća dirnula škrinju svetoga Stjepana, pa kad je tom kiticom protrlala oči, vratio joj se odavna izgubljen vid. Govori on još i o drugim čudesima kod kojih je i sâm bio prisutan. Zbog čega bismo osudili i njega i dva sveta biskupa, Aurelija i Maksimina, koje ističe kao svjedoke? Da li iz neznanja, prostodušnosti, lakoće ili pak iz zlobe ili prijevare? Postoji li u našem vijeku toliko besraman čovjek koji misli da bi se s njim mogao usporediti, bilo u vrlini ili pobožnosti, bilo u mudrosti, sudu i sposobnosti? *“Qui, ut rationem nullam afferrent, ipsa autoritate me frangerent”*¹⁶.

Jer, prezirati ono što ne možemo pojmiti predstavlja opasnu smionost punu posljedica, osim što za sobom povlači besmisleni lakomislenost. Jer, nakon što ste odredili granice istine i laži, pa se dogodi da morate vjerovati u stvari gdje ima još više čudnovatosti nego u onome što nijećete, vi ste već samim tim prinuđeni da ih se odreknete. Međutim, ono što mi se čini da unosi toliko nereda u naše savjesti, u sve ove nemire u kojima jesmo zbog vjere, upravo je taj način kako se katolici služe svojom vjerom. Čini im se da su umjereni i

¹⁵ U *De civitate Dei*, XX, 8 i XII, 8.

¹⁶ “Čak kad ne bi dali nikakva razloga, uvjerali bi me samim svojim autoritetom.” Ciceron, *Tusculanae disputationes*, I, 21.

XXVII. poglavlje – LUDOST JE PRAVO I KRIVO MJERITI PREMA...

razboriti kad prepuštaju protivnicima neke od članaka o kojima se raspravlja. No, osim što ne vide kolika je to prednost za onoga koji vas napada, kad počinjete popuštati i uzmicati i koliko ga to ohrabruje da nastavi sa svojim bockanjem, ti su članci, koje oni drže najmanje važnima, često izvanredno važni. Treba se, dakle, ili podložiti vlasti naše crkvene uprave ili se od nje posve osloboditi. Nije na nama da određujemo koliko joj dio poslušnosti dugujemo. Čak i više: a mogu to reći zato što sam sve iskušao i zato što sam se nekoć poslužio tom slobodom izbora i posebnog odabiranja, zanemarujući neke od propisa donesenih u našoj Crkvi, koji su izgledali ili izlišniji ili čudniji, pa sam o tome i raspravljao s učenim ljudima, dakle, ustanovio sam da te stvari počivaju na važnim i veoma čvrstim temeljima i da samo glupost i neznanje čine da ih primamo s manje poštovanja nego ostalo. Moramo li se podsjetiti koliko proturječnosti osjećamo u samim svojim prosudbama? Kolike su nam stvari jučer služile kao članci vjere, a danas su za nas samo puste priče? Slava i znatiželjnost dvije su pošasti za našu dušu. Ova potonja nas tjera da posvuda zabadamo nos, a prva nam ne dopušta da bilo što ostavimo bez rješenja.

* * * * *

XXVIII. poglavlje

O PRIJATELJSTVU

Gledajući jednog svog slikara kako radi, došlo mi je da pokušam slijediti njegove postupke. On izabire najljepše mjesto u sredini svake stijene da bi tu smjestio sliku koju je sa svim svojim umijećem naslikao; zatim sve praznine uokolo ispunja grotesknim¹, to jest hirovitim slikarijama, čija je jedina draž u šarolikosti i čudnovatosti. A zar nisu u ovome što pišem uistinu samo groteske i nakazna tijela skrpana od različitih dijelova, bez određena lika, u kojih nema ni slike, ni reda, ni slijeda, ništa osim puke slučajnosti?

*Desinit in piscem mulier formosa superne.*²

Do te druge točke slijedim svog slikara, ali ostajem na suhu u onom drugom i boljem dijelu, jer moja sposobnost ne ide toliko daleko da bih se usudio poduzeti izvedbu bogate

¹ U izvorniku *crotesques*. Riječ je tek kasnije dobila početno *g*-. Potječe iz talijanskoga *pittura grottesca*, tj. "slikarija iz spilja", < vulg. lat. **CRUP-TA* < grč. *κρύπτη*). Drugdje kod Montaignea u prenesenoj uporabi znači "himera, tlapnja".

² "Tijelo lijepe žene koje se završava repom ribe." Horacije, *Ars poetica*, IV.

i završene slike prema zakonima slikarskog umijeća. Došao sam na zamisao da jednu posudim od Estiennea de la Boetie³ koja će služiti na čast čitavom ovom mojem radu. To je rasprava koju je naslovio *Dobrovoljno ropstvo*, ali su oni koji ga nisu znali s pravom prekrstili to djelo u *Protivu jednoga*⁴. U svojoj najranijoj mladosti⁵ pisao je nešto poput pokušaja⁶ u čast slobode, a protiv tirana. Već dugo to djelo kola među učenicima ljudima⁷, i to uz vrlo veliku i zasluženu preporuku⁸, jer je plemenito zamišljeno i potpuno, koliko god to može biti, premda se može reći da to nije najbolje prema onome koliko je on mogao dati. Da je u godinama kad sam ga ja upoznao poduzeo da na papir stavi, kao što ja sada činim, sve svoje misli, imali bismo pred sobom mnogo toga rijetkog i neviđenog što bi nas još više približilo časti antičkog doba. Jer, poglavito u toj vrsti darova prirode, ne poznajem nikoga

³ Etienne de la Boétie (1530-1563), francuski pisac koji je zajedno s Montaigneom sjedio u gradskom vijeću (*parlement*) u Bordeauxu. Piščeva odanost i ljubav prema tom filozofu bila je veća nego prema bilo kojem drugom čovjeku iz njegove sredine. Pisao je latinske stihove, prevodio Ksenofonta i Plutarha, a poznat je u prvom redu sa svog *Discours sur la servitude volontaire* ili *Contr'un*. U toj raspravi La Boétie ne predlaže nikakav novi politički sustav, ali je ponesen velikim oduševljenjem za antičke ideje o slobodi. Montaigne je sačuvao 29 soneta svog prijatelja (v. I, xxix), u kojega je vidio “dušu koja se u svakom smislu lijepo iskazivala”.

⁴ Kad su ga 1576. objavili u *Mémoires de l'estat de France sous Charles IX*, gdje je djelo bilo pomiješano s velikim brojem buntovničkih pamfleta.

⁵ Montaigne inzistira na piščevoj mladosti, kako bi umanjio politički doseg djela, čije su namjere počele bivati sumnjivima. *Le Contr'un* je objavljen 1548: “*N'ayant pas atteint le dixhuitiesme an de son aage*”, dodaje se u ranijim izdanjima. Montaigne će se povezati s njim tek devet godina kasnije u Bordeauxu.

⁶ “*par manière d'essay*”.

⁷ Prvo, ali nepotpuno izdanje pojavilo se 1574. u *Reveille-matin des François*.

⁸ Misli se na jedan oveći odlomak koji su i protestanti objavili u publikaciji navedenoj u prethodnoj bilješci.

tko bi mu bio ravan. No, nažalost, od njega nam je, i to srećom, ostalo samo to djelo, za koje mislim da ga nije nikad ni vidio od onog časa kad mu je poteklo iz pera, i nekoliko rasprava⁹ o siječanjskom ediktu¹⁰, važnom za naše građanske ratove, koji će, ako Bog da, drugdje ugledati svjetlo dana¹¹. To je sve što je od njega ostalo, a do čega sam mogao doći i što mi je on na samrtnoj postelji tako usrdno preporučio. Po njegovoj sam oporuci postao nasljednikom njegove knjižnice i rukopisâ, kao i knjižica s njegovim djelima koje sam objavio¹². Ipak, posebno sam mu zahvalan za to djelce, u prvom redu zato što smo se preko njega i prvi put sreli. Bilo mi je pokazano znatno prije nego što sam ga vidio i prvi put sam tada čuo za njegovo ime. Tako je započelo to prijateljstvo koje smo obojica čuvali dok je to Bog htio. Bilo je potpuno i toliko istinsko da se slično ne nahodi ni u knjigama, a između naših ljudi danas nema ničega što bi mu se moglo prisposodobiti. Potrebno je toliko slaganja da do njega dođe, pa slobodno mogu reći da je mnogo ako sreća takvo prijateljstvo složi jednom u tri stoljeća.

Nema ničega na što bi nas priroda više upućivala nego na druženje. Zato Aristotel i kaže¹³ da tvorci dobrih zakona više brinu o prijateljstvu nego o pravdi. A najviša točka u savršenosti je u ovome: sva ona prijateljstva što ih skuje ili hrani strast ili želja za dobitkom, javna ili privatna služba, samim

⁹ Bili su to njegovi *Mémoires*, koji su pronađeni u biblioteci u Aixu, a koje je tek 1917. objavio Paul Bonnefon u *Revue d'histoire littéraire de France*.

¹⁰ Edikt o toleranciji Karla IX. objavljen u siječnju 1562.

¹¹ To obećanje Montaigne nije stigao ispuniti i djelo je izgubljeno.

¹² Ta je knjižica objavljena 1572. u Parizu, a sadržavala je: *Kako je Ksenofont gospodario*, Plutarhove *Bračne upute*, *Pismo u kojem Plutarh tješi svoju ženu*. Na naslovnoj je stranici stajalo: Sve je preveo s grčkoga na francuski gospodin Estienne de la Boétie, kraljevski savjetnik [...], zajedno s nekoliko latinskih i francuskih stihova iz njegova pera... i *Un Discours sur la mort dudit seigneur de la Boétie, par M. de Montaigne*.

¹³ U *Nikomahovoj etici*, VIII, 1.

tim su manje lijepa i plemenita, pa su zato i manje prijateljstva, jer s prijateljstvom miješaju druge razloge, drugu svrhu i druge plodove, a to sve nije pravo prijateljstvo.

Ni one četiri stare vrste: prirodno, društveno, gostoljubivo, puteno pravom prijateljstvu ne odgovaraju ni svaka posebno ni sve četiri zajedno.

A ono između djece i roditelja bit će radije poštovanje. Prijateljstvo se napaja vezom koja između njih ne može postojati zbog odveć velike razlike među njima, a zacijelo bi išlo protiv prirodnih dužnosti. Ni sve se tajne očinske misli ne mogu prenijeti na djecu, jer bi urodile nepriličnom prisnošću, a ni upozorenja i ukori, koji su prve obveze prijateljstva, ne bi mogle ići od djeteta prema ocu. Ima naroda u kojih je običaj da djeca ubijaju roditelje i drugih gdje očevi ubijaju djecu kako bi se izbjegle smetnje i zapreke koje jedni drugima mogu pričinjati, a prirodno je da jedni o drugima ovise. Bilo je i filozofa koji nisu odobrali tu prirodnu povezanost; o tome nam svjedoči Aristip¹⁴: kad su mu govorili o ljubavi što je duguje svojoj djeci zato što su iz njega potekla, on je počeo pljuvati govoreći da je i pljuvačka isto tako iz njega potekla, a da mi na sebi isto tako hranimo uši i crve. A onaj drugi, što ga je Plutarh htio navesti da se pomiri sa svojim bratom, odgovorio mu je: “Nije mi do njega nimalo više stalo zato što je izišao iz iste rupe”¹⁵. Uistinu, bratsko je ime lijepo i puno ljubavi i zbog toga smo se razloga on i ja u takvoj ljubavi povezali. No, tada dolazi do izmiješanosti dobara i do podjela, kad bogatstvo jednoga znači bijedu drugoga, a to strahovito olabavljuje i slabi bratsku vezu. Budući da dva brata moraju upravljati svojim napredovanjem slijedeći isti put i na isti način, teško je izbjeći da se ne očešu jedan o drugoga i da se izravno ne sukobe. Štoviše, zašto bi se slaganje i veza koja stvara takva savršena prijateljstva morala naći i među njima

¹⁴ Prema Diogenu Laerciju, *Život Aristipov*, II, 81. U izdanjima objavljenim za Montaigneova života stajalo je: *Onaj koji... (celuy qui...)*.

¹⁵ Plutarh, *O bratskoj ljubavi*, IV.

dvojom? Otac i sin mogu biti potpuno različite naravi, a isto tako i braća. Jest moj sin, jest moj brat, ali to je strašan čovjek, zločest ili budala. A osim toga, kako je to prijateljstvo ono koje nam nameće zakon i prirodna obveza, u njemu će biti to manje našeg izbora i slobodne volje. A naša slobodna volja ne rađa ni s čim što bi bilo više njezino nego što je odanost i prijateljstvo. A ne može se reći da u tim stvarima nisam iskusio sve što se iskusiti može, jer sam imao najboljeg i najpopustljivijeg oca koji se ikad rodio i takav je bio sve do svoje duboke starosti, pravi izdanak velike obitelji i pravi uzor bratske sloge,

et ipse

*Notus in fratres animi paterni*¹⁶.

S time ne možemo usporediti ljubav prema ženi, premda se i ona rađa po našem izboru, a isto je tako ne možemo svrstati u ovaj red. Priznajem, njezin je žar

neque enim est dea nescia nostri

*Quae dulcem curis miscet amaritiam*¹⁷

moćniji, više peče i gorči je. No taj je žar slijep i nestalan, lelujav i promjenjiv, žar od ognjice, podložan usponu i slabljenju, koji drži samo jedan dio nas. U prijateljstvu sve je drugačije: to je općenit i sveobuhvatan žar, umjeren i jednoličan, stalan i odmjeren, sav je u blagosti i glatkoći, u kojega nema ni grubosti ni bola. Štoviše, u ljubavi nema drugoga do li lude želje za onim što nam bježi:

Come segue la lepre il cacciatore

Al freddo, al caldo, alla montagna, al lito;

Ne più l'estima poi che presa vede,

*E sol dietro a chi fugge affretta il piede*¹⁸.

¹⁶ "Poznat kao i ja sa svoje očinske ljubavi prema svojoj braći." Horacije, *Odae*, II, II, 6.

¹⁷ "Jer nisam nepoznat boginji koja ljuvenim brigama dodaje slatku gorčinu." Katul, *Epigrami*, LXVIII, 17.

¹⁸ "Poput lovca koji zeca goni po ledu i žaru, po brdu i dolu, a kad ga ulovi, nije mu više do njega, jer ga želi samo dokle mu bježi." Ariosto, *L'Orlando furioso*, X, 7.

I čim uđe u vode prijateljstva, to jest kad se dvije volje slože, ljubav slabi i vene. Užitek je uništava kao da joj je samo do tjelesne svrhe koja je podložna zasićenju. Naprotiv, u prijateljstvu se uživa onoliko koliko to ono traži; prijateljstvo se njeguje i hrani i ne raste samo u uživanju, zato što je to nešto što pripada duši, a duša se njegovim trajanjem učvršćuje. Pod likom tog savršenog prijateljstva i kod mene su te nestalne naklonosti našle mjesta, da ne govorim o svojem prijatelju, koji to i više nego jasno pokazuje u svojim stihovima. Tako su se ta dva osjećaja u meni upoznala jedno s drugim, ali nikad nisu došla u usporedbu: prvi se držao svog puta u ponositu i visoku letu, prezrivo gledajući kako onaj drugi prolazi daleko ispod njega.

Što se tiče braka, osim što je to pogodba u koju se samo slobodno ulazi (a trajanje mu je obvezatno i prisilno, pa ne ovisi o našoj volji), to je i trgovina koja se redovito sklapa iz drugih razloga, pa se u nju često upliće tisuću drugih, stranih niti koje valja razmrsiti, ali koje su ponekad dovoljno jake da mogu prekinuti konac i pomutiti odnose čak i u najživlje ljubavi; svega toga u prijateljstvu nema, jer tu nema ni pogodbe ni trgovine, a postoji samo prijateljstvo. Pravo reći, tome valja dodati da najčešće sposobnosti žena baš i ne odgovaraju takvoj vezi i takvim odnosima, koji tvore taj uzvišen spoj, a čini nam se da ni njihov duh nije dovoljno čvrst da bi mogao podnijeti zagrljaj tako stegnute i tako trajne povezanosti. I, naravno, kad bi se mogao uspostaviti takav slobodan i dragovoljan odnos, u kojem u potpunosti uživaju ne samo duše, nego u kojem su i tijela dio veze, odnos kojemu se čovjek dokraja predaje, izvjesno je da bi i prijateljstvo bilo i punije i potpunije. No, niti u jednom primjeru ne vidimo da bi taj spol tome bio dorastao, a po općem mišljenju starih škola odatle je odbačen.

A te se druge grčke slobode naši običaji s pravom gnušaju, pa i s razloga što je tu bilo, prema njihovim navikama, nužne razlike u dobi i dužnostima ljubavnika pa nije nikako odgovarala onoj savršenoj vezi i pristalosti kakve mi ovdje

kod nas tražimo: “*Quis est enim iste amor amicitiae? Cur neque deformem adolescentem quisquam amat, neque formosum senem?*”¹⁹ Jer čak me ni slika koju o tom daje Akademija neće pobiti kad kažem onako kako ja mislim: da je taj prvi zanos, što ga je u srcu ljubavnika izazvao Venerin sin prema predmetu najnježnije mladosti, kojoj dopuštaju sva ona bezočna i strastvena činjenja koja može pobuditi neumjereni žar, bio jednostavno izazvan izvanjskom ljepotom, a ona je lažna slika što je stvara tijelo. Jer se ona nije mogla zasnivati na duhu koji je još bio neiskazan, tek se počeo rađati i još nije došao do svog cvata. Jer kad bi taj bijesni zanos zavladao nekim prostim srcem, sredstva kojim bi ga se moglo zadovoljiti bila su bogatstvo, skupi pokloni, potpora u postizanju službe i druga niska trgovanja, koja oni nisu nikako odobravalali. A kad bi takav zanos ovladao plemenitijim srcem, i sredstva su bila isto tako plemenita: filozofsko poučavanje, naputci kako valja poštovati vjeru, pokoravati se zakonima, dati život za dobro svoje zemlje, primjeri hrabrosti, razboritosti, pravde, dok se ljubavnik iz svih sila upinjao da bude prihvaćen zbog otmjnosti i ljepote svoje duše (jer mu je ljepota tijela već odavno bila uvenula), nadajući se da će kroz takvo duhovno druženje doći do čvršće i trajnije kupovine. A kad je nakon nekog vremena to udvaranje postiglo svoj cilj (jer ono što se ne traži od ljubavnika, naime da u svoj poduhvat unese podatljivost i čuvanje tajne, a upravo se to traži od voljenoga; tim više što se vodi računa o unutarnjoj ljepoti, koju je teško spoznati i nikad se ne zna hoće li se otkriti), tada se u onoga koji je voljen rađa želja za duhovnom vezom do koje se dolazi posredstvom ljepote duha. Ova potonja je na prvome mjestu, dok je tjelesna ljepota možebitna i drugorazredna: upravo je obrnuto kod ljubavnika²⁰. Zbog tog raz-

¹⁹ “Što je zapravo ta ljubav u prijateljstvu? Odakle onda dolazi da se ne voli ni ružan mladić ni lijepi starac?” Ciceron, *Tusc. disp.*, IV, 33.

²⁰ Montaigne u ovom odlomku neprestano rabi opreku: *amant* ~ *aymé*, tj. “onaj koji...” = “ljubavnik” ~ “onaj koji je...” = “ljubljeni, voljeni”.

loga oni²¹ više vole onoga koji je ljubljen i navelike predbacuju pjesniku Eshilu što je u ljubavi Ahileja i Patrokla ulogu onoga koji voli dodijelio Ahileju, koji je bio tek u prvim danima svog bezbradog mladičkog doba i najljepši među Grcima.²² Nakon tog potpunog zajedništva, gdje voljeni vrši sve službe i ima glavnu riječ, kažu da iz toga proishode plodovi veoma korisni i po pojedince i po narod; da to čini snagu i moć narodâ u kojima prevladava; i glavni zalag obrane pravde i slobode: svjedok tome je spasonosna ljubav Hermodija i Aristogitona²³. Zbog toga je oni smatraju svetom i božanskom, a po njihovu sudu samo joj se protive samovolja i bijes tiranski i niskost prostoga puka. Naposljetku, sve što se može Akademiji u prilog pripisati jest da je to bila ljubav koja je završavala prijateljstvom, a to se uglavnom slaže sa stoičkom definicijom ljubavi: “*Amorem conatum esse amicitiae faciendae ex pulchritudinis specie*”²⁴. Vraćam se svom opisu na pravičniji i jednostavniji način: “*Omnino amicitiae, corroboratis jam confirmatisque ingeniis et aetatibus, judicandae sunt*”²⁵.

Uostalom, ono što obično nazivamo prijateljima i prijateljstvom samo su poznanstva i prisnosti do kojih je došlo nekim susretom ili slučajem, i to je način na koji nam se duhovi jedan drugom povjeravaju. U prijateljstvu o kojem ja govorim oni se miješaju i stapaju, a to je miješanje tako potpuno da brišu i više ne nalaze onaj šav koji ih je spojio. Kad bi me netko silio da kažem zašto sam ga volio, znam da se to može izraziti samo ako kažem: “Zato što je to bio on i zato što sam to bio ja”.

²¹ Tj. Grci.

²² Navedeno prema Ficinovu prijevodu Platonove *Gozbe* (str. 420).

²³ Aristogiton (Ἀριστογείτων), mladić atenski, koji je zbog uvrede nanesene njegovoj sestri s prijateljem Hermodijem smaknuo Hiparha, sina Pizistratova te tako postao začetnikom slobode atenske.

²⁴ “Ljubav je nastojanje da se postigne prijateljstvo osobe koja nas privlači svojom ljepotom.” Ciceron, *Tusculanae disputationes*, IV, 34.

²⁵ “Može se posvema suditi o prijateljstvima samo kad se značaj s godinama oblikuje i očvrsti.” Ciceron, *De amicitia*, XX.

S onu stranu moje misli i onoga što mogu posebno reći postoji ne znam kakva nerazjašnjiva i fatalna snaga, koja je bila posrednikom veze. Mi smo jedan drugoga tražili prije nego što smo se vidjeli, i to kroz riječi što smo ih jedan o drugome čuli, a one su u našoj obostranoj naklonosti imale više učinka nego što bi se od razloga te veze moglo očekivati, kao da je sve to bilo po nekoj nebeskoj odredbi; mi smo se svojim imenima grlili. Već kod našeg prvog susreta, do kojega je došlo slučajno na jednoj velikoj svečanosti i okupljanju u gradu, toliko smo se osjetili povezanima, toliko poznatima, toliko međusobno obvezanima, da nam otada nitko nije bio bliži nego smo mi bili jedan drugome. Napisao je bio jednu odličnu latinsku satiru, koja je kasnije objavljena²⁶ i u kojoj opravdava i tumači brzo nastajanje našeg prijateljstva koje je začas došlo do savršenstva. Kako je bilo suđeno da malo potraje i kako se kasno rodilo, jer smo tada obojica bili zreli muževi, a on tek nekoliko godina stariji²⁷, naše prijateljstvo nije smjelo gubiti vrijeme i podešavati se kroju prolaznih i svakodnevnih prijateljstava, kojima su nužne tolike smotrenosti i dugi prethodni razgovori. Ovo naše nije na drugo mislilo osim na sebe i uvijek se vraćalo sebi. Tu nije bilo nekog posebnog razloga, ni dva, ni tri, ni četiri, ni tisuću: to je bila ne znam kakva kvintesencija²⁸ svega toga pomiješanoga što je, nakon što je obuzelo moju volju, tu volju navelo da uro- ni i da se izgubi u njegovoj; što je, obuzevši svu njegovu volju, učinilo da se ona utopi i izgubi u mojoj, i to uz istu žed i jednako podudaranje. Upotrijebio sam riječ da se izgubi, jer uistinu nije bilo ničega što ne bi bilo naše, ili njegovo ili moje.

²⁶ Objavio ju je sâm Montaigne u zbirci djela svog prijatelja (o kojoj je gore bilo riječi).

²⁷ U vrijeme početka njihova prijateljevanja Montaigneu je bilo dvadeset i pet, a La Boétieu dvadeset i osam godina.

²⁸ U izvorniku *quinte essence*, to jest bit, srž, jezgra.

Kad je Lelije²⁹ pred rimskim konzulima, koji su, nakon osude Tiberija Grakha, progonili sve one koji su s njime bili u dosluhu, htio doznati od Kaja Blosija (koji mu je bio najvećim prijateljem) što bi sve učinio za njega i kad mu je ovaj odgovorio: “Sve. – Kako sve? nastavi Lelije. A da ti je naredio da podmetneš oganj u naše hramove? – On mi takvo što nikad ne bi bio naredio, odvrati Blosije. – Ali, što bi učinio da ti je ipak naredio? dometne Lelije. – Bio bih ga poslušao”, odgovori mu.³⁰ Ako je on bio tako savršeno pravi prijatelj Grakhov, kao što kažu povjesničari, nije mu nikako trebalo uvrijediti konzule takvim hrabrim i posljednjim priznanjem, a nije htio odustati od svog uvjerenja koje je imao o Grakho-voj volji. No ipak, oni koji taj odgovor smatraju upravo buntovničkim, ne shvaćaju dobro taj misterij i ne pretpostavljaju, kao što je doista i bilo, da je on imao Grakhovu volju kao na dlanu, i to kako po moći prijateljstva tako i po poznavanju čovjeka samog. Njih su dvojica bili više prijatelji nego građani, više prijatelji nego prijatelji ili neprijatelji njihove zemlje, više nego što bi bili prijatelji u slavohleplju ili za vrijeme nemira. Kako su se savršeno pouzdavali jedan u drugoga, jedan je drugomu savršeno držao na uzdi svaku sklonost i upravljao svom tom zapregom snagom vrline i pod vodstvom razuma (kao što ju nije nikako moguće bez toga upregnuti), Blosijev je odgovor bio takav kakav je morao biti. Da se neko od njihovih djela uza sve to ipak otrglo, oni ne bi jedan drugome bili prijatelji ni po mojoj mjeri ni prijatelji sebi samima. Uostalom, taj odgovor ne zvuči lošije nego što bi zvučao moj odgovor što bih ga dao onome koji bi me ovako upitao: “Kad bi vaša volja od vas iskala da ubijete svoju kćer, biste li je ubili?” i da ja potvrdno odgovorim. Jer to ne znači nikakvo svjedočanstvo o pristajanju na taj čin, jer ja uopće ne sumnjam

²⁹ Cajus Laelius, s pridjevom Sapiens, po kojemu je Ciceron svoj spis *De amicitia* prozvao *Laelius*.

³⁰ Plutarh, *Život Tiberijev*; Valerije Maksim, IV, 6 i, nadalje, Ciceron, *De amicitia*, XI.

u svoju volju, a isto tako i u volju takova prijatelja. Nema tih zaključivanja na svijetu koja bi me mogla udaljiti od čvrstog uvjerenja koje imam o namjeri i sudu svojega prijatelja. Ni ti jedno od njegovih djela, pa ma u kakvu obliku, ne bi mi se moglo predočiti, a da ja odmah ne znam što ga pokreće. Naše su duše tako zajednički vukle svoja kola, osjećale su tako vruću uzajamnu ljubav i vidjele su da im je jednom i drugom ta ljubav prodrila do dna utrobe, da sam ja ne samo poznavao njegovu kao svoju vlastitu, nego sam vjerovao više u njega nego u sebe samoga.

Neka mi nitko ne svrstava ovo prijateljstvo među obična prijateljstva. O njima znam koliko i svi drugi, pa i o najsavršenijima među njima, ali ne bih nikome preporučio da mijša njihova pravila: sigurno bi se u tome prevarili. U tim drugim prijateljstvima valja kročiti čvrsto držeći uzdu u ruci, kročiti s razboritošću i oprežnošću, jer u tom spoju čvor nije tako sigurno vezan da se ne bismo uvijek morali bojati da će popustiti. “Volite ga (govoraše Hilon) kao da ćete ga jednog dana morati mrziti; mrzite ga kao da ćete ga morati voljeti.”³¹ Ovo pravilo, koje je tako strašno u ovakvu vrhunskom i najvećem prijateljstvu, dobro dođe kod prolaznih i običnih prijateljstava, pa za njih valja uzeti ono što je Aristotel običavao govoriti: “O prijatelji moji, nitko nije prijatelj!”³²

U tom plemenitom druženju, usluge i dobročinstva, koja hrane druga prijateljstva, uopće ne zavređuju da se o njima govori. Jer, jednako kao što se prijateljstvo što ga gajim prema sebi neće uvećati zbog pomoći što je u potrebi pružam samo-

³¹ Većina starih autora, a poglavito Aristotel i Ciceron (*De amicitia*, XVI), pripisuju ovu izreku Bijantu (Βίανς), filozofu, jednom od sedmorice mudraca, koji je rekao “Sve što imam nosim sa sobom”. Aulo-Gelije (I, 3) ju pripisuje Hilonu kad govori o Blossijevu slučaju, što ga donosi Montaigne. Prema tome, Aulo-Gelije je bio Montaigneov izvor.

³² Tu izreku donosi Diogen Laercije u svom *Životu Aristotelovu* (V, 21): “O amici, amicus nemo!”

me sebi³³, pa ma što govorili stoici, i kako sebi ne dugujem nikakvu zahvalnost za usluge što ih sebi činim, tako i jedinstvo takovih prijatelja zato što je uistinu savršeno čini da se gubi osjećaj takvih obveza, te da zamrže i odbace od sebe te riječi podjele i razlike kao što su dobro djelo, obveza, zahvalnost, molba, hvala ti i druge njima slične. Budući da je kod njih sve zajedničko: volja, misli, prosudbe, imetak, žene, djeca, čast i život, a njihova bit samo jedna duša u dvama tijelima, prema izvrsnoj riječi Aristotelovoj³⁴, oni ne mogu jedan drugome ništa posuditi ni išta dati. Eto zašto oni koji donose zakone, kako bi što više počastili brak nekom prividnom sličnošću s ovom božanskom vezom, zabranjuju svako darivanje dobara između muža i žene, želeći time reći da je sve što imaju njihovo zajedničko i da nemaju što dijeliti ni darivati. Kad bi, u prijateljstvu o kojem govorim, jedan mogao davati drugome, tada bi onaj koji dobročinstvo prima obvezivao svog drugoga. Jer, kad obojica više nego išta drugo žele jedan drugome uzajamno dobro, onaj koji daje je onaj koji je širokogrud, jer pruža zadovoljstvo prijatelju da umjesto njega učini upravo ono što on najviše želi. Kad je filozofu Diogenu trebalo novca, znao je reći da on od svojih prijatelja traži da mu ga vrate, a ne da od njih novac moli.³⁵ I, da bih pokazao kako se to provodi u djelo, iznijet ću primjer koji je odista jedinstven.

Korinćanin je Eudamida imao dva prijatelja: Hariksena Sikionca i Areteja Korinćanina. Kad je u siromaštvu umirao, a ta su mu dva prijatelja bila bogata, ostavio je ovakvu oporuku: “Ostavljam Areteju da hrani moju majku i da je u starosti izdržava; Hariksenu ostavljam da uda moju kćer i da joj da najveći miraz koji joj može dati; a za slučaj da jedan od njih umre, onome koji ga nadživi ostavljam njegov dio”. Svi oni

³³ Misao je preuzeta iz Cicerona, *De amicitia*, XXI.

³⁴ Tu Aristotelovu riječ navodi i Diogen Laercije u svom *Životu Aristotelovu* (V, 21): “Rogatus quid sit amicus: una, inquit, anima in duobus corporibus habitans.”

³⁵ Diogen Laercije, *Život Diogenov*, II, 46.

koji su vidjeli tu oporuku od srca su joj se smijali; međutim, kad su za nju doznali, njegovi su je baštinici primili s velikim zadovoljstvom. A jedan od njih, Hariksen, umro je pet dana nakon toga i kad je Aretej postao izvršiteljem obaju dijelova oporuke, brižno je hranio tu majku, a od pet talenata koliko ih je imao, dao je dva i pol u miraz svojoj kćeri jedinici, a drugih dva i pol za udaju Eudamidine kćeri i svadbu obiju mladenki upriličio je istoga dana.³⁶

Taj je primjer odista velik, samo pod uvjetom da mu se još jedna stvar dometne, a to je pitanje: može li se imati mnogo prijatelja. Jer, ovo savršeno prijateljstvo o kojem govorim, nedjeljivo je; svatko se sav predaje svom prijatelju, tako da mu ne preostaje ništa za dijeljenje; dapače, on je žalostan što nema dvostruko, trostruko ili četverostruko i što nema više duša i više volja da ih sve upravi k njemu. Obična se prijateljstva mogu dijeliti; može se u ovome voljeti ljepotu, u onome slobodu ponašanja, u jednoga širokogrudnost, u drugoga izvrsno očinstvo, u trećega pak bratsku ljubav i tako redom; ali ono prijateljstvo koje obuzima dušu i njome nepodijeljeno vlada, nikako ne može biti dvostruko. Ako vas dvojica u isti čas pozovu upomoć, kojem ćete prije priteći? Ako bi od vas zatražili protivne usluge, kakvim biste redom tada postupili? Ako bi jedan povjerio vašoj šutnji nešto što bi onom drugom bilo korisno znati, kako biste se iz toga izvukli? Jedino i najveće prijateljstvo oslobađa vas svih obveza na drugim stranama. Tajnu, za koju sam se obvezao da je neću otkriti nikome, mogu bez kršenja dane riječi otkriti onome koji nije drugi: on je ja. Veliko je čudo kad se čovjek podijeli na dvoje, a veličinu toga ne poznaju oni koji govore da se može podijeliti i na troje. Ništa nije preveliko onome koji ima svog para. A onaj koji će pretpostaviti da između dvojice volim jednog koliko drugoga i da se oba uzajamno vole i da vole mene koliko ih ja volim, taj pretvara u bratovštinu ono što je jedno i jedin-

³⁶ Prema Lukijanu, *Prijateljstvo* (Τόξαρικς ἡ Φιλία), XXII.

stveno, a od čega je samo jedno stvar koja se najrjeđe na-
di na svijetu.

Ostatak te priče vrlo dobro odgovara onome što sam go-
vorio: Eudamida, time što ih rabi za svoje potrebe, udjeljuje
milost i čini uslugu svojim prijateljima. On ih određuje bašti-
nicima te njegove velikodušnosti, a ona se sastoji u tome što
im u ruke daje sredstvo da njemu učine dobro. A, nema dvoj-
be, snaga prijateljstva se kod njega pokazuje bogatijom nego
kod Areteja. Riječju, sve je to nezamislivo onome koji to nije
iskusio i navodi me da ukažem divljenje i čast onom mladom
Kirovu vojniku, kojega je kralj upitao za koliko bi mu dao ko-
nja s kojim je osvojio nagradu u trkama i bi li ga zamijenio za
carstvo: “Nikako, Veličanstvo, ali bih ga rado prepustio kad
bih mogao steći prijatelja, kad bih uopće mogao naći čovjeka
doraslog takvoj vezi”³⁷.

Nije loše odgovorio: “Kad bih uopće mogao naći”, jer lako
je naći ljude kojima je do površnog prijateljstva. Ali u ovako-
vom, u koje ulažemo cijelo cjelcato svoje srce, u kojemu čo-
vjek ništa ne ostavlja za sebe, doista je nužno da svi nagoni
budu savršeno čisti i dokraja sigurni.

U družbama koje se drže samo jednim krajičkom mora se
voditi briga samo o onim nedaćama koje posebno zahvaćaju
taj krajičak. Ne može biti važno koje je vjere moj liječnik ili
odvjetnik. Ta pitanja nemaju ništa zajedničkoga s njihovim
prijateljskim obvezama prema meni. A isto tako postupam i s
domaćim poznanstvima što ih sa mnom sklapaju oni koji me
služe. Za sobara što ga uzimam u službu malo se zanimam je
li krepostan; tražim da bude marljiv. I nije me briga za maz-
gara je li kockar ili budala, ni za kuhara je li psovač ako je
dobar kuhar. Ne miješam se u to da govorim što svijetu tre-
ba (jer se drugi time i previše bave), nego što ja na ovom svi-
jetu radim.

³⁷ Prema Ksenofontovu *Pohodu Kirovu*, VIII, 3.

*Mihi sic usus est; tibi, ut opus est facto, face.*³⁸

U obiteljsko raspoloženje pri stolu unosim šalu, a ne oprez; u krevetu je ljepota važnija od dobrote; u društvu gdje se raspravlja najbolji je najrječitiji, i to bez obzira na to je li iskren ili nije. Slično je i u drugim prigodama.

Upravo kao onaj³⁹ što su ga vidjeli kako jaše na metli igrajući se s djecom. Zamolio je čovjeka koji ga je iznenadio da o tome ništa ne govori dok i sâm ne bude otac, jer je cijenio da će ga osjećaj, koji će se tada u njemu roditi, učiniti pravičnim *sucem* toga što je vidio. I ja bih pokušao tako govoriti ljudima koji su iskusili sve ovo što kažem. Međutim, znajući koliko je udaljeno od svakodnevnih briga takvo prijateljstvo i koliko je rijetko, ne očekujem da ću naći niti jednog dobrog *suca*. Jer mi se misli, što nam ih je staro doba o tome ostavilo, čine i odveć olabavljenima u usporedbi s osjećajem koji o tome imam. Kad je o tome riječ, učin premašuje savjete što nam ih daje filozofija:

*Nil ego contulerim jucundo sanus amico*⁴⁰.

Stari je Menandar⁴¹ govorio da je sretan onaj čovjek kojemu je uspjelo sresti samo sjenu pravog prijatelja. Sigurno da je imao pravo tako govoriti, čak ako je pravo prijateljstvo i okušao. Jer, uistinu, ako usporedim sav ostatak svoga života, iako sam ga, hvala budi Bogu, proživio u miru i obilju i, ako izuzmemo gubitak takvog prijatelja, lišen teških nevolja, a u punoći duševnog mira, zadovoljivši se svojim urođenim i prirodnim mogućnostima, nikad ne tražeći druge; ako usporedim, dakle, čitav taj život s one četiri⁴² godine koje su mi bi-

³⁸ "Ja to tako radim, a ti čini kako ti je drago." Terencije, *Heautontimorumenos*, I, 1, 28.

³⁹ Agesilaj. Plutarh, *Život Agesilajev*, IX.

⁴⁰ "Prijatelja mi dragog, dok svijestan sam, najviše cijenim." Horacije, *Satire*, I, v, 44 (prepjev J. Zgorelca).

⁴¹ Menandar (Μένανδρος), grčki komediograf, uz Filemona i Difila najznačajniji predstavnik novije antičke komedije (342-290. pr. Kr.).

⁴² U ranijim izdanjima: *četiri ili pet*.

XXVIII. poglavlje – O PRIJATELJSTVU

le dane da uživam u dragoj blizini i društvu tog čovjeka, sve je ostalo dim, tamna i dosadna noć. Od onog dana kad sam ga izgubio,

*quem semper acerbum,
Semper honoratum (sic, Dii, voluistis) habebo*⁴³

vodim jadan život, a i sami užici što mi se nude, umjesto da me utješe, još više povećavaju bol zbog njegova nestanka. Bili smo uvijek jedan polovica drugoga i sad mi se čini da – kad sam ga nadživio – od njegova dijela uzimljem,

*Nec fas esse ulla me voluptate hic frui
Decrevi, tantisper dum ille abest meus particeps*⁴⁴.

Bio sam tako sazdan i naviknut da svugdje budem drugi, da mi se sada čini kako sam samo polovica sebe.

*Illam meae si partem animae tulit
Maturior vis, quid moror altera,
Nec charus aequae, nec superstes
Integer? Ille dies utramque
Duxit ruinam*⁴⁵.

Nema ni koraka ni misli gdje s njim nisam kao što je i sa mnom u njemu. I kao što me neizmjereno nadvisivao u svakoj moći i vrlini, isto je tako bilo i s osjećanjem prijateljstva.

*Quis desiderio sit pudor aut modus
Tam chari capitis?*⁴⁶

⁴³ “[Ako se ne varam,] ovo je dan, u tuzi što svagda / Ja ću ga častiti – tako odredili vi ste, o bozi.” Vergilije, *Eneida*, V, 49-50 (prijevod T. Martića).

⁴⁴ “I odlučih da više neću ni u čemu uživati kad više nemam onoga koji je sa mnom dijelio život.” Terencije, *Heautontimorumenos*, I, 1, 97.

⁴⁵ “Jao! ako taj prerani gubitak u tebi oduzima polovicu moje duše, čemu da ja ostanem, ja druga polovica, koji već nemam istu cijenu i čitav te nisam preživio? Taj će dan za obojicu biti naša propast.” Horacije, *Odae*, II, xvii, 5.

⁴⁶ “Može li znati stid ili mjeru jad za tako dragim prijateljem?” Horacije, *Odae*, I, xxiv, 1.

*O misero frater adempte mihi!
Omnia tecum una perierunt gaudia nostra,
Quae tuus in vita dulcis alebat amor.
Tu mea, tu moriens fregisti commoda, frater;
Tecum una tota est nostra sepulta anima,
Cujus ego interitu tota de mente fugavi
Haec studia atque omnes delicias animi.
Alloquar? audiero nunquam tua verba loquentem?
Nunquam ego de te, vita frater amabilior,
Aspiciam posthac? At certe semper amabo.⁴⁷*

Ali, počujmo malo kako govori taj šesnaestogodišnji mladić⁴⁸.

Budući da sam ustanovio kako je to djelo nakon toga izdano na svjetlost dana, i to u lošoj namjeri⁴⁹, zahvaljujući onima što nastoje unijeti nemir i promijeniti hod našeg porteta, a da se pritom nisu brinuli hoće li ga popraviti i kad su uza nj postavili druge pogače iz njihova brašna, odlučio sam da ga neću ovdje udomiti. A da sjećanje na pisca ne bi od toga trpjelo umjesto da trpe oni koji nisu mogli izbližega poznavati njegovo mišljenje i njegova djela, upozoravam ih da je o toj stvari pisao u svom djetinjstvu i samo kao vježbu, kao o prostom pitanju o kojem se trubilo na svim stranama. Nimalo ne dvojim da on ne bi vjerovao u ono što je pisao, jer je bio toliko savjestan da ne bi lagao niti u igri. I, povrh toga znam da je mogao birati, da bi više volio da se rodio u Mlecima⁵⁰ nego u Sarlacu⁵¹; i imao je pravo. No, on je slijedio jedno dru-

⁴⁷ “Bez tebe bijedan sam ja, brate, svojom si smrću sreću razbio moju, čitav je s tobom naš zajedno sahranjen dom, zajedno s tobom sve su umrle radosti naše... Nikad ti više govoriti neću ni slušati tebe, brate najdraži moj, nikad više tvoj lik gledati neću, ali ću uvijek te voljeti silno...” Katul, LXVIII, 20 i LXV, 9 (u prepjevu Dubravka Škiljana).

⁴⁸ U ranijim izdanjima: *de dixhuict ans*.

⁴⁹ Kada su ga 1576. objavili usred samih buntovničkih pamfleta neodmjerene žestine.

⁵⁰ Venecija je bila republika!

⁵¹ Danas Sarlat, gradić u Périgordu, u kojem je rođen La Boétie.

XXVIII. poglavlje – O PRIJATELJSTVU

go načelo, duboko utisnuto u njegovoj duši, a to je bilo: do zadnje se pokoravati i izvršavati zakone pod kojima si rođen. Nije se rodio bolji građanin, ni čovjek privrženiji redu i miru u njegovoj zemlji, ni zdušniji neprijatelj svih buna i novotarija njegova vremena. On bi se radije bio služio svim svojim snagama da ih ugasi nego da im pruži nešto što bi ih još više podjarilo. Duh njegov je bio skrojen prema uzoru vremena drugačijih od ovih.

Dakle, u zamjenu za taj ozbiljan rad, donijet ću drugi, koji je nastao u istim danima njegove mladosti, ali veseliji i pustopašniji.⁵²

* * * * *

⁵² Izdanja prije 1595. imaju na ovom mjestu nešto drugačiji tekst: *To je rukovet od 29 soneta koje je gospodin de Poiferré, upućeni poslovni čovjek, koji ga je poznao mnogo prije mene, slučajno našao među njegovim papirima i upravo mi ih je dostavio. Na tome sam mu veoma zahvalan i želio bih da i drugi, koji možda imaju ovdje-ondje još po koji djelić iz njegovih spisa, postupe kao i gospodin Poiferré.*

XXIX. poglavlje

DVADESET I DEVET SONETA ŠTO IH JE SLOŽIO ESTIENNE DE LA BOETIE

*Gospođi de Grammont, Grofici de Guissen*¹

Gospo, ne poklanjam vam ništa svoga ili zato što je već
Gvaše ili zato što ne nađem ništa što bi bilo vas do-
stojno. Ali, htio sam da ovi stihovi pa ma gdje da se budu
čitali nose na svom početku vaše ime radi časti što će ih
predvoditi velika Corisande d'Andoins. Činio mi se ovaj dar
priličnim vama zato što u Francuskoj ima malo gospođa koje
bolje sude i umješnije se služe poezijom nego vi; a zatim i
zato što nema onih koje bi ih tako mogle oživiti i produhoviti
kao što to vi činite u lijepu i bogatu skladu žica², a time vas je
– između tisuća drugih ljepota – priroda obdarila. Gospođo,
ovi stihovi *zavređuju* vašu ljubav, jer znam da ćete se složiti sa
mnom da nema stihova koji su proizašli iz zemlje gaskonjske

¹ Bila je to "*La belle Corisande d'Andoins*", Diane, vicomtesse de Louvigni, kasnija ljubovca Henrika IV. G. 1567. udala se za grofa de Grammont et de Guiche (neki pišu Guichen i Guissen), ubijenog prigodom opsade tvrdog grada La Fère. On je bio Montaigneov prijatelj, a pisac *Eseja* mu je nosio srce na sprovodu u Soissonsu.

² Misli se na glazbeni sklad, jer su se stihovi u Montaigneovu stoljeću pjevali uz pratnju lutnje.

XXIX. poglavlje – DVADESET I DEVET SONETA...

koji bi bili probraniji i skladniji i koji svjedoče da su potekli iz bogatije ruke. I nemojte biti ljubomorni što u rukama imate samo ostatak onoga što sam poodavno dao tiskanjem objaviti pod imenom gospodina de Foix³, vašeg poštovanog rođaka, jer ti stihovi imaju u sebi nešto najživljega i najuzavrelijega, onako kako se slažu u najljepšoj mladosti. Poneseni su lijepim i plemenitim žarom o kojem ću vam, Gospo, reći nešto kad budem mogao usmeno. Drugi su napisani nakon toga, kad se spremao na ženidbu, upravljani su njegovoj ženi i u njima se već osjeća nešto kao neka bračna hladnoća. A ja sam oduvijek bio od onih koji misle da pjesma nije nigdje tako nasmijana kao što je u pjesnika koji je veseo i razuzdan.

Ti su stihovi objavljeni na drugom mjestu i ondje se mogu naći⁴.

* * * * *

³ Zbirku *Œuvres d'Estienne de La Boetie* Montaigne je objavio 1572. u Parizu i posvetio je grofu de Foixu, rođaku "lijepo Corisande".

⁴ Montaigne ih je izostavio iz svog ispravljenog primjerka *Eseja*, jer su između 1588. i 1592. objavljeni u izdanju koje do danas nije pronađeno. Ranija su izdanja umjesto posljednje rečenice na tom mjestu donosila tih 29 soneta.

XXX. poglavlje

O UMJERENOSTI

Kao da nam je dodir gubav, mi kvarimo svaku stvar koja nam dođe ruku iako su sve te stvari po sebi i lijepe i dobre. Možemo tako uhvatiti vrlinu da će ona postati manjkava ako je zagrlimo odveć grubom i nasilnom željom. Oni koji kažu da u vrlini nikad nema prekomjernosti, to više da prestaje biti vrlinom ako je pretjeranost u njoj, samo se igraju riječima:

*Insani sapiens nomen ferat, aequus iniqui,
Ultra quam satis est virtutem si petat ipsam*¹.

To je vrlo tanahna i domišljata misao filozofije. Može se i zaneseno voljeti vrlinu i preko mjere se predati nekoj pravednoj stvari. S time se slaže i glas Božji: “Ne budite mudriji više nego što treba, ali budite mudri s mjerom”².

¹ “Mudrac bi prozvao se ludim, a pravednik nepravde krivcem, / ako bi nad mjeru pravu poželio uzornu krjepost.” Horacije, *Epistulae*, I, VI, 15 (prijevod Jurja Zgorelca).

² “Non plus sapere quam oportet sapere, sed sapere ad sobrietatem.” *Poslanica apostola Pavla Rimljanima*, 12, 3. Montaigne je dao urezati tu rečenicu u jednu od greda svoje knjižnice.

Vidio sam jednog od najvećih koji je nanio štetu dobru glasu svoje vjere zato što se iskazivao većim vjernikom nego su bili svi drugi ljudi njegova soja³.

Volim umjereni i blage naravi. Neumjerenost prema samom dobru, ako me i ne vrijeđa, čudi me i ne znam kako bih je krstio. Ni primjer Pausanijine⁴ majke, koja je dala prvi glas o djelovanju svojega sina i prva se nabacila kamenom za njegovu smrt,⁵ ni onaj diktatora Postumija, koji je dao pogubiti svojega [sina] kojega je mladenački žar zanio da uspješno napadne neprijatelja, i to prije nego mu je to bojno pravilo nalogalo,⁶ ne čine mi se toliko pravednima koliko čudnima. Niti volim niti bih preporučio da se slijedi tako gruba i tako skupo plaćena vrlina.

Strijelac koji promaši cilj isto je tako slab kao i onaj koji se do cilja strijelom ne dobaci. Jednako mi očima smeta kad naglo pogledam u blješteće svjetlo kao i kad odmah pogledam u sjenu. Callicles, u Platona⁷, kaže da je krajnost filozofije štetna i preporučuje da joj se ne podajemo preko granica koje znače dobitak; kaže da je dobra i lako prihvatljiva kad je uzimamo s mjerom, ali da na kraju čini čovjeka divljim i poročnim, čini da ne vodi računa o vjeri i zajedničkim zakonima, čini ga mrziteljem građanskog društva, neprijateljem ljudskih sklonosti, nepodnošljivim svakoj političkoj vlasti i dovodi ga do toga da nije kadar ni drugome ni sebi pomoći,

³ Pretpostavlja se da je Montaigne ovdje mislio na kralja Henrika III, koji je bio pristupio bratovštini isposnika-bičevatelja, tzv. flagelanta. Glasovita je izjava pape Siksta V. kardinalu Joyeuseu o tom francuskom kralju: "Nema toga što vaš kralj ne čini i ne bi učinio samo da postane redovnikom, ni toga što ja nisam učinio samo da to ne budem."

⁴ Pausanija, zapovjednik spartanske vojske, pobijedio Perzijance kod Plateje; zbog sudjelovanja u uroti helota živ zazidan.

⁵ Podatak uzet iz Diodora Sicilskoga, XI, 45.

⁶ Također iz Diodora Sicilskoga, XII, 19; usp. i kod Valerija Maksima, II, VII, 6.

⁷ *Gorgija*, str. 353 francuskog izdanja iz 1546.

pa ga svatko može nekažnjeno pljuskati. I dobro kaže, jer u svojoj krajnosti ona dokida našu prirodnu slobodu i skreće nas, svojim dosadnim cjepidlačenjem, s lijepog i ravnog puta koji nam je priroda zacrtala.

Osjećaji što ih gajimo prema svojim ženama i te kako su opravdani; pa ipak teologija ih nastoji obuzdati i umanjiti. Čini mi se da sam nekoć čitao kod svetoga Tome⁸ jedno mjesto gdje osuđuje brak između srodnika na zabranjenom stupnju srodstva i gdje između drugih razloga navodi da postoji opasnost da će ljubav prema takvoj ženi biti neumjerena: jer, kaže, ako se tu nađe u svojoj punoći i savršenosti muževa ljubav kakva mora biti, pa kad joj još dodamo ljubav koju nosimo prema svojt, nema dvojbe da će taj novi teret ljubavi takva muža odvesti preko granica razuma.

Znanosti koje postavljaju pravila tome kako će se ljudi ponašati, a to su u prvom redu teologija i filozofija, miješaju se u sve. Nema te stvari, pa ma kako bila osobna i tajna, koja će izmaći njihovu pogledu i naredbama. Dobro čine oni koji podvrgavaju kritici⁹ tu njihovu slobodu. A upravo žene do mile volje njima govore o svojim stvarima i o svojoj golotinji, a stid im ne dopušta o tome govoriti liječniku. Zato hoću o teologiji i filozofiji muževima, ako još ima tako tvrdokornih, ovako reći¹⁰: da je i sam užitak koji doživljavaju u dodiru svoje žene za osudu ako se pritom ne poštuje umjerenost; da se u tome može upasti u preveliku slobodu i razvrat jednako kao i kod nezakonite veze. Ta besramna milovanja na koja nas u toj igri navodi naša uspaljenost ne samo da su neprimjerena, nego su i štetna za naše žene. Pustite ih barem da se besramnosti nauče iz jedne druge ruke. One su uvijek dovoljno budne prema našim prohtjevima. Ja sam u tome uvijek bio prirodan i jednostavan.

⁸ *Summa (Secunda Secundae, quaest. 154, art. 9).*

⁹ U izvorniku stoji: *qui syndiquent leur liberté.*

¹⁰ U prijašnjim je izdanjima bilo dodano: *jer prijeti velika opasnost da će se u svoj toj poplavi riječi izgubiti...*

Brak je vjerom propisana i bogoljubna veza; eto zašto užitak što ga u njemu nalazimo mora biti suzdržan, ozbiljan i popraćen izvjesnom mjerom strogoće: to mora biti donekle razumna i savjesna strast. I, budući da je njezina osnovna svrha rađanje, ima ih koji dovode u sumnju to pravilo onda kad više nema nade za taj plod ili kad su žene prešle neku dob ili su trudne, pa misle da je tada dopušteno od njih tražiti snošaj¹¹. To je, po Platonovu mišljenju¹², ubojstvo. Neki narodi¹³, a među ostalima i Muhamedanci, zaziru od odnosa s trudnom ženom, a neki i s onom koja ima mjesečnicu.¹⁴ Zenobia¹⁵ je sebi puštala muža samo za jedan susret, a zatim bi ga puštala da se klata uokolo za sve vrijeme njezine trudnoće, pa bi mu tek nakon poroda dopustila da joj opet priđe.¹⁶ To je dobar i plemenit primjer valjana braka.

Najvjerojatnije je Platon od nekog pjesnika, koji je bio željan takvih užitaka, pokupio onu priču¹⁷ o Jupiteru, kako je Jupiter jednog dana u neodoljivu žaru tako silovito nasrnuo na svoju ženu da nije mogao dočekati da dođe do postelje, pa ju je povalio na pod i tako, u žestini sladostrašća, zaboravio velike i važne odluke što ih je zajedno s drugim bogovima tek bio donio na svom nebeskom dvoru; a poslije se hvalio

¹¹ U ranijim izdanjima: *Ja sam uvjeren da je mnogo bolje tada se suzdržati.*

¹² *Zakoni*, VIII.

¹³ Indijanci iz Dariéna, prema *Historia de las Indias* (III, 18), što ju je 1553. napisao López de Gómara, a Fumée ubrzo preveo na francuski.

¹⁴ Za ovaj je navod Montaigne mogao poznavati djela Guillaumea Postela (1510-1581), francuskog poligrafa i velikog poznavatelja bliskostičnih zemalja, a poglavito njegovu *Histoire des Turkes*, objavljenu 1575 (str. 90 i 120).

¹⁵ Zenobia, kraljica Palmire od 266. do 272.

¹⁶ Taj podatak donosi Trebelije Polion (Trebellius Pollio), rimski pisac iz IV. stoljeća (*Historia Augusta*, XXX). Zenobijina se čistoća često navodi kod kompilatora iz XVI. st.: Ravisius, Fulgosius, Sabelicus i dr.

¹⁷ *Republika*, III, 390. Međutim, Platon to mjesto preuzimlje iz Homerove *Ilijade*, XIV, 294.

da mu je taj put bilo slađe nego kad ju je razdjevičio krijući se od njezinih roditelja.

Kraljevi su perzijski dovodili svoje žene prigodom velikih gozbi, ali, kad bi ih vino počelo i preveć pregrijavati i kad je valjalo pustiti uzde strastima, slali bi ih u njihove odaje kako ne bi bile svjedocima njihove pretjerane požude, a umjesto njih bi dovodili druge žene prema kojima nisu bili vezani poštovanjem.¹⁸ Sva zadovoljavanja i sve naklonosti ne nahode se kod svih ljudi. Epaminonda je dao u ropstvo jednog raskalašenog mladića, a kad ga je Pelopida zamolio da ga njemu za ljubav oslobodi, on je odbio i predao ga jednoj svojoj djevojci koja ga je molila za istu milost, govoreći: To može biti nagrada prijateljici, ali vojskovođi nikako ne priliči.¹⁹ Kad je Sofoklo bio pretorom zajedno s Periklom i kad bi slučajno vidio da prolazi neki lijepi dječak, znao bi reći Periklu: “Vidi, vidi, krasnog li dječaka. – Da, bio bi dobar nekome drugome, ali ne pretoru, jer u pretora moraju biti čiste ne samo ruke nego i oči.”²⁰

Car Ælius Verus odgovorio je svojoj ženi, kad mu se tužila da se predaje ljubavi s drugim ženama, da on to prigodimice svjesno čini zato što se brakom naziva nešto što je časno i puno dostojanstva, a ne lude i niske požude.²¹ A i stari crkveni pisci²² po časti spominju ženu koja je odbacila svog muža jer se nije htjela podavati njegovu ludovanju u zadovoljavanju njegovih odveć razbludnih požuda. Nema, dakle, niti jed-

¹⁸ Prema Plutarhovim *Bračnim uputama* (XIV), koje je preveo La Boétie.

¹⁹ Iz Plutarhovih *Državničkih uputa*, IX.

²⁰ Ciceron, *De officiis*, I, 40.

²¹ Elije Sparcijan (Ælius Spartianus), rimski povjesničar iz Dioklecijanova doba, *Historia augusta*. Navod se ponavlja kod kompilatora XVI. st., a poglavito u Guevarinom *Horloge des princes*.

²² Ponajprije Eusebije iz Cesareje (265-340), grčki teolog i biskup u Cesareji, u svojoj *Histoire ecclésiastique*, IV, koja donosi povijest kršćanstva do 323.

ne dopuštene strasti u kojoj bi pretjerivanje i neumjerenost mogli izbjeći osudi.

Ali, kad dobro promislimo, nameće nam se pitanje nije li čovjek jadna životinja? Čim mu je dano da po svojoj prirodi uživa u jedinom cjelovitom i čistom zadovoljstvu, on se sav predaje tome da iz njega izbací razum; ništa mu nije dovoljno, pa ili vještački ili uz nastojanje povećava svoju slabost:

*Fortuna miseris auximus arte vias*²³.

Ljudska se pamet odista ludo dovija kako bi umanjila broj i blagost strasti koje nam pripadaju, jednako onako kako se marljivo trudi u iznalaženju varki kojima nam hoće zlo lijepim prikazati i zamazati oči pred njim u želji da ga lakše podnosimo. Kad bih ja mogao upravljati, pošao bih drugim putem i možda bih postao toliko jak da ga mogu obilježiti.

Jednako tako ni oni koji nam liječe duše i tijela, kao da su se dogovorili, ne nalaze drugog puta prema ozdravljenju, ni ti lijeka za bolesti tijela i duše, osim kroz patnje, boli i kazne; bdijenja, post, kostrijet, daleka i teška izagnanstva, doživotno tamnovanje, šibe i druge pečali uvedene su samo s tom svrhom; ali opet samo pod uvjetom da to doista budu patnje i da u njima bude nepodnošljive gorčine i da se nikako ne dogodi kao onome Galionu²⁴ što je bio prognan na otok Lezb; naime, kad su u Rimu doznali da ondje provodi vrijeme u uživanju i da ono što su mu dali za kaznu njemu postaje provod, predomisliše se i naredi da se vrati svom domu, pored svoje žene, kako bi podesili njegovu kaznu svojoj odluci. Jer, kad bi nekome post ojačao zdravlje, kad bi mu riba bila tečnija od mesa, to više ne bi bila spasonosna kazna; kao što ni u

²³ "Vještački smo otežali jadne putove svoje sreće." Propercije, III, VII, 32.

²⁴ Junije Galion iz Tacitovih *Anala* (VI, 3): "...a jer se prigovaralo da će lako podnositi prognanstvo na glasovitom i prijatnom otoku Lezbu, što ga je sam bio izabrao, bude dovučen u Rim i zatvoren u kućama magistrata" (prijevod Jakova Kostovića).

onom drugom liječenju²⁵ droge nemaju učina kod onoga koji ih uzima sa slašću i zadovoljstvom. Bol i čemer su ono što služi liječenju kako ga oni provode. Čovjek koji bi prihvatio rabarbar kao nešto svakodnevno, pokvario bi djelovanje te biljke; dakle, ono što će nam ozdraviti želudac mora biti nešto što će ga ozlijediti; a ovdje se griješi prema općem pravilu da se bolesti liječe s pomoću protivnosti, a tu²⁶ se bolest liječi drugom bolešću.

Takvo se gledanje donekle odnosi i na ono drugo uvriježeno staro mišljenje da vjerujemo da ćemo biti zahvalni nebesima i prirodi tako što ćemo počinjati pokolje i biti čovjekoubojice; a to je općenito prihvaćeno u svim religijama. Još za vrijeme dok su živjeli naši očevi, car je Murat, kad je zauzeo Istan²⁷, dao pobiti šest stotina mladih Grka kao žrtvu prinesenu duši njegova oca kako bi ta mlada krv poslužila u iskupljenju pokojnikovih grijeha.²⁸ I u novim zemljama, otkrivenim u naše vrijeme, koje su još djevičanski čiste u usporedbi s našima, takvi su običaji posvuda rašireni; svi se njihovi kumiri napajaju ljudskom krvlju, i to često uz različite primjere strahovita užasa. Ljudi se živi spaljuju i kad su napola pečeni, izvlače ih iz živa žara da bi im iščupali srce i utrobu. Druge, čak i žene, žive deru i oblače se u još krvavu kožu od koje čine krabulje za druge. I nisu rijetki primjeri postojanosti i odlučnosti, jer ti bijedni ljudi, spremni za žrtvu, starci, žene, djeca, idu po nekoliko dana prije skupljati milostinju kao prinos žrtvovanju i pristupaju klanju pjevajući i plešući zajedno sa svima drugima.²⁹ Poklisari kralja meksičkoga, u

²⁵ Tj. u liječenju tijela.

²⁶ Tj. kod liječnika duša.

²⁷ Tj. tijesno dardanelsko.

²⁸ Prema navođenju bizantskog povjesničara Laonikosa Halkondyleasa (1452-1490) i njegovoj *Povijesti* u deset knjiga, koje je na francuski preveo Vigenère.

²⁹ Iz prijevoda Gómarine *Histoire générale des Indes*, II, 7.

XXX. poglavlje – O UMJERENOSTI

želji da Fernandu Cortezu³⁰ prikažu veličinu svoga gospodara, rekoše mu da on ima trideset vazala, od kojih svaki može skupiti sto tisuća boraca i da stoluje u najljepšem i najtvrdem gradu koji postoji pod suncem i dometnuše da svake godine prinosi na žrtvu pedeset tisuća ljudi. I doista, govorilo se da je bio u ratu s nekim velikim susjednim narodima, i to ne samo kako bi očvrsnuo mladež svoje zemlje, nego u prvom redu kako bi u ratnim zarobljenicima imao dovoljno ljudi za žrtvovanje. Drugom su prigodom, u nekoj varoši, u znak dobrodošlice rečenom Cortezu, odjednom žrtvovali pedeset ljudi. Reći ću još nešto. Kad je Cortez pobijedio neke od tih naroda, poslaše glasnike da ga upoznaju i predlože mu savez, a glasnici mu učiniše tri vrste darova ovim riječima: “Gospodine, evo ti pet robova; ako si velik i jak bog i ako se hraniš mesom i krvlju, pojedi ih, a mi ćemo ti dovesti još takovih; ako si blag bog, evo ti tamjana i pera; a ako si čovjek, uzmi ovo ptica i plodova što ti ih poklanjamo”³¹.

* * * * *

³⁰ Hernán Cortés, španjolski osvajač Meksika (1485-1547).

³¹ Sve su te pojedinosti navedene prema *Istoria di Don Fernando Cortes*, tj. mletačkom Cravalixovu prijevodu Gómarina djela iz 1576.

XXXI. poglavlje
O LJUDOŽDERIMA¹

Kad je kralj Pir prešao u Italiju i ispitaio raspored vojskâ što su ih Rimljani poslali protiv njega, rekao je: “Ne znam kakvi su barbari ovi ovdje (jer su Grci sve strane narode nazivali barbarima), ali bojni poredak što ga vidim nije ni po čemu barbarski”². Isto su to rekli Grci i o četama što ih je Flaminije³ poveo u njihovu zemlju⁴ i Filip⁵, kad je s jedne uzvisine vidio red i raspored rimskog tabora u svojem kraljevstvu pod Publijem Sulpicijem Galbom. Eto kako se valja čuvati da se ne priklonimo onome što kaže običan puk i kako valja suditi pomoću razuma, a ne po svačijem govorenju.

Dugo sam imao u blizini jednoga čovjeka koji je deset ili dvanaest godina boravio u tom novom svijetu koji je u našem stoljeću otkriven, i to na mjestu gdje se Vilegaignon iskrcao i koji je nazvao Antarktičkom Francuskom. To otkriće jedne

¹ U izvorniku: *Des cannibales*.

² Plutarh, *Život Pirov*, VIII.

³ T. Quintius Flaminus, 197. pobijedio Filipa kod Kinoskefale.

⁴ Plutarh, *Život Flaminijev*, III.

⁵ Tit Livije, XXXI, 34.

beskrajno prostrane zemlje⁶ čini mi se vrlo važnim. Nisam siguran mogu li reći da će i u budućnosti biti novih otkrića, jer su se mnogo veći muževi od mene u tome prevarili. Bojim se da su nam oči veće od želuca i da smo mnogo više znatiželjni nego što smo sposobni. Sve bismo htjeli uhvatiti, ali na kraju uhvatimo samo vjetar. Kod Platona⁷ Solon pripovijeda da je od svećenikâ u gradu Saisu⁸ doznao kako je nekoć još prije potopa postojao veliki otok zvan Atlantida⁹, ravno pred tjesnacem gibraltarskim, koji je bio prostraniji nego Afrika i Azija zajedno. I da su kraljevi te zemlje, koji nisu imali samo taj otok nego su se bili raširili i po kopnu, tako da su gospodarili i dijelom Afrike sve do Egipta i dijelom Europe sve do Toskane, htjeli prijeći i u Aziju i podjarmiti narode što žive na sredozemnom priobalju sve do Crnoga mora¹⁰. U tu su svrhu pregazili Španjolsku, Galiju, Italiju i došli sve do Grčke, gdje su ih Atenjani zaustavili; ali, neko vrijeme nakon toga, i Atenjane i njih i njihov otok progutao je potop. Lako je moguće da je to jedinstveno vodeno pustošenje donijelo čudnovate promjene stanovnicima Zemlje, kao što se drži da je more odcijepilo Siciliju od Italije,

*Haec loca, vi quondam et vasta convulsa ruina,
Dissiluisse ferunt, cum protinus utraque tellus
Una foret*¹¹,

⁶ Bio je to Brazil, gdje se 1557. iskrcao francuski moreplovac Nicolas Durand de Villegaignon (ili Villegagnon).

⁷ *Timej*, XXII-XXV.

⁸ Jedan od najstarijih gradova u starom Egiptu, na Delti, istočno od današnjeg Damanhura. Utemeljenjem Aleksandrije 332. pr. Kr. počeo propadati.

⁹ To povezivanje Amerike s Platonovom Atlantidom ponavljalo se u XVI. stoljeću, poglavito u Benzonijevu djelu, koje je kao *Histoire naturelle du nouveau monde* Michel Chaveton 1579. preveo na francuski.

¹⁰ U izvorniku *mer Majour*.

¹¹ "Kažu da ova je zemlja jedinstvena nekada bila, / ali u vrèmena toku promijeniti mnogo se može, / pa su i na tome mjestu sverazorne prirodne sile / nãdvoje rastrgle kopno..." Vergilije, *Eneida*, III, 414 (prijevod B. Klaića).

Cipar od Sirije, Otok Negropontski¹² od kopna Beocije, a isto tako i spojilo zemlje koje su bile odijeljene, zatrpavajući glibom i pijeskom prostore koji su ih dijelili,

*sterilisque diu palus aptaque remis
Vicinas urbes alit, et grave sentit aratrum*¹³.

Ali nema nekih većih izgleda da bi taj Otok bio ovaj novi svijet što smo ga upravo otkrili, jer on je bio tik uz Španjolsku i nevjerojatno je da bi ga taj neizmjerni povodanj bio od nje udaljio više od dvanaest stotina liga, koliko joj je on danas daleko; osim toga, suvremeni su moreplovci već gotovo otkrili da taj novi svijet nije otok nego kopno¹⁴ koje ima istočnu Indiju s jedne, a zemlje koje su pod oba pola s druge strane; ili, pak, da je od njih odvojen tako uskim tjesnacem i prolazom da zbog toga ne *zavređuje* da se naziva otokom.

Čini se da ima kretanja zemlje u tim golemim prostranstvima kao i kod nas, a da su jedna prirodna, a druga trusna. Kad gledam ono što rijeka Dordonja u moje vrijeme čini na svojoj desnoj obali i da se u dvadeset godina toliko proširila i odnijela temelje mnogim zdanjima, jasno mi je da je to kretanje izvanredno; jer, da se oduvijek tako brzo širila i da se tako širi i u budućnosti, slika svijeta bila bi sva preokrenuta. Ali i rijeke se mijenjaju: čas se izljevaju na jednu stranu, čas na drugu, a nekad su u svom toku suzdržane. Ne govorim o nenadanim poplavama, kojima uzroke poznajemo. U Medocu¹⁵, blizu mora, moj je brat, gospodar Arsaca¹⁶, vidio jedan svoj komad zemlje prekriven pijeskom što ga je more rigalo pred sobom; vrhovi nekih kuća se još vide, a njegova se

¹² Eubeju.

¹³ “a dugo jalova močvara udarana veslima, hrani danas obližnje gradove i podnosi teški plug.” Horacije, *Ars poetica*, LXV.

¹⁴ *terre ferme*.

¹⁵ Médoc, vinogradarski kraj oko Bordeauxa, na lijevoj obali rijeke Gironde.

¹⁶ Arsac se nalazi u kantonu Castelnau-de-Médoc, pet milja jugozapadno od Bordeauxa.

plodna zemlja pretvorila u oskudne pašnjake. Tamošnji ljudi kažu da već neko vrijeme more tako silovito nadire prema njima da su već izgubili četiri lige dobre zemlje. Taj je pijesak navjestitelj mora, pa zato vidimo velike žive šipine pijeska kako nadiru pola lige pred morem i prekrivaju čitav kraj.

Drugo jedno svjedočanstvo iz antike, na koje se pozivaju za ovo otkriće, nalazimo kod Aristotela,¹⁷ ako je doista njegova ona mala knjižica *O nečuvenim čudesima*. Tu pripovijeda kako su se neki Kartažani otputili na more atlantsko izvan Gibraltara i kako su nakon duge plovidbe najzad otkrili velik plodan otok, sav obrastao drvećem i natapan velikim i dubokim rijekama, a veoma udaljen od bilo kojeg kopna. Navodi dalje da su oni i mnogi za njima, privučeni dobrom i plodnom zemljom, tamo krenuli sa ženama i djecom i počeli se obikavati. Kad su velikaši kartažanski vidjeli da im zemlja malo po malo ostaje bez žitelja, donesoše strogu zabranu, pod prijetnjom smrtno kazne, da bilo tko tamo iseli. Nove su stanovnike potjerali, plašeći se – tako se govorilo – da bi se oni tijekom vremena mogli toliko namnožiti da bi njih same brojem nadvisili i mogli im državu uništiti. Ni to Aristotelovo pričanje ne slaže se s našim novim zemljama.

Taj je moj čovjek bio neuk i prostodušan, a te su odlike najbolje, ako se hoće doznati istina; jer fini ljudi mnogo brižljivije zamjećuju i više stvari vide, ali o njima mnogo govore, pa, da bi učinili svoje tumačenje prihvatljivim, ne mogu izbjeći, a da barem donekle svu priču ne iskrenu; nikad vam stvari čisto i bistro ne pokazuju, nego ih podešavaju i prekraju prema izgledu koji su oni vidjeli; a da bi vas privukli da povjerujete njihovim razlozima, rado ovo ili ono dodaju samoj stvari pa je šire i uveličavaju. Dakle, ili morate imati vrlo vjerodostojna čovjeka ili pak toliko prostodušnoga koji neće imati što nadograđivati, a neće ni pokušati dati obličje istini-

¹⁷ Montaigne i ovdje slijedi Benzonijevo djelo (v. bilješku 9 na str. 313), koji se poziva na Aristotela, ali to isto čini i López de Gómara na kraju svoje knjige *Histoire générale des Indes*.

tosti nečem izmišljenom, jer ionako nije ništa razumio. Ovaj moj je bio takav. Osim toga, više puta mi je pokazao neke trgovce i mornare što ih je upoznao na tom putovanju. Zato su mi dovoljne njegove vijesti, a uopće se ne pitam što o tome misle kozmografi.

Morali bismo imati topografe koji bi nam posebice ocrtali mjesta na kojima su bili. No, imajući pred nama prednost da su vidjeli Svetu zemlju, oni zato hoće uživati tu povlast i pripovijedati nam novosti o svem ostalom dijelu svijeta. Ja bih bio za to da svatko piše ono što poznaje i koliko poznaje ne samo o tom predmetu nego i o svemu ostalome: jer netko može imati posebna znanja o prirodi neke rijeke ili izvora, a ne znati ono što svatko zna. Pa ipak, on će, kako bi pokazao taj mali djelić, pisati o čitavoj fizici. Iz te mane proishode mnoge nepravilike.

No, da se vratim onome o čemu govorim, ja mislim da nema ničeg barbarskoga ili divljega u tom narodu¹⁸, barem suđeci po onome što su mi pripovijedali, pa mogu samo reći da svatko naziva barbarstvom ono što nije u njegovim navadama; kao što i mi sami uistinu ne znamo drugačije zaključivati o istinitosti i razumnosti, nego samo prema primjeru mišljenja i običaja zemlje u kojoj živimo: tu je uvijek savršena religija, savršen način upravljanja i tu se uvijek najbolje zna kako se valja svime služiti. Oni su divlji onako kako i mi divljim nazivamo plodove koje je priroda sama na svoj način donijela; a zapravo bismo divljima morali nazivati one koje smo mi na vještački način promijenili i odvratili od općega reda. U njima su živa i snažna prava i najkorisnija svojstva koja smo mi u ovim našima izopačili time što smo ih prilagodili za uživanje prema našem iskvarenom ukusu. Pa ipak, ukusnost i slasnost, čak i u usporedbi s našima, nalazi se u različitim plodovima iz tih zemalja gdje nema znanja o tome kako se

¹⁸ U narodu "kanibala", kako Montaigne naziva sve upravo otkrivene narode od Antila do južnoameričkog kontinenta.

zemlja teži. A nikako nije razumno misliti da je naša vještina odnijela pobjedu nad velikom i moćnom majkom prirodom. Svojim smo pronalascima toliko preopteretili savršenstvo i bogatstvo njezinih djela da smo ju gotovo svu zagušili. Uza sve to, na svim mjestima gdje njezina ljepota slobodno zasja, nanosi beskrajnu sramotu našim glupim i taštima zahvatima,

*Et veniunt ederae sponte sua melius
Surgit et in solis formosior arbutus antris,
Et volucres nulla dulcius arte canunt*¹⁹.

Svi naši naponi nisu dovoljni ni da približno predstavljaju gnijezdo najsićušnije ptičice, njegovu građu, ljepotu, korisnost njegove uporabe, a da ne govorimo o tkanju kržljivog pauka. Sve je te stvari, kaže Platon²⁰, stvorila priroda ili sreća ili pak umijeće; najveće i najljepše priroda, a najmanje i one nesavršene ovo potonje.

Ti su narodi za mene barbarski zato što su prihvatili vrlo malo različitosti ljudskoga duha, pa su vrlo blizu prvotne prirodnosti. Njima još upravljaju prirodni zakoni koje naši zakoni nisu izopačili. No, oni su još toliko čisti i nepokvareni da mi je često žao što ih nismo upoznali ranije, u vrijeme kad je bilo ljudi koji bi o njima znali bolje suditi nego mi. Grehota da ih Likurg i Platon nisu poznavali. Jer, čini mi se da ono što mi u tim narodima svojim očima vidimo premašuje ne samo sve one slike kojima je pjesništvo uljepšalo zlatno doba i sve pronalasci koji su tobože doveli do sretnog stanja ljudi, nego čak i bit i htijenja filozofije. Oni nisu mogli zamisliti tako čistu i jednostavnu prirodnost kakvu mi danas svojim očima vidimo, a isto tako nisu mogli vjerovati da bi se naše društvo moglo održati uz tako malo vještine i ljudskih zahvata. Platonu bih rekao da je to društvo ljudi u kojemu nema nikakve

¹⁹ "I bršljan bolje samoniklo raste, a planika nikad ljepša ne izbija nego u samotnoj duplji, a cvrkut ptica bez ikakva umijeća samo je slađi." Propercije, I, II, 10.

²⁰ *Zakoni*, X.

trgovine; nikakva poznavanja književnosti; nikakve znanosti o brojevima; nikakva pojma o upravi ni o političkoj prevlasti; nikakva robovanja, bogatstva ili uboštva; nikakvih ugovora; nikakvih nasljeđivanja; nikakvih dioba; nikakvih posala osim onih iz dokolice; nikakva poštovanja srodstva; nikakve odjeće; nikakva teženja zemlje; nikakvih kovina; nikakve uporabe vina ili žita. Ondje se nikad nisu čule ni same riječi koje znače laž, izdaju, himbu, škrtost, zavist, klevetanje, oprost. O, koliko bi se njemu republika o kojoj je pisao činila dalekom od tog savršenstva! “*Viri a diis recentes*.”²¹

*Hos natura modos primum dedit.*²²

Osim toga, oni žive u lijepom kraju blagoga podneblja, tako da je, prema onome što su mi rekli moji svjedoci, rijetko vidjeti bolesna čovjeka, a isto tako su me uvjeravali da nisu vidjeli ni čovjeka koji drhti, ni krmežljivca, niti krezubo ili pod bremenom godina pogrbljeno čeljade. Naselili su mjesta uzduž morske obale, što ih zatvaraju velike i visoke planine, a između obale i planina ima kojih stotinjak liga. U njih je veliko obilje ribe i mesa bez ikakve sličnosti s ovim što mi imamo, a sve to jedu bez nekih posebnih priprema i sve samo peku. Prvi što je dojahao na konju, premda se s njima znao iz prethodnih putovanja, izazvao je tolik strah tim svojim konjaničkim izgledom da su ga ubili strijelama prije nego su ga prepoznali. Kuće su im veoma dugačke i mogu primiti dvije ili tri stotine duša, građene su od kore velikog drveća, jednim krajem se drže zemlje, a naslanjaju se jedna na drugu krovom poput nekih naših staja kojima krov dodiruje zemlju i služi kao bočni zid. Drvo je kod njih tako tvrdo da ga režu i iz nje ga čine mačeve i ražnjeve za pečenje mesa. Kreveti su im od nekog pamučnog tkanja, obješeni su o krov, kao kod naših mornara i svatko ima svoj, jer žene spavaju odjelito od mu-

²¹ “Ljudi što svježi tek iziđoše iz ruku bogova.” Seneka, *Epistulae*, 90.

²² “Priroda načine tē u početku je dala...” Vergilije, *Georgica*, II, 20 (prijevod T. Maretića).

ževa. Ustaju sa suncem i jedu čim se dignu, i to za čitav dan, jer osim toga ne poznaju drugi obrok. Tada ne piju, kao što Suidas kaže o nekim drugim narodima s Istoka koji piju izvan jela, a ovi piju nekoliko puta na dan, i to dosta. Piće spravlja od nekih korijenova, a ima boju onog vina što ga mi nazivamo ružicom ili opolom. Piju ga samo dok je mlačno, a ne može se čuvati više od dva ili tri dana; malo je resko, ali nikako se ne pjenu, dobro je za želudac, ali tjera na proljev one koji na to piće nisu navikli; za tamošnje je ljude to vrlo ugodan napitak. Umjesto kruha služe se nečim bijelim što je nalik na pečeni korijandar ili papricu. Okusio sam ga: okus mu je slatkast i pomalo bljutav. Čitave dane provode u plesanju. Oni mlađi idu u lov na svake vrste životinja lukom i strijelom. Za to vrijeme većina je žena zaokupljena grijanjem pića i to im je glavna dužnost. Poneki starac, prije nego što će ujutro početi jesti, drži propovijed čitavoj sūši, šetajući s kraja na kraj neprestano ponavljajući iste riječi, sve dok nije sve u njoj obišao (jer to su nekakve stajе što mjere više od stotinu stopa u duljinu). Stavlja im na dušu samo dvije stvari: hrabrost prema neprijateljima i milostivost prema ženama. Nikad ne propuštaju da im istaknu tu obvezu, ponavljajući da im žene pripremaju piće i održavaju ga toplim i začinjanim. Na mnogim se mjestima, pa i kod mene, može vidjeti kakav je oblik njihova kreveta, kakvi su im konopi, mačevi i drvene narukvice kojima štite ruke u borbi i dugačke trske, otvorene na jednom kraju u koje sviraju podržavajući skakutanje plesača. Obrijani su po čitavu tijelu, a briju se mnogo čišće nego mi, i to samo drvenom ili kamenom britvom. Vjeruju da je duša besmrtna i da one koje su bile bogovima ugodne imaju svoje prebivalište na onoj strani gdje sunce izlazi, dok su proklete duše smještene na zapadu.

Imaju ne znam kakve svećenike i proroke koji se narodu rijetko pokazuju, jer prebivaju u planinama. Kad oni dođu, priređuje se velika svečanost i svečano okupljanje nekoliko sela (kao što sam već rekao, svaka staja ili sūša čini jedno se-

lo, a jedno je od drugoga udaljeno po prilici jednu francusku milju). Taj im se prorok svima javno obraća, potičući ih na krepost i na njihove dužnosti; međutim, sva njihova etička znanost sadrži samo ova dva članka: odlučnost u ratu i milostivost prema ženama. Tada im pretkazuje ono što će se dogoditi i ishod kakvom se u njihovim poduhvatima mogu nadati, pa ih poziva ili pak odvraća od rata; sve to uz jedan uvjet: ako pogriješi, a njima se zbude drugo nego što je on prorekao, sasjeći će ga na tisuću komada ako ga uhvate i osuditi kao lažnog proroka. Zbog toga razloga onoga koji se jednom prevari više nikada neće vidjeti.

Proročanstvo je dar od Boga, pa bi zbog toga njegova zloraba morala biti kažnjiva prijevara. Kad bi se kod Skita vračevi prevarili u svojim pretkazivanjima, stavljali bi ih okovanih ruku i nogu na volovska kola puna šiblja i tako bi ih žive spalili.²³ Onima koji se bave stvarima dostupnima ljudskoj moći može se oprostiti jer čine ono što mogu, ali oni drugi, koji nas dolaze uvjeravati da posjeduju neku izvanrednu sposobnost koja prelazi sve ono što znamo, zar ih ne treba kazniti zato što ne održavaju svoja obećanja i zato što nas lakomisleno varaju?

Ti narodi vode rat s onima koji prebivaju preko brdâ, dublje u kopnu; idu na njih goli, naoružani samo lukovima i drvenim mačevima, koji su na jednom kraju zašiljeni poput naših ražnjeva. Upornost njihove borbe je doista čudesna i sve uvijek završava ubijanjem i prolijevanjem krvi; jer za poraz ili strah uopće ne znaju. Svaki ratnik donosi kao trofej glavu ubijenog neprijatelja i objesi je na ulazu u svoj dom. Nakon što su neko vrijeme dobro postupali sa svojim zarobljenicima i dali im sve čega su se mogli dosjetiti, onaj koji je njihov gospodar okuplja svoje poznanike na velikom zboru; zatim veže konop oko ruke zarobljenika da ga ovaj ne bi ozlijedio i tada najdražem od svojih prijatelja pruža drugu

²³ Herodot, IV, 69.

zarobljenikovu ruku da je na isti način drži užetom vezanu, a zatim ga njih dvojica pred čitavim skupom dotuku mačevima. Kad su to učinili, ispeku ga i zajedno jedu, a nekoliko komada šalju prijateljima koji tome nisu nazočili. I to ne čine, kao što se mislilo, zbog hrane kao što su u stara vremena činili Skiti, nego da bi se nasladili u velikoj osveti, kao što će se vidjeti iz ovoga što ću sad reći: kad su vidjeli da Portugalci, koji su se bili udružili s njihovim protivnicima, drugačije postupaju s njima kad ih uhvate, i to tako da ih zakapaju do pasa, a u ostatak tijela odapinju strijele i poslije ih vješaju, pomislili su da ti ljudi, koji su sišli s nekog drugog svijeta i posijali toliko opačina među njihove susjede i koji su mnogo veći majstori nego oni u svim načinima nanošenja zla, pomislili su, dakle, da oni ne nameću bez razloga takav način osvete i da je takva osveta morala biti mučnija od njihove; zato su počeli napuštati svoj stari način i počeli se služiti ovim novim. Nije mi nikako žao što vidimo barbarski užas u takvu djelu, ali mi jest žao što smo, osuđujući njihov grijeh, toliko slijepi prema našim grijesima. Držim da ima više barbarstva kad se jede živa čovjeka, nego kad ga se jede mrtva, da je još gore kad se još duhato tijelo razdire paklenskim mukama i komad po komad peče, kad se daje psima i svinjama da ga grizu (kao što smo ne samo čitali nego i za našeg sjećanja vidjeli²⁴, i to ne među vjekovnim neprijateljima nego među susjedima i sugrađanima i, što je još gore, pod izlikom milosti i vjere), sve je to mnogo gore nego ispeći ga i pojesti nakon što je bilo mrtvo.

Hrisip i Zenon, dva predvodnika stoičke sljedbe, držali su da nema nikakva zla u tome ako u nuždi iskoristimo strvinu i njome se nahranimo;²⁵ upravo onako kao što su se naši pra-

²⁴ Aluzija na vjerske ratove u XVI. stoljeću, kad je dolazilo do teških i strahovitih prizora, koje opisuje za dan 15. studenoga 1561. Montaigneov suvremenik Blaise de Monluc (1502-1577) u svojim *Commentaires* objavljenima 1592.

²⁵ Diogen Laercije, *Život Hrisipov*, VII, 188.

djedovi, kad ih je Cezar držao pod opsadom u gradu Alexiji²⁶, odlučili othrvati se gladi nametnute im opsadom tako što su se hranili tijelima staraca, žena i drugih koji se nisu mogli boriti.²⁷

*Vascones, fama est, alimentis talibus usi
Produxere animas*²⁸.

A ni liječnici se ne ustručavaju tom se hranom služiti kad je to za naše zdravlje, bilo da je uzimaju za nutarnju ili izvanjsku uporabu, ali nikada nije bilo tako iskrivljenog mišljenja koje bi opravdalo izdaju, nevjeru, tiraniju, okrutnost koje su naši svakodnevni grijesi.

Možemo, dakle, njih doista nazivati barbarima s obzirom na pravila razuma, ali nikako s obzirom na nas, jer ih mi nadilazimo u svim vrstama barbarstva. Njihovi su ratovi plemeniti i velikodušni i imaju upravo toliko opravdanja koliko ta ljudska bolest može imati; među njima rat nema drugog povoda osim u nadmetanju u vrlini. Njihovi sukobi nastaju iz želje za osvajanjem novih zemalja, jer oni još uživaju u onoj prirodnoj plodovitosti koja ih opskrbljuje bez rada i bez muke svime što im treba, i to u takovu obilju da nemaju zašto širiti svoje granice. Oni su još u onom sretnom stanju kad žele samo onoliko koliko im prirodne potrebe traže, a sve ono što je više od toga za njih je suvišno. Kad su iste dobi, međusobno se nazivaju braćom, one koji su ispod te dobi nazivaju djecom, dok su starci očevi za sve ostale. Svojim nasljednicima ostavljaju puno posjedovanje dobara koja se nikako ne mogu dijeliti bez drugog naslova osim onoga što ga u svoj svojoj čistoći priroda daje svojim stvorenjima kad ih donosi na svijet. Ako njihovi susjedi prijeđu preko planina da ih napadnu, i pobijede ih, jedina pobjednikova tečevina jest

²⁶ Alésia, grad u staroj Galiji.

²⁷ Prema pripovijedanju Julija Cezara u *De bello Gallico*, VII.

²⁸ "Gaskonjci su, govori se, život sebi produljili koristeći se takvom hranom." Juvenal, XV, 93.

slava i prednost da su se bolje iskazali u hrabrosti i vrlini; jer, budući da ne znaju što bi s dobrima pobijeđenoga, vraćaju se u svoj kraj gdje im ne manjka ništa od potrebnoga, a još manje im nedostaje ono najveće: da znaju uživati u svom stanju i da su njime zadovoljni. Isto tako postupaju i ovi drugi. Od svojih zarobljenika ne traže drugu otkupninu osim priznanja da su pobijeđeni; no, ni u stotinu godina ne nađe se niti jedan koji ne bi više volio umrijeti nego popustiti bilo držanjem bilo riječju u bilo čemu što čini veličinu nepobjedive hrabrosti; nema niti jednoga koji ne bi radije bio mrtav i pojeden nego da samo zamoli da ne bude tako. Zarobljenicima daju punu slobodu kako bi im život što više omilio, a neprestano im govore o prijetnji neminovne smrti, o mukama koje će morati proživjeti, o svim pripremama što se čine u tu svrhu, o čupanju dijelova tijela i o velikoj gozbi koju će prirediti za njihovo pogubljenje. A sve to rade ne bi li iz njihovih usta čuli neku riječ molbe ili poniznosti ili da bi ih nagnali na bježanje kako bi stekli pred njima prednost da su ih preplašili i da su slomili njihovu postojanost.²⁹ A, ako hoćemo pravo reći, u tome se sastoji prava pobjeda:

victoria nulla est

*Quam quae confessos animo quoque subjugat hostes*³⁰.

Nekoć ni Ugri, koji su vrlo ratoboran narod, nisu dalje zlostavljali svojeg neprijatelja kad bi im se predao na milost i

²⁹ Sav taj opis načina života u tzv. *kanibala*, što ga je Montaigne doznao od "jednog svog priprostog i neukog čovjeka", općenito se podudara s navodima što ih donosi portugalski povjesničar Jerónimo Osório (1506-1580) u svojoj *Povijesti Portugala*, a isto tako s putnim izvješćima iz knjige Montaigneova suvremenika pastora Jeana de Léryja (1534-1613), *Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil, dite Amérique...*, koja je objavljena 1578, a u kojoj opisuje svoje dogodovštine za desetomjesečnog boravka u Brazilu među plemenom Tupinambasa.

³⁰ "Nema prave pobjede izim one koja prisiljava neprijatelja da se prizna pobijeđenim." Klaudije Klaudijan, *Pohvala šestom Honorijevu konzulatu*. To mjesto navodi i Justus Lipsius u svojem djelu *Politicorum sive civilis doctrinae libri VI* (1589).

nemilost. Kad bi od njega iščupali to priznanje, pustili bi ga neka ide, bez kazne, bez otkupnine, osim što bi od njega zatražili obećanje da se ubuduće neće protiv njih boriti.³¹

Stječemo mnogo prednosti nad svojim neprijateljima, ali te prednosti nisu naše nego od drugih posuđene. Imati čvrste ruke i noge svojstvo je nekog nosača tereta, ali nije njegova vrlina; svojstvo je mrtva i tjelesna postava; moramo zahvaliti hiru sreće ako se naš protivnik spotakne zato što mu je sunčeva svjetlost zablještila oči; riječ je o posljertku vještine i umijeća koje može slučajno pripasti nekom ništavnom i kukavnom čovjeku pa da on bude sposoban vješto rukovati mačem. Vrijednost i cijena nekog čovjeka leži u njegovu srcu i volji; tu se vidi njegova prava čast; hrabrost je čvrstoća, ali ne čvrstoća nogu i ruku, nego srca i duše; ona nije u vrijednosti našega konja ili našeg oružja, nego u onome koliko mi vrijedimo. Onaj koji padne uporan u svojoj smionosti, “*si succiderit, de genu pugnare*”³², koji zbog opasnosti neminovne smrti ne popusti niti samo jednu mrvicu u svojoj odlučnosti, koji dok ispušta dušu još netremice gleda svog neprijatelja pogledom punim prezira³³, takvoga nismo pobijedili mi, pobijedila ga je sreća; on je ubijen, ali nije pobijeđen.

Najhrabriji su često i najmanje sretni.

Zato i ima porazâ koji donose veći trijumf nego pobjede. Ni one četiri sestre pobjede, najljepše koje je Sunce ikad svojim očima vidjelo, ona kod Salamine³⁴, ona platejska³⁵, ona

³¹ Prema navodima povjesničara Laonisa Halkondylesa iz njegove *Histoire de la décadence de l'empire grec* (u francuskom prijevodu iz XVI. st.).

³² “A kad padne, bori se na koljenima.” Seneka, *O providnosti*, II.

³³ “*Ferociam animi quam habuerat vivus in voltu retinens*”, kaže Salustije, govoreći o Katilini (*O Katilininoj uroti*, LXI).

³⁴ Salamina, otok i grad na saronskom zaljevu, slavna po pomorskoj bici oko 480. pr. Kr.

³⁵ Plateja (Πλαταιαί), grad u Beotiji, poznat s bitke iz 479. pr. Kr.

kod Mikale³⁶ i ona uz obale sicilske³⁷, nisu se sve četiri zajedno usudile usporediti svoju slavu sa slavom poraza kralja Leonide u termopilskom klanacu³⁸.

Tko je ikada hrlio slavnijom i vrućom željom za pobjedom u boju nego što je vojskovođa Ishola³⁹ hitao svojoj propasti? Tko se je domišljatije i pomnjevije uvjerio u svoj spas kao on u svoju propast. Bilo mu je naređeno da neki tjesnac na Peloponezu brani od Arkadana. Vidjevši se u nemogućnosti da tako postupi i zbog prirode samog mjesta i zbog nejednakosti u broju vojnika pa ustanovivši da svi oni koji bi se suprotstavili neprijatelju nužno moraju tu i ostanu, a, s druge strane, cijeneći da je nedostojno njegove hrabrosti i veličine njegova duha i samog imena lacedemonskoga da ne ispuni svoju obvezu, između tih dviju krajnosti odluči se na ovaj korak: najmlađe i najčilije u svojim četama sačuvati za obranu i službu vlastite zemlje, a s onima čiji će se nedostatak manje osjetiti odluči braniti taj klanac i njihovom pogibijom postići da neprijatelj što je moguće skuplje plati prolazak kroza nj. Tako se i dogodilo. Jer, nakon što je začas bio sa svih strana opkoljen od Arkadana i nakon što ih je velik broj pobio, on i njegovi bijahu sasječeni od neprijatelja. Zar postoji neki trofej dodijeljen pobjednicima koji ovi pobijeđeni nisu još više zavrijedili? U okršaju je bit prave pobjede, a ne u spasu; a čast hrabrosti je u borbi, a ne u pobjedi.

No, vratimo se našem predmetu: te je zarobljenike teško slomiti, unatoč svemu što im se čini i, upravo obrnuto, u ta dva ili tri mjeseca koliko ih drže ponašaju se veselo; nukaju gospodare da se požure s tom kušnjom; izazivaju ih, vrijeđa-

³⁶ Mikala (Μικάλη), rt u Joniji naspram otoku Samu, na glasu s pomorske pobjede nad Kserksom 479. pr. Kr.

³⁷ Pobjeda Spartanaca nad Atenjanima koji su opsjedali Sirakuzu.

³⁸ U kontinentalnoj Grčkoj, koji je postao slavan po otporu i smrti Leonide.

³⁹ Ischolas (Ἰσχόλας) kod Diodora Sicilskoga (XV, 16), koji ga uspoređuje s Leonidom.

ju, predbacuju im plašljivost, nabrajajući im sve ratove što su ih protiv njih izgubili. Imam pjesmu što ju je sastavio jedan od tih zarobljenika i u njoj se kaže i ovo: neka samo svi do jednoga dođu i nek se sakupe da ga pojedu za ručak, jer će tako jesti meso svojih djedova i pradjedova, koji su njemu bili hrana. “Ovi mišići, kaže, ovo meso i ove žile, sve je to od vas, o vi luđaci, jer drugo i niste, zar ne vidite da u meni još uvijek kola srž tijela vaših predaka: uživajte u mojem mesu i naći ćete u njemu okus svojeg mesa.”⁴⁰ U toj se pjesmi ne osjeća ni trunka barbarstva. Oni koji ih slikaju kako umiru ili koji prikazuju način kako ih se ubija, daju sliku zarobljenika koji pljuje u lice i krevelji se onima koji ga kolju. I doista, do posljednjeg daha ne prestaju prkositi i izazivati riječju i ponositim držanjem. Prava je istina da su ti ljudi divlji u usporedbi s nama; jer, oni moraju svakako svjesno biti takovi ili smo pak takovi mi: postoji nepremostiva razlika između njihova i našeg držanja.

U tim zemljama ljudi imaju po više žena i imaju ih to više što više uživaju glas dobrih ratnika. Ima toliko ljepote u njihovim brakovima da je i sama ljubomora, što naše žene sili da nam ne dopuštaju prijateljstvo i naklonost prema drugim ženama, kod njih nešto posve drugo, jer se one trude da muževi to prijateljstvo održavaju. Budući da im je čast njihovih muževa prva i najveća briga, one se trse i nastoje da im pribave što veći broj družica, a to tim prije zbog razloga što je to najbolji pokazatelj vrijednosti njihovih muževa.

Naše će odmah povikati kako je to strašno, ali ne samo da to strašno nije, nego je jedna izrazito bračna odlika. Tã i u Bibliji čitamo da su Lea, Rahela, Sara i žene Jakovljeve muževima dovodile svoje najljepše služavke⁴¹ i da je Livija, sebi

⁴⁰ Sličnu pjesmu donosi francuski misionar i putnik André Thevet (1503-1592) u svojem djelu *Singularitez de la France antarctique*, objavljenom 1557. On je pridonio širenju topika o “dobrom divljaku” u Francuskoj.

⁴¹ Primjeri su uzeti iz *De civitate Dei* (XVI, 15 i 38) svetoga Augustina.

na štetu, išla naruku Augustovoj pohoti⁴²; a Stratonika, žena kralja Dejotara⁴³, ne samo da je dala u krevet svome mužu veoma lijepu mladu sobaricu nego je i njezinu djecu brižno ot hranila i poduprla kad su morali naslijediti svog oca.⁴⁴

Da se ne bi mislilo kako sve to rade samo iz jednostavne i poslušničke obveze prema njihovim navadama ili zato što im njihovi prastari običaji nameću da ono što moraju čine bez pogovora ili vlastita razmišljanja ili pak zato što su toliko glupe pa ne znaju ništa drugo, valja ovdje iznijeti i neke pojednosti o njihovim pravim sposobnostima. Osim one njihove ratničke pjesme, što sam je maločas naveo, imam i jednu drugu, sada ljubavnu, koja počinje poprilično ovako:

“Stani, zmijo, stani, zmijo, da moja sestra uzmogne po uzoru na tvoje boje isplesti bogatu tkanicu koju ću dati svojoj dragoj i neka tako zauvijeke tvoja ljepota i tvoje boje budu svima draže nego one u svih drugih zmija.”

Ta je prva kitica ono što se ponavlja na kraju pjesme, a ja dovoljno poznam poeziju da mogu prosuditi kako u toj pjesmi ne samo da nema ništa barbarskoga, nego, dapače, da je ona posvema nalik na Anakreontove stihove. Osim toga, njihov je jezik slatkorječiv i milozvučan, pa podsjeća na završetke grčkih pjesama.

Trojica od njih, ni ne sluteći koliko će njihov mir i sreću pomutiti poznavanje ovih naših pokvarenosti i da će se iz te veze s nama roditi njihova propast (a pretpostavljam da je već i uznapredovala), dali su se jasnici prevariti, pa su iz želje za novim i nepoznatim napustili blagost svog podneblja da bi vidjeli kako je ovdje kod nas. Bili su u gradu Rouenu upravo kad

⁴² Svetonije, *Život Augustov*, LXXI. Zanimljivo je da isti primjer navodi i francuski pisac Guillaume Bouchet (1513-1594) u svojim *Serées*, objavljenim 1584.

⁴³ Dejotarus (Δηϊόταρος), tetarh u Galaciji, a potom kralj u Maloj Armeniji.

⁴⁴ Iz Amyotova prijevoda Plutarhovitih *Des vertueux faits des femmes* (*Γυναικῶν ἀρεταί*).

je ondje bio pokojni kralj Karlo IX⁴⁵. Kralj im je dugo govorio, a naši su im pokazali kako mi živimo, u kakvom smo sjaju, pa su im pokazali i kako je uređen jedan lijepi grad. Nakon svega, želeći doznati njihovo mišljenje, netko ih je zapitao kako im se sve to čini i što im je od svega najljepše. Oni su mu odgovorili tri stvari od kojih sam treću zaboravio i zato mi je veoma žao. Ipak, zapamtio sam dvije. Rekoše da im se u prvom redu čini čudnim da se toliko velikih muževa, bradatih, jakih i naoružanih, koji su bili s kraljem (najvjerojatnije su mislili na vojнике švicarske garde), pokorava jednom djetetu⁴⁶ i zašto radije ne izaberu jednoga između sebe da im zapovijeda. Drugo (a u njihovu je jeziku običaj da jednog čovjeka nazivaju polovicom drugoga), rekoše da su vidjeli da kod nas ima ljudi koji plivaju u slasti i masti, a da njihove polovice, umirući od gladi i bijede, prose pred njihovim vratima, da im je zato čudno kako te uboge polovice mogu podnositi toliku nepravdu i zašto one druge ne šćepaju za grlo i zašto im ne zapale kuće.

Dugo sam razgovarao s jednim od te trojice, ali moj me je tumač tako slabo slijedio i zbog svoje gluposti nije mogao prenositi moje misli tako da iz tog razgovora nisam izvukao ništa ugodnoga. Kad sam ga zapitao što mu donosi to što je prvi među svojim (jer, on je bio glavar, a mornari su ga nazivali Kraljem), odgovorio mi je da zbog toga on ide u ratu prvi, a na moje pitanje koliko ljudi ide za njim, pokazao mi je rukom prostranost jedne milje da bi mi dao znati kako ih ide onoliko koliko bi ih u tom stalo, a to je moglo biti između četiri i pet tisuća; a kad sam ga upitao prestaje li njegova vlast kad nema rata, odgovorio mi je da mu ostaje to što, onda kad posjećuje sela koja ovise o njemu, ljudi idu pred njim krčevići mu put kroz šumu kako bi mogao što lagodnije koračati.

Sve to ne zvuči baš loše, ali što im to vrijedi, kad ne nose naše hlače!

* * * * *

⁴⁵ Bilo je to godine 1562.

⁴⁶ Karlu IX. je tada bilo dvanaest godina.

XXXII. poglavlje

O TOME KAKO VALJA BITI SUZDRŽLJIV KAD SE SUDI O BOŽJIM ODREDBAMA

Pravo polje i predmet prijave su stvari koje ne poznamo. I to u prvom redu zato što ih neobičnost čini vjerojatnima, a zatim i s razloga što nas, budući da nisu u našim svakodnevnim mislima, lišavaju svih sredstava kojima bismo ih suzbijali. Upravo je zato, kaže Platon¹, mnogo lakše biti pametan kad se govori o naravi bogova, nego o naravi ljudskoj, jer neznanje onih koji vas slušaju daje lijepo i široko polje i punu slobodu u razglabanju onoga što nam je skriveno.

Zbog toga se događa da se ni u što tako čvrsto ne vjeruje kao u ono što najmanje poznamo, a tako se vjeruje i svima onima koji nam raspredaju svakakve priče kao što to čine alkemičari, pretkazivači, sudski astrolozi², hiromanti, liječnici, “*id genus omne*”³, a, kad bih se usudio, pribrojio bih im svu

¹ *Kritija*.

² Tj. oni koji se bave horoskopima pomoću tzv. “sudačke” astrologije, kojom se razlikovalo buduće dobro od zla. Takva je *astrologie judiciaire* bila u opreci s *astrologie*, što je stariji naziv za astronomiju.

³ “Svi ljudi te vrste.” Horacije, *Sat.*, I, II, 2.

onu družinu redovitih tumača i nadziratelja⁴ Božjih nacрта, kojima je sav posao u tome da otkrivaju uzroke svakog događaja i da u tajnama Božje volje vide nedokučive poticaje Božjih djela. Pa iako se uvijek događa nešto drugo i neočekivani ih događaji opovrgavaju, bacajući ih od jednog zida do drugoga, s istoka na zapad, oni ipak neprestano glavinjaju za svojom loptom i istom nam pisaljkom crtaju bijelo i crno.

Kod jednog se indijskog⁵ naroda pridržavaju ovog pohvalnog pravila: kad im se što neželjeno dogodi u nekom susretu ili okršaju, javno traže oprost od Sunca, koje je njihov Bog, kao za nešto što su loše učinili, prepuštajući svoju sreću ili nesreću Božjoj pravdi kojoj su uvijek spremni podčiniti svoje sudove i misli.⁶

Kršćaninu je dovoljno vjerovati da sve dolazi od Boga, da sve prima priznajući njegovo božansko i nedokučivo sveznanje i sve to primati sa zahvalnošću pa ma pod kakvim oblikom mu to bilo dano. No, mislim da nije dobro ono što se najčešće čini, to jest da se nastoji učvrstiti i potpomoći našu religiju dobrim ishodom i uspjehom naših poduhvata. Naše vjerovanje ima dovoljno drugih osnova i ne moramo ga potvrđivati događajima. Jer, kad se narod navikne na te prihvatljive argumente, koji upravo odgovaraju njegovu ukusu, a događaji se pokažu drugačijima i nepovoljnima, dolazi do opasnosti da se njegova vjera uzdrma i pokoleba. Tako je i u ratovima što ih mi vodimo oko pitanja vjere: oni koji su odnijeli prednost u sukobu kod Rochelabellea⁷, navelike su

⁴ U izvorniku *contrerolleurs*, što je dalo u suvremenom francuskome *contrôleur* "kontrolor".

⁵ U izvorniku stoji *une nation Indienne* i taj pridjev od 1588. označava američke starosjedioce, budući da su moreplovci XV. st. bili uvjereni da su zapadnim putom došli u Indiju.

⁶ Iz već spominjane *Histoire générale des Indes* (III, 22) što ju je napisao López de Gómara.

⁷ La Roche-Abeille, u departmanu Haute-Vienne, gdje je Gaspard de Coligny 25. lipnja 1569. iznenadio i pobijedio vojsku vojvode d'Anjoua. Dakle, pobjeda protestanata.

slavili taj ishod i poslužili se srećom što im se nasmiješila za povlađivanje svojoj strani, a kasnije su, da bi opravdali svoj neuspjeh kod Montcontoura i Jarnaca⁸, govorili da su to bile očinske šibe i roditeljska kazna od Boga. Pa, kad nemaju čitav narod pod svojom vlašću, lako mu pokazuju da to znači uzimati dvije meljave iz iste vreće ili istim dahom puhati na vruće i hladno. Valjalo bi bolje narodu objasniti gdje su pravi temelji vjere. Lijepu smo pomorsku bitku prošlih mjeseci izvojevali protiv Turaka pod vodstvom don Juana Austrijskog⁹, ali Bog je htio da vidimo i druge koje su išle na našu štetu. Riječju, nije dobro stavljati božanske stvari na našu vagu, a da pritom ne bude manjka i gubitka. A tko će ikada moći objasniti zašto su Arije¹⁰ i njegov papa Leon, glavni vođe tog heretičkog učenja, umrli u različito vrijeme tako sličnom i tako čudnovatom smrću (jer su, povukavši se iz rasprave zbog bolova u želucu, obojica naprasno izdahnula¹¹), a onaj koji bi tu Božju osvetu htio preuveličati s obzirom na mjesto na kojem se to dogodilo mogao bi dodati i Heliogabala¹², koji je isto tako umro u zahodu¹³. Ali gle! I Ireneja je zadesila ista sudbina¹⁴. Kad nas je Bog htio poučiti da se dobri imaju nadati jednomu, a da se zli moraju plašiti drugoga, a ne samo

⁸ Kod Montcontour-de-Poitoua vojvoda d'Anjou je 3. listopada 1596. potukao protestante, a 13. ožujka iste godine pobijedio ih je kod Jarnaca. Dakle, pobjeda katolika.

⁹ Pobjeda u bici kod Lepanta, što ju je 5. listopada 1571. don Juan d'Austria odnio nad turskim brodovljem, zapovijedajući flotom "Vječne lige" (papa, Španjolska, Mleci, Genova).

¹⁰ Arrius, aleksandrijski svećenik (256?-336).

¹¹ Preuzeto iz djela Jeana Boucheta *Annales d'Aquitaine*, izdanog 1557.

¹² Marko Aurelije Antonin Elagabal, rimski car od 218. Kao dječak bio je vrhovni svećenik sirijskog boga Sunca Elagabala, a to je ime u grčkome hibridizirano: *El Gebal* → *Héliogabalos* (ὁ ἥλιος "sunce").

¹³ Lampridije, *Heliogabal*, XVII.

¹⁴ I ta bizarna smrt, uz mnoge druge, često se nabraja u kompilatorskim djelima XVI. st., a poglavito kod Ravisiusa Textora, u njegovu spisu *Officina*.

sreće ili nesreće na ovom svijetu, on svim time upravlja i sve dijeli prema svojoj skrivenoj zapovijedi i oduzima nam svaku mogućnost da se time glupo okoristimo. A teško se varaju oni koji misle da će to dokučiti ljudskim razumom. Takovi nikad ne zadaju jedan udarac, a da ne dobiju dva. U tome sveti Augustin ima lijepu prednost pred svojim protivnicima.¹⁵ To je sukob koji biva odlučen oružjem sjećanja prije nego oružjem razuma. Valja se zadovoljiti svjetlošću kojom se Suncu sviđa da nam ju daje svojim zrakama, a onaj koji upravi oči prema njemu da bi više te svjetlosti usisao iz njegova tijela¹⁶, neka se ne začudi ako za kaznu svoje drskosti pri tome izgubi vid. “*Quis hominum potest scire consilium dei? aut quis poterit cogitare quid velit dominus?*”¹⁷

* * * * *

¹⁵ *De civitate Dei*, I, 8.

¹⁶ Ovu sliku Montaigne preuzima od Plutarha, *O znatiželji* (*Περὶ περιεργίας*).

¹⁷ “Jer tko može spoznati Božju namisao i tko će se domisliti što hoće Gospod?” *Knjiga mudrosti*, 9, 13 (prijevod T. Ladana).

XXXIII. poglavlje

MORAMO SE OTHRUVATI STRASTIMA MAKAR I PO CIJENU ŽIVOTA

Ustanovio sam da se u ovome slaže većina mišljenja kod Starih: da je došlo vrijeme smrti onda kad u životu ima više zla nego dobra; i da produljavati život sebi na muku i patnju znači sukobljavati se sa samim zakonima prirode, kao što i kažu stara pravila:

*Ἡ ζῆν ἀλύπως, ἢ θανεῖν εὐδαιμόνως.
Καλὸν θνήσκειν οἷς ὕβριν τὸ ζῆν φέρει.
Κρεῖσσον τὸ μὴ ζῆν ἔστιν ἢ ζῆν ἀθλίως¹.*

Ali, dotjerati prezir prema smrti do te točke da se njome poslužimo kako bismo se odijelili od časti, bogatstava, visokog položaja i drugih dobara i darova koje mi nazivamo

¹ “Ili miran život, ili sretna smrt.”

“Dobro je umrijeti kad ti je život na teret.”

“Bolje je ne živjeti nego živjeti u nevolji.”

Ove se tri grčke maksime u tom istom redu navode u Crispinovoj zbirci grčkih mudrih izreka objavljenoj 1569. Potječu iz *Antologije (Florilegium ili Sermones)* grčkog pisca Ivana (Ἰωάννης) iz Stobija, koji je živio u V. stoljeću.

blagom, kao da razum nije dovoljan da nas navede da ih ostavimo, bez dodavanja tog novog tereta, to nisam vidio ni da se zahtijeva ni da se čini, sve dok mi jedno mjesto iz Seneke nije dopalo ruku. U njemu on savjetuje Luciliju, moćnom i utjecajnom čovjeku iz careve okoline, da napusti taj život u sjaaju i uživanju i da se odrekne slavloljublja i posveti samotnom, mirnom i mudrom životu. Na to mu je Lucilije nabrojio nekoliko teškoća koje se tome protive: “Mislim (rekao mu je) da ili napustiš takav život ili život sâm; savjetujem ti da ideš blažim putom, da prije odriješiš nego da prekineš ono što si loše zavezao, naravno, ako se ne može drugačije odriješiti, onda da prekineš. Nema tako malodušna čovjeka koji ne bi više volio jedan put pasti nego ostati stalno klimav.” Rekao bih da taj savjet odgovara tvrdoći izražavanja u stoikâ, ali čudno je da je preuzet od Epikura, koji, upravo u vezi s rečenim, piše posve slično Idomeneju.²

Ipak mislim da sam na nešto slično naišao i kod naših ljudi, ali uz kršćansku umjerenost. Dok je boravio u Siriji, sveti je Hilarije³, biskup Poitiersa i glasoviti neprijatelj arijanske hereze, doznao da njegovu kćer jedinicu Abru, koju je bio ostavio s majkom s ove strane mora, prose najviđeniji ljudi i francuska gospoda kao dobro odgojenu, lijepu i bogatu djevojku u najljepšim godinama. U pismima joj je savjetovao (kao što znamo) da se odrekne svih sklonosti prema užicima i prednostima koje su joj obećavali, jer joj je on za svojih putovanja našao za udaju mnogo većeg i dostojnijeg muža u kojega je posve druga moć i veličanstvo koji će joj darovati i ruho i nakit neprocjenjive vrijednosti. Namjera mu je bila da je odvraći od želje za svjetovnim slastima kako bi je svu posvetio Bogu. No, kako mu se činilo da je smrt njegove kćeri

² Čitav je odlomak preuzet iz Seneke, *Epistulae*, 22.

³ Hilarije (315-367), crkveni otac i animator pariškog koncila (360), Njegovo je glavno djelo rasprava o Trojstvu, koju je posebno poštovao sv. Augustin. Propagirao je uvođenje orijentalnog načina redovništva u zapadne kršćanske zemlje.

XXXIII. poglavlje – MORAMO SE OTHRUVATI STRASTIMA...

najizravniji i najsigurniji put prema tome, nije prestajao molitvama i pobožnostima iskati od Boga da je odijeli od ovoga svijeta i pozove k sebi. Molitve su mu bile uslišene, jer je uskoro nakon njegova povratka Abra umrla, a on je to dočekao s posebnom radošću. Čini mi se da je u tome nadmašio sve druge zato što se tom rješenju utekao od samog početka, i to kad je u pitanju bila njegova vlastita kći, dok drugi izabiru taj put samo uz posredovanje nečega drugoga. No, ne bih htio izostaviti ni kraj ove priče, premda to i nije u vezi s ovim što govorim. Kad je žena svetog Hilarija od njega doznala da je smrt njihove kćeri došla kao posljedica njegova zagovora i po njegovoj želji i kako je mladica imala više sreće s time što je otrgnuta iz ovog života nego da je u njemu ostala, obuzela ju je tako živa želja za vječitim nebeskim blaženstvom da nije prestala moliti svog muža da isto učini i za nju. I Bog ju je na njihovu zajedničku molbu uskoro za tim uzeo k sebi i to je bila smrt prihvaćena jedinstvenim zajedničkim zadovoljstvom.⁴

* * * * *

⁴ Mjesto je preuzeto iz Bouchetova djela *Annales d'Aquitaine*, objavljeno 1557.

XXXIV. poglavlje

O TOME KAKO SREĆA ČESTO DOLAZI NAKON ONOGA ŠTO RAZUMOM POSTIŽEMO

Nepostojanost i varljivost različitih običaja u kojima se sreća javlja čini da je možemo očekivati pod najrazličitijim licima. Ima li izričitijeg čina pravde od ovoga o kojem ću sad nešto reći? Kad je Vojvoda valencijske oblasti¹ odlučio da otruje Hadrijana, kardinala kornetskoga², kod kojega su papa Aleksandar VI, njegov otac, i on išli na večeru u Vatikan, poslao je nekoliko boca otrovanog vina i naredio podrumaru komorniku da ih brižljivo čuva. Papa, koji je došao prije nego sin, zatražio je da mu dadu piti, a rečeni komornik, misleći da mu je vino preporučeno samo zbog izvrsne kakvoće, posluži ga papi. A Vojvoda, koji je bio stigao upravo kad je obrok počinjao, uvjeren da se nitko ne bi bio usudio dirnuti u njegovu staklenku, natoči i sebi. I zbi se

¹ Valentinois (prema imenu grada Valence) područje je u oblasti Dauphiné, koje odgovara nekadašnjem rimskom *pagus Valentiniensis*. Vojvoda od Valentinoisa, o kojem se ovdje govori, glasoviti je Cesare Borgia (1475-1507). Ova je anegdota preuzeta iz Guicciardinijeve povijesti Italije.

² Corneto ili Tarquinia u Laciju (pokrajina Viterbo).

tako da je otac odmah izdahnuo, a sinu, nakon što je dugo od otrova patio, bi određena druga, mnogo gora sudbina.

Doista, kao da se sreća u nekim stvarima upravo poigrava s nama. Gospodin d'Estrée, tadašnji stjegonoša gospodina od Vendômea i gospodin de Licques, zapovjednik tjelesnog zdruga Vojvode od Ascota, udvarali su se obojica sestri gospodina de Fonguesellesa³, premda su pripadali različitim stranama (kao što se često događa susjedima s jedne i druge strane granice) i izbor je pao na gospodina de Licquesa. No, na sam dan vjenčanja i, što je još gore, prije nego što će poći u krevet, mladoženja je, u želji da ukrsti koplje sa svojim suparnikom u čast svoje mlade žene, pošao ogledati se u dvoboju tik uz Saint-Omer, ali gospodin je d'Estrée bio jači pa ga je i zarobio; kako bi istaknuo svoju premoć, mladenka je sama morala

*Conjugis ante coacta novi dimittere collum,
Quam veniens una atque altera rursus hyems
Noctibus in longis avidum saturasset amorem⁴,*

od njega moliti da joj iz udvornosti vrati zarobljenika, a on joj je molbi odmah i udvoljio, jer: francuski plemić nikad ne odbija ono za što ga gospa moli.

Ne čini li vam se da je to bilo njezino pravo umijeće? Konstantin, sin Helenin, utemeljio je carstvo konstantinopoljsko, a toliko stoljeća nakon toga ga je Konstantin, sin Helenin, dokrajčio.⁵

³ U *Mémoires* braće Du Bellay (izdanje iz 1569), odakle je ova crtica preuzeta, taj se velikaš zove Fouquerolles, a ne Fongueselles, kako piše Montaigne.

⁴ "morala mladog je supruga prestati grliti prije / nego što zime su dvije, prošavši obje u tren, / zasitile u noćima dugim požudnu ljubav.." Kattul, LXVIII, 81 (prepjev Dubravka Škiljana).

⁵ Povjesničari Jean de Beaumanoir marquis de Lavardin, *Histoire de Georges Castriot* (izd. 1576) i talijanski humanist Paolo Giovio (1483-1552) u *Historiae sui temporis* ističu tu podudarnost, koju podcrtava i Pierre Messie u svojim *Diverses leçons*, I, 37.

Pokatkada joj se sviđi oponašati ili natjecati se s našim čudima. Govorili su nam da su se, kad je kralj Clovis⁶ opsjedao grad Angoulesme, zidine gradske same srušile Božjom providnošću, a Bouchet prenosi iz nekog pisca da je kralj Robert⁷, opsjedajući neki grad, napustio opsadu kako bi otišao u Orleans svetkovati dan svetog Aignana⁸ i dok se za mise molio, zidovi opsjednutog grada su se sami bez ikakve sile od sebe prosuli.⁹ Sreća je upravo obrnuto postupila u našim ratovima za Milan¹⁰. Jer, kad je kapetan Rense¹¹, koji je za nas opsjedao grad Eronne¹², pod veliki komad gradskog zida podmetnuo barut, zid je odletio u zrak iščupan iz zemlje, ali je opet pao sav, nataknut i u jednom komadu, ravno u svoje temelje, tako da opsjednuti branitelji nisu pretrpjeli nikakvu štetu.¹³

Ponekad se Sreća zna igrati i liječnika. Kad su Jasona iz Fere liječnici već bili prekrížili zbog gnojne guke u grudima, on se svim silama nastojao osloboditi tog zla, makar to bilo i po cijenu smrti, bacio se kud puklo da puklo u najžešći boj među neprijateljske vojnike. Tu je bio ranjen u grudi, ali upravo tako da mu je guka probodena i on je ozdravio.¹⁴

Zar nije Sreća nadmašila i slikara Protogena¹⁵ u njegovom poznavanju umjetnosti? Naslikavši umorna i iscrpljena psa, a

⁶ Franački kralj Klodvig (482-511) iz dinastije Merovinga, osnivač franačke države, pobjednik nad Rimljanima, Alemanima i Zapadnim Gotima; prešao na kršćanstvo 496. krstivši se u Reimsu.

⁷ Robert I (865-923), francuski kralj od 922. do 923.

⁸ Sv. Aignan (lat. Anianus, 358-453), biskup Orléansa, parac toga grada, koji svake godine na 17. studenoga slavi njegov dan.

⁹ Te dvije crtice Montaigne je našao kod Jeana Boucheta, *Annales d'Aquitaine*.

¹⁰ 1499-1525.

¹¹ Renzo (?)

¹² Talijanski grad Arona u Lombardiji.

¹³ Iz *Mémoires* braće Du Bellay (izd. 1569).

¹⁴ Prema Pliniju, *Nat. historia*, VII, 50.

¹⁵ Protogenes (Πρωτογένης), grčki slikar s kraja IV. st. pr. Kr.

XXXIV. poglavlje – O TOME KAKO SREĆA ČESTO...

ta je slika u svim ostalim dijelovima odgovarala njegovu ukusu, kad nije uspio oslikati kako je on to htio svu pjenu i slinu koja mu je izlazila na usta, razočaran svojim radom, pograbi spužvu koja je bila puna drugih boja i baci je na sliku želeći je izbrisati; no, Sreća je htjela da spužva padne upravo na pseću gubicu i tu je uspjela odraziti ono što njegovo umijeće nije moglo postići.¹⁶

Ne upravlja li ona po koji put našim nacrtima, pa čak ih i ispravlja? Kad je engleska kraljica Izabela¹⁷ morala prijeći iz Zelanda¹⁸ u svoje kraljevstvo s vojskom da bi pomogla sinu protiv svoga muža, bila bi nastradala da je pristala u onoj luci gdje je namjeravala doploviti, jer su je ondje čekali njezini neprijatelji; no, Sreća ju je usprkos njezinoj volji bacila na drugo mjesto, gdje se sigurno iskrcala.¹⁹ A nije li onaj stari mudrac, koji se hitnuo kamenom na psa, a pogodio svoju mačehu²⁰, imao pravo kad je rekao:

*Ταὐτόματον ἡμῶν καλλίω βουλευέται*²¹,

u sreće je više pameti nego u nama?

Hiket je bio potplatio dva vojnika da ubiju Timoleona koji je bio u gradu Adranu²² na Siciliji. Oni su odlučili da će to učiniti dok Timoleon bude zauzet nekom žrtvom; zatim su se umiješali u gomilu i kad su jedan drugome namigivali da je upravo taj čas pogodan za njihov naum, kad li upadne neki treći svat i jednog od njih opali mačem po glavi, složi ga na zemlju i dade se u bijeg. A onaj koji je ostao, misleći da su

¹⁶ Prema Pliniju, *Nat. historia*, XXXV, 10.

¹⁷ Isabelle d'Orléans (1389-1409), kći Karla VI.

¹⁸ Na nizozemskom Zeeland, južna pokrajina Nizozemske.

¹⁹ Prema francuskom kroničaru Froissartu, I, x, 80.

²⁰ Tu zgodu spominje Plutarh, *O duševnom miru* i u *Gozbi sedam mudraca*.

²¹ Menandrov stih koji Crispin navodi u svojoj zbirci grčkih maksima, a Montaigne ga sâm prevodi.

²² Adrano, sicilijanski grad u podnožju Etne.

otkriveni i nastradali, potrča prema žrtveniku tražeći milost i obećavajući da će reći svu istinu. Dok je on otkrivao pojedinosti o uroti, evo ti i trećega, kojega je gomila uhvatila kao ubojicu i na silu gurala kroz mnoštvo prema Timoleonu i najviđenijim muževima koji su se tu bili okupili. On počne moliti milost, govoreći da je s pravom ubio ubojicu svojega oca, a to su potvrdili i svjedoci koje je imao sreću naći na licu mjesta. Oni posvjedočiše da je u gradu Leontinskom²³ njegov otac uistinu bio umoren po ovome na kojem se osvetio. Za nagradu mu dadoše deset atičkih mina zato što je imao sreću da je, osvećujući smrt svojega oca, spasio od smrti zajedničkog oca svih Sicilijanaca.²⁴ I doista, takova sreća premašuje sva pravila ljudske promišljenosti.

I da zaključimo: ne otkriva li se u ovom primjeru u svojoj punoći njezina milost, dobrota i izrazita naklonost? Ignacija oca i Ignacija sina Trijumvirat je prognao iz Rima, a oni odlučiše da svaki od njih padne od ruke drugoga i da tako osujete okrutnu odluku tiranâ; isukanim mačevima naletješe jedan na drugoga; sreća im je tako usmjerila oštrice da su obojica zadobila smrtnu ranu i u čast tako lijepe vjernosti omogućila im je još toliko snage da uzmognu iz rane izvući još krvave i oboružane ruke kako bi se uzmogli tako čvrsto zagrliti da su krvnici morali odjednom odrubiti dvije glave, ostavljajući im tijela u tako plemenitoj vezanosti, a njihove su spojene rane obuzete ljubavlju upijale krv i posljednje ostatke života oca i sina.²⁵

* * * * *

²³ Lentini, talijanski grad na Siciliji u okrugu Sirakuze.

²⁴ Taj je događaj opisan kod Plutarha u *Životu Timoleonovu*, VII, a prenio ga je bizantski filozof i humanist Gemistos Plêthôn (1355-1450), čije je djelo *Recueil des choses avenües depuis la journé de Mantinée* 1575. na francuski preveo Saliat. Odatle ga Montaigne preuzimlje.

²⁵ Preuzeto iz Apijanovih *Grđanskih ratova*, IV, koje je preveo Claude de Seyssel (izdanje iz 1544).

XXXV. poglavlje

O JEDNOM NEDOSTATKU U NAŠOJ UPRAVI

Moj pokojni otac, koji se uvijek oslanjao samo na iskustvo i ono što je prirodno i u kojega je prosudba uvijek bila bistra, reče mi jednom¹ da je želio uvesti da u gradovima postoji posebno mjesto gdje bi se oni kojima bi nešto bilo potrebno mogli javiti i ono što im treba priopćiti jednom dužnosniku, koji bi u tu svrhu bio postavljen, kao, primjerice: Želio bih prodati dragulje ili tražim nekoga tko prodaje dragulje. Jedan će tražiti društvo za zajednički put u Pariz; drugi će se propitivati gdje bi mogao naći slugu takvih i takvih znanja i vještina; netko će tražiti nadglednika; drugi radnika; jedan ovo, a drugi ono, već prema svojim potrebama. Čini se da bi takav način uzajamnog obavještavanja znatno pridonio javnim povezivanjima, jer uvijek ima ovoga ili onoga što ljudi traže, a kako ne mogu jedan čuti za drugoga, dolazi do toga da mnogi ostaju u neizvjesnosti i nuždi.²

¹ U prethodnim izdanjima stoji: *da je u upravi koja mu je pala u dio poželio...*

² Tu je zamisao ostvario Théophraste Renaudot kad je pokrenuo *Gazette de France* (1631) i uveo oglase posebnih ureda, "gdje će svatko moći

Čujem, a to je velika sramota po naše vrijeme, da su dva ugledna i učena muža umrla nemajući ni za svakodnevni kruh: Lilius Gregorius Giraldus³ i Sebastianus Castalio⁴ u Njemačkoj. A vjerujem da ima na tisuće ljudi koji bi ih bili prihvatili pod vrlo dobrim uvjetima ili bi im bili pomogli ondje gdje su bili da su za njih znali. Svijet nije toliko izopačen, a da ne bih znao za mnoge koji bi veoma rado poželjeli da se sredstva koja su im njihovi oci namrli korisno upotrijebe, barem toliko dugo dok im sreća bude dala da žive; tako bi mogli spasiti od bijede rijetke i sposobne muževe u bilo kojoj vrsti vrijednosti, koje oskudica katkada tjera u očaj, a oni bi ih barem doveli do takova stanja da bi samo nedostatak zdrava razuma mogao učiniti da ne budu zadovoljni.

U upravljanju svojim domaćinstvom⁵ moj se otac držao pravila koje znam cijeliti, ali ga ne mogu kako treba slijediti: osim vođenja računa o kućnim stvarima, u kojima su bili navođeni sitniji troškovi, plaćanja i kupovanja koja ne traže bilježničku ruku, a taj je popis vodio poseban pisar, tražio je od čovjeka koji mu je služio kao perovođa da vodi dnevnik u koji će unositi sva važnija događanja i svakodnevno podsjećanje na povijest kuće; taj je dnevnik zgodno čitati kad vremenom uspomene počnu blijediti, a često i kao podsjetnik kojim možemo doskočiti mnogim nedoumicama: kad je započet ovaj ili onaj posao? Kada je dovršen? Kad su kod nas bili neki važniji gosti sa svojom pratnjom? Koliko dugo su

oglasiti i doznati podatke o svemu što je važno za svakodnevni život”. Bio je to prvi pokušaj novinskog “malog oglasnika”.

³ Lilio Gregorio Giralaldi, kojega je Clément Marot upoznao za svojeg boravka u Ferrari. Bio je arheolog poznat sa svoje velike učenosti i pisac djela *Historia de diis gentium*. Umro je u bijedi 1552.

⁴ Sébastien Castellion (1515-1563) isto je tako okončao život u bijedi, i to u Bazelu, gdje se govori njemački, pa zato Montaigne i kaže da je umro u Njemačkoj. Bio je poznat nadasve sa svojih prijevoda Svetoga pisma. Zbog izrazito liberalnih ideja u vjerskim pitanjima zamjerio se Calvinu, koji ga je protjerao iz Ženeve.

⁵ U izvorniku: *en la police économique*.

XXXV. poglavlje – O JEDNOM NEDOSTATKU U NAŠOJ UPRAVI

se zadržali? Naša putovanja, naša izbivanja, ženidbe, smrti, sretna i tužna vijesti; promjena najvažnijih slugu i sve stvari takve vrste. Stara navada za koju vidim da bi je bilo dobro osvježiti: i to svatko u svojoj svojarnici⁶. I sada vidim da sam bio glup što je nisam poštovao i slijedio.

* * * * *

⁶ U izvorniku stoji: *chacun dans sa chacunière*, to jest “u svojoj kući”. Izraz je skovao Rabelais (*Pantagruel*, XIV i *Tiers livre*, XXXVII), a rabi ga i Bonaventure des Périers u *Nouvelles récréations*, I, 13.

XXXVI. poglavlje

O ODIJEVANJU

Ma što god htio učiniti, uvijek moram prebroditi zapreku što nam je postavlja odijevanje, jer je ono toliko uvjetovalo sve naše kretanje. U ovo sam mrzlo doba razmišljao je li ići gol, kao što to čine nedavno otkriveni narodi, nešto na što ih je prisilila toplina podneblja, kao što govorimo o Indijancima ili Maurima, ili je to nešto što je bilo prirođeno prvim ljudima. Budući da je sve što je pod nebom, kako kaže Sveta riječ¹, podložno istim zakonima, razboriti i učeni ljudi su se navikli, u razmišljanjima poput ovoga gdje valja razlikovati prirodne zakone od onih koje su ljudi nametnuli, gledati na opći red svijeta, gdje ne može biti ničeg patvorenoga. A kako je ljudima sve dano, od igle do konca, da bi se održali, doista nije vjerojatno da bismo samo mi bili stvoreni u slabu i manjkavu stanju i u stanju da se ne možemo održati bez izvanjske pomoći. Tako ja držim da je sve, i biljke, i stabla, i životinje, i sve što živi od

¹ *“Omnium quae sub sole sunt fortuna et lex par est”* još je jedna od maksima što ju je Montaigne dao urezati u grede svoje knjižnice.

prirode opskrbljeno dovoljnim pokrivalima, kako bi se mogli obraniti od kiše i leda,

*Propterea que fere res omnes aut corio sunt,
Aut seta, aut conchis, aut callo, aut cortice tecta*²,

tako smo i mi; ali, kao oni što vještačkim svjetlom gase svjetlo dana, tako smo i mi svoja vlastita sredstva nadomjestili sredstvima koja smo posudili. I lako je vidjeti da nam upravo takva navika čini nemogućim ono što nije nemoguće; jer među onim narodima koji nikad nisu ni čuli za odijelo, ima ih koji žive pod istim podnebljem kao što je ovo naše; a, osim toga najosjetljivije dijelove tijela nikad ne pokrivamo: oči, usta, nos, uši, jednako kao što su naši seljaci i naši djedovi imali uvijek razdrljene prsi i otkriven trbuh. Da smo mi rođeni tako da moramo nositi suknje i hlače, nema nikakve dvojbe da priroda ne bi bila oboružala tvrdom kožom ona mjesta koja je prepustila šibanju vjetra i hladnih doba, upravo onako kao što je učinila za vrške prstiju i za potplate.

Zašto nam se čini da je to teško povjerovati? Između mog načina odijevanja i onoga u našeg seljaka vidim više razlike nego između njegova načina i onog čovjeka koji je odjeven samo u svoju kožu.

Koliko li ljudi, a nadasve u Turskoj, ide golo samo iz pobožnosti!

Ne znam tko je upitao³ jednog našeg mladca, vidjevši ga samo u košulji usred zime kako je vedar i čio jednako kao onaj koji je do ušiju u krznu, kako može biti tako neosjetljiv

² “Stoga za zaštitu tijelo je gotovo sviju u bića / Pokrito mekanom kožom il’ tvrdom, il’ ljuskom il’ korom.” Lukrecije, *De rerum natura*, IV, 935-936 (prijevod M. Tepeša).

³ To bi morao biti Florimond de Raemond, sudac koji je naslijedio Montaignea u gradskom vijeću Bordeauxa. On je na margini jednog primjerka *Eseja*, sačuvanog u tamošnjoj knjižnici, zapisao: “Ja sam bio taj koji je upitao nekog dječaka na kojega sam naišao. Odgovor koji mi je dao bio bi mnogo ljepši na našem gaskonjskom, jer je rekao: *Nou soi tout care* [Cijeli smo mi lice].”

na hladnoću: “Gospodine, odgovori mu mladac, vi imate otkriveno lice, a ja sam čitav lice.” Talijani pričaju da je vojvoda firentinski upitao svog dvorskog ludu kako to da tako slabo odjeven može podnositi zimu od koje on sâm toliko trpi: “Slijedite moj recept i naslažite na sebe sve ruho što ga imate kao što ja činim sa svim što ja imam i vidjet ćete da vam neće biti hladno kao što nije ni meni.” Kralja Massinissu⁴ nisu do u njegovu duboku starost mogli nagovoriti da nečim pokrije glavu, jer je i po kiši i po snijegu uvijek išao gologlav.⁵ A isto se to govori i o caru Severu.⁶

Herodot kaže da su mnogi, a i on sâm, primijetili⁷ da su u borbama između Egipćana i Perzijanaca kod mrtvih na bojnopolju lubanje bile neusporedivo tvrđe kod Egipćana nego kod Perzijanaca, i to zbog toga što su ovi potonji uvijek imali glavu pokritu kapom, a onda turbanom, dok su Egipćanima glave bile od djetinjstva šišane i uvijek su išli gologlavi.

Kralj je Agesilaj sve do svoje duboke starosti poštovao pravilo da se zimi i ljeti nosi ista odjeća.⁸ Cezar je, po Svetonijeju kazivanju, uvijek išao na čelu svojih četa, najčešće pješice, gologlav i kad je sunce sijalo i kad je kišilo⁹, a isto se kaže i za Hanibala¹⁰,

tum vertice nudo

*Excipere insanos imbres cœlique ruinam*¹¹.

⁴ Masinissa, kralj numidski, saveznik rimski protiv Kartažana.

⁵ Prema Ciceronu, *De senectute*, X. No, Montaigne je najvjerojatnije našao taj podatak u Béroaldovim komentarima Svetoniju.

⁶ Alexander Severus, rimski car iz III. stoljeća. Navod je preuzet iz Herodijana.

⁷ Herodot, III, 12.

⁸ Plutarh u Amyotovu prijevodu *Dicts notables des Lacedaemoniens*.

⁹ Prema Svetoniju, *Život Cezarov*, ali Montaigne navod preuzima iz Messievih *Diverses leçons*, I, 16.

¹⁰ Iz Béroaldovih *Commentaires à Suétone*, LVIII.

¹¹ “Tada je na голу glavu primao i prolom oblaka i otvaranje neba.” Silije Italik, *Punica*. Navod Montaigne preuzima iz izvora navedenog u prethodnoj bilješci.

Neki Mlečanin, koji je dugo boravio u tim krajevima¹², a upravo se vratio, kaže da u kraljevstvu Pégu druge dijelove tijela odijevaju, a da i muževi i žene idu bosonogi čak i kad jašu.¹³

I sâm Platon nam lijepo savjetuje¹⁴ da, radi zdravlja čitavog tijela, na noge i glavu ne stavljamo druga pokrivala osim onih koje je priroda na ta mjesta stavila.

Onaj što su ga Poljaci izabrali za svog kralja nakon našega¹⁵ (a on je uistinu jedan od najvećih vladara ovog stoljeća) nikad ne nosi rukavice niti mijenja kapu koju nosi u kući, pa bila ne znam kakva zima ili bilo kakvo vrijeme.

Jednako kao što ja ne mogu podnositi da sam raskopčan i razgaljen, težaci iz mog kraja bi se osjećali sputanima kad bi se zakopčali. Varon¹⁶ drži da je, kad je odlučeno da moramo stajati otkrite glave pred bogovima i sucima, to bilo učinjeno prije radi našeg zdravlja i da bismo očvrsnuli na zimu, nego zbog nekog poštovanja.

Kad već govorimo o zimi, a Francuzi se vole šareno odijevati (ja ne, jer se ja uvijek oblačim u crno ili bijelo, onako kako mi je činio i otac), dodajmo tome jednu posve različitu priču. Kapetan Martin du Bellay kaže da je za svog pohoda u Luksemburg vidio tako ljutu smrzavicu da su vino iz zaliha morali razbijati sjekirama i klinovima te da su ga vojnicima dijelili po težini, a ovi su ga odnosili u košarama.¹⁷ A ni Ovidije nije daleko od toga:

*Nudaque consistunt formam servantia testae
Vina, nec hausta meri, sed data frusta bibunt*¹⁸.

¹² Tj. u Zapadnim Indijama, odnosno u Americi.

¹³ Izvor: Balbi, *Viaggio nell'Indie Orientali*, Venezia, 1590.

¹⁴ *Zakoni*, XII.

¹⁵ Stjepan Báthory je izabran za poljskog kralja nakon što je Henrik III. napustio Poljsku da bi preuzeo francusku krunu.

¹⁶ Kako ga citira Plinije, *Nat. hist.*, XXVIII.

¹⁷ Iz *Mémoires* braće du Bellay, izdanje iz 1569.

¹⁸ "Vino zadržava oblik bačve; to više nije vino koje teče, nego se tvrdi komadi piju." Ovidije, *Tristia*, III, x, 23.

Na mjestu gdje počinje Palus Maeotides¹⁹ studen je tako strašna da je Mitridatov namjesnik na istom mjestu gdje se bio na suhu sukobio s neprijateljima i tu ih porazio, kad je došlo ljeta još jednom protiv njih tu dobio pomorsku bitku.²⁰

Rimljani su bili u znatno lošijem položaju u borbi protiv Kartažana kod grada Piacenze, jer su jurišali smrznute krvi i udova ukočenih od hladnoće, dok je Hanibal ložio vatre za čitavu vojsku da mu se vojnici ugriju i po četama dijelio ulje, kako bi se mazali i kako bi im žile postale gipkije, a pore se prekrile korom i tako obranile od udara silnog vjetra koji je tada puhao.²¹

Povlačenje Grka iz Babilona²² u njihovu zemlju glasovito je po teškoćama i nevoljama koje su morali prevladati. U brdima armenskim zadesila ih je tako strašna snježna lavina da više nisu znali ni gdje su, a putove više nisu vidjeli; odjednom su bili zameteni i čitav dan i noć nisu jeli ni pili, a najveći dio konja je lipsao. Bilo je mnogo mrtvih, mnogo obnevidjelih od sugradice i odsjaja snijega, još više smrznutih ruku i nogu, ukočenih, promrzlih, a još uvijek pri svijesti.²³

Aleksandar je vidio neki narod koji je zimi zakopavao stabla krušaka i jabuka kako bi ih zaštitili od leda.²⁴

U vezi s odijevanjem još i ovo: kralj Meksika se svakog dana četiri puta presvlačio, odjeću nikad nije ponovno rabio, nego je sve dijelio u svojim neprestanim i velikodušnim darivanjima; isto je tako bilo s loncima, pladnjevima i kuhinjskim suđem i sa svim u čemu se donosi na stol, jer mu ništa nikada nije poslužilo dva puta.²⁵

* * * * *

¹⁹ Azovsko more. Montaigne ostavlja latinski oblik.

²⁰ Prema Strabonu, VII, III, 18.

²¹ Tit Livije, XXI, 54.

²² Glasovito povlačenje "Deset tisuća".

²³ Ksenofont, *Kirov pohod*, IV, 5, u Châteillonovu prijevodu.

²⁴ Prema Diodoru Sicilskom u prijevodu Jacquesa Amyota.

²⁵ López de Gómara, *Histoire...*, II, 33.

XXXVII. poglavlje
O MLADOME KATONU

Nema u mene te raširene mane da sudim o drugome prema onome što sâm jesam. Lako vjerujem u ono što je različito od mojega. Zato što sam izabrao jedan put, ne silim druge da idu njime, kao što svi rade. Vjerujem da postoje tisuće drugih načina života; i, obrnuto od onoga kako postupa većina, lakše u nama prihvaćam razlike nego sličnosti. Koliko god hoćete oslobađam drugo čeljadi od svoje naravi i svojih načela i gledam ga onakvim kakav jest po sebi i svoj pogled na njega gradim po njegovu uzoru. Premda sâm nisam suzdržljiv, neću propustiti iskreno odobriti čistoću i suzdržljivost cistercita¹ i kapucina, pa i priznati da im je način života dobar; katkada se u svojoj uobrazilji postavljam na njihovo mjesto.

I cijenim ih i častim tim više zato što su drugačiji od mene. Vruće želim da nas se sudi svakog posebno i da sâm ne upadam u posljedice općih primjera.

¹ U izvorniku *Feuillans*, što je cistercitski red utemeljen 1574, potvrđen 1587. po papi Sikstu V, koji je *feuillants* izuzeo iz jurisdikcije Cîteauxa.

Moja slabost nimalo ne utječe na dobro mišljenje što ga moram imati o moći i snazi onih koji ga zavređuju. “*Sunt qui nihil laudent, nisi quod se imitari posse confidunt.*”² Gmižući po glibu zemaljskom, nikad ne prestajem sagledavati, čak i u oblacima, nedostiživu visinu nekih herojskih duša. Za mene je već mnogo i to što je moje rasuđivanje u redu, makar i učinci to često nisu, i što mogu barem tu osobinu čuvati od pokvarenosti. Već je i to mnogo što mi je volja čvrsta kad me noge izdaju. Vrijeme u kojem živimo, barem što se tiče našeg podneblja, toliko je olovno teško da je, neću reći izvršenje, ali svakako i samo maštanje o krepости manjkavo; i čini se da je sve samo đaćko naklapanje³:

*virtutem verba putant, ut
Lucum ligna*⁴.

“*Quam vereri deberent, etiamsi percipere non possent.*”⁵

Tričarija je to što se može objesiti u sobi, na vrh jezika ili na uho, onako samo za ukras.

Danas se više ne prepoznaje krepосno djelo: ono u kojega je takvo lice ipak nema suštinu krepости; jer nas interes, slava, strah, navike i drugi čudni razlozi navode da tim putem krenemo. Pravičnost, hrabrost, dobrota koje tada slijedimo mogu tako biti nazvane samo stoga jer želimo da nas drugi takvima vide i zbog njihova javnog izgleda; ali, kod onoga koji tako postupa to nikako nije krepост: postoji drugi cilj kojemu on teži, drugi razlog koji ga pokreće. A krepост priznaje samo ono što se čini radi nje i samo za nju.

² “Ima ljudi koji hvale samo ono što misle da mogu oponašati.” Ciceron, *Tusculanae disputationes*, II, 1.

³ U izvorniku *jargon de colleege*.

⁴ “Za vrlinu drže da je samo riječ i da je sveti gaj samo drvo.” Horacije, *Epistulae*, I, vi, 31.

⁵ “Koju bi morali poštovati iako je ne mogu razumjeti.” Ciceron, *Tusculanae disputationes*, V, 2.

U onoj velikoj bici kod Potideje⁶, u kojoj su pod Pauzanim odnijeli pobjedu nad Mardonijem i Perzijancima, pobjednici su prema svojem običaju, podijelivši slavu tog junačkog djela, pripisali spartanskom narodu nadmoćnost u toj borbi. A kad su Spartanci, izvrsni suci u pitanjima hrabrosti, morali odlučiti kojem bi pojedincu⁷ morala pripasti čast da se tog dana najsrčanije držao, zaključio da se Aristodem najhrabrije izlagao smrti; no, ipak mu ne dodijeliše prvenstvo, jer je njegova vrlost bila potaknuta time da izbriše ljagu koju je na sebe bio navukao u Termopilima i vrućom željom za junačkom smrću koja bi ga oprala od doživljene sramote.

Naše je prosuđivanje još uvijek bolesno i slijedi izopačenost naših navada. Vidim da se većina ljudi u mojem vremenu trudi da budu duhoviti i pametni kako bi pomračili slavu lijepih i plemenitih starih djela, nalazeći za njih ovakvo ili onakvo glupo tumačenje i govoreći kako su sva ta djela nastala iz nekakvih ništavnih razloga.

Velike li mudrosti! Neka mi zadaju najodličnije i najčišće djelo, a ja ću im lako naći pedeset loših namjera koje su ga tobože prouzročile. Kad ih slušamo, sam Bog zna koliko li najrazličitijih slika može podnijeti naša volja! Svi oni nisu toliko zluradi koliko su glupi i nepromišljeni u svim takvim ogovaranjima.

Jednak trud koji ulažu u crnjenje tih velikih imena, pa čak i njihovu pretjeranu slobodu, ja bih rado preuzeo i podmetnuo leđa samo da ih uzvisim. A ne bih se ni časa dvoumio da te rijetke i velike ličnosti, koje su pomno za primjer svijetu izabrali mudraci, u odgovarajućim prilogama obaspem najvećim častima koliko god bi mi moja misao to dopustila. No, valja znati da su dosezi našeg uma daleko ispod njihovih zasluga. Obveza je čestitih ljudi opisati najljepšu od mogućih vrlina, a ne bi nam se u loše zapisalo čak ni da nas oduševlje-

⁶ Montaigneova omaška. Riječ je o bici kod Plateje; v. Herodot, IX, 70.

⁷ U prijašnjim se izdanjima dodaje: *u njihovu narodu*.

nost tim svetim oblicima daleko odvede. A ono što oni drugi obrnuto čine, čine to ili iz zloradosti ili iz mane što žele dovesti svoje vjerovanje do svojeg dosega o čemu sam maločas govorio, ili pak, kako ja radije mislim, zato što im oči nisu toliko jake ni toliko bistre da bi mogli sagledati veličinu vrline u njezinoj pravoj jasnoći. Kao što kaže Plutarh⁸ da su u njegovu vrijeme neki pripisivali smrt mladoga Katona strahu od Cezara, na što se on s pravom srdi; možemo pretpostaviti kako bi ga tek bili naljutili oni koji su tu smrt pripisivali slavohleplju. Glupih li ljudi! Veliko bi djelo, plemenito i pravedno bio učinio prije sa sramotom nego za slavu. A taj veliki muž doista je bio uzor koji je priroda odabrala da pokaže koje visine ljudska vrlina i odlučnost mogu doseći.

No, ja nisam kadar ovdje raspravljati o tako bogatom predmetu. Želim samo pokazati kako se navodi petorice latinskih pjesnika natječu u hvaljenju Katona, i to za slavu Katonovu, ali, donekle, i za svoju. Dobro odgajano dijete prosudit će o dvoma prvima, kad ih uspoređi s ostalima, da su donekle tromi, da je treći živahniji, ali da je i on pobijeđen neumjerenošću svoje snage; pomislit će da tu ima mjesta za još jedan ili dva stupnja umijeća da bi se došlo do četvrtoga, a kad do njega dođe, uzdići će ruke klikćući od divljenja. Kad dođe do posljednjega, koji je neko vrijeme prvi (ali će upravo tada biti duboko uvjeren da to vrijeme ne može biti ispunjeno ni s kakvim ljudskim umom), zadiviti će se i od ushićenja neće znati gdje je. A upravo u tome je ono najčudnovatije: imamo mnogo više pjesnika nego sudaca i tumača poezije. Mnogo je lakše pjesme pisati nego ih poznavati. Kad je poezija prosječne vrijednosti, možemo o njoj suditi prema pravilima koja umjetnost iziskuje. Ali prava, ponesena, božanska poezija iznad je svih pravila i razuma. I svaki onaj koji razabire njezinu ljepotu čvrstim i upornim pogledom, nju ne vidi kao što ne vidi bljesak munje. Ona ne zavodi naš sud, nego ga plijeni i

⁸ O Herodotovoj zlobi, u prijevodu Jacquesa Amyota.

kao bujica odnosi. Žestina što spopada onoga koji je zna pro-
niknuti pogađa i trećega kad čuje kako se o njoj govori i kako
se kazuje, upravo onako kao što magnet ili gvozdoteg ne sa-
mo privlači iglu nego i na nju prenosi moć da privlači druge.⁹
Još bolje se to vidi u kazalištu, gdje božansko nadahnuće mu-
zâ, nakon što je najprije bacilo pjesnika u bijes, u bol, u mrž-
nju i gdje im je god bilo drago, kroz pjesnika pogađa glumca,
a kroz glumca čitav narod, poput na konac nanizanih igala.

Od moje najranije mladosti poezija me je obuzimala i za-
nosila. Ali taj toliko živ osjećaj, koji je u meni po prirodi, raz-
ličiti su oblici u meni različite učine postizali: ne samo kao
viši i niži oblici (jer su uvijek bili među najvišima u svakoj
vrsti), već kao da je to bilo u različitim bojama: najprije kao
nešto što mislim veselo teče; zatim je to bila oštra i uzviše-
na suptilnost i na kraju zrela i postojana snaga. Primjer će to
bolje iskazati: Ovidije, Lukan, Vergilije. Ali, evo naših pjesni-
ka u borilištu:

*Sit Cato, dum vivit, sane vel Caesare major*¹⁰

kaže jedan.

*Et invictum, devicta morte, Catonem*¹¹

kaže drugi. A treći, govoreći o građanskim ratovima između
Cezara i Pompeja,

*Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni.*¹²

Četvrti, pak, o hvalama upućivanim Cezaru:

Et cuncta terrarum subacta,

*Praeter atrocem animum Catonis*¹³.

⁹ Gotovo doslovce prevedeno iz Platona (*Ion*, V), samo što je kod Plato-
na riječ o željeznim prstenovima, a kod Montaignea o igli.

¹⁰ "Nek Katon bude dok je živ čak i od Cezara veći." Marcijal, VI, 32.

¹¹ "I nepobijedeni Katon, koji je smrt pobijedio." Manilije, IV, 87.

¹² "Pobjednička se strana sviđje bogovima, ali Katonu bjehu miliji pobi-
jeđeni." Lukan, I, 118.

¹³ "Čitav mu svijet bijaše pod nogama, osim nesalomive duše Katonove."
Horacije, *Odae*, II, 1, 23.

Eseji – KNJIGA PRVA

A pravi zborovođa, nakon što je u svojim opisima izložio najveće Rimljane, ovako završava:

*his dantem jura Catonem*¹⁴.

* * * * *

¹⁴ “no Katon im pravedni sudi.” Vergilije, *Eneida*, VIII, 670 (u prijevodu B. Klaića).

XXXVIII. poglavlje
KAKO PLAČEMO I SMIJEMO SE
ZA ISTU STVAR

Kad u povijesnim knjigama nađemo na mjesto kako se je Antigon ljutio na svog sina što je preda nj donio glavu kralja Pira, njegova neprijatelja, koji je u taj čas poginuo u borbi protiv njega, i kako je, kad ju je vidio, briznuo u plač¹; kako je vojvoda René Lorenski² isto tako žalio zbog smrti vojvode Karla Burgundskoga kojeg je bio upravo pobijedio, a na njegovu se pogrebu pojavio u žalobnom ruhu; ili da je u bici kod Auroya³, koju je grof de Montfort dobio protiv Karla Kastiljanskog⁴, svog suparnika u borbi za nasljedstvo bretanjskog vojvodstva, kad je kao pobjednik naišao na truplo svog umrlog neprijatelja, počeo gorko plakati; dakle, kad se sve to pročita, ne valja odmah uzviknuti:

¹ Iz Plutarhova *Života Pirova*, XVI. Isto mjesto prenose i brojni kompilatori XVI. stoljeća kao Droit du Gaillard, Du Verdier, Guevara i dr.

² René II. de Lorraine, pobjednik u bici kod Nancyja (1477) nad posljednjim burgundskim vojvodom Karlom Smjelim.

³ Riječ je o bici kod Auraya, pokraj grada Vannesa (29. rujna 1364), o kojoj govori Froissart u svojoj kronici (I, 228).

⁴ Charles de Châtillon-Blois (1319-1364, kod Auraya), vojvoda bretanjski.

*Et così aven che l'animo ciascuna
Sua passion sotto el contrario manto
Ricopre, con la vista or chiara or bruna*⁵.

Kad su pred Cezara postavili Pompejevu glavu, povijesne knjige⁶ kažu da je on okrenuo od toga pogled kao od ružna i neprilična prizora. Među njima je dugo bilo toliko razumijevanja i suglasnosti u upravljanju javnim poslovima, toliko podudaranja u uspjesima, toliko uzajamnih službi i savezništva da nikako ne smijemo misliti da je takvo držanje bilo lažno ili prijetvorno kao što misli ovaj drugi:

*tutumque putavit
Jam bonus esse socer; lachrimas non sponte cadentes
Effudit, gemitusque expressit pectore laeto*⁷.

Jer, doista, premda je većina naših čina samo krinka i pretvaranje, i da ponekad može biti istinito da je

*Haereditis fletus sub persona risus est*⁸,

ipak se, prema onome što ovi slučajevi pokazuju, mora uzeti da nam je duša često obuzeta različitim osjećajima. I kao što u našem tijelu, kako kažu, kolaju pomiješani različiti sokovi, među kojima je onaj koji u nama najčešće gospodari, već prema tome kakva nam je narav, ipak mora biti jedan koji je jači od drugih. Ali ipak ne toliko jači da, zbog preokretljivosti i gipkosti naše duše, onaj slabiji ne bi katkad opet mogao uhvatiti svoje mjesto i barem se nakratko iskazati. Zato i vidimo da ne samo djeca, koja bezazleno slijede prirodu, ponekad plaču i smiju se zbog iste stvari; no, nitko se od nas ne

⁵ "I tako svake duša hotimice / suprotnim plaštem krije strasti svoje / kroz časom vedro, časom mrko lice." Petrarca, sonet CII (prijevod Mate Marasa).

⁶ U prvom redu Plutarh, *Život Cezarov*, XIII, i *Život Pompejev*, XXI.

⁷ "I već tada pomisli da se bez pogibelji može pokazati dobrim tastom: proli prisilne suze i iz vesela srca potekne mu jecaj." Lukan, IX, 1037.

⁸ "[da je] baštinikov plač samo smijeh pod obrazinom." Publilije Sirijac (Publilius Syrus), u navodu Aula Gelija, XVII, 14.

može pohvaliti, pa ma kako se pripremao na lijepo putovanje, da mu u času kad se odvajao od obitelji i prijatelja nije zadržalo srce; pa iako mu suze nisu potekle, ipak će se popeti u sedlo tmurna i žalosna pogleda. I, pa ma kako blagorodnim djevojkama srce grijale ljubavne misli, ipak ih na silu odvajaju iz zagrljaja njihovih majki kad ih predaju u ruke budućih muževa i uzalud ovaj dobri drugar kaže:

*Est ne novis nuptis odio Venus, anne parentum
Frustrantur falsis gaudia lachrimulis,
Ubertim thalami quas intra limina fundunt?
Non, ita me divi, vera gemunt, juverint⁹.*

Zato nije ni čudno kad se žali nad pokojnikom, za kojega nikako ne bismo željeli da je živ.

Kad se ljutim na slugu, ljutim se iz sveg srca i moje su pogrdje prave, a nimalo hinjene; ali, čim prođe prvi bijes i on zatreba moju pomoć, ja ću mu vrlo rado priskočiti; okrećem odmah stranicu i sve je gotovo. Kad mu kažem da je budala, da je telac, nikad ni ne pomišljam da mu te naslove zauvijek prišijem; ali, isto tako, ne mislim da sam se porekao kad mu čas zatim kažem da je pošten mladić. Nikakvo nas svojstvo ne obuhvaća jednostavno i u cijelosti. Da govoriti sam sebi nije znak luđaka, ne bi prošao dan a da me se ne čuje kako rogoborim u sebi i protiv sebe: "Govno budalasto!", a ipak ne smatram da time označavam sama sebe.

Svatko tko me vidi kako sam prema svojoj ženi čas hladan, a čas pun ljubavi, pomislit će da je jedno ili drugo hinjeno, ali tako misliti je ludo. Kad se Neron opraštao od majke koju je dao utopiti, osjetio se ipak potresenim zbog tog opraštanja od majke i nad tim se i sam zgrozio i sažalio.¹⁰

⁹ "Mrze li doista mladenke Veneru, ili su suze / roditeljima tek radost, a zapravo laž, / suze što obilno liju ih one u ložnici bračnoj? / Nije to iskren plač, pomogli bozi mi svi!" Katul, LXVI, 15 (prejev D. Škiljana).

¹⁰ Tacit, *Anali*, XIV, 4.

Kaže se da sunčeva svjetlost nije neprekidna ni iz jednog komada, nego da nam sunce neprestano tako brzo šalje nove zrâke jednu za drugom da mi ne možemo opaziti razmak među njima:¹¹

*Largus enim liquidi fons luminis, aetherius sol
Inrigat assidue caelum candore recenti,
Suppeditatque novo confestim lumine lumen*¹²;

upravo tako i naša duša raznoliko i na oku neopaziv način odašilje svoje zrake.

Artaban¹³ je jednom iznenadio Kserksa, svog nećaka, i predbacio mu što je odjednom promijenio držanje. A on je promatrao neizmjerne svoje snage na helespontskom prijelazu pred svoj grčki pohod. Najprije je podrhtavao od zadovoljstva što vidi tolike tisuće ljudi u svojoj službi, a to je pokazao radošću i zadovoljstvom svojega lica. A zatim, iznenađeno, opsjedne ga misao da od toliko životâ za najviše jedno stoljeće neće ni jedan ostati, i tad mu se čelo namršti i srce mu se rastuži do suza.¹⁴

Odlučnom smo voljom išli za osvetom neke nepravde i osjetili veliko zadovoljstvo zbog pobjede, ali ipak nam je žao; ali ne plaćemo za tim, jer se ništa nije promijenilo, samo naša

¹¹ Ovdje se Montaigne sjeća jednog mjesta iz Sebondove *Theologia naturalis sive Liber creaturarum*, XXIV, objavljene 1484, a koju je Montaigne 1569. preveo. U *Esejima*, II, XII napisao je *Apologie de Raymond de Sebonde*, u kojoj je, kako ćemo vidjeti, sažeo sve argumente skepticizma. O životu tog španjolskog filozofa (Barcelona? – Tuluza 1436) vrlo se malo zna; ne zna se sa sigurnošću ni njegovo pravo ime (pišu ga Sabunde, Sebond, Sabiende, Sibinde, Sebeyde), a Montaigne je popularizirao Sebonde.

¹² "Tako i etersko Sunce, neiscrpljivi svjetlosti sjajne / Izvor, neprestano nebo obasipa svježijem sjajem / I naknadjuje svjetlo, što nestaje, novijem odmah." Lukrecije, *De natura rerum*, V, 281-283 (u prijevodu M. Tepeša).

¹³ Artaban (Ἀρτάβανος), vođa tjelesne straže koja je ubila perzijskog kralja Kserksa.

¹⁴ Herodot, VII, 45; usp. i Valerije Maksim, IX, 13.

duša to gleda drugačijim okom i sebi doziva u drugom obliku; jer svaka stvar ima više lica i na najrazličitije nam se načine otkriva. Svojta, stara poznanstva i prijateljstva obuzimaju nam maštu i začas nam ih čine dragima, već prema stupnju njihove veze s nama, ali izmjena je toliko nagla da nam nestaje prije nego što je možemo uočiti.

*Nil adeo fieri celeri ratione videtur
Quam si mens fieri proponit et inchoat ipsa.
Ocius ergo animus quam res se perciet ulla,
Ante oculos quarum in promptu natura videtur.*¹⁵

I, upravo s tog razloga, kad hoćemo od tog niza učiniti nešto neprekinuto, mi se teško varamo. Kad Timoleon¹⁶ žali ubojstvo što ga je počinio nakon zrela i plemenita razmišljanja, on ne plače slobodu što ju je povratio svojoj domovini, ne oplakuje tiranina, već plače za svojim bratom.¹⁷ Jedan dio njegove dužnosti je izvršen, pustimo ga da ispuni i drugi.

* * * * *

¹⁵ “Čini se, ništa tolikom brzinom da ne biva, ko što / U našem duhu, koj’ nešto kad zamisli, počinje sam već. / Duh se pokreće dakle kud i kamo brže, no išta / Drugo iz stvariju carstva, što oku su vidljive našem.” Lukrecije, *De natura rerum*, III, 182 i d. (prijevod Marka Tepeša).

¹⁶ Timoleon, korintski vojvoda (oko 340. pr. Kr.).

¹⁷ Iz Plutarhova *Života Timoleonova*, što ga je 1559. preveo Salviat.

XXXIX. poglavlje

O SAMOĆI

Ostavimo postrani sva ta duga uspoređivanja samotnog i aktivnog života,¹ a što se tiče one lijepe riječi kojom se prekriva ambiciju i gramzivost, to jest da nismo rođeni samo za sebe nego za ono što je opće, hrabro ukažimo na one koji u tim javnim poslovima kolo vode: neka ispitaju svoju savjest i neka kažu ne traže li se položaji i službe i sva ta zanovijetanja u prvom redu kako bi iz javnoga postigli osobni dobitak. Sve one podvale, pomoću kojih se u naše vrijeme guramo naprijed, dobro nam pokazuju da im ni svrha nije mnogo bolja. A ambiciji odgovorimo da nas upravo ona navodi na samoću: jer, čega se ona više kloni nego drugovanja? Što više želi nego imati slobodne ruke? Doduše, dobro i zlo se može posvuda činiti, no, ako je Bijantova riječ istinita, to jest da

¹ Jedan od svojih najglasovitijih eseja Montaigne počinje aluzijom na opće mjesto antičke misli: superiornost kontemplativnog života nad aktivnim. Najvjerojatnije se sjeća dijaloga dvojice braće blizanaca Zetusa i Amfiona u Euripidovoj *Antiopi*, a samoću uzima kao sinonim za kontemplativni život.

je najgori dio i najveći², ili ono što kaže *Propovjednik* da od tisuće nema ni jednog dobrog³,

*Rari quippe boni: numero vix sunt totidem, quot
Thebarum portae, vel divitis ostia Nili*⁴,

a zaraza je i te kako pogibeljna u gomili. A pokvarene valja ili oponašati ili mrziti. I jedno i drugo je opasno: sličiti im zato što ih ima mnogo i mnogo ih mrziti zato što nisu svi slični.⁵

Kad se trgovci otiskuju na more, imaju pravo kad gledaju da oni koji se s njima na isti brod ukrcavaju ne budu razvratni, psovači ili zla čeljad, jer znaju da to donosi nesreću.

Zato je i Bijant u šali rekao onima koji su zajedno s njim bili u velikoj pogibelji u oluji na moru i pozivali bogove upomoć: “Šutite da vas ne čuju da ste ovdje sa mnom”⁶.

Još bolji primjer pruža nam Albuquerque⁷, u ime kralja Emanuela Portugalskog potkralj Indija. U smrtnoj opasnosti na moru uze na ramena mlada dječaka s jedinom namjerom da mu njegova nevinost u oluji posluži za spas i zagovor božanske milosti te ga tako spasi.⁸

Nije rečeno da mudar čovjek ne može živjeti posvuda sâm, pa čak i među mnoštvom⁹ nekog dvora. No, ako može bira-

² Prema Diogenu Laerciju, *život Bijantov*, I, 86: οἱ πλεῖστοι ἄνθρωποι κακοί.

³ “Nadoh čovjeka jednog od tisuću, a žene ne nadoh među svima nijedne” (*Ecclesiastes*, 7, 28).

⁴ “Rijetki su čestiti ljudi: jedva bih ih nabrojio koliko i gradskih u Tebi vrata ili ušća u vodom bogatom Nilu.” Juvenal, XIII, 26.

⁵ Usp. Seneka, *Epistulae*, 7, 7.

⁶ Prevedeno iz Diogena Laercija, *Život Bijantov*, I, 86: *Navigabat cum impiis aliquando et cum tota tempestate navis quateretur fluctibus, illique deos invocarent: Silete, inquit, ne vos hic illi navigare sentiant!*

⁷ Alfonso de Albuquerque (1453-1515), nazvan Veliki i Portugalski Mart, portugalski konkvistador. Godine 1508. bio je potkralj Indija, a proširio je granice kraljevstva luzitanskoga na obalama jugoistočne Azije i osvojio Javu i Sumatru. Osvojivši Gou, ondje je i umro.

⁸ Iz Goulardova prijevoda Osórioive *Histoire de Portugal* (VIII, 9).

⁹ Seneka, *Epistulae*, 28, 7.

ti, bježat će i od samog pogleda na takvo društvo. Ako mu je nužno, podносит će ga, ali kad bude ovisilo o njemu samome, izabrat će samoću, jer vidi da mu nije dovoljno osloboditi se grijeha, ako se mora usto boriti protiv grijeha drugih.

Haronda¹⁰ je kažnjavao kao prijestupnike sve one koji su zalazili u loše društvo.¹¹

Ništa nije tako razdruživo i u isto vrijeme tako združivo¹² kao čovjek: ono prvo zbog svojih mana, a ovo drugo jer priroda tako hoće.

A Antisten¹³ me nije zadovoljio svojim odgovorom kad je jednome koji mu je spočitavao njegovo druženje s lošim ljudima odvratio da i liječnici žive među bolesnima;¹⁴ jer, premda služe zdravlju bolesnika, ipak svoje zdravlje upropaštavaju zarazama i neprestanim dodirima i životom usred boleština.

Naposljetku, najbolje je, barem tako cijenim, živjeti miran i onako kako želiš. Ali, ne nalazimo uvijek pravi put da dotle stignemo. Često mislimo da smo se lišili briga, a zapravo su se brige samo promijenile. Nema ništa manje muke u upravljanju jednom obitelji nego čitavom državom. Ondje gdje je glava u teškoćama, one je svu zaokupljaju, a iako su domaće brige manje važne, nisu nimalo manje teške. Štoviše, kad smo se oslobodili sudskih i trgovačkih stvari, još se uvijek nismo oslobodili najvećih muka u životu,

*ratio et prudentia curas,
Non locus effusi late maris arbiter, aufert*¹⁵.

¹⁰ Charondas (Χαρώνδαξ), zakonotvorac sicilski, oko 650. pr. Kr.

¹¹ Diodor Sicilski, XII, 4.

¹² Igra riječi: *dissociable* ~ *sociable*: čovjek koji je po svojoj biti društveno biće, iz tog društva otpada zbog svojih mana. U prijašnjim je izdanjima Montaigne bio pripisao tu misao sv. Augustinu.

¹³ Antisten iz Atene, grčki filozof, učenik Gorgijin, Hipijin i Sokratov, osnivač kiničke škole. živio u 5. i 4. st. pr. Kr.

¹⁴ Diogen Laercije, *Život Antistenov*, VI, 6.

¹⁵ "Brigâ nas oslobađaju pamet i razboritost, a ne mjesto s kojega gledamo kako je široko prostranstvo mora." Horacije, *Epistulae*, I, XI, 25.

Slavohleplje, škrtost, neodlučnost, strah i pohota ne napuštaju nas kad promijenimo zemlju.

*Et post equitem sedet atra cura*¹⁶.

Često nas u stopu slijede sve do samostanskih ćelija i do filozofskih škola. Ni pustinja, ni špilje, ni kostrijet, ni post¹⁷ neće nas od njih osloboditi:

*haeret lateri letalis arundo*¹⁸.

Jednom su Sokratu rekli kako se neki čovjek uopće nije promijenio unatoč dugom putovanju: “Doista nije, odvrati im on, sebe je vodio sa sobom”¹⁹.

Quid terras alio calentes

Sole mutamus? patria quis exul

*Se quoque fugit?*²⁰

Ako najprije ne otresemo sa sebe i sa svoje duše teret koji ju pritišće, zbog našeg pokretanja teret će ju još više pritiškati; kao što se u brodu teret manje pomiče kad je dobro učvršćen. Isto tako više odmažete nego pomažete bolesniku kad ga s jedne strane okrećete na drugu. Tjerate zlo u vlastitu vreću kad ga obrćete, jednako kao što su i kolci sve čvršći i dublje se zabijaju u tlo kad ih pokušavate pomicati. Zato nije dovoljno ukloniti se od mnoštva; nije dovoljno promijeniti mjesto, nego se valja kloniti navika gomile koje su u nama; valja se osamiti od sama sebe i oduzeti se sebi.

Rupi jam vincula dicas:

Nam luctata canis nodum arripit; attamen illi,

*Cum fugit, a collo trahitur pars longa catenae.*²¹

¹⁶ “A na sapima, iza jahača jaše crna briga.” Horacije, *Ode*, III, 1, 39-40.

¹⁷ Misli se na sve oblike trapljenja i isposništva.

¹⁸ “Dok joj smrtonosna trska treperi o ranjenom boku.” Vergilije, *Eneida*, IV, 73 (prijevod B. Klaića).

¹⁹ Seneka, *Epistulae*, 28, 2 i 104, 7.

²⁰ “Čemu mijenjati svoju zemlju za onu koju grije drugo sunce? Tko je, bježeći od svoje zemlje, uspio pobjeći od sebe sama?” Horacije, XVI, 18.

²¹ “Reći ćeš: ‘Slomio sam okove.’ I pas nakon duga potezanja uspije slomiti lanac, ali u bijegu dobar komad vuče za sobom.” Perzije (Aulus

I mi nosimo sa sobom svoje okove: to nikako nije prava sloboda, jer pogled uvijek upravljamo prema onome što smo napustili i toga su nam misli pune.

*Nisi purgatum est pectus, quae praelia nobis
Atque pericula tunc ingratis insinuandum?
Quantae conscindunt hominem cuppedinis acres
Sollicitum curae, quantique perinde timores?
Quidve superbia, spurcitia, ac petulantia, quantas
Efficiunt clades? quid luxus desidiesque?*²²

Naše nas zlo drži u duši, a duša sama sebi ne može pobjeći.

*In culpa est animus qui se non effugit unquam.*²³

Zato ju valja dozvati sebi i tu ju držati: to je prava usamljenost, u kojoj, doduše, možemo uživati i usred grada i na kraljevskim dvorovima, ali lakše je i ugodnije uživati ju u samotnosti.

Dakle, kad se odlučimo živjeti sami i lišiti se društva, učinimo da nam zadovoljstvo o nama ovisi; oslobodimo se svih veza koje nas vezuju uz druge, izvojštimo od nas samih da svjesno možemo živjeti sami, i to živjeti kako nam je drago.

Kad je Stilpon pobjegao iz gorućeg grada i kad je pritom izgubio ženu, djecu i sve što je imao, videći ga u tolikoj nesreći njegove domovine mirna i nepreplašena, Demetrius Poliorcetes ga upita je li pretrpio veliku štetu. Stilpon mu odgovori:

Persius Flaccus), rimski satiričar i pristaša stoičke filozofije, 34-62 (*Satire*, V, 158).

²² "Pogibli kol'ke nam valja pretrpjet, i nerado ako! / Kakve li nesnosne brige izgrizaju čovječje srce, / Ako njim požuda vlada, tjeskobe li otuđa kakve! / Oholost što li donosi, prostota što li i objest, / Raskoš i nerad! Kolike li sve to uzrokuje jade!" Lukrecije, *De natura rerum*, V, 44-48 (prijevod M. Tepeša). Montaigne redovito navodi Lukrecija prema Lambinovu izdanju iz 1563. Novija kritička izdanja imaju, primjerice, *desidiaequae* umjesto *desidiesque*.

²³ Horacije, *Epistulae*, I, XIV, 13. Montaigne je stih preveo prije nego što će ga citirati.

ri da nije i da, Bogu hvala, ništa svojega nije izgubio.²⁴ To je ono što je filozof Antisten lijepo govorio: da se čovjek mora opskrbiti takvim stvarima koje na moru plutaju i mogu se zajedno s njim spasiti od brodoloma.²⁵

Doista, razuman čovjek ništa nije izgubio ako sačuva sebe. Kad su grad Nolu razorili Barbari, Paulin, koji je u tom gradu bio biskup, nakon što je dopao ropstva, ovako je molio: “Gospode, čuvaj me da ne osjetim ovaj gubitak, jer ti jedini znaš da ništa što je moje nisu dirnuli”²⁶. Bogatstva koja su ga činila bogatim i dobra koja su ga činila dobrim bila su netaknuta. Odatle se vidi kako treba odabirati blago koje neće trpjeti od otimačine, kako ga valja sakriti ondje gdje nitko ne može prodrijeti i koje nitko osim nas samih ne može izdati. Ako se može, valja imati ženu, djecu, imanje i nadasve zdravlje, ali se time nikako ne valja tako vezati da nam sreća o tomu ovisi. Moramo se uvijek pobrinuti za neko pribježište²⁷, koje će biti u potpunosti samo naše i gdje ćemo uživati svoj mir i samoću.²⁸ U njoj²⁹ se moramo sami brinuti o sebi, a ona mora biti dokraja naša, da nikakvi posjeti ili veze sa stranim ljudima ne budu moguće; razmišljati i smijati se kao da nemaš ni žene ni djece ni imetka, bez pratnje i bez slugu, kako nam ne bi bilo teško, ako ih sve izgubimo na to se obiknuti.

²⁴ Taj primjer citiraju mnogi pisci, a između ostalih Diogen Laercije (*Život Stilponov*), Seneka (*Epistulae*, 9 i *De constantia sapientis*, 5), Plutarh i brojni kompilatori XVI. st.

²⁵ Iz Diogena Laercija (*Život Antistenov*, VI).

²⁶ To je epizoda iz života svetog Paulina iz Nole (353-431), koji je podrijetlom bio iz Bordeauxa. Nola je grad u Kampaniji, nedaleko od Napulja. Montaigne preuzima primjer iz *De civitate Dei*, I, 10.

²⁷ Montaigne se ovdje služi trgovačkim izrazom *arrière boutique*, doslovce “soba do dućana, priručno skladište”.

²⁸ Aluzija na Montaigneovu kulu s knjižnicom.

²⁹ U toj samoći Montaigne zamišlja neku askezu poput Seneke koji razmišlja o mogućnosti da izgubi sve što ima, i obitelj, i imanje. Za takvu će povučенost, u kojoj se vidi utjecaj stoicizma, Montaigne ubrzo pronaći i iznijeti vlastitu formulu.

Imamo dušu koja se uvijek može sebi upraviti; može sama sebi biti društvo, a ima sve za napad i za obranu, sve za davanje i za primanje; zato se ne smijemo plašiti da ćemo se u takvoj samoći učmati u dosadnu besposličarenju:

*in solis sis sibi turba loci*³⁰.

Vrlina se, kaže Antisten, zadovoljava samom sobom: bez pravila, bez riječi i bez djela.³¹

U našim uobičajenim činima, od njih tisuću nema ni jednoga koji bi nas se ticao. Onaj što ga vidiš kako se penje uz ruševine onog zida, bijesan i izluđen, na kojega pucaju sa svih strana; a onaj drugi, sav u ranama, smrznut i izgladnio, odlučan da će radije crknuti nego onom prvome otvoriti vrata, zar misliš da su obojica ondje zbog sebe samih? Ne, već su zbog nekog trećega, kojega nikad ni vidjeli nisu i kojega uopće nije briga za njih, jer on za to vrijeme pliva u slasti i masti. A što reći o onome što ga slinava, krmeljiva i neoprana³² vidiš kako u gluho doba noći izlazi iz učionice? Zar misliš da on po knjigama kopa da bi postao čestitiji, zadovoljniji i pametniji čovjek?³³ Ništa od svega toga! On će tako i umrijeti naučivši naraštaje stopama u Plautovim stihovima i pravopisanju neke latinske riječi. Ima li toga koji ne bi rado zamijenio zdravlje, svoj mir i život za glas i slavu, a to je najbezzvrednija, najispraznija krivotvorina koja među nama kola? Kao da nam vlastita smrt ne zadaje dosta straha, pa se sad idemo još opterećivati smrću žene, djece i ukućana. Kao da nam naši poslovi ne zadaju dosta muka pa se idemo mučiti i razbijati glavu poslovima svojih susjeda ili prijatelja.

³⁰ “U samoći budi sam sebi svijet.” Tibul, IV, XIII, 12.

³¹ Diogen Laercije, *Život Antistenov*, VI.

³² Ovdje Montaigne upotrebljava tri pridjeva jakog stilističkog naboja: *pituiteux, chassieux, crasseux* i ponovno se vraća na portret tipičnog školnika svojega doba; v. gore XXV. poglavlje.

³³ Usp. Seneka, *De brevitae vitae*, XIII.

*Vah! quemquamne hominem in animam instituere, aut Parare, quod sit charius quam ipse est sibi?*³⁴

Cijenim da samoća bolje pristaje i da je razumnija kod onih koji su u naponu snage dali svijetu svoje najaktivnije godine slijedeći Talov primjer³⁵.

Dosta smo živjeli za druge, proživimo za sebe barem ovaj krajičak života koji nam preostaje³⁶. Privedimo sebi i svojoj ugodi svoje misli i svoje nakane. Donijeti odluku o povlačenju iz svijeta nije nimalo lako. I ona nas dovoljno muči, a da bismo joj dodavali još i druge brige. Kad nam je Bog dao da možemo odlučivati o toj promjeni u svom životu, pripremimo se za nju: pokupimo svoje stvari; oprostimo se navrijeme od društva; izvucimo se kako god možemo iz onih teških briga koje nas drugamo odvođe i zaokupljaju i tako udaljuju od nas samih. Moramo se osloboditi svih teških obveza i odsele voljeti malo ovdje malo ondje, ali se vjenčati samo sobom. A to znači: ovo što nam je ostalo samo je naše, ali ne uz nas vezano ili prilijepljeno tako da to ne bismo mogli odvojiti a da ne ogulimo ili istrgnemo s tim i koji komad našega. Najveća je stvar na svijetu znati biti svoj.³⁷

Vrijeme je da se otrgnemo od društva, jer mu i onako ništa više ne možemo dati. A onaj koji ne može davati neka se čuva od toga da od drugih posuđuje. Snage nam slabe, zadržimo i sačuvajmo za sebe ono što nam je ostalo. Onaj koji može oboriti i u sebi slomiti obveze prijateljstva i društva, neka tako postupi. U tom propadanju koje ga čini suvišnim, neugodnim i na teret drugima, neka se čuva da ne bude neugodan, težak i suvišan samome sebi. Neka si ugađa, neka sebe

³⁴ “Ali što! zar da čovjek sebi utuvi u glavu da nešto voli više nego sebe sama?” Terencije, *Adelphoe*, I, 1, 13.

³⁵ Grčki se filozof Tal (Θαλής) odrekao politike da bi se predao filozofiji. Humanistička je tradicija u Talu vidjela primjer čovjeka koji je istovremeno bio pristaša aktivnog i kontemplativnog života.

³⁶ Montaigne je tada (1580) bio u svojoj 47. godini.

³⁷ Seneka, *Epistulae*, 20.

mazi, ali neka u prvom redu sobom tako upravlja što će svoj um i svoju savjest toliko poštovati i bojati ih se da se pred njima neće usuditi ni pomaknuti. “*Rarum est enim ut satis se quisque vereatur.*”³⁸

Sokrat kaže da mlade moramo obrazovati, da se muševci moraju učiti kako će dobro postupati, dok se stari moraju odreći svake javne i vojničke dužnosti i provoditi život onako kako im se sviđa, bez obveze na ikoju određenu dužnost.³⁹

Ima naravi koje se bolje podaju nego druge tim pravilima o povlačenju iz javnog života. Oni koji se svega nevoljko i mlako primaju i u kojih su sve veze opušteno i labavo, a sklonost i volja im je osjetljiva i krhka, pa se lako ne podlažu i bilo čega primaju, a među njima sam i ja, po svojoj prirodi, ali i po načinu razmišljanja, takvi će lakše prihvatiti ovaj plan⁴⁰ nego oni koji su aktivni, pa se prihvaćaju svega, u sve se upuštaju i svugdje izlažu, nudeći sebe u svakoj prilici. Valja iskoristiti te povoljne prilike koje nam dolaze izvana, zato što nam odgovaraju, ali one nikako ne smiju biti naš glavni temelj, jer to nikako nisu, a ni razum ni priroda ne žele da bude tako. I zašto bismo onda svoje držanje protiv prirodnih zakona podložili? Zašto bismo tako zazivali nesreću i lišavali se svega dobroga što nam se pruža kako su mnogi učinili iz pobožnosti, a neki filozofi i razmišljanjem⁴¹: sam sebi biti

³⁸ “Jer doista se rijetko vidi da ljudi dovoljno poštuju sami sebe.” Kvintilijan, *Institutio oratoria*, X, 7.

³⁹ Tako govori Ivan iz Stobija u svojoj *Antologiji* (Ἀνθολόγιον), XLI, ali Montaigne tu najvjerojatnije aludira na raspored života kako ga preporučuje Platon: mlade obrazovati, aktivni život prepustiti zreloj dobi, a starima dati pravo da se povuku, ali ostavljajući im ipak neku ulogu u društvu; usp. *Republika*, VII, 539-540 i *Zakoni*, II, 666.

⁴⁰ To jest raspodjelu dijelova ljudskog života, kako ju je gore, prema grčkim filozofima, opisao.

⁴¹ Montaigne se ovdje okreće protiv onih koji propovijedaju asketski život, bilo iz pobožnosti, bilo zbog filozofskog stava. Među filozofima cilja na Seneku i Kirenjane, za koje nam Ciceron (*Tusculanae disputationes*, V, 28) kaže da su razradili tehniku pripremanja na nesreću kroz meditacije o onome što čovjeka može snaći.

slugom, spavati na tvrdom, iskopati sebi oči⁴², baciti sva svoja bogatstva u vodu⁴³, hotimice tražiti bol (oni prvi tako se kinje da bi kroz nesreću ovog života stekli blaženstvo na onom drugome, a ovi drugi zato što su bili na najnižem stanju, pa su se željeli osigurati od još gore nesreće). Sve je to učin pretjerivanja u kreposti. Nek oni u kojih je čvršća i jača narav učine od svog povlačenja nešto što će biti slavno i na primjer drugima:

*tuta et parvula laudo,
Cum res deficient, satis inter vilia fortis:
Verum ubi quid melius contingit et unctius, idem
Hoc sapere, et solos aio bene vivere, quorum
Conspicitur nitidis fundata pecunia villis*⁴⁴.

Za mene ima dosta posla čak ako i ne idem tako daleko.⁴⁵ Dovoljno mi je da se, sada dok mi se sreća smiješi, pripremam na onaj čas kad mi ona ne bude sklona i da u vlastitu miru sebi predočim, koliko god mi mašta dopusti, sve zlo koje me čeka; upravo onako kako se pripremamo u dvobojima i na turnirima, usred mira gradeći se da ratujemo.

Ne cijenim da je filozof Arkesilaj⁴⁶ bio manje uvjerljiv zato što se znao služiti zlatnim i srebrnim suđem, onako kako mu je to stanje njegova bogatstva dopuštalo,⁴⁷ i poštujem ga još više zato što se tim bogatstvom služio velikodušno i s mjerom nego da se svega odrekao.

⁴² Kao što je učinio Demokrit.

⁴³ Slijedeći filozofa Krateta (Κράτης).

⁴⁴ “Dašto, baš takav sam ja, jer nezaviden hvalim mrvičak / kad mi obilja nema, i s neznatnim dovoljno srčan, / no kad se zalogaj gdje god što bolji i masniji nađe, / za vas jedino kažem da živite mudro i dobro, / koji ste u sjajne dvorce uložili vidljivo novce.” Horacije, *Epistulae*, I, xv, 42 (prijevod J. Zgorelca)

⁴⁵ Montaigne se svemu kazanome suprotstavlja vlastitim gledanjem. Pri tome se sjeća jednog odlomka iz Seneke (*Epist.* 28, 7).

⁴⁶ Arkesilaj (Ἀρκεσίλαος), grčki filozof (316-241. pr. Kr.), osnivač tzv. Druge akademije.

⁴⁷ Iz Diogena Laercija (*Život Arkesilajev*, IV, 38).

Vidim do koje granice može ići prava bijeda i, gledajući jadna siromaha pred svojim vratima, koji je često i čiliji i zdraviji od mene, pokušavam se postaviti na njegovo mjesto i svoju dušu preobući u njegove prnje. I, prelijećući na isti način preko drugih primjera, iako mislim na smrt, siromaštvo, prijezir i bolest koji su mi za petama, lako odlučujem da se neću plašiti onoga što čovjek jasniji od mene tako strpljivo podnosi. I ne mogu vjerovati da slabost shvaćanja može više nego snaga ili da učinak razuma ne može zamijeniti to nepostojanje naviknutosti.⁴⁸ I, shvaćajući kako te pogodnosti koje uživam⁴⁹ više o tanahnoj niti, uživajući u njima ne prestajem moliti Boga (a to je moja glavna molitva) da učini da budem zadovoljan samim sobom i onim dobrima koja se u meni rađaju. Vidim čile mlade muževe koji u svojim torbama uvijek nose svu silu lijekova⁵⁰ da ih mogu upotrijebiti kad ih napadne reuma, a nje se to manje boje jer misle da lijek imaju pri ruci. Tako bi svatko morao činiti i, štoviše, kad osjetiš da te je napala neka ozbiljnija bolest, opskrbiti se tim lijekovima koji umrtvljuju i uspravljaju bolove.

Zanimanje koje valja izabrati u takovu životu⁵¹ mora biti nešto ni mučno ni dosadno, jer bi nam inače bilo utaman što smo u takovu stanju došli tražiti mir. To zanimanje ovisi o ukusu svakog pojedinca: mome ukusu nikako ne odgovara upravljanje domaćinstvom, a oni koji to vole neka se tome predaju na umjeren način.

*Conentur sibi res, non se submittere rebus*⁵².

⁴⁸ Montaigne odbacuje dva moguća prigovora: (1) oni koji se tako navikavaju na zlo priprosti su ljudi, u kojih je malo razumijevanja, (2) a oni su na to teško stanje navikli, pa razum ne može nadomjestiti to nepostojanje navike.

⁴⁹ *Commotitez accessoires* su protivnost zlima koja je nabrojio.

⁵⁰ *une masse de pillules*.

⁵¹ Tj. nakon povlačenja iz javnog života u samoću.

⁵² Lagana prilagodba Horacijeva stiha iz *Epistulae*, I, 1, 19: "Nek se potru-de stvari podložiti sebi, a ne sebe stvarima."

Gospodarenje⁵³, kako ga naziva Salustije⁵⁴, doista je rop-ski posao. Ima doduše u njemu i prihvatljivijih dijelova, kao što je briga oko vrta, što Ksenofont pripisuje Kiru.⁵⁵ Može se naći nešto srednje između te niske i glupe brige, koja je neprekidna i traži stalan rad, kako vidimo da se događa s ljudima koji su joj se u potpunosti predali, to jest između takve brige i onog potpunog i krajnjeg prepuštanja neka sve ide u propast, što opet vidimo kod nekih drugih,

*Democriti pecus edit agellos
Cultaque, dum peregre est animus sine corpore velox*⁵⁶.

No, poslušajmo savjet što ga mladi Plinije upućuje svom prijatelju Korneliju Rufu⁵⁷ kad mu govori o samoći: “Savjetujem ti da u tom potpunom i debelom spokoju, u kojem se nalaziš, prepustiš svojoj čeljadi taj ponižavajući i oduran posao gospodarenja i da se sav predaš nauku o književnosti kako bi odatle izvukao nešto što će biti potpuno tvoje.” Pri tome misli na njegov dobar glas i u tome dijeli mišljenje Ciceronovo, koji kaže da hoće iskoristiti svoju osamljenost i izostanak od svake javne službe kako bi svojim pisanjem zavrijedio vječan život:

*usque adeo ne
Scire tuum nihil est, nisi te scire hoc sciat alter*?⁵⁸

⁵³ U izvorniku *mesnagerie*. To je riječ kojom se služe suvremeni helenisti kad prevode naslov Ksenofontova *Spisa o gospodarstvu* (Οἰκονομικὴ κόζ).

⁵⁴ U *Katilininoj uroti*, IV: “*Agrum colendo aut venando, servilibus officiis intentum.*”

⁵⁵ U *Spisu o gospodarstvu*, I, 20; to isto navodi i Ciceron u *De senectute*, 17.

⁵⁶ “Demokritu stada brste ljetinu, dok njegov duh daleko od tijela brzo leti nebesima.” Horacije, *Epistulae*, I, XII, 12.

⁵⁷ Nije riječ o Korneliju Rufu nego o Kaniniju Rufu, a navodi se mjesto iz *Pisama* (*Epistulae*) Plinija Mladeg, I, I, 3.

⁵⁸ “Što! zar je tvoje znanje ništa ako nitko ne zna da ti znaš?” Perzije, I, 23.

Čini se da je razumno, kad se govori o povlačenju iz svijeta, da su nam i oči uprte izvan njega; ali oni to čine samo napola. Oni zacrtavaju svoj plan za ono vrijeme kad ih više ne bude, ali svejedno misle na plod svojih nacрта i misle ga ubrati još danas, ali, budući da su se povukli, upadaju u smiješnu proturječnost. Zamišljanje onih koji su se povukli iz razloga pobožnosti i koji ispunjavaju svoje srce uvjerenošću u ostvarenje božanskih obećanja na drugom svijetu mnogo je zdravije postavljeno. Oni gledaju u Boga kao u bezgraničan izvor dobrote i moći, a tu duša ima sve što joj treba da u punoj slobodi utaži svoje želje. Sve muke i boli im dobro dolaze da njima zadobiju vječno zdravlje i vječnu radost, a smrt žele jer im donosi takvo savršeno stanje. Sva se strogost njihovih pravila ubrzo ublažuje navikavanjem na njih, a putene želje nestaju, zato što su odbijane i umrtvljene njihovim odbijanjem, jer njih podržavamo samo kad ih zadovoljavamo i njima se podajemo. Već sâm taj cilj jednog drugog besmrtnog života u blaženstvu pošteno *zavređuje* da napustimo ugodu i slasti ovoga našega. A onaj koji može užariti svoju dušu⁵⁹ vatrom tako žive vjere i nade, i to stvarno i postojano, taj sebi u samoći gradi žuđeni i ugodan život iznad svakog drugog oblika života.

Međutim, ni svrha ni način koji predlaže taj savjet mene ne zadovoljava, jer uvijek iz zla upadamo u gore, iz groznice u ognjicu. To zaokupljanje knjigama⁶⁰ jednako je teško kao i svako drugo i isto tako pogubno po zdravlje, za koje se moramo u prvom redu brinuti. I nikako nije dobro dopustiti da se uspavamo užitkom koji u knjigama nalazimo; to je isto ono zadovoljstvo koje upropaštava brižna gospodara, *škrca*, *po-hotnika* i *slavohlepca*. Mudraci⁶¹ nas dovoljno uče da se ču-

⁵⁹ *Embraser son ame...* već izbor tog glagola govori nam da Montaigne sebe ne ubraja među njih.

⁶⁰ V. ovdje I, xxvi.

⁶¹ Montaigne se ovdje vjerojatno sjeća Platonova *Fileba*, gdje nailazi na razlikovanje čistog zadovoljstva i zadovoljstva pomiješana s teškoća-

vamo kako nas naše želje ne bi zavele i da razlikujemo prava i potpuna zadovoljstva od onih koja su pomiješana i prošarana mukama. Jer, kažu, većina nas užitaka golica i obuzima da nas nakraju zadave, kao što su činili lupeži koje su Egipćani nazivali Philistima⁶². A kad bi nas glavobolja spopadala prije pijanstva, dobro bismo se čuvali da previše ne pijemo. Ali užitak, kako bi nas nasamario, kroči naprijed i sakriva ono što za njim slijedi. Knjige su nam privlačne, no, ako nakon duga druženja s njima nakraju izgubimo veselje i zdravlje, ostavimo se i najboljih djela. I ja sam jedan od onih koji misle da se plod uživanja u njima ne može mjeriti s tim gubitkom. I kao što se ljudi koje je dugotrajna bolest oslabila nakraju predaju liječnicima i puštaju da im njihovo umijeće odredi neka pravila življenja koja više neće prekršiti, tako i onaj koji se povuče u samotni život, umoran i sit svakodnevnih briga, mora taj novi život podrediti pravilima razuma i, nakon zrele promišljanja, urediti ga da razumu odgovara. Mora izbjegavati svaku vrst nelagode, pa ma pod kakvim se licem ona krila, i izbjegavati svaku strast koja uznemiruje tijelo i dušu i odabrati put priličan svojoj naravi,

*Unusquisque sua noverit ire via*⁶³.

U kući, u umnome radu, u lovu i u svakom drugom djelovanju valja ići do same granice užitka i čuvati se da se nju ne prijeđe, jer se tada neugodnost začas počinje javljati. Radu i zauzetosti valja se prepustiti samo onoliko koliko je potrebno da budemo u biti stvari i da se očuvamo od neugodnosti koje za sobom povlači druga krajnost, to jest jadona i uspavana dokolica. Ima znanja koja su jalova i puna trnja, koja su najvećim dijelom namijenjena širokim slojevi-

ma, ali zasigurno i Seneke, koji na kraju 51. pisma poziva Lucilija da se kloni užitaka, čiju zavodljivost uspoređuje s lukavstvom Filistâ (ili Filietâ, prema suvremenoj kritici teksta).

⁶² V. prethodnu bilješku.

⁶³ Propertijev stih (II, xxv, 38) koji je Montaigne upravo preveo.

ma⁶⁴: valja ih ostaviti onima koji ostaju u službi svijeta. Što se mene tiče, ja volim samo zabavno i lako štivo, knjige koje me mogu zagolicati ili pak one koje me tješe i govore mi kako urediti svoj život i smrt:

*tacitum sylvas inter reptare salubres
Curantem quidquid dignum sapiente bonoque est*⁶⁵.

Najmudriji ljudi⁶⁶ mogu sebi izgraditi posve duševan mir, zato što im je duh jak i moćan. A ja, u koga je duh sasvim običan, moram se pomagati tjelesnim lagodnostima; a kako mi je moja dob oduzela one koji su mi najviše odgovarale, podešavam i privikavam svoje želje onima koje ostaju priličnijima ovoj drugoj životnoj dobi. Moramo zubima i noktima zadržati službu životnih slasti koje nam godine šakama grabe jednu za drugom:

*carpamus dulcia; nostrum est
Quod vivis: cinis et manes et fabula fies*⁶⁷.

A na slavu, to jest na onaj cilj što nam ga predlažu Plinije i Ciceron, uopće ne računam.⁶⁸ Najveća je protivnost udaljanju od svijeta žeđ za slavom. Slava i spokoj ne mogu prebivati pod istim krovom. Kako ja to vidim, takvima su samo

⁶⁴ Montaigne pravi razliku između znanosti. Onima koji ostaju u službi svijeta ostavlja one koje su namijenjene "masama" (*pour la presse*), a to su najvjerojatnije medicina i pravo. Ono što ostavlja za sebe i što u knjigama traži jest ili puka razonoda ili moralna meditacija; usp. *Eseji*, III, III.

⁶⁵ "ili se provlačiš tiho po zdravoj hladovini šumskoj, / mozgajuć stalno koješta što priliči mudru i dobru?" Horacije, *Epistulae*, I, IV, 4.

⁶⁶ Vjerojatno pritom misli na redovnički život ili na idealnog filozofa.

⁶⁷ "Berimo užitke, jer nemamo ništa osim života, a jednog ćeš dana biti samo pepeo, sjena i prazna riječ." Perzije, V, 151.

⁶⁸ Montaigne se vraća na pojam povlačenja iz svijeta što ga predlažu Plinije i Ciceron, ali samo kako bi im suprotstavio Epikurove i Senekine ideje koje prihvaća. Dolazi, dakle, ne na kršćansko povlačenje nego na ono kakvo nude epikurovci i stoici. Tako ovaj esej o samoći završava Montaigneovim pogledom na to povlačenje.

ruke i noge izvan gomile, ali duša i nakane su tom gomilom više nego ikad zaokupljene:

*Tun', vetule, auriculis alienis colligis escas?*⁶⁹

Samo su uzmaknuli da bi bolje skočili⁷⁰, kako bi što jačim pokretom učinili što veći proboj. Želite li vidjeti kako gađaju samo jednim, ali težim zrnom?⁷¹ Postavimo na dvije strane tezulje mišljenja dvojice filozofa, koji pripadaju dvjema veoma različitim školama, kad pišu svojim prijateljima, jedan⁷² Idomeneju⁷³, a drugi⁷⁴ Luciliju, kako bi ih odvratili od djelovanja u javnim službama i velikim poslovima te nagovorili na samotan život. Dosada ste (govore im) živjeli plivajući i ploveći po morima, dođite lijepo umrijeti u luci. Dali ste gotovo čitav svoj život svjetlosti, dajte ovo što vam je ostalo sjeni. Nemoguće je napustiti poslove ako ne napustite i plodove tih poslova; zato se otarasite svake brige za slavom i slavnim imenom. U pogibelji ste da vas sjaj vaših prošlih djela i preveć zablješti i da ide za vama sve do vaših jazbina⁷⁵. S drugim zadovoljstvima odbacite i ono što ga osjećate kad vam drugi odobravaju; za svoje se znanje i sposobnosti ne brinite, jer oni neće izgubiti svoju moć i vi ćete još više vrijediti. Neka vas to podsjeti na onoga kojega su pitali zašto se toliko muči oko nekog umijeća koje vrlo mali broj ljudi može shvatiti. “Dovoljno

⁶⁹ “Ishlapjeli starče, zar ćeš u tuđim ušima tražiti svoj hljeb?” Perzije, I, 19.

⁷⁰ Njihovo tobožnje povlačenje samo je priprema za djelovanje. To će podcrtati s dva izraza iz vojničke terminologije.

⁷¹ Nепреvedljiv vojnički izraz (*ils tirent court d'un grain*), a najvjerojatnije aluzija na način pucanja iz kremenjače (arkebuze).

⁷² Epikur.

⁷³ Idomenej je bio u prepisci s Epikurom, koji je u pismima svojim učenicima izlagao osnovne crte svojega učenja.

⁷⁴ Seneka. U svojim pismima Luciliju Seneka se često poziva na Epikura. Montaigne želi pokazati da se epikurovci i stoici, mada suprotstavljene, ipak u praksi često podudaraju.

⁷⁵ Ovdje Montaigne započinje usporedbu sa životinjama, koju će iznijeti nešto niže.

mi ih je i malo, odgovori im, dovoljan mi je i jedan, dovoljan mi je i nijedan.” I pravo je rekao: vi i jedan prijatelj dovoljno ste kazalište jedan drugome, a i vi ste dovoljni samima sebi. Neka publika bude jedan i neka jedan bude sav svijet. Kuka-vna je to želja izvlačiti slavu iz svog skrovišta i vlastite doko-lice. Valja činiti ono što čine životinje kad brišu tragove pred svojom jazbinom. Ono što morate željeti nije da svijet govori o vama, nego kako vi morate govoriti sebi. Povucite se u sebe, ali najprije se pripremite na to kako ćete sebe primiti, jer, bi-lo bi suludo da se uzdate u sebe ako sobom ne znate upravlja-ti.⁷⁶ Jednako se može ne uspjeti u samotnji kao i u društvu. Sve dok ne postanete takav da se ni pred sobom ne biste usu-dili šepati i sve dok ne budete osjećali stid i poštovanje pred samim sobom, “*observentur species honestae animo*”⁷⁷, imajte uvijek pred sobom Katona⁷⁸, Fociona⁷⁹ i Aristida⁸⁰, u čijoj bi prisutnosti čak i ludaci skrivali svoje mane i postavite kontro-lore⁸¹ svih svojih nakana, a ako one zakažu, poštovanje prema tim nadglednicima izvest će ih na pravi put. Oni će vas po-državati na izabranu putu da se zadovoljite onim što jeste, da posuđujete samo od sebe, da zadržite i učvrstite svoju dušu u određenim i ograničenim mislima pri kojima ćete se ugodno osjećati; a kad ste spoznali što je pravo dobro, u kojemu se uživa onoliko koliko ga se shvaća, time morate biti zadovoljni i ne tražiti nikakvo produžavanje, ni imena ni života.⁸² Eto, to je savjet istinske i prirodne filozofije, ne neke napuhane i br-bljave kao što je ona kod one prve dvojice⁸³.

* * * * *

⁷⁶ Za čitav ovaj odlomak usp. Seneka, *Epistulae*, 7, 19, 21, 22, 25 i 68.

⁷⁷ “Nek vam dušu ispune plemenite slike.” Ciceron, *Tusc. disp.*, II, xxii.

⁷⁸ V. gore XXXVII. poglavlje.

⁷⁹ Phocion (Φωκίων), atenski državnik i vojskovođa.

⁸⁰ Aristides, poznati Atenjanin, suvremenik Temistoklov.

⁸¹ U izvorniku *contrerolleurs*.

⁸² Usp. gore XX. poglavlje.

⁸³ Tj. Plinija i Cicerona.

XL. poglavlje
RAZMIŠLJANJE O CICERONU

Dodajmo još jednu crticu o usporedbi između tih dvaju parova¹. Iz onoga što nam je ostavio Ciceron i taj Plinije (koji po mom mišljenju vrlo malo² nalikuje na narav svojega strica) vidimo mnogobrojna svjedočanstva prekomjerne ambicije. Između ostaloga da pred očima čitava svijeta traže od povjesničara svojega vremena da ih ne zaborave u svojim spisima³, a slučaj je htio da se sve do naših dana sačuva taština tih molbi, iako su sve te priče odavna pale u zaborav. Ali ono što nadilazi svaku niskost u osoba tako visoke vrijednosti jest to

¹ Parovi filozofa o kojima je govorio u prethodnom poglavlju: Ciceron i Plinije Mlađi s jedne i Seneka i Epikur s druge strane. Montaigne je napokon zacrtao svoje rješenje, zadržavši se na trima mogućnostima: religiozan način spominje usput, ali se na njemu ne zaustavlja; ambiciozan plan Cicerona i Plinija odbija te najzad stav Epikura i Seneke koji usvaja. Njegovo povlačenje iz svijeta bit će posvećeno moralnoj meditaciji i svim užicima koji odgovaraju njegovim godinama.

² U ranijim izdanjima stoji *nullement* "nikako".

³ Aluzija na pismo Ciceronovo (V, 12) Lukceju, njegovu prijatelju, rimskom političaru i povjesničaru, u kojem ga moli da govori njemu u prilog. Plinije Mlađi se u pismu preporučuje velikom historičaru Tacitu (VII, 33).

što su htjeli izvući neku naročitu slavu iz brbljarija i naklapanja, pa su u tu svrhu čak i upotrijebili osobna pisma upućena prijateljima; a to su učinili tako, budući da neka od njih nisu bila ni poslana, da su ih uza sve to objavili uz tobože vrijednu ispriku kako ne žele da im rad i duga bdijenja uz pero odu ututanj. Zar priliči dvojici rimskih konzula, najvišim magistratima republike koja upravlja svijetom, da iskorištavaju svoju dokolicu u sastavljanju i gospodskom upućivanju lijepih poruka samo da bi stekli glas koliko su upućeni u svoj materinski jezik? Zar bi išta gore učinio neki običan jadni školnik koji time zarađuje za svoj kruh? Da velika djela Ksenofontova i Cezarova nisu i te kako premašivala njihov govornički dar, sumnjam da bi se ikad bili potrudili da ih opišu. Ono što su oni nastojali preporučiti potomstvu nije bilo ono što su rekli, nego ono što su učinili. A ako savršenost u lijepom govorenju može donijeti nešto slave koja priliči velikom mužu, zacijelo ni Scipion ni Lelije ne bi bili prepustili čast svojih komedija i svih onih krasnih crtica i prelijepih mjesta iz latinskog jezika jednom afričkom robu⁴. Jer, da je to njihovo djelo, dovoljno potvrđuje njegova ljepota i izvrsnost,⁵ a Terencije to i sam priznaje⁶. Bilo bi mi doista veoma žao kad bi me netko u tome razuvjerio.

U neku je ruku ruganje i uvreda htjeti cijeniti čovjeka po osobinama koje ne priliče njegovu položaju, akoprem one mogu biti inače i pohvalne, ali isto tako i po osobinama koje u njega nisu glavne; to je kao da nekog kralja hvalimo da je dobar slikar, ili dobar graditelj, ili čak dobar strijelac, ili dobar trkač na prstenac⁷; te pohvale ne pridonose časti ako nisu

⁴ Terencije (Publius Terentius Afer), rimski komediograf podrijetlom iz Kartage, koji je kao rob bio doveden u Rim.

⁵ Montaigne će ostati pri tom pripisivanju Terencijevih komedija Scipionu i Leliju u XIII. poglavlju III. knjige.

⁶ U svom predgovoru *Braći (Adelphoe)* dopušta zaključak da su Scipion i Lelije surađivali s njime u pisanju te komedije.

⁷ Vrsta viteške igre koja u svemu odgovara našoj alki; u njoj su jahači u punom trku morali kopljem gađati i skidati prstenove obješene na konočićima (*coureurs de bague*).

navedene u množini drugih i tek nakon onih vrlina koje su mu svojstvene, to jest da voli pravdu i da zna voditi svoj narod u ratu i miru. Samo tako poznavanje zemljodjelstva služi na čast Kiru,⁸ a govorničko umijeće i poznavanje književnosti Karlu Velikome. U svoje sam vrijeme vidio kako su ljudi, koji su pisanju dugovali i svoj naslov i svoj imetak, odrješitim riječima poricali svoje naukovanje, kvarili svoje pero⁹ i gradili se da ne znaju za jednu tako običnu vrlinu (za koju naš narod drži da je ima vrlo malo kod mnogih učenjaka), dok su se dičili svojim najboljim osobinama.

Kad su Demostenovi drugovi bili upućeni u poslanstvo kralju Filipu, hvalili su tog vladara da je lijep, govornik i da dobro pije; Demosten im je odvratio da su to pohvale koje bolje priliče nekoj ženi, odvjetniku ili spužvi, a ne kralju.¹⁰

*Imperet bellante prior, jacentem
Lenis in hostem.*¹¹

Nije njegovo da zna ili dobro loviti ili lijepo plesati,

*Orabunt causas alii, caelique meatus
Describent radio, et fulgentia sidera dicent;
Hic regere imperio populos sciat*¹².

Plutarh¹³ osim toga kaže da biti tako izvrstan u tim manje potrebnim stvarima znači navoditi protiv sebe dokaz da si uludo potrošio svoje slobodno vrijeme, koje je moralo biti

⁸ V. gore pogl. XXXIX.

⁹ Tj. stil, način pisanja i zaključivanja.

¹⁰ Prema Plutarhu, *Život Demostenov*, IV.

¹¹ "Nek zapovijeda kao pobjednik nad neprijateljem koji pruža otpor, a nek bude milostiv prema neprijatelju kojeg je skršio." Horacije, *Stoljetna pjesma (Carmen saeculare)*, 51.

¹² "Govor će njihov na sudu od našega više da vrijedi, / crtat će nebeske pute i znat će kad zvijezde se mijenja, / ali će Rimljanin imat za umjetnost drukčiju dara, / znat će da zemljama vlada i državni poredak stvara..." Vergilije, *Eneida*, VI, 850 i d. (prijevod B. Klaića).

¹³ *Život Periklov*, I.

uloženo u potrebnije i korisnije stvari. Upravo je tako Filip, kralj macedonski, kad je čuo velikog Aleksandra, svog sina, da na nekoj gozbi tako lijepo pjeva da su mu i najbolji glazbenici zavidjeli, sinu predbacio: “Nije li te sram što tako dobro pjevaš?” A tom istom Filipu jedan je glazbenik s kojim se prepirao o njegovoj umjetnosti, ovako rekao: “Ne dao dragi Bog, Kralju, da te ikada takvo zlo snađe da te stvari znaš bolje od mene”¹⁴.

Kralj mora biti kadar odgovoriti onako kako je Ifikrat¹⁵ odvratio govorniku koji ga je bio napao ovim riječima: “Pa dobro, što si ti da se toliko junačiš? Jesi li ratnik? Jesi li strijelac? Jesi li kopljanik? – Nisam ništa od svega toga, ali ja sam onaj koji zna svima njima zapovijedati”¹⁶.

A Antisten je kao dokaz male vrijednosti Ismenijeve uzeo to što su ga svi hvalili da izvrsno svira u frulu.¹⁷ Kad čujem nekoga da se zaustavlja na jeziku ovih *Eseja*, znam dobro da bi mi bilo najdraže da šuti. Jer to ne znači toliko uzdizati riječi koliko uniziti ono što one znače, i to više na klevetnički nego na zajedljiv način. Ako sam se prevario, ako mnogi drugi daju više toga što se može u tim stvarima uzeti, ipak, bilo ovo kako bilo, dobro ili loše, niti jedan drugi pisac nije na svoj papir posijao ni nešto bitnije ili barem nešto krepkije i nabijenije. Kako bih iznio što više, navodio sam samo ono što je glavno, a kad bih tome dodao i sve ono što nakon toga slijedi, ova bi knjiga bila mnogostruko veća. A koliko sam povjestica u njoj nanizao u kojima nije rečena posljednja riječ! Onaj koji ih bude htio na iole domišljat način razglabati jednu po jednu, imat će pred sobom beskrajne *Eseje*. Ni te priče, ni mo-

¹⁴ Prema Plutarhu, *Izreke kraljeva i vojskovođa i Kako se laskavac može razlučiti od prijatelja*, XXV.

¹⁵ Ifikrat (Ἰφικράτης), slavni atenski vojskovođa, koji je 392. kod Leheona pobijedio lacedemonske čete, a to su junačko djelo Atenjani posebno slavili.

¹⁶ Prema Plutarhu, *Izreke kraljeva i vojskovođa*.

¹⁷ Plutarh, uvod u *Život Periklov*.

ji navodi ne služe uvijek kao puki primjer, kao pozivanje na autoritet ili kao ukras. Za mene nisu važne samo zbog moje uporabe. Jer one često i bez moje namjere skrivaju sjeme bogatijih i smionijih misli i odzvanjaju nježnijim tonom, i to za mene koji ne želim ništa više od toga reći i za one koji će prepoznati moju pjesmu. Vraćajući se mogućnosti govorenja, ne vidim da postoji neki veliki izbor između znati samo loše reći i ne znati ništa, a lijepo govoriti. “*Non est ornamentum virile concinnitas.*”¹⁸ Mudraci kažu da postoji samo filozofija kad je u pitanju znanje, a kad su u pitanju učinci, tada postoji samo vrlina, a ona vrijedi za sve stupnjeve i sve redove.

Ima nešto sličnoga i kod one druge dvojice filozofa¹⁹, jer i oni obećavaju vječnost pismima što ih upućuju svojim prijateljima,²⁰ ali to čine na drugačiji način, prilagođavajući se radi dobre svrhe taštini drugih: jer poručuju da se, ako ih briga da se nametnu budućim stoljećima i briga za dobrim glasom sprečava u vršenju javnih službi i čini da se plaše osamljenosti na koju ih oni pozivaju, više oko toga ne nastoje; jer im potomstvo dovoljno vjeruje da im mogu odgovoriti kako će već samim pismima koja im upućuju postići da im ime bude slavno i glasovito koliko bi to mogli postići obavljanjem javnih službi. I, osim te razlike, ta pisma nisu prazna i suhoparna, nisu pisma koja bi se temeljila samo na biranim riječima, naslaganim i poredanim u pravilnu ritmu, nego obiluju i ispunjena su lijepim mudrim mislima, kojima se ne postaje govorljivijim nego mudrijim, jer nas uče ne dobro govoriti nego dobro postupati. Što će nam govorničko umijeće u kojemu se oduševljavamo samima sobom, a ne onim što je oko nas; osim ako nećemo ustvrditi da je Ciceronovo toliko savršeno da samo sebi tvori tijelo.

¹⁸ “Traženje umjetničkog spajanja riječi nije muževan ures.” Seneka, *Epistulae*, 115.

¹⁹ Tj. kod drugog para filozofa: Epikura i Seneke.

²⁰ Seneka, *Epistulae*, 21.

Dodat ću još jednu priču što je čitamo o njemu u vezi s tim kako bismo prstom mogli uprijeti u njegov značaj. Morao je javno nastupiti i bio je donekle prikraćen u vremenu da se pripremi kako treba. Eros, a to je bio jedan od njegovih robova, dođe k njemu i obavijesti ga da je govor odgođen za sutradan. To ga je toliko obradovalo da je za tu dobru vijest poklonio robu slobodu.²¹

O pitanju književnosti, svemu što je bilo rečeno dodat ću još nešto, a to je da moji prijatelji cijene da na tom polju mogu ponešto postići. Rado ću priznati da bih bio najradije izabrao ovaj oblik i objavio sve o svojim hirovima da sam se imao kome obratiti. Trebao mi je, onako kao što sam ga nekoć imao, poticaj iz drugovanja²² koje bi me privlačilo, podržavalo i hrabrilo. Jer, govoriti *uvjetar*, kao što neki čine, i izmišljati tobožnja imena ljudi, kojima bih iznosio ozbiljne stvari, mogao bih samo u snu, jer: ja sam zakleti neprijatelj svake vrste krivotvorenja. Bio bih mnogo pažljiviji i pouzdaniji da sam imao nekoga sigurnog i prijateljskog kome bih pisao o različitim licima čitava naroda i žao mi je što u tome nisam bolje uspio. Imam po prirodi šaljiv i familijaran stil, ali taj je stil moj, ne priliči se javnim raspravljanjima, a takav je u svakom slučaju i moj jezik: nabit, nesređen, isprekidan, poseban; ne snalazim se u ceremonijalnim pismima, koja su ispunjena samo lijepim nizanjem udvornih riječi. Nemam ni snage ni smisla za te duge izljeve odanosti i uslužnosti. U to baš i ne vjerujem i zato mi nikako nije drago reći ni riječi preko onoga što vjerujem. A to je vrlo daleko od onoga kako se to danas radi, jer nikad nije bilo tako odvratnog i servilnog isticanja podložnosti: život, duša, odanost, obožavanje, sluga, rob i sve takove riječi tu se naprosto prosipaju, a onda kad se želi iskazati veće i izraženije poštovanje, više nemaju riječi kojima bi to izrazili.

²¹ Iz Plutarhových *Izreka kraljeva i vojskovođa*.

²² Aluzija na prijateljevanje s La Boétieom.

Na smrt mrzim sve što što se približava laskanju, a to čini da se prirodno okrećem suhim, jasnim i sirovim riječima koje, za one koji me ne poznaju, pomalo nalikuju na prezir. Najviše poštujem one kojima ukazujem najmanje časti; a ondje, gdje mi duša veselo korača zaboravljam na suzdržanost. I predajem se bez uvijanja i s puno ponosa onima kojima sam iskreno odan.²³ I najmanje o sebi govorim onima kojima sam se najviše predao: tada mi se čini da oni to moraju čitati iz mog srca, a tada svaka izgovorena riječ ide na štetu mojim osjećajima.

Kad je riječ o iskazivanju dobrodošlice, opraštanju, zahvaljivanju, pozdravljanju, iskazivanju uslužnosti i drugim ceremonijalnim zakonima našeg društva, ne poznam čovjeka koji bi bio tako glupo jalov u jeziku kao što sam ja.

I nikada nisam pisao pisma u kojima se za nekoga nešto traži ili ga se preporuča, a da onaj kojeg se to ticalo nije našao da su suha i hladna.

Talijani su veliki majstori u objavljivanju pisama. Mislim da imam stotinjak takvih različitih knjiga, a za mene su najbolja pisma što ih je izdao Annibale Caro²⁴. Kad bi se sad našli svi listovi što sam ih nekoć načrčkao brojnim gospođama, kad mi je ruka bila odista ponesena strašću, možda bi se našla pokoja stranica vrijedna da je prenesem današnjoj dokonoj mladeži, opčinjenoj takvom pomamom. Pisma pišem uvijek jednim dahom, i to tako brzo da, akoprem mi je rukopis upravo ružan, više volim pisati vlastitom rukom nego da mi netko drugi u tome služi, jer nema takvoga koji me može slijediti; a pisma nikad ne prepisujem. Sve one velike koji me poznaju navikao sam da podnose moja križanja i umetanja, a rabim uvijek papir koji se ne presavija i nema ruba. Ona pisma do kojih najviše držim upravo su ona koja najmanje vri-

²³ Čini se da to potvrđuju i Montaigneova pisma upućena Michelu de L'Hospitalu i kralju Henriku IV.

²⁴ Talijanski književnik (1507-1566). Njegova se *Pisma*, objavljena 1572. i 1576, smatraju uzorom talijanske proze.

jede; kad ih dugo nosim u glavi i mislim, znak je da u njima mene nema. Rado ih počinjem bez plana, a jedan redak izaziva drugi. U pismima našeg vremena ima više uvoda i ukrasa nego sadržaja. Kako više volim napisati dva pisma nego zaključiti i otpraviti jedno, i uvijek tu zadaću prepuštam nekom drugom, a, isto tako, kad je najglavnije što se ima reći gotovo, najradije bih nekome prepustio da doda sve one puste fraze, ponude i moljenja na kraju; tada uvijek poželim da nas neki novi običaji od svega toga oslobode kao i onog nabranjanja naslovâ i službi. Upravo želeći to izbjeći, često sam odustajao od pisanja, u prvom redu ljudima iz sudova i novčarstva. Toliko ima tih novih službi i časti, toliko beskrajnih pravila u redanju časti i naslovâ, koji su tako skupo plaćeni da ne smiju biti izmiješani ili zaboravljeni, a da to ne predstavlja uvredu. Jednako tako ne mislim da je znak dobra ukusa sve to natovariti na koricama i naslovnici knjiga koje dajemo u tisak.²⁵

* * * * *

²⁵ Na naslovnici izdanja iz 1588. Montaigne nije naveo svoje plemićke naslove. Godine 1580. još je oklijevao: samo nekoliko primjeraka ima samo *Michel de Montaigne*. Na većini drugih navodi se: *Messire Michel, seigneur de Montaigne, chevalier de l'Ordre du Roy et gentilhomme ordinaire de sa Chambre*.

XLI. poglavlje

O TOME KAKO SE SLAVA NE PRENOSI NA DRUGOGA

O d svih ludosti na svijetu najraširenija je i najopćenitija briga za glas i slavu; vezujemo se uz nju pa makar izgubili bogatstvo, mir, život i zdravlje, naša stvarna i bitna dobra, samo da bismo slijedili tu tlapnju i taj nevoljni glas koji nema ni tijela ni ičega za što bi ga čovjek mogao uhvatiti:

*La fama ch'invagisce a un dolce suono
Gli superbi mortali, e par si bella,
E un echo, un sogno, anzi d'un sogno un ombra
Ch'ad ogni vento si dilegua e sgombra*¹.

A tog se nerazumnog ljudskog raspoloženja, kako se čini, i sami filozofi najkasnije oslobađaju i čvršće je nego i jedno drugo usađeno u njih.

Ta je mana najotpornija i najtvrdokornija: "*Quia etiam bene proficientes animos tentare non cessat*"². Uopće nema tak-

¹ "Fama, koja svojim blagozvučnim glasom opčarava uznosite smrtnike i koja se čini tako lijepom, samo je jeka, san, al'što rekoh san? Samo je sjena sna koja se na svaki dašak vjetra rasplinjuje i nestaje." Torquato Tasso, *Oslobođeni Jeruzalem*, XIV, 63.

² "Zato što ne prestaje napastovati čak i one koji su zakročili putem kreposti." Sveti Augustin, *De civitate Dei*, V, 14.

ve u kojoj bi razum tako jasno razabrao ispraznost, ali njezini su korijeni toliko živi u nama da ne poznajem nikoga koji bi se od nje bio dokraja oslobodio. Nakon što si sve rekao i sve uvidio da je odbiješ, ona stvara unatoč tvom razumu jedan takav unutrašnji nagon da nemaš načina suprotstaviti joj se.

Jer, kao što kaže Ciceron³, čak i oni koji se protiv nje bore ipak bi željeli da knjige, što ih o njoj pišu, nose na prvoj stranici njihovo ime, pa tako hoće postati slavni zato što su prezirali slavu. Sve se druge stvari prenose i padaju u trgovinu; kad je potreba, dajemo i svoja dobra i život prijateljima, ali malo se kad vidjelo da je netko drugome dao svoju čast ili darovao slavu.

Kad je Katul Luktacije u ratu protiv Cimbara uzalud učinio sve što je bilo u njegovoj moći da zaustavi vojnike koji su bježali pred neprijateljem, sâm se umiješa među bjegunce kako bi se činilo da ne bježe pred neprijateljem nego da slijede svoga vođu:⁴ to je značilo žrtvovati svoj dobar glas da se pokrije sramota drugoga. Kad je car Karlo Peti prešao u Provansu godine tisuću petsto trideset i sedme⁵, govori se da je Anthoine de Lève, videći da se njegov gospodar odlučio na taj pothvat, koji je i sâm smatrao velikim i slavnim, ipak iskazao protivno mišljenje i kralja od toga odvrćao samo kako bi sva slava i čast tog nacrtala bila pripisana njegovu gospodaru i kako bi se moglo reći da je njegova odluka i dalekovidnost bila tolika da je protiv mišljenja svih oko sebe on izveo tako lijep pothvat. Dakle, bila je to slava na njegovu štetu. Kad su trački poklisari tješili Arhileonidu, majku Brasidasovu⁶, uvelike ga hvaleći sve dotle da su rekli kako mu nije bilo para, ona je odbila tu hvalu, koja je dolazila od pojedinaca, da bi pred svima rekla: “Ne govorite mi tako, znam da u državi spartanskoj ima mnogo građana koji su veći i hrabriji nego

³ *Pro Archia počta*, XI i *Tusculanae disputationes*, I, 15.

⁴ Plutarh, *Život Marijev*, VIII.

⁵ Zapravo 1536, a podatak je uzet iz *Mémoires* braće Du Bellay.

⁶ Brasidas, spartanski vojskovođa u Peloponeskom ratu.

što je on bio”⁷. U bici kod Crecyja, Princ od Walesa je, premda još mladić, vodio prethodnicu, a odlučujuće mjesto u tom sukobu ležalo je upravo na tim četama. Velikaši iz njegove pratnje u teškom položaju pozvaše kralja Eduarda da im dođe u pomoć. A ovaj, kad se propitao o svom sinu i kad je čuo da je živ i na konju, njima odvrati: “Učinio bih mu nepravdu kad bih mu sada oduzeo čast pobjede u tom srazu koji je on tako dugo želio; pa ma što se dogodilo, pobjeda će biti samo njegova.” I nije se nikako htio u to umiješati, jer je dobro znao da će, ako priskoči upomoć, svi reći da bi bez njega sve bilo propalo i da bi njemu pripisali slavu tog poduhvata:⁸ “*semper enim quod postremum adjectum est, id rem totam videtur traxisse*”⁹.

U Rimu su svi cijenili, a tako se posvuda i govorilo, da je Scipion svoja junačka djela dobrim dijelom dugovao Leliju, a on je sam neprestano isticao i veličao Scipionovu slavu, ne brinući se nimalo za svoju.¹⁰ A Teopomp, kralj spartanski, odvratio je onome koji mu je govorio da su državne odluke tu pred njegovim nogama samo ako zna dobro zapovijedati: “Bit će to prije zbog toga što narod zna dobro slušati”¹¹.

Kao što su žene, koje bi naslijedile visoki stupanj pera¹², unatoč svom spolu, imale pravo prisustvovanja i raspravljanja o pitanjima koja su pripadala jurisdikciji perova, tako su i crkveni perovi, unatoč svojoj pripadnosti Crkvi, bili dužni podržavati naše kraljeve u njihovim ratovima, i to ne samo preko svojih službenika i prijatelja nego i osobno. Kad se

⁷ Iz Amyotova prijevoda Plutarhových *Spartanskih izreka*, članak *Brasidas*.

⁸ Prema Froissartovoj *Kronici*, I, 130.

⁹ “Jer uvijek se čini da je posljednji napor o svemu odlučio.” Tit Livije, XXVII, 45.

¹⁰ Prema Plutarhovim *Uputama za one koji se bave državničkim poslovima*, VII.

¹¹ Izvor v. u prethodnoj bilješci.

¹² Franc. *pairie*, engl. *peerage*, jedan od pet stupnjeva višeg i najvišeg plemstva.

biskup grada Beauvaisa našao s Filipom Augustom u bici kod Bouvinesa¹³, u njoj je veoma hrabro sudjelovao; ali bio je uvjeren da ne smije sudjelovati u plodovima i slavi tog krvavog i nasilnog djela. Vlastitom je rukom toga dana svladao više neprijatelja, ali ih je odmah predao prvom plemiću koji bi naišao da ih zakolje ili zarobi; on sâm nikad nije uzimao udjela u bilo kakvoj egzekuciji, a jednako je postupio s Viljemom, grofom od Salisburyja, kojega je predao gospodinu Jeanu de Nesleu. Navest ću još jednu istančanost savjesti tog biskupa: želio je uvijek oboriti neprijatelja, ali ne i do krvi raniti, pa se zato uvijek borio samo s toljagom u ruci.¹⁴ Za svojih sam dana čuo da je Kralj nekome zamjerio što je podigao ruku na svećenika, ali je ovaj to odlučno zanijekao: samo ga je izudarao i izgazio.

* * * * *

¹³ Bitka kod Bouvinesa, 27. srpnja 1214, kada je francuski kralj Filip August odnio pobjedu nad udruženim snagama cara Otona IV, flandrijskog vojvode Ferranda i engleskog kralja Ivana Bez Zemlje.

¹⁴ Svi navodi o biskupu grada Beauvaisa navedeni su prema spisu Du Tilleta, *Recueil des roys de France*, objavljenom 1578. Iste događaje spominje i Papyre Masson u *Annales de 1577*.

XLII. poglavlje

O NEJEDNAKOSTI MEĐU LJUDIMA

Na jednome mjestu Plutarh kaže¹ da ne vidi tolike razlike između životinja koliko je vidi među ljudima. Govori o snazi duše i unutrašnjim sposobnostima.² Ja, međutim, vidim toliko razlike između Epaminonde³, barem onako kako ja sudim o njemu, i mnogih koje poznam, a koji su ljudi zdrava razuma, da bih išao još dalje nego Plutarh i ustvrdio da ima veće razlike od jednog do drugog čovjeka nego što je ima između čovjeka i životinje⁴:

hem vir viro quid praestat⁵;

¹ U raspravi *O tome da se nerazumne životinje služe razumom* (Περὶ τοῦ τὰ ἄλογα λόγῳ χρῆσθαι).

² ...jer, što se tiče tjelesnog ustroja, očito je da se životinjske vrste razlikuju po daleko većim razlikama nego što su one po kojima se mi razlikujemo jedni od drugih..., dodano je u izdanju iz 1580.

³ Epaminonda, vojskovođa tebanski, poginuo je kraj Mantineje u bitki protiv Spartanaca; njegovom je smrću prestala prevlast Tebe.

⁴ ...to jest da je najbolja životinja bliža čovjeku iz najnižeg sloja nego što je taj čovjek blizu drugom velikom i odličnom čovjeku, stajalo je u ranijim izdanjima.

⁵ "O! koliko čovjek može nadići drugog čovjeka!" Terencije, *Eunuchus*, II, III, 1.

i da ima toliko razlike između ljudskih duhova koliko ima sežanja odavde do neba, pa neka je svaki neizmjeran.

No, kad govorimo o procjeni čovjeka, pravo je čudo da se sve stvari, osim nas, mjere po svojim vlastitim svojstvima. Puni hvale kažemo za konja da je snažan i spretan,

volucrem

*Sic laudamus equum, facili cui plurima palma
Fervet, et exultat rauco victoria circo*⁶,

a ne hvalimo njegovu ormu; hvalimo hrta zbog njegove brzine, a ne njegovu ogrlicu; pticu zbog njezina krila, a ne zbog njezinih traka i zvonaca⁷. A zašto isto tako ne sudimo čovjeka po onome što je doista njegovo? Živi na visokoj nozi, ima velebnu palaču, uživa toliki ugled, prihodi su mu znatni: sve je to okolo njega, a ne u njemu. Ne kupujete mačka u vreći. Ako se pogađate oko nekog konja, skinut ćete mu oklop s prisiju, jer ga hoćete vidjeti gola; ili ako je pokrit plaštom, onako kako su u staro doba kraljevima nudili konje na prodaju, da se ne bi zadržavali na ljepoti dlake ili širini sapi i kako bi mogli pomno pregledati noge, oči i kopita, jer su mu to najkorisniji dijelovi.

*Regibus hic mos est: ubi equos mercantur, opertos
Inspiciunt, ne, si facies, ut saepe, decora
Molli fulta pede est, emptorem inducat hiantem,
Quod pulchra clunes, breve quod caput, ardua cervix.*⁸

Zašto, procjenjujući nekog čovjeka, njega gledate cijela odjevena i omotana? On nam pokazuje samo ono što ni-

⁶ “Hvalimo konja s njegove hitrosti, za brojne palme što ih je zavrijedio u trkalištima uz odobravanje bučne gomile.” Juvenal, VIII, 57.

⁷ U izvorniku: *longes et sonettes*. Riječ je o sokolovima i drugim pticama rabljenim u sokolarstvu, za njihovo dresiranje uporebljavane su trake (*longes*), a zvonca (*sonettes*) su im pričvršćivali na noge da ih lakše pronađu kad se udalje.

⁸ “Tako i kraljevi neki, kad dođu da kupuju konje, / pokrite hoće da motre, da zgladavši obličje lijepo: / sapà im kakav je kras, glava kratka, šija visoka...” Horacije, *Satire*, I, II, 86 (prepjev Jurja Zgorelca).

je nikako njegovo, a skriva nam sve ono po čemu ga jedino možemo prosuditi. Kad kupujete mač kakav želite, pitate za cijenu mača, a ne koliko koštaju korice; da ste ga isukali možda ne biste za nj dali ni groša. Valja ga cijeniti po tome kakav je on, a ne po ukrasima. Ili, kao što vrlo lijepo kaže jedan od starih mudraca⁹: “Znate li zašto mislite da je velik? Jer ste u to uračunali i visinu njegovih cokula.” Podnožje¹⁰ nije dio kipa. Izmjerite ga bez njegovih štula; nek se pokaže u košulji, a bogatstvo i časti ostavi po strani. Odgovara li u njega tijelo njegovoj službi, je li čilo i zdravo? Kakav mu je duh? Je li lijep i snažan i ima li tu sreću da mu niti jedan dio ne manjka? Je li bogat po onom što je njegovo ili po tuđem? Ima li u tome sreća kakva udjela? Čeka li otvorenih očiju isukane mačeve; je li mu važno na što će ispustiti život, na usta ili na grlo; je li smiren, pravičan i zadovoljan: eto, to je ono što treba gledati i po čemu valja suditi sve one velike razlike što postoje među nama. Je li

*sapiens, sibi que imperiosus,
Quem neque pauperies, neque mors, neque vincula terrent,
Responsare cupidinibus, contemnere honores
Fortis, et in seipso totus teres atque rotundus,
Externi ne quid valeat per laeve morari,
In quem manca ruit semper fortuna?*¹¹

takav je čovjek za pet stotina glava viši od svih kraljevstava i vojvodstava: on je za sebe sama carstvo.

⁹ Seneka, *Epistulae*, 76: “*Quare magnus videtur? Cum basi illum sua metiris.*” Iz toga pisma potječe većina primjera u ovom odlomku.

¹⁰ Montaigne je u Senekinu primjeru hotimice zamijenio *basis* “podnožje (kipa)” s *patins*, ali se u tekstu koji slijedi vraća na pravo značenje “*la base*”.

¹¹ “[Tko je slobodan dakle?] To mudrac je sobom što vlada, / kojega ni oskudnost pusta, nit samrt, nit okovi plaše, / strasti odoljeti jak, prema častima gojiti prezir, / I sam potpun u sebi, sav isklesan čistom oblinom, / da mu ne može ništa o površje zapeti glatko, / siguran sasvim pred nasrtom usuda...” Horacije, *Satire*, II, VII, 83 (prejev Jurja Zgorlca).

*Sapiens pol ipse fingit fortunam sibi.*¹²

Za čim još može žudjeti?

Nonne videmus

*Nil aliud sibi naturam latrare, nisi ut quoi
Corpore sejunctus dolor absit, mente fruatur,
Jucundo sensu cura semotus metuque?*¹³

Usporedite s takvim čovjekom našu svjetinu, glupu, podlu, puzavu, nestalnu, koja neprestano pliva u oluji svakakvih strasti koje ju bacaju amo tamo i koja u svemu ovisi o drugome; i vidjet ćete da je to razlika kao između neba i zemlje. I, usprkos svemu tome, naša je zaslijepljenost tolika da o tome vodimo malo ili nimalo računa i, kad gledamo seljaka i kralja, plemića i seljaka, magistrata i priprosta čovjeka, bogatuna i siromaha, odjednom nam pred očima iskrsava krajnja oprečnost, mada među njima, kako narod kaže, ima samo razlike u hlačama koje nose.

U zemlji Traciji kralj se razlikovao od svog naroda na čudan i poseban način. Imao je svoju vlastitu vjeru, svog vlastitog boga, kojega njegovi podanici nisu smjeli obožavati: bio je to Merkur, a kralj je prezirao njihove, Marta, Bakha, Dijanu.¹⁴

Ipak to je samo privid i u njemu nema neke bitne razlike.

To vam je kao kad gledate glumce kako na daskama uzimaju izgled kralja ili vojvode, a čas zatim opet postaju sluge i jadni nosači, jer je to njihovo prirodno i prvotno stanje: stoga i car, čije vas raskošje toliko zasljepljuje,

*Scilicet et grandes viridi cum luce smaragdi
Auro includuntur, teriturque Thalassima vestis*

¹² “Zaista! Mudar je čovjek kovač svoje sreće.” Plaut, *Trinummus*, II, 11, 84.

¹³ “Zar ne treba spoznati ovo, / Ništa da ne traži za se priroda drugo do ovo, / Tijelo da bude bez boli, dok duša da uživa stalno / U očučivanju vedrom, a slobodna brige i straha?” Lukrecije, *De natura rerum*, II, 16 (prijevod M. Tepeša).

¹⁴ Herodot, V, 7.

*Assidue, et Veneris sudorem exercita potat*¹⁵,

onaj što ga vidite iza zavjese samo je običan prosti čovjek možda čak i jadniji od zadnjeg svojega podanika. “*Ille beatus introrsum est. – Istius bracteata felicitas est.*”¹⁶

Malodušje, neodlučnost, slavohleplje, inat i zavist potresaju ga kao i svakoga drugoga:

*Non enim gaza neque consularis
Summovet lictor miseris tumultus
Mentis et curas laqueata circum
Tecta volantes*¹⁷;

a zebnja i strah drže ga za gušu usred svih njegovih četa,

*Re veraque metus hominum, curaeque sequaces,
Nec metuunt sonitus armorum, nec fera tela;
Audacterque inter reges, rerumque potentes
Versantur, neque fulgorem reverentur ab auro.*¹⁸

Zar će ga više nego nas poštedjeti groznica, glavobolja i kostobolja? A kad se starost na njega navali, hoće li mu je strijelci iz njegova zdruga s pleća skinuti? A kad se ukoči od straha pred smrću, zar će mu velikaši s njegova dvora donijeti mir i spokoj? Kad mu ljubomora ili neki drugi hir bude kopao po glavi, hoće li ga naše skidanje kapa i duboki nakloni umiriti? Ono nebo nad posteljom, sve optočeno zlatom i

¹⁵ “Dašto, i vel’ki smaragdi, što svjetlo se zeleno sjaju, / Zlatni u prsten se meću, i nosi se grimizno ruho / Stalno, te iz njeg se cijedi, ponošenog, ljubavni znoj već...” Lukrecije, *De rerum natura*, IV, 1126 (prijevod Marka Tepeša).

¹⁶ “Prava sreća je u čovjeku, sve drugo je sreća samo izvana.” Seneka, *Epistulae*, 115.

¹⁷ “Jer ni sve blago, ni konzulski liktor ne uklanjaju jadne nemire duha i brige što oblijeću oko bogata stropa.” Horacije, *Ode*, II, xvi, 9.

¹⁸ “Ako li vidimo, kako sve to je neozbiljno, smiješno, / Kako doista ljudske tjeskobe, neprestane brige / Niti se oružja zveke ne boje ni strjelica divljih, / Već se drzovito bane medj’ kraljima samim i drugim / Medju vladarima, niti ne poštuju sjajnost od zlata...” Lukrecije, *De rerum natura*, II, 47 i d. (prijevod M. Tepeša).

biserjem, nema nikakve moći kad treba zaustaviti napade sr-
dobolje:

*Nec calidae citius decedunt corpore febres,
Textilibus si in picturis ostroque rubenti
Jacteris, quam si plebeia in veste cubandum est*¹⁹.

Laskavci su velikog Aleksandra uvjerali da je sin Jupit-
rov. Jednog dana, kad je teško ranjen gledao kako mu krv lip-
ti iz rane, reče: “Pa onda, što na ovo kažete? Tä, nije li ovo
rumena i prava ljudska krv? Nije to krv one vrste kakva je
kod Homera šikljala iz rana bogova.”²⁰ Pjesnik je Hermodor
bio ispjevao stihove u čast Antigonu i u njima ga nazvao si-
nom Sunca, ali ovaj mu je naprotiv odvratio: “Onaj koji sva-
kog jutra prazni moju noćnu posudu dobro zna da u tome
nema ni zrnca istine”²¹. To je najobičniji čovjek²², a ako je
usto od rođenja nikakav, ni sva carstva pod suncem ne mo-
gu ga popraviti:

*puellae
Hunc rapiant; quicquid calcaverit hic, rosa fiat*²³,

pa što onda ako je to gruba i budalasta duša? Ni u nasladi ni u
sreći ne može se uživati, ako nemate snage ni duha:

*haec perinde sunt, ut illius animus qui ea possidet,
Qui uti scit, ei bona; illi quinon utitur recte, mala*²⁴.

¹⁹ “Niti napuštaju brže ti tijelo groznice vruće, / Da li na vezenom ti se
valjaš i grimizu samom, / Ili ti moraš da ležiš na običnoj ponjavi puč-
koj.” Lukrecije, *De rerum natura*, II, 34 i d. (prijevod M. Tepeša).

²⁰ Plutarh, *život Aleksandrov*, IX.

²¹ Istu ovu anegdotu, preuzetu iz Plutarhovich *Izreka kraljeva i vojskovo-
đa*, nalazimo i kod Rabelaisa u njegovoj *Quart livre*, I, LX.

²² U izvorniku *C'est un homme pour tous potages*, doslovce “čovjek za sva-
ki lonac”. Isti izraz nalazimo i kod Rabelaisa (*Pantagruel*, VI): “Tu es
Lymosin *pour tout potage*”, “ti si najobičniji Limuzinac”.

²³ “Nek djevojke luduju za njim i nek mu pod svakim korakom rastu ru-
že!” Perzije, II, 38.

²⁴ “Stvari vrijede onoliko koliko vrijedi srce onoga koji ih ima: onome ko-
ji se zna njima služiti dobre su, a onome koji ih loše rabi – nevaljale.”
Terencije, *Heautontimorumenos*, I, III, 21.

U dobrima što nam ih sreća daje, kakva jesu da jesu, valja imati osjećaja da bismo u njima uživali. A nas čini sretnima ne posjedovanje, nego uživanje u njima:

*Non domus et fundus, non aris acervus et auri
Ægroto domini deduxit corpore febres,
Non animo curas: valeat possessor oportet,
Qui comportatis rebus bene cogitat uti.
Qui cupit aut metuit, juvat illum sic domus aut res,
Ut lippum pictae tabulae, fomenta podagram²⁵.*

Glup je, a okus mu je oslabio i otupio i u njega ga nema kao u onoga koji je prehladen pa obloženo grlo ne može uživati u slatkoj malvaziji²⁶ ili kao što ni konj ne uživa u ras-košnoj ormi kojom su ga uresili; upravo onako, kako kaže Platon²⁷, da je zdravlje, ljepota, snaga, bogatstvo i sve što se dobrom naziva, jednako tako nevaljalo za nepravednog kao što je dobro za pravednika, a sa zlom da je obrnuto.

A onda, ondje gdje su tijelo i duh u lošem stanju, što mogu te izvanjske pogodnosti? Kad nam već i najmanji ubod čiode i zanesenost duše može oduzeti uživanje u slastima ovoga svijeta. Već kod prvih napada kostobolje uzaludno mu je biti kralj i veličanstvo,

Totus et argento conflatus, totus et auro²⁸,

zar mu onda neće nestati sjećanje na sve njegove dvorce i sjećanje na bogatstvo? Ako se rasrdi, hoće li ga njegova kraljevska vlast očuvati da se ne zajapuri, da ne probljedi, da kao bje-

²⁵ “Ni kuća ni zemlje, ni kup mjedi ili zlata neće bolesnoga izliječiti od tjelesne vatre ni od duševnih briga; onaj koji ih ima mora biti zdrav da bi u njima mogao uživati. Ako ga nagriža pohlepa ili strah, kuća i sve imanje su mu isto što i slike krmeljivcu ili pomasti onome koji od uloga pati.” Horacije, *Epistulae*, I, 11, 47. Ranija izdanja donose jedan stih više: *Sincerum est nisi vas, quodcunque infundis accessit*.

²⁶ U izvorniku: *la douceur du vin grec*.

²⁷ *Zakoni*, II, 662.

²⁸ “Sav napuhan od srebra, sav optočen zlatom.” *Tibul*, II, 71.

somučan ne škrguće zubima? A ako je spretan i blagorođen čovjek, kraljevski će grimiz malo pridonijeti njegovoj sreći:

*Si ventri bene, si lateri est pedibusque tuis, nil
Divitiae poterunt regales addere majus*²⁹;

odmah će vidjeti da su to trice i kućine. Da, a možda će i misliti kao kralj Seleuk³⁰, koji je rekao da kad bi netko znao svu težinu žezla, nikad ga ne bi ni s ulice podigao.³¹ On je tako govorio zbog velikih i mučnih dužnosti koje dopadaju dobra kralja. Doista, nije mala stvar morati upravljati drugima kad nam upravljanje nama samima pričinja toliko teškoća. A što se tiče zapovijedanja, koje se svima toliko mili, s obzirom na slabost ljudskog rasuđivanja i na teškoću izbora u novim i nezvjesnim stvarima, duboko sam uvjeren da je lakše i ugodnije slijediti nego voditi i da je za duh odmor kad mora slijediti samo jedan zacrtani put i odgovarati samo za sebe:

*Ut satius multo jam sit parere quietum,
Quam regere imperio res velle*³².

A valja i imati na umu da je Kir govorio kako zapovijedati ne priliči čovjeku koji nije bolji od onih kojima zapovijeda.³³

Ali kralj Hijeron³⁴, kod Ksenofonta³⁵, tome dodaje da su u uživanju nasladâ oni u gorem položaju nego obični smrtnici,

²⁹ “Ako je želudac zdrav, zdrave prsi i noge tvoje, / ni blago kraljevsko ne će pridodati moći što veće.” Horacije, *Epistulae*, I, XII, 5 (prijevod J. Zgorelca).

³⁰ Seleuk Dobitnik (Σέλευκος ὁ Νικάτωρ), vojvoda Aleksandra Velikoga, potom kralj sirski.

³¹ Iz Amyotova prijevoda Plutarhova spisa *Je li državnštvo za starca*, XII.

³² “Tako da mnogo je bolje pokorit se mirno i tiho, / Negoli htjeti bit vladar sa vlašću, pa i kraljevat.” Lukrecije, *De natura rerum*, V, 1127-1128 (prijevod M. Tepeša).

³³ Tu maksimu navodi Jacques Amyot u svojoj *Épître au Roy*, kojom započinje njegov prijevod *Œuvres morales de Plutarque*.

³⁴ Hijeron, vladar u Sirakuzi.

³⁵ U spisu *Hijeron*.

i to zato što im bogatstvo i lakoća oduzimaju ono nešto istodobno i trpko i slatko, što mi u nasladi nalazimo.

*Pinguis amor nimiumque potens, in taedia nobis
Vertitur, et stomacho dulcis ut esca nocet.*³⁶

Zar mislimo da mladahni pjevači u crkvenom zboru doista uživaju u glazbi? Kako su je siti, ubrzo im postaje dosadnom. Gozbe, plesovi, krabulje, viteške igre uveseljavaju one koji nisu na njima često i koji ih vruće žele vidjeti, ali onima kojima je to svakodnevna stvar, sve to ubrzo postaje bljutavo i odbojno; ni lijepe gospođe ne izazivaju toliko onoga koji u ženama uživa do mile volje. Onaj koji sebi nije priuštio da bude žedan, ne može naći zadovoljstva u piću. Opsjenarske nas igre i šale po sajmovima uveseljavaju, ali za one koji ih izvode to je pravi kuluk. A da je tome tako, vidi se po tome što je velikima pravi užitak kad se pokoji put mogu prurušiti i opustiti se da mogu makar malo živjeti na način prosta puka,

*Plerumque principibus vices,
Mundaeque parvo sub lare pauperum
Cenae, sine aulaeis et ostro,
Sollicitam explicuere frontem*³⁷.

Ništa nije tako zamorno i bezukusno kao obilje. Koja pohota ne bi splasnula kad ti se nudi tri stotine žena, kao što ih na izbor ima veliki sultan u svom seraju?³⁸ A kakvu je želju za lovom imao i kako je na lov gledao onaj njegov predak koji nikad nije išao u lov s manje od sedam tisuća sokolara?³⁹

³⁶ “Ljubav koja je tovljena i odviše tetošena pretvara se u dosadu, i ona čovjeku škodi kao preslatka hrana želucu.” Ovidije, *Amores*, II, XIX, 25 (prijevod Tomislava Ladana).

³⁷ “Često se promjena sviđa velikima: obični je objed pod sirotinjskim krovom, bez tepiha i bez grimiza, razvedrio njihovo brižno čelo.” Horacije, *Odae*, III, XXIX, 13.

³⁸ Montaigne je turske običaje mogao upoznati iz djela *Histoire des Turkes*, što ga je napisao poklisar Franje I. Guillaume Postel (1510-1581), a objavljeno je 1575 (I, 92).

³⁹ Iz francuskog prijevoda djela *Décadence de l'Empire grec*, što ga je napisao bizantski povjesničar Laonikos Halkondyles (1452-1490).

Osim toga, mislim da sav taj velikaški sjaj donosi i neke male neugodnosti kad se hoće uživati u najslađim stvarima, i to zato što se sve odvija gotovo javno i pred očima sviju.

Ne znam zašto se od njih traži da skrivaju i taje svoje greške. Jer ono što je, kad smo mi u pitanju, samo indiskrecija, kod njih to narod smatra tiranijom, preziranjem i omalovažavanjem zakona; osim što su skloni grijehu, čini se da svemu tome još dodaju uživanje što mogu kršiti i slobodno gaziti ono čemu se svi drugi pokoravaju. Doista, Platon u svom *Gorgiji*⁴⁰ definira tiranina kao onoga koji u jednom gradu može činiti sve što mu se sviđa. A često, upravo zbog tog razloga, iskazivanje i proglašavanje tog poroka više vrijeda nego porok sam. Svatko se boji biti uhođen i kontroliran, ali s vladarima je upravo tako, jer im se gleda svaki korak i svaka misao, budući da sav narod misli da ima pravo i korist o njima suditi; i ne samo da se mrlje kod velikih uvećavaju prema odličnosti i slavi onoga na kojem se nalaze, nego i neki znak ili bradavica na čelu izgledaju veće nego veliki ožiljak kod nekog drugoga.⁴¹

Eto zašto pjesnici prikazuju da je Jupiter vodio ljubav pod nekim drugim licem, a ne pod svojim; i između svih ljubavnih zgoda što ih je imao, u jednoj jedinjoj je, koliko ja znam, prikazan u svojoj svojoj veličini i veličanstvu.

No, vratimo se Hijeronu. On tako pripovijeda⁴² koliko neugode nalazi u svojoj kraljevskoj časti, jer ne može slobodno ni šetati ni putovati, zato što je kao zatočen u granicama svoje zemlje i što se na svakom njegovom koraku oko njega gura neka dosadna čeljad. I doista, kad vidim naše kraljeve kako sami sjede za trpezom, opkoljeni tolikim govornicima i nepoznatim ljudima, dođe mi prije da ih žalim nego da im zavidim.

⁴⁰ U XXIV. poglavlju.

⁴¹ Usporedba je preuzeta iz Amyotova prijevoda Plutarhove rasprave *Upute onima koji se bave državnicičkim poslovima*.

⁴² Ksenofont, spis *Hijeron*.

Kralj Alfons je govorio da su magarci što se toga tiče u boljem položaju nego kraljevi: njihovi ih gospodari puštaju da pasu do mile volje, dok kraljevi to ne mogu postići od svojih slugu.

Nikad mi nije palo na pamet da bi čovjeku od uma i pera predstavljalo veliku blagodat kad bi imao dvadesetak onih koji mu čak i zahod nadgledaju; niti da bi brojna služinčad čovjeku koji ima deset tisuća libri prihoda ili koji je osvojio Casal⁴³ ili obranio Sienu⁴⁴ bila podnošljivija i prihvatljivija nego jedan dobar i spretan sluga.

Vladarske su prednosti gotovo imaginarne. Svaki stupanj moći nosi u sebi sliku nekog vladarskog ponašanja. Cezar naziva vladarčićima⁴⁵ sve velikaše koji su imali neke slobodštine u Francuskoj za njegova vremena. I doista, ako izuzmemo način oslovljavanja sa *Sire*, sve je jednako i s našim kraljevima. Pogledajmo pokrajine nešto udaljenije od Dvora, a za primjer uzmimo Bretanju: raskošan život, vazalstvo i podaništvo, dužnosnici, časti, služinčad i ceremonije jednog velikaša koji živi daleko od središta na svom imanju i oko njega samo sluge, a pogledajte kako mu mašta visoko leti; nema ništa što bi bilo kraljevskije nego kod njega; jednom godišnje čuje da se govori o njegovu gospodararu kao da je riječ o kralju perzijskom, a priznaje ga samo po nekom prastarom srodstvu čiji mu spomen njegov tajnik čuva u nekom registru u obiteljskoj pismohrani. Uistinu, naši su zakoni dosta slobodni pa teret svog sizerena francuski plemić osjeti jedva dva puta u životu. Među nama se stvarno i pravo podaništvo tiče samo onih koji ga traže i koji se vole isticati i bogatiti u takvim službama, jer onaj koji se hoće mirno šćućuriti na

⁴³ Casal je Casale Monferrato, što ga je za vrijeme pohoda Henrika II. protiv Karla V. osvojio francuski maršal de Brissac 1555.

⁴⁴ Aluzija na drugu slavnu bitku iz istog pohoda, kad je Monluc obranio Sienu od carskih trupa.

⁴⁵ *Roytelets*. U *De bello gallico*, VI, 23, ali govoreći o Germanima, a ne o Galima.

svojoj djedovini i koji zna bez svađa i parbi voditi svoje domaćinstvo, možemo reći da je slobodan kao dužd mletački: “*Paucos servitus, plures servitute tenent*”⁴⁶.

Međutim, Hijerona najviše pogađa to što je lišen svakog prijateljstva i uzajamnog druženja, a u tome leži najsavršeniji i najdraži plod ljudskoga života. Jer, kakvo prijateljstvo mogu očekivati od onoga koji, htio on to ili ne htio, meni duguje sve ono što može učiniti? Mogu li tvrditi da je skroman na riječima i da me uljudno poštuje kad on nema mogućnosti da mi bilo što odbije? Čast što nam je ukazuju oni koji nas se boje nije nikakva čast; te iskaze poštovanja oni duguju kraljevskoj moći, a ne meni:

*maximum hoc regni bonum est,
Quod facta domini cogitur populus sui
Quam ferre tam laudare*⁴⁷.

Zar ne vidim da i zao kralj i dobar kralj, i onaj kojega mrze i onaj kojega vole, i jedan i drugi jednako prolaze? Uz jednak sjaj i uz jednake ceremonije služili su mog prethodnika kao što će služiti i mog nasljednika. Ako mi moji podanici ne čine ništa nažao, nije to znak neke dobre volje: zašto bih to tako shvaćao kad to ne bi mogli niti kad bi htjeli. Nitko me ne slijedi zbog prijateljstva koje bi postojalo između mene i njega, jer se prijateljstvo ne može roditi gdje ima tako malo povezanosti i slaganja. Moja me uzvišenost izdvojila iz društva ljudi: preveć je tu nejednakosti i nerazmjera. Slijede me samo naizgled i zato što tako hoće običaj ili, da budem točniji, ne slijede mene nego ono što imam kako bi time povećali ono što oni imaju. Sve što mi kažu i sve što mi čine samo je pretvaranje, jer je njihova sloboda sa svih strana ograničena veli-

⁴⁶ “Malo je ljudi prikovano uz ropstvo, ali se mnogi sami uz ropstvo vezuju.” Seneka, *Epistulae*, 22.

⁴⁷ “Najveća je prednost kraljevske moći u tome što narod mora ne samo trpjeti, nego i hvaliti ono što gospodar učini.” Seneka, *Thyestes*, II, 1, 30.

kom moći što je imam nad njima, tako da je sve što oko sebe vidim samo himba i krabulja.

Jednog su dana dvorjanici hvalili cara Julijana⁴⁸ da pravedno sudi. “Ponosio bih se s te vaše hvale, odvrati im on, kad bi ona dolazila od ljudi koji bi se usuđivali kuditi me i tužiti zbog mojih protivnih djela ako ih počinim.”⁴⁹

Sve istinske prednosti što ih vladari uživaju zajedničke su njima i srednje bogatim ljudima (jer samo je bogovima dano jahati krilate konje i hraniti se ambrozijom); ni san ni želja za jelom nisu kod njih drugačiji nego kod nas; njihovo nado nije ništa boljeg kova nego ovo kojim se mi naoružavamo, a kruna ih ne štiti ni od sunca ni od kiše. A Dioklecijan, koji je nosio toliko poštovanu i sretnu, odrekao se te krune da bi se povukao u slasti mirnoga života; a kad su nakon nekog vremena zbog nužnosti državnih poslova tražili da se vrati, odgovorio je onima koji su ga došli moliti: “Ne biste ni pokušavali da me na to nagovorite da ste kojim slučajem vidjeli onaj lijepi red stabala koje sam sâm posadio i one lijepe dinje što sam ih sâm posijao”⁵⁰.

Po mišljenju Anaharzisovu, najsretnije bi stanje neke vladavine bilo kad bi se, kod u svemu jednakih stvari, prednost određivala po vrlini, a nevaljalost po manama.⁵¹

Kad se kralj Pir spremao prijeći u Italiju, njegov mu je mudri savjetnik Cyneas⁵², želeći mu ukazati svu ispraznost tog poduhvata, rekao: “Pa dobro, Veličanstvo, ali u koju svrhu pripremate tako veliko djelo? – Da zagospodarim Itali-

⁴⁸ Julijan II. rečeni Apostata (332-363), rimski car; odrekavši se kršćanstva, uveo kult Mitre i drugih antičkih bogova.

⁴⁹ Amijan Marcelin, *Res gestae ab excessu Nervae*, XXII, 10.

⁵⁰ Navod je preuzet iz *Liber de Caesaribus* što ga je napisao Sextus Aurelius Victor, rimski carski činovnik iz IV. stoljeća, koji je sastavio povijest Carstva od Augusta do Julijana. To mjesto redovito navode kompilatori XVI. stoljeća.

⁵¹ Prema Amyotovu prijevodu Plutarhovich *Gozbenih pitanja*.

⁵² Zapravo Cineas (Κινέας), Tesalac, dvoranin Pirov.

jom, otrpve mu odgovori kralj. – A zatim, nastavi Cyneas, kad to učinite? – Prijeći ću u Galiju i Hispaniju. – A onda? Ići ću pokoriti Afriku; i, nakraju, kad sebi podložim svijet, odmarat ću se i živjet ću kako mi bude drago. – Ali, zaboga, Veličanstvo, zašto se sad odmah ne predate takvom životu za kojim žudite i tako si prištedite toliko muka i opasnosti u koje sada srljate?”⁵³

*Nimirum quia non bene norat quae esset habendi
Finis, et omnino quoad crescat vera voluptas*⁵⁴.

I zaključit ću ovaj ulomak ovim starim stihom koji mi se čini da ovdje divno pristaje: “*Mores cuique sui fingunt fortunam*”⁵⁵.

* * * * *

⁵³ Iz Plutarha, *Život Pirov*, VII. Istu anegdotu nalazimo i kod Rabelaisa (*Gargantua*, XXXIII).

⁵⁴ “Na žalost ne znajuć svoju za stjecanjem težnju obuzdat, / A nit znajuć dokle mu prava naslada siže...” Lukrecije, *De rerum natura*, V, 1433-1434 (u prijevodu M. Tepeša).

⁵⁵ “Svakom čovjeku njegov značaj određuje sudbinu.” Kornelije Nepot, *Život Atikov*, II.

XLIII. poglavlje
O ZAKONIMA PROTIV RASKOŠI

Način na koji naši zakoni pokušavaju uvesti reda u lude i nepotrebne troškove za jelo i odijevanje čini se da postižu obrnuto od onoga što im je bila svrha.¹ Jedini bi put bio da se ljudima usadi prezir prema zlatu i svili kao stvarima koje su izlišne i nepotrebne; ovako im podižemo čast i cijenu, i to na način koji nikako ne odgovara želji da se ljudima ogade. Jer, reći da će samo prinčevi smjeti jesti plata obliša², da se samo oni mogu odijevati u baršun i nositi zlatne podvezice, a sve to zabraniti običnim ljudima, znači li to išta drugo nego isticati te stvari i u svakome buditi želju da ih i on ima? Neka kraljevi hrabro sebi uskrate te znakove veličine, jer oni ionako imaju svu silu drugih; takvo se pretjerivanje

¹ Francuski su kraljevi Franjo I, Henrik II, Karlo IX, Henrik III. i Henrik IV. jedan za drugim donosili tzv. *lois somptuaires* protiv pretjeranog luksuza u odijevanju i hrani, a osnovni im je cilj bio spriječiti odljev novca u Italiju odakle se uvozilo svilu, baršun i zlatno posuđe.

² U izvorniku *turbot*, što je naziv za jednu od najtraženijih riba plosnatica, *Rhombus maximus*, koja se kod nas naziva *romb*, *lumbur*, *obliš* i dr.; u naše je vrijeme Günther Grass uzeo tu ribu za naslov svog velikog romana *Der Butt*, koji je kod nas preveden kao *Lumbur*.

može lakše oprostiti svakome prije nego kraljevskoj kući. Iz primjera većeg broja naroda možemo naučiti mnogo drugih načina kako ćemo se izvana razlikovati po položaju (što doista mislim da bi se u svakoj zemlji moralo tražiti) ne potičući u tu svrhu ovako očitu iskvarenost i nepriličnost. Začudo kako običaj u tako nevažnim stvarima brzo i lako nameće svoju vlast. Nije prošla ni godina dana što smo u žalosti za kraljem Henrikom nosili crninu na dvoru i već je, prema mišljenju svih, svila postala nešto toliko obično da ste, vidjevši nekoga da je u svilu odjeven, odmah pomislili da je to običan građanin³. Svilu su i dalje nosili liječnici i ranarnici i, premda su svi bili gotovo jednako odjeveni, još je preostajalo dovoljno drugih vidljivih izvanjskih znakova po kojima su se ljudi položajem razlikovali.

Kako li su naglo došli u našoj vojsci u modu izlizani prsluci od jelenje kože i platna, dok je dotjeranost i bogatstvo odjeće ostalo samo za ruganje i prezir.

Neka samo kraljevi počnu odbacivati te troškove, a to je moguće bez zakonâ i uredaba učiniti za mjesec dana, i svi ćemo ih slijediti. Protivno od onoga što danas vrijedi, zakon bi morao reći da su grimiz i zlatnina zabranjeni svim ljudima osim sajamskim pelivanima i kurtizanama. Takovom je novinom Zeleucus⁴ ispravio izopačene običaje Lokrana.⁵ Njegove su uredbe glasile ovako: da slobodna žena smije sa sobom voditi samo jednu sluškinju, osim u slučaju da je pijana; da ne može izići noću iz grada; da oko tijela ne smije nositi zlatni nakit ni odjeću ukrašenu čipkama, osim kad je javna žena i kurva; da muški, osim ako su svodnici, ne smiju na prstu imati zlatan prsten, ni nositi odjeću od tanka sukna kao što je ono što ga tkaju u gradu Miletu. I tako je, s pomoću

³ U ranijim je izdanjima stajalo: *homme de peu*.

⁴ Zapravo Zeleucus (*Zάλευκος*), Zeleuk, zakonodavac Lokrana u južnoj Italiji oko 650. pr. Kr.

⁵ Prema Amyotovu prijevodu Diodora Sicilskoga (XII, 5).

tih sramotnih iznimaka, domišljato odvratio svoje sugrađane od uživanja u suvišnim i štetnim stvarima.

Bio je to veoma koristan način navođenja ljudi na pokornost kroz časti i udovoljavanja ambicijama. Naši kraljevi mogu sve što žele u tim izvanjskim stvarima, pa njihov hir postaje zakon. “*Quidquid principes faciunt, praecipere videtur.*”⁶ Sva ostala Francuska za pravilo uzima pravilo dvora. Nek im omrzne onaj ružni nakurnjak koji tako otvoreno pokazuje naša sakrivena uda⁷; ono zadebljavanje prsluka koji nas čini toliko različitima od onoga što jesmo i koji je tako teško navući; one duge ženskaste pletenice; onaj običaj cjelivanja svega što pružamo svojim prijateljima i ljubljenja ruku kad ih pozdravljamo, jer se taj znak poštovanja nekoć ukazivao samo vladarima; i to da se plemić može naći na počasnom mjestu bez mača o boku i sav razdrljen i otkopčan kao da izlazi iz svlačionice; i da, protivno običaju naših otaca, moramo nadaleko od njih skidati kapu s glave, pa ma gdje oni bili⁸; i kao oko njih tako i oko stotinu drugih, jer u nas je danas toliko tih trećinâ i četvrtinâ⁹ kraljeva i kraljevića; a isto tako nek se klone uvođenja drugih i pokvarenih novotarija i sve će one začas pasti na loš glas i nestati. Sve su to samo površne zablude, ali ipak ne slute na dobro, jer smo, jednako tako, i mi upozoreni da nam se kuća urušava kad

⁶ “Sve što vladari čine, kao da drugima naređuju.” Kvintilijan, *Declamationes minores*, III, a isto navodi i Justus Lipsius.

⁷ Aluzija na ondašnju modu gaća, to jest “gornji dio bječava” – *haut-de-chausse* ili *braguette* s rasporom.

⁸ Sve do Henrika III. plemići su pred kraljem imali pokritu glavu, osim kad su mu se izravno obraćali.

⁹ Nепреведивa slika što je Montaigne preuzima iz sokolarske terminologije. Naime, poznato je da se *tiercelet* “trećak” nazivao svaki mužjak sokola, kopca, jastreba i drugih ptica, jer je za trećinu (*un tiers*) manji od ženke. Tako i Rabelais (*Tiers livre*, IX) govori o “*tiercelets de Job*”, tj. “Job u minijaturi, mini-Job”, a Régnier govori o “*tiercelets de poètes*”, misleći na trećerazredne pjesnike. Izraz *quartelets* je Montaigne sâm skovao prema *tiercelets*.

vidimo da se na našim zidovima žbuka počinje napuhivati i pucati.

U svojim *Zakonima*¹⁰ Platon smatra da ni kuga nije pogubnija za njegov grad nego pustiti mladež da mijenja običaje, držanje, ples, igre i pjevanje, da mijenja svoj sud sad ovako sad onako, da trči za novotarijama i da uzdiže one koji su te novotarije izmislili; na taj se način čudorednost izopačava, a stari se običaji zapuštaju i počinju prezirati.

U svim se stvarima, izim onih loših, promjene valja bojati: promjene vremena, vjetra, hrane, raspoloženja, a nikakvi zakoni nisu toliko vrijedni kao oni kojima je Bog dao da odvajkada traju, tako da nitko ne zna kad su doneseni ni da bi ikad bili drugačiji.

* * * * *

¹⁰ U VII. poglavlju.

XLIV. poglavlje

O SPAVANJU

Razbor nam nalaže da idemo uvijek istim putem, ali ipak ne istom hitrinom; pa, iako mudar čovjek ne smije dopustiti ljudskim željama da zalutaju, on ipak može bez štete ili koristi po svoju zadaću dopustiti im da uspire ili požure korak, a ne postaviti se kao neki nepomični i bezosjećajni Kolos. Kad bi sama vrlina bila utjelovljena, uvjeren sam da bi joj bilo jače kucalo pred juriš nego pred ručak, a to će reći da je potrebno da se i ona zagrije i zanese. Zapazio sam i procijenio kao rijetku stvar da često veliki i iznimni muševici znaju čak i pred velike poduhvate i važne poslove toliko sobom vladati da ne skraćuju vrijeme određeno za spavanje.

Aleksandar je Veliki na dan određen za onu žestoku bitku protiv Darija tako čvrsto i do kasno ujutro spavao da je Parmenion bio prinuđen ući u njegovu ložnicu i, prišavši mu krevetu, dva ili tri puta morao ga je zvati po imenu samo da ga probudi, jer je bilo krajnje vrijeme da se krene u boj.¹

¹ Prema Amyotovu prijevodu Plutarha, *Život Aleksandrov*.

Car Oton², nakon što je donio odluku da se ubije i sredio sve svoje domaće stvari, podijelio novac slugama i naoštrio sječivo mača kojim je htio dokrajčiti život, želio je samo doznati jesu li mu se svi prijatelji sklonili na sigurno i onda je tako duboko zaspao da su ga sluge čuli kako hrče.³

Smrt toga cara ima mnogo sličnosti sa smrću velikog Katona, a ponajprije ovo: kad je Katon bio odlučio ubiti se i kad je samo čekao da mu donesu vijesti jesu li senatori otplovili iz luke utičke⁴, tako je čvrsto zaspao da su ga iz susjedne sobe čuli kako puše; a kad ga je onaj što ga je bio uputio u luku probudio da mu kaže kako nevjeme ne dopušta senatorima da dignu jedra, on pošalje još jednoga, okrene se u postelji i nastavi spavati sve dok posljednji teklić nije došao s viješću o njihovu odlasku.⁵ S onim što je učinio Aleksandar možemo ga usporediti i u onoj velikoj i burnoj pomutnji koja mu je prijetila zbog pobune tribuna Metela⁶ koji je htio objaviti u gradu odluku o opozivu Pompejevu za vrijeme zavjere Katilinine; pri toj je odluci samo Katon uporno stajao, pa je zbog toga između njega i Metela došlo do teških riječi i prijetnji u Senatu; no sutradan, kad je moralo doći do provedbe te odluke u gradu, gdje se Metel morao naći uz podršku naroda i Cezara, koji je tada bio na Pompejevoj strani, i gdje je bio praćen velikim brojem stranih robova i gladijatora, Katon je bio sâm i oboružan samo svojom čvrstom odlučnošću, tako da su se rođaci, njegova čeljad i mnogo čestitih ljudi našli u velikoj brizi. I bilo ih je koji su zajedno probdjeli noć, ne hoteći ni počinuti, ni jesti, ni piti zbog opasnosti koja mu se spremala; čak su mu žena i sestre kod kuće plakale, a samo je on sve zajedno hrabrio; i, nakon što je po običaju večerao, pošao je u krevet i dubokim snom spavao sve do jutra, kad ga je jedan

² Marcus Salvius Otho, car rimski (69).

³ Prema Amyotovu prijevodu Plutarha, *Život Otonov*, VIII.

⁴ Utika, grad u Africi, gdje se Katon poslije boja kod Tapsa ubio.

⁵ Prema Amyotovu prijevodu Plutarha, *Život Katonov*, XIX.

⁶ *Ibid.*, pogl. VIII.

od njegovih ljudi došao probuditi da pođu u okršaj. Sve ono što znamo iz drugih dana njegova života o veličini hrabrosti tog čovjeka⁷, može učiniti da budemo potpuno sigurni u prosudbi da je sve to proishodilo iz jedne duše koja je bila toliko iznad svih tih događaja da se on o njima brinuo kao da su to sitne svakodnevne brige.

U pomorskom boju u kojem je August pobijedio Seksta Pompeja⁸ kod Sicilije, upravo kad je morao krenuti u borbu svlada ga dubok san da su ga njegovi prijatelji morali probuditi da dade znak za početak bitke. To je ponukalo M. Antonija da mu kasnije predbaci kako nije imao niti srca da otvorenih očiju pregleda raspored svojih snaga i da se nije usudio stati pred svoje borce sve dok mu Agripa nije došao s viješću o pobjedi što ju je izvojevao nad svojim neprijateljima.⁹ A što se tiče mladog Marija, koji je učinio još gore (jer je na dan svoje posljednje bitke protiv Sile, nakon što je rasporedio svoje čete i dao znak za početak borbe, legao u hlad pod jedno stablo da se odmori, ali ga je san tako svladao da se jedva probudio da vidi rasap i bijeg svojih ljudi, a da od bitke nije vidio ništa), kaže se¹⁰ da je to bilo stoga što je bio tako izmučen naporima da dugo nije spavao i da mu narav više nije mogla izdržati. I liječnici će vam potvrditi da je san toliko čovjeku potreban i da mu o tome i život ovisi; i doista čitamo¹¹ da su kralja Perzeja Macedonskog, kad je bio zarobljenik u Rimu, ubili time što mu nisu dopustili da spava; međutim, Plinije¹² navodi neke koji su dugo živjeli bez spavanja.

Kod Herodota¹³ čitamo da ima naroda kod kojih ljudi pola godine spavaju, a drugu polovicu bdiju.

⁷ U prijašnjim je izdanjima stajalo "te trojice muževa" (*de ces trois hommes*).

⁸ Sextus Pompeius (75-35. pr. Kr.), brat velikog Pompeja.

⁹ Svetonije, *Život Augustov*, XVI.

¹⁰ U Amyotovu prijevodu Plutarha, *Život Silin*, XIII.

¹¹ Kod Plutarha.

¹² Plinije, *Nat. hist.*, VII, 52.

¹³ *Povijesti*, IV, 25.

Eseji – KNJIGA PRVA

A oni koji su pisali o životu mudraca Epimenida¹⁴ kažu¹⁵
da je bez prekida spavao pedeset i sedam godina.

* * * * *

¹⁴ Epimenid (Ἐπιμενίδης), pjesnik s Krete, oko 596. pr. Kr.; za njega kažu da je pomirio Atenu s bogovima.

¹⁵ Diogen Laercije, *Život Epimenidov*, I, 109.

XLV. poglavlje

O BITCI KOD DREUXA

U našoj bici kod Dreuxa¹ bila je sva sila rijetkih događaja; ali oni koji ne odobravaju ugled što ga uživa gospodin de Guise rado ističu da mu se ne može oprostiti što je, pored svih snaga kojima je raspolagao, ustavio čete i nastojao dobiti na vremenu, dok su naprijed isturili gospodina glavnog zapovjednika s topništvom; takvi misle da je bolje bilo staviti sve na kocku i napasti neprijatelja s boka nego čekati prednost da mu se vidi pozadina i tako pretrpjeti teške gubitke; no, osim što nam i kraj bitke o tome svjedoči, tko god bude o njoj nepristrano sudio lako će mi priznati da je cilj i ono čemu teži ne samo svaki vojskovođa nego i svaki vojnik sagledati

¹ Bitka do koje je došlo 19. prosinca 1562. kod gradića Dreuxa, na granici Ile-de-Francea u današnjem arondismanu Eure-et-Loire. Sukobili su se katolici pod zapovjedništvom Montmorencyja, vojvode de Guisea i maršala de Saint-Andréa i protestanti koje su vodili Coligny i Condé. U tom su sukobu Montmorency i Condé bili zarobljeni, dok je Saint-André poginuo. Montaigne se oslanja na zapise Jacquesa de Thoua (1553-1617), koji je na latinskome napisao *Povijest događaja od 1543.*

pobjedu u cjelini i da ga od toga ne smiju odvrćati nikakve posebne okolnosti, pa ma kakav interes u tome imao.²

Kad je za jednog sukoba s Mahanidom Filopemen isturio dobar dio svojih strijelaca i bacača da napadnu prethodnicu, neprijatelj se, nakon što ih je svladao, zabavljao goneći ih iz sveg trka i nakon pobjede prolazio duž bojišnice gdje je stajao Filopemen i, premda su njegovi vojnici gubili strpljenje, on nije ni pomislio da se pomakne s tog mjesta ni da se sukobi s neprijateljem i tako pomogne svojim ljudima; naprotiv, tek nakon što je pustio da ih potjeraju i na njegove oči unište, dade zapovijed za napad na neprijateljsko pješništvo kad je vidio da je ovo od konjaništva napušteno; i, mada su to bili Lacedemonjani, uhvatio ih je u pravi čas, jer su mislili da je pobjeda sigurno njihova, pa su počeli napuštati bojni red, a on ih je tada lako svladao i, tek kad je to posvršavao, dade se u progon za Mahanidom.³ Ovaj je slučaj kao jaje jajetu sličan onomu gospodina de Guisea.

U onoj krvavoj Agesilajevoj borbi protiv Beočana, za koju Ksenofont kaže da je bila najsurovija bitka koju je ikada vidio,⁴ Agesilaj je odbio prednost što mu je sreća pružala da propusti beotijski odred⁵ i napadne ga s leđa, unatoč sigurnoj pobjedi koju bi bio odnio, cijeneći da u tome ima više lukavstva nego hrabrosti; i, da iskaže svoju smjelost, kroz neviđen borben žar odluči se napasti neprijatelja s čela; no, tu je bio poražen i sâm ranjen, tako da se morao nekako snaći i odlu-

² Međutim, historičari su zastupali mišljenje da se vojvoda de Guise nije sustezao od napada iz računa i nije čekao svojih pet minuta: on je, prema tim mišljenjima, samo htio pokazati da mu nije do toga da postane glavnim zapovjednikom.

³ Plutarh, *Život Filopemenov*, VI.

⁴ Plutarh, *Život Agesilajev*, VI.

⁵ Već Montaigne rabi vojnički termin *bataillon*, koji je u njegovo vrijeme preuzet iz talijanskoga *battaglione* "grand escadron de soldats" (dakle vrlo blizu današnjoj vojničkoj vrijednosti "bataljon") izveden iz tal. *battaglia* "bitka".

XLV. poglavlje – O BITCI KOD DREUXA

čiti se na korak koji je ispočetka odbio; otvorio je svoje redove da propusti bujicu neprijateljskih vojnika, a zatim, kad su svi prošli, uvjerivši se da nastupaju u neredu kao vojska koja misli da je više ništa lošeg ne može snaći, pođe za njima i napadne ih s boka, ali svejedno nije mu pošlo za rukom da skrene poraženu vojsku koja se uspjela polagano povlačiti, pružajući snažan otpor i naposljetku skloniti se na sigurno.

* * * * *

XLVI. poglavlje

O IMENIMA

Pa ma kako bile različite trave što ih imamo pred sobom, mi ih sve obuhvaćamo pod imenom salate. Tako ću i ja – govoreći o imenima – ovdje izmiješati jedan ričet od najrazličitijih članaka.

Svaki narod ima po nekoliko imena, koja se – ne znam zašto – shvaćaju kao poruga. Kod nas su to Jehan, Guillaume, Benoit¹.

*Item*², čini se da su neka imena u rodoslovljima vladarâ bila sudbinski označena: Ptolomej u Egiptu, Henrik u Engleskoj, Karlo u Francuskoj, Baldovin u Flandriji, a u našoj ne-

¹ Jehan, Jean kao i naše *Ivan* iz lat. IOHANNES < grč. Ἰωάννης < hebr. *Yôhânân* vrlo rano u pučkoj frazeologiji znači “budala, glupan”; Guillaume, koje potječe iz germanskoga *Wilhelm* (starije *Willahelm*), vrlo rano znači “neotesanac” i “zvekan”, a *gros-guillaume* je naziv za najlošiji kruh; Benoit (danas Benoît) iz lat. BENEDICTUS semantičkim je prijelazom dalo *benêt* “siromašan duhom” → “priglup mladić”. Sve te konotacijske vrijednosti sežu duboko u francuski Srednji vijek.

² *Item* je vrlo rano preuzeto iz lat. priloga ITEM od ITA “tako”. U jeziku Montaigneova doba to je trgovački termin, koji se postavlja u račune sa značenjem “isto tako” da bi se izbjeglo ponavljanje.

kadašnjoj Akvitaniji Guillaume, a kažu, osim toga, da je iz tog imena nastalo i naše ime pokrajine Guienne, ali to je tako neprihvatljiva usporedba kakve nema ni kod Platona.³

Item, neozbiljna je stvar, ali ipak vrijedna spomena sa svoje čudnovatosti, a zabilježio ju je očevidac: naime, kad je Henrik, vojvoda normandijski, sin Henrika Drugoga, Kralja engleskoga, u Francuskoj nekom prigodom priredio veliku gozbu, skupilo se na njoj toliko plemstva da su se onako iz zabave podijelili na skupine po imenima; u prvoj skupini, gdje su bili sve Guillaumei ili Viljemi, za stolom ih se našlo sto i deset vitezova imenjaka, ne ubrajajući u taj broj obične plemiće i poslugu.⁴

Bilo je zanimljivo podijeliti stolove prema imenima prisutnih svečara kao što je caru Geti⁵ palo na um da raspodijeli jela vodeći računa o prvom slovu imena za svako jelo što su ga služili, pa su tako služili ona koja počinju sa *J*: janjetinu, jarčevinu, junetinu, jarebice, jegulje, a tako su postupili i s jelimama drugih slova.⁶

Item, govori se da je korisno imati dobro ime, to jest dobar glas i ugled; ali, zapravo, najbolje je imati ime koje je zgodno, koje se lako izgovara i pamti, jer nas kraljevi i velikaši lakše prepoznaju, a teže zaborave; a i među onima koji nas služe radije uzimamo u kuću i zapošljavamo one čija nam

³ To bi slučajno podudaranje između antroponima Guillaume i toponima Guienne bilo doista neprihvatljivo kad sličnih stvari ne bi bilo i kod Platona. Ovdje Montaigne misli na *Kratila*. Izvođenje *Guienne* iz *Guillaume* Montaigne je našao kod svog suvremenika, historičara Jeana Boucheta, i to u njegovim *Annales d'Aquitaine*.

⁴ I tu je anegdotu Montaigne našao kod Jeana Boucheta.

⁵ Publius Septimius Geta (189-212), rimski car, drugorođeni sin Septimija Severa. Ubio ga je njegov stariji brat Karakala s kojim je dijelio vlast.

⁶ Tu crticu, što je donosi Sparcijan (*Ælius Spartianus*, IV. st.) u svom spisu o Geti, navode i brojni kompilatori iz Montaigneova doba. U izvorniku su navedena jela koja na francuskome počinju sa *M*: *mouton*, *marcassin*, *melus*, *marsoin*.

se imena lakše podaju jeziku. Vidio sam da kralj Henrik nikad nije mogao pravilno po imenu spomenuti nekog plemića iz ove moje gaskonjske zemlje, a za jednu kraljičinu dvorsku gospođu odlučio je da joj dà prezime njezina roda, jer mu se ono njezine očinske kuće činilo nekako odveć čudnovatim.

A i Sokrat cijeni da mora biti očeva briga djetetu nadjenuti lijepo ime.

Item, govori se da je do gradnje velike crkve naše Blažene Djevice u Poitiersu došlo tako što je jedan mladi razvratnik, koji je na tom mjestu stanovao, našao jednu drolju i upitao je za ime; čim je saznao da se zove Marija, bio je sav obuzet vjerom i poštovanjem pred tim presvetim imenom Djevice, majke našega Spasitelja, da je tu djevojku ne samo odmah otjerao nego je i ostatak svog života popravio; u čast i spomen tog čuda, na mjestu gdje je stajala kuća tog mladića sagrađena je kapelica posvećena Gospinu imenu, a nakon toga i velika crkva kakvu danas poznajemo.⁷

To pobožno popravljanje do kojeg je došlo kroz glas i uši pogodilo je čovjeka ravno u dušu; a ovo drugo, jednako takovo, uvuklo se u čovjeka samo tjelesnim putem: kad je Pitagora bio s nekim mladićima, čuo je da se onako uspaljeni gozbom i čašćenjem spremaju provaliti u neki časni dom i odmah je naredio voditeljici pjevačica da promijeni ton, a tada je ozbiljna, stroga i spondejska⁸ glazba malo po malo zaoкупila srca tih mladića i utišala im žar.

Item, zar budući naraštaji neće reći da je naša današnja reformacija bila blaga i pravična, da se nije samo borila protiv zabluda i poroka i ispunila svijet pobožnošću, umilnošću, posluhom, mirom i svim vrstama vrlina, nego da se upustila u borbu protiv naših starih krsnih imena, Karla, Ludovika, Franje, da bi svijetom proširila imena kao što su Matuzalem, Ezekijel, Malahija, koji tobože bolje vjerom odišu? Jedan ple-

⁷ Montaigne je unio neke izmjene u pričanje Jeana Boucheta iz *Annales de l'Aquitaine* (izdanje 1557).

⁸ Tj. ozbiljna kao heksametri u kojima prevladavaju spondeji.

mić iz mog kraja nije propustio da stavi na vagu ponositost i veličajnost imena što su se nadjevala u plemenitaškim kućama našeg vremena, kao što su Grumedan, Quedragan, Agesilan, koja, kad ih samo slušaš kako odzvanjaju, odmah osjećaš kako označavaju drugu sortu ljudi nego što su Petar, Vid i Mihovil.

Item, zahvalan sam Jacquesu Amyotu što je u jednom francuskom proznom djelu latinska imena ostavio onakvima kakva jesu, a da ih nije prekrajao i mijenjao kako bi zvučala na francuski način⁹. To je ispočetka bilo malo teško, ali zaslugom ugleda što ga je imao njegov *Plutarh*, potpuno je nestala svaka čudnovatost. I sâm sam često želio da oni koji pišu povijest na latinskome ostave naša imena onakvima kakva jesu, jer pretvarajući Vaudemont u Vallemontanus, i tako ih mijenjajući, da bi se okitila na grčki ili rimski način, doista više ne znamo gdje smo i više ih ne prepoznajemo.

Da bismo zaključili ovu pripovijest, moramo reći da u nas postoji jedan ružan običaj koji u našoj zemlji ima vrlo loše posljedice, a to je da se svatko preziva po imenu svog imanja i zemlje kojoj je gospodar, a to je ono što najviše čini da se miješaju i zaboravljaju pojedine loze. Mlađi sin neke dobre kuće, koji je baštiniio zemlju po čijem je imenu poznat i čašćen, ne može se tog imena jednostavno odreći; desetak godina nakon njegove smrti zemlja će prijeći u posjed nekom strancu koji će to isto učiniti: pa sad, recite mi, molim vas, gdje smo sad s poznavanjem tih ljudi. Nije potrebno ići tražiti druge primjere. Dovoljno je pogledati našu kraljevsku kuću, gdje ima toliko dijeljenja, toliko različitih obiteljskih imena, da više ne znamo za izvorno ime te loze.

Toliko je slobode u tim promjenama da ja za svojih dana nisam vidio niti jednog čovjeka kojega je imanje uzdiglo na neki izvanredno visok položaj, a da mu ne bi odmah prilije-

⁹ Jacques Amyot je gotovo uvijek prenosio vlastita imena u izvornom obliku, suprotstavljajući se tako preporukama Plejade; usp. Du Bellay-ovu *Deffence et illustration de la langue françoise*, II, 6.

pili neke nove rodoslovne nazive, za koje ni njegov otac nika-
da nije čuo, i da ga ne bi navrnuli na neku veleslavnu lozu. A
kad ih i sreća malo potpomogne, najnevrednije obitelji naj-
bolje prolaze u tim krivotvorinama. Koliko li samo u Francu-
skoj imamo plemića koji za sebe kažu da su kraljevske krvi?
Čini mi se da ima više takvih nego onih drugih. Zar tako ni-
je u dobroj namjeri govorio i jedan od mojih prijatelja? Bilo
ih je nekoliko na okupu zbog prepirke nekog plemića s jed-
nim drugim, a taj je drugi imao nekog temelja po naslovima
i po ženidbi koji su bili iznad običnog plemstva. U vezi s tom
utemeljenošću, želeći se izjednačiti s njime, svaki je od njih
navodio jedan podrijetlo, drugi lozu ili sličnost imena, ne-
ki opet svoj grb, a neki i starodrevnu povelju što ju je imao
kod kuće, tako da je čak i najmanji među njima bio praunuk
nekog prekomorskog¹⁰ kralja. Kad je došlo vrijeme objedu i
kad su se morali posjesti oko stola, moj prijatelj umjesto da
uzme svoje mjesto počne se duboko klanjati, moleći prisutne
da mu oprostite što je, zbog svoje lakoumnosti, sve dotada ži-
vio s njima kao da je njihov par, ali sada, kad je čuo za njihove
prastare pretke, tek sada ih počinje štovati prema njihovim
starinama i skromno izjavi da nije dostojan sjediti između
tolikih kraljevskih potomaka. A kad je odglumio svoju igru,
obaspe ih pogrđama: “Zadovoljite se, pobogu, onim čime su
se naši očevi zadovoljavali i onim što zbilja jesmo; dovoljno
smo visoko, samo to valja znati očuvati; ne odričimo se časti
i položaja svojih djedova i otarasimo se tih glupih maštanja o
nekakvom kraljevskom podrijetlu, jer će na svakog takvoga
pasti ljaga da je to besramno iznosio”¹¹.

¹⁰ Misli se na nekog križara koji je bio imenovan kraljem u Palestini ili u nekom istočnom carstvu. Taj se izraz često sreće u viteškim romanima.

¹¹ Prema suvremeniku Florimondu de Raemond, taj bi plemić bio Bertrand de Baylens de Poyane, vrhovni sudac oblasti Landes i guverner Daxa. Bio je jedan od najviđenijih katoličkih vođa u Gaskonji. Godine 1538. zauzeo je Mont-de-Marsan, a Montaigne je 1584. posjetio taj grad za vremena dok je bio gradonačelnik Bordeauxa.

Ni grbovi nisu ništa bolje jamstvo negoli obiteljska imena. Moj grb je plave boje sa zlatnim trolistima, lavljom šapom i trima raljama. Kakvu li to vrijednost ima ta slika da stalno bude znak moje kuće? Kad mi se kći uda, moj će zet taj grb prenijeti drugoj obitelji, neki će gologuzi kupac od njega napraviti svoj prvi grb: doista nema stvari gdje srećemo više promjena i zbrke.

No, ta me misao nasilu odvodi nekoj drugoj stvari. Za ime božje, promotrimo izbližega i dobro ispitajmo na kakvim temeljima gradimo tu slavu i glas zbog kojega postavljamo svijet naglavce. Na čemu zasnivamo plemenitost roda koju neprestano i mukotrpno okolo moljakamo? Na kraju krajeva nju ima Petar ili Pavao, a na tebi je da pripaziš koga se sve tiče. Doista je nada hrabra sposobnost kad u jednom smrtnom stvoru i u jednom jedinom trenu zlorabi beskrajnost, neizmjernost i vječnost! Tu nam je priroda podarila lijepu igračku. A taj Petar ili taj Pavao, zar to nije isti poklopac za sve lonce? Ili tri-četiri poteza perom, koje je lako mijenjati, pa bih ja zato upitao kome pripada slava tolikih pobjeda: Guesquinu, Glesquinu ili Gueaquinu¹², a to bi ovdje bilo važnije nego kad Lukijan¹³ raspravlja bi li trebalo pisati Σ ili T¹⁴, jer

*non levia aut ludicra petuntur
Praemia¹⁵;*

nego je u pitanju nešto važnije: pitamo se koje od tih slova mora biti plaćeno tolikim opsadama, bitkama, ranama,

¹² To su različiti načini pisanja imena velikog francuskog ratnika Bertranda du Guesclina (1315-1380): Jean Bouchet je pisao *Guesquin* ili *Gueaquin*, kroničar Froissart *Glesquin*, a François Villon čak *Clacquin* (*Ballade des seigneurs du temps jadis*).

¹³ Lukijan, najpoznatiji grčki satiričar (oko 120-180), koji je ubrajan među najveće stiliste postklasičnog vremena.

¹⁴ *Sigma* ili *Tau*. Aluzija na Lukijanov spis o *Parničenju glasova* (*Δίκη φωνηέντων*).

¹⁵ “Jer tu se ne radi o beznačajnoj ili lakoj nagradi.” Vergilije, *Eneida*, XII, 764.

sužanjstvom i drugim službama kojima je taj veliki vojskovođa zadužio francusku Krunu. Nicolas Denisot nije vodio brigu samo o slovima svojeg prezimena već je sasvim preobrnio njihov raspored i od njih učinio *Conte d'Alsinois* čime je ovjenčao slavom svoje pjesništvo i slikarstvo¹⁶. A povjesničar Svetonije nije volio svoje ime i odbacio je *Lenis*, što mu je bilo ime po ocu, a ostavio je *Tranquillus* kao ime koje će pronijeti glas njegovim djelima.¹⁷ Tko bi povjerovao da je slavni kapetan Bayard sva svoja junačka djela imao samo po onome što je pozajmio od Pierrea Terraila¹⁸? Ili da je Antoine Escalin dopustio da mu tolika putovanja i tolike službe na moru i na kopnu ukrade neki Capitaine Poulin ili Baron de la Garde¹⁹?

A ti su potezi pera jednaki kod tisuća ljudi. Koliko li ima u svim narodima osoba istog imena i prezimena! A koliko tek u različitim stoljećima i zemljama! Povijest je znala za tri Sokrata, za pet Platona, osam Aristotela, dvadeset Demetrija, dvadeset Teodora,²⁰ a pomislite koliko ih uopće nije poznavala. Tko brani mom konjušaru da se zove Pompej Veliki? Ali, na kraju krajeva, kakva sredstva, kakve tajne moći vezuju uz mog pokojnog konjušara ili uz onog drugog Pompeja, kojemu su odrubili glavu u Egiptu, tu veliku slavu i te tako slavne poteze pera da bi se oni time okoristili?

¹⁶ *Conte d'Alsinois* je zapravo anagram pučkog imena i prezimena slikara i pjesnika koji se zvao Nicolas Denisot (rođen 1515). Poznato je da su anagrami bili u velikoj modi u XVI. stoljeću. O tome pišu Joachim du Bellay i Etienne Tabourot des Accords (1549-1590).

¹⁷ Preuzeto iz *Života Svetonijeva*, koji je bio otisnut u uvodu izdanja Svetonija koje je imao Montaigne. Poznato je da je Tranquillus bio Svetonijev *cognomen*.

¹⁸ Francuski nacionalni junak *Capitaine* Bayard, nazivan i Vitezom bez straha i mane, zvao se Pierre Terrail seigneur de Bayard (1476-1524).

¹⁹ Robert (a ne Antoine) Escalin, baron de la Garde, poznatiji kao Capitaine Poulin, bio je običan mornar koji je postao "glavnim namjesnikom svih kraljevskih galija". O njemu piše i Brantôme.

²⁰ Sve te podatke Montaigne uzima iz *Životâ* Diogena Laercija.

*Id cinerem et manes credis curare sepultos?*²¹

Kakav osjećaj obuzima dvojicu koji su na najvećem glasu među ljudima: Epaminondu kad čuje ovaj slavni stih koji o njemu kola od usta do usta:

*Consiliis nostris laus est attonsa Laconum?*²²

a Africanus²³ kad čuje ovaj:

*A sole exoriente supra Maeotis paludes
Nemo est qui factis me aequiparare queat?*²⁴

Preživjele golica blagost tih glasova i, izazvani zavješću i željom, lakoumno u mislima na mrtve prenose svoje osjećaje i zanoseći se varljivom nadom sebe uvjeravaju da su i oni tome dorasli. O, dragi Bože!

Ipak

*ad haec se
Romanus, Graiusque, et Barbarus Induperator
Erexit, causas discriminis atque laboris
Inde habuit, tanto major famae sitis est quam
Virtutis*²⁵.

* * * * *

²¹ “Misliš, da za to prah il’ Mani mare u grobu?” Vergilije, *Eneida*, IV, 34 (prijevod T. Maretića).

²² “Mojim je slavnim djelima uništena slava Lacedemonjana.” Ciceron, *Tusculanae disputationes*, V, 17. Taj latinski stih prevodi prvi od četiriju grčkih stihova urezanih na podnožju Epaminondina kipa; usp. Pausanija, *Vodič po Grčkoj* (Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος).

²³ Tj. Scipion Afrički.

²⁴ “Od sunca na istoku preko mejotskih močvara nema toga čija bi junakča djela mogla stati uz bok mojima.” Ciceron, *Tusc. disp.*, V, 17.

²⁵ “Zato upinju svoje snage rimski, grčki i barbarski osvajač, zbog toga se izlaže tolikim pogibeljima i naporima. Jer istina je da čovjek hlepi više za slavom nego za vrlinom!” Juvenal, X, 137.

XLVII. poglavlje
O NESIGURNOSTI NAŠEGA SUDA

Dobro kaže ovaj stih

*Ἐπέων δὲ πολὺς ἔνθα καὶ ἔνθα*¹

može se uvijek posvuda govoriti i za i protiv. Evo primjera:

*Vinse Hannibàl, e non seppe usar' poi
Ben la vittoriosa sua ventura*².

Onaj koji bude dijelio ovo mišljenje i s našim ljudima osudio pogrešku što nismo iskoristili prednost što smo je imali kod Montcontoura³ ili koji bude htio optužiti kralja španjol-

¹ Homerov stih iz *Ilijade* (XX, 49) koji Montaigne prevodi nakon što ga je citirao. U Maretićevu prijevodu taj stih glasi: “[Okretan jezik je ljudski, riječi svakakvih ima,] Polje je široko svuda i svakuda ljudskih riječi.”

² “Hanibal bješe pobijedio, ali / pobjednu sreću koristit ne znaše.” Petrarka, *Sonet CIII*, koji prevodi Tita Livija, XII, 51 (prijevod Mate Marasa).

³ “Pogreška” pada na dušu vojvodi od Anjoua koji je radije opsjeo Niort i tako spriječio Tavannesa da dokrajči hugenote pobijedene 3. listopada 1569. kod Montcontoura.

skoga da se nije znao poslužiti prednošću koju je imao nad nama kod Saint Quentina⁴, moći će reći da je pogreška potekla od duha opijenog srećom i hrabrošću toliko ispunjenog tim početkom dobre kobi da je izgubio volju da tu sreću uveća, jer i sam nije mogao probaviti ono što je imao; prepune su mu ruke i ništa više ne može uhvatiti, nedostojan onoga što mu je sreća podarila; jer, na kakvu korist on uopće može pomišljati ako uza sve to daje svom neprijatelju mogućnost da se ponovno osovi na noge? Kako se možemo nadati da će se sad usuditi drugi put napasti kad se neprijatelj pribrao i opet okupio, kad je oboružan inatom i željom za osvetom, a nije se usudio ili ga nije znao progoniti kad je bio iscrpljen i prestrašen?

*Dum fortuna calet, dum conficit omnia terror.*⁵

Ali, najzad, što može boljega očekivati od onoga što je upravo izgubio? Jer to nije kao kod mačevanja gdje broj udara donosi pobjedu; dok je neprijatelj na nogama, valja iz sve snage ponovno udarati; ono što ne donosi kraj rata nije pobjeda. U onom sukobu u kojemu je Cezar kod grada Orika⁶ bio pred porazom, predbacivao je Pompejevim vojnicima da bi bio izgubljen da ga je njihov vođa znao pobijediti; a kad je na nj došao red, drugačije ga je prisilio na bijeg.

Ali zašto ne bismo rekli i obrnuto: da je naglom i nezasićenom duhu svojstveno da ne zna utišati svoju pohlepu; da se Božju milost zlorabi kad se hoće prevršiti mjera koju vam je Bog odredio; i da opet ulijetati u opasnost nakon pobjede znači tu istu pobjedu još jednom podložiti hiru sreće; da

⁴ 10. listopada 1557. Emmanuele Filiberto, vojvoda savojski, na čelu carske vojske teško je porazio francuske snage koje su pokušavale osloboditi opsjednuti grad Saint Quentin. Pokušao je nagovoriti Filipa II. da krene prema Parizu. Ovaj je to iz opreznosti odbio i nastavio je opsadu Saint Quentina.

⁵ “Dok je sreća uspaljena i dok sve nadvladava strah.” Lukan, VII, 734.

⁶ Plutarh, *Život Cezarov*, XI.

je jedna od najvećih mudrosti u vojničkom umijeću znati ne natjerati neprijatelja u očaj. Kad su u savezničkom ratu Sila i Marije porazili Maržane⁷ i kad su vidjeli da se jedna preostala četa vraća i u očaju se sprema baciti na njih poput divljih zvijeri, nisu ih htjeli čekati. Da žar borbe nije ponio gospodina de Foixa da one što su ostali nakon bitke kod Ravenne onako nemilo progoni, ne bi pobjedu bio umanjio svojom smrću⁸. Ipak, još svježja uspomena na njegov primjer spasila je gospodina d'Anguiena da mu se slična nevolja ne dogodi kod Serisolesa⁹. Veoma je pogibeljno napasti čovjeka kojemu ste oduzeli svaku mogućnost da se spasi osim oružjem; jer, krajnja je nužda žestoka učiteljica: "*gravissimi sunt morsus irritatae necessitatis*"¹⁰.

*Vincitur haud gratis jugulo qui provocat hostem.*¹¹

Eto zašto je Faraks spriječio kralja lacedemonskoga, koji je bio upravo odnio pobjedu u bici protiv Mantinejaca¹², da ne napadne tisuću Argejaca što su se bili čitavi izvukli iz poraza, nego da ih pusti da slobodno odu kako ne bi ražestio njihovu silu povrijeđenu i zaintačenu zbog nevolje što su je pretrpjeli.¹³ Kralj akvitanski Klodomir¹⁴ nakon pobjede je gonio Gondemara, kralja burgundskoga, koji je pred njim po-

⁷ Montaigne navodi *les Marses*, a to su lat. *Marsi, -orum*, pleme u Laciju, najžešći neprijatelji rimski.

⁸ Gaston de Foix je poginuo 11. travnja 1512. progoneći jedan španjolski odred nakon bitke kod talijanskoga grada Ravenne.

⁹ Riječ je o pobjedi što ju je grof d'Enghien odnio kod talijanskog sela Ceresole Alba u Piemontu 14. travnja 1544. Tu su pobjedu u svojim stihovima opjevali Clément Marot i Pierre Ronsard.

¹⁰ "Ništa nije teže od ugriza pobješnjele nužde." Porcije Latron (Marcus Porcius Latro) u navodu Justusa Lipsiusa, *Politika*, V, 18.

¹¹ "Teško je pobijediti onoga koji protivniku grlo izlaže." Lukan, *Farsalija*, IV, 275.

¹² Mantineja, grad u Arkadiji, znamenit bitkom 362. pr. Kr.

¹³ Diodor Sicilski, XII, 24.

¹⁴ Clodomir (495-524), franački kralj Orléansa.

ražen bježao, i prisilio ga da se okrene i da mu se suprotstavi; no, njegova mu je tvrdokornost oduzela plod pobjede, jer je tu poginuo.¹⁵

Slično tome, onaj koji bi morao birati između toga da mu borci budu bogato i sjajno oboružani ili da budu opremljeni samo za najnužnije, odlučio bi se za ono prvo, a takvoga su mišljenja bili Sertorije, Filopemen, Brut, Cezar i drugi, držeći da je za vojnika uvijek pitanje časti i slave da bude blistavo opremljen, ali da je to i način da se postigne da u borbi bude uporniji, jer tada mora spašavati i oružje i sve što ima i svoju baštinu; a to je razlog, kako nam kaže Ksenofont, zašto su Azijati sa sobom u boj vodili žene i priležnice sa svim blagom i najdražim dragocjenostima.¹⁶ No, s druge strane, može se dogoditi da vođa mora u vojniku prije umanjiti želju da se spasi, nego da mu je pothranjuje; jer će se tada dvostruko bojati izlagati se opasnosti, to tim više što se tako kod neprijatelja uvećava želja da pobjedom dođe do bogata plijena; a primijećeno je¹⁷ da je to izvanredno poticalo Rimljane u sukobima sa Samničanima. Kad je Antioh pokazivao Hanibalu vojsku što ju je protiv njega rasporedio, a bila je sjajna i veličanstvena do i u najmanjoj sitnici opreme, upitao ga je: “Bi li Rimljani bili zadovoljni ovakvom vojskom? – Bi li bili zadovoljni? odgovori mu, siguran sam da bi i te kako bili, uza svu njihovu škrtost.”¹⁸ Likurg je svojim zabranjivao ne samo veliku raskošnost oružja i opreme nego im nije dao niti da pljačkaju pobijedene protivnike, htijući, kako je govorio, da siromaštvo i skromnost za sjaju sa svim onim što je pobjeda donijela.¹⁹

Kod opsada i drugdje gdje imamo prigode približiti se neprijatelju, često dopuštamo vojnicima da protivnike izazivaju, podbadaju ih i da im dobacuju sve vrste pogrda, a za to,

¹⁵ Jean Bouchet, *Annales d'Aquitaine*, 38.

¹⁶ Ksenofont, *Kirov pohod*, IV, 3.

¹⁷ Tit Livije, IX, 40.

¹⁸ Aulo Gelije, *Noctes*, V, 5.

¹⁹ Prema Plutarhovim *Spartanskim izrekama*.

kako se čini, ima i opravdanja: jer nije mala stvar ako im se oduzme svaka nada u milost ili nekakvu nagodbu kad smo im pokazali da više ne mogu očekivati sažaljenje od onoga koga su tako teško ponizili da ostaje samo jedan lijek, a to je pobjeda. A upravo u tome se Vitelije²⁰ prevario: i to zato što je, imajući pred sobom Otona, čiji su vojnici bili znatno manje hrabri i već dugo odviknuti od ratovanja i omekopućeni gradskim slastima, te vojnike toliko ozlojedio bockajući ih riječima punim prezira, predbacujući im kukavištvo i njihovu žalost za lijepim gospođama i gozbama koje su ostavili u Rimu, da im je na taj način podigao borbeni duh, što dotada nikakva hrabrenja ni sokoljenja nisu bila kadra postići, i tako ih nagnao na sebe. I doista, kad uvrede i pogrde pogode u živac, lako se može dogoditi da onaj koji se mlako borio za stvar svojega kralja pohiti u borbu s drugačijim osjećajem, ali sada za svoju vlastitu stvar.

I kad promislimo koliko je važno sačuvati vođu u borbi i kad znamo da je cilj neprijatelja upravljen u prvom redu prema toj glavi o kojoj sve druge ovise, čini se da ne možemo dovesti u sumnju odluku koju vidimo da su slijedili brojni veliki ratni vođe kad bi se preobukli i prerusili onog časa kad bi zagustilo; međutim, nevolja u koju možemo upasti služeći se tom varkom nije nimalo manja od one kojoj kanimo izbjeći; jer kad vojnici više ne mogu prepoznati svog vođu, ona srčanost, koju im njegov primjer daje, katkada i kod njih splasne i, kad više ne vide njegovo znakovlje na koje su naviknuti, misle da je ili mrtav ili da se nekako izvukao ne vjerujući više u uspjeh. No, iz iskustva znamo da su se mnogi odlučili za takav, a drugi za drugi izbor. Pirov slučaj iz borbe protiv konzula Levinusa u Italiji služi nam kao potvrda za jedno i za drugo stajalište: jer, zato kako se htio zakriti pod Demogaklesovo oružje, dok je njemu dao svoje, bez sumnje je sebi spasio život, ali to ga je moglo stajati upada u drugu nevolju, to jest da

²⁰ Prema Plutarhu, *Život Otonov*, III.

izgubi bitku.²¹ Aleksandar, Cezar i Lukul voljeli su se u borbi isticati bogatom opremom i oružjem blještavih boja i posebna upadljiva izgleda; Agid²², Agesilaj i onaj veliki Gilip, naprotiv, išli su u boj skromno ogrnuti i bez carskih uresa.

U bici kod Farsala²³, između drugih predbacivanja upućenih Pompeju, jedno je bilo da je odlučno zaustavio svoje čete i čekao neprijatelja; iako to (ovdje ću ukrasti od samog Plutarha²⁴ nekoliko riječi, jer njegove riječi vrijede više nego moje) “umanjuje silovitost što je trk daje prvim udarcima, a ponekad i oduzima onaj polet kojim se bojovnici sukobljavaju, a koji ih više nego išta drugo ispunja bijesom i žestinom, juriš i bojni poklici podižu im smionost i podržavaju borbeni žar i čine ga, takorekuć, hladnim i ustaljenim”²⁵. Tako o tome govori Plutarh, ali da je Cezar izgubio, tko ne bi isto tako s pravom mogao reći da je, upravo naprotiv, najjači i najstalniji položaj onaj kad se držimo kao da smo zaliveni i kad se ne mičemo te da onaj koji je u pokretu zaustavljen sakuplja i štedi u sebi snage i samo zbog toga ima veliku prednost pred onim koji se kreće i koji je u trku već potrošio polovicu svog daha? A, osim toga, budući da je vojska tijelo sastavljeno od različitih dijelova, nemoguće je da se ona u tom žaru pokrene na tako točan i odmjeren način, a da pritom ne promijeni ili ne pokvari svoj raspored i da najhitriji vojnik ne bude zaustavljen prije nego li mu je drug mogao dohrliti upomoć. U onoj odvratnoj i neprirodnoj borbi između dvojice braće Perzijanaca²⁶, Klearh Lacedemonjanin, koji je zapovijedao Grcima

²¹ Prema Plutarhu, *Život Pirov*, VIII, samo što se onaj kojega Montaigne naziva Demogaklesom kod Plutarha zove Megakles.

²² Agis (Ἄγης, lat. *Agis*, *-idis*) ime je više spartanskih kraljeva.

²³ Farsal (Φάρσαλος), grad u Tesaliji, čuven po boju (48. pr. Kr.) u kojem je Cezar pobijedio Pompeja. Marko Anej Lukan o tome je napisao veliki ep *Farsaliju*.

²⁴ ...iz našeg Plutarha..., stajalo je u ranijim izdanjima, jer je Montaigne mislio na Plutarha u prijevodu Jacquesa Amyota.

²⁵ Preuzeto doslovce iz Amyotova prijevoda (*Život Pompejev*, XIX).

²⁶ Kir i Artakserks. Usp. Ksenofont, *Kirov pohod*, I, 8.

na Kirovoj strani, polagano ih je odveo u napad bez ikakve žurbe, ali nakon pedesetak koraka potjera ih u trk, nadajući se da će im zbog malena razmaka sačuvati red i prištedjeti dah, osiguravajući im pritom prednost one žestine što su je imali kako za njih same tako i za njihovo bacačko oružje. Drugi su²⁷ to pitanje u svojoj vojsci riješili ovako: ako neprijatelj u trku nasrće na vas, dočekajte ga čvrsto stojeći na mjestu, a ako vas on mirno čeka, nasrnite u trku na njega.

U pohodu na Provansu²⁸ što ga je pripremao car Karlo Peti, kralj Franjo je mogao izabrati između dvoga: ili da pođe i ispriječi mu se u Italiji ili da ga dočeka na svojoj zemlji. I premda je znao kako je dobro sačuvati svoje kraljevstvo čisto i u redu, bez ratnih strahota; da sa svim svojim snagama može dok je čitavo u svakoj nuždi providjeti i novac i priskočiti u pomoć; da ratna nužda kod svakog udarca nalaže pustošenja i da je to teško činiti u vlastitoj zemlji; i da seljaci ne mogu tako lako podnijeti kad im to čine njihovi vlastiti ljudi, a ne neprijatelji, tako da zbog toga među nama može doći do buna i nemira; da sloboda krađe i pljačkanja, koju se ne može dopustiti u vlastitoj zemlji, predstavlja veliko olakšanje u ratnim nestašicama; i da je teško očekivati da će onaj koji nema druge nade u dobitak osim svoje plaće ostati na svom mjestu u ratu kad ga samo nekoliko koraka dijeli od njegove žene i njegova ognjišta; da onaj koji stol prostire uvijek sve plaća; da ima više veselja u napadu nego u obrani; da je odjek poraza u našoj utrobi tako žestok da je vrlo teško očekivati da neće čitavo tijelo uništiti, to prije kad znamo da se ništa tako brzo ne prenosi kao strah kojemu se tako lako vjeruje i koji se tako strelovito širi; i da će gradovi, koji budu čuli tujnju te oluje na svojim vratima i koji budu dočekali svoje vođe i vojnike onako drhtave i zadihane, biti u opasnosti da se i sami u svoj toj pomami ne upuste u nešto što ne bi bi-

²⁷ Tj. Kirovi vojskovođe u jednoj drugoj bici, prema Plutarhovim *Bračnim uputama*, što ih je preveo La Boétie (XXXIV).

²⁸ U ljeto 1536.

lo dobro:²⁹ pa ipak, uza sve to, odlučio je čete što ih je imao s onu stranu planina povući i dočekati neprijatelja; jer mu je, naprotiv, lako zaključiti da mu, dok je u svojoj zemlji i među svojim prijateljima, neće uzmanjkati velik broj prednosti: da su rijeke i putovi njegovi, da će mu u sigurnosti dotjecati i bez posebnih pratnji i zalihe živeža i potreban novac; da će mu podanici biti to privrženiji što im pogibelj bude bliža; da će, zato što za svoju obranu ima toliko gradova i prepreka, njemu pripasti da borbama nametne onaj tijek koji će odgovarati njegovim potrebama i prednostima; i, ako bude htio s ratom odugovlačiti, da će moći sa sigurna mjesta kako mu bude drago gledati kako mu neprijatelj izbezumljen cupka na mjestu i sam sebe uništava teškoćama koje će biti protiv njega, izgubljen u neprijateljskoj zemlji u kojoj neće imati ni uza sebe, ni iza sebe, ni pred sobom živa stvora koji neće biti protiv njega, u kojoj neće imati nikakva načina da odmori ili pomakne vojsku ako je boleštine napadnu, niti da pod krov skloni svoje ranjenike; da će i do novca i hrane moći samo silom i mačem; da se neće moći odmoriti ili predahnuti; da ne pozna ni zemlju ni mjesto; da nema ničega što bi ga moglo obraniti od zasjeda i iznenađenja; i da, ako jednu bitku izgubi, neće imati nikakve mogućnosti da spasi ono što mu je od vojske ostalo. A primjera za jednu i drugu odluku nije manjkalo.³⁰ Scipion je prosudio da mu je bolje napasti neprijatelja na njegovom afričkom tlu³¹ nego braniti svoje zemlje i boriti se s njim u Italiji. I to mu se isplatilo. Upravo se obrnuto dogodilo Hanibalu u tom istom ratu, jer je sve upropastio, jer je propustio osvajanje strane zemlje da bi pošao braniti svoju. Kad su Atenjani ostavili neprijatelja u svojoj zemlji da bi pre-

²⁹ Ovo je u čitavu Montaigneovu djelu jedna od najdužih i najsloženijih rečenica.

³⁰ Sav ovaj dugački odlomak zgusnut u dvije duge rečenice Montaigne je preuzeo iz *Mémoires* braće du Bellay (IV, 184) i iz *Instructions sur le fait de la guerre* (II, 3) Guillaumea du Bellaya.

³¹ Za drugog punskog rata.

šli na Siciliju, nisu imali sreće u svojem naumu; ali dobre je sreće bio Agatoklo³², kralj Sirakuze, kad je prešao u Afriku i ostavio rat na Siciliji.³³ Zato smo se navikli reći, a u tome smo u pravu, da događaji i njihovi učinci najčešće ovise o sreći, a ona nikako da se podvrgne našem umu i razboru, kao što, uostalom, kažu i ovi stihovi:

*Et male consultis pretium est: prudentia fallax,
Nec fortuna probat causas sequiturque merentes;
Sed vaga per cunctos nullo discrimine fertur;
Scilicet est aliud quod nos cogatque regatque
Majus, et in proprias ducat mortalia leges*³⁴.

Ali, kad dobro promislimo, čini se da naši nacrti i odluke isto tako o njoj ovise i da sreća u svoj nesiguran vrtlog ubacuje i naša razmišljanja.

Umujemo riskantno i nepromišljeno, kaže Timej kod Platona³⁵, jer, jednako kao i mi, naša razmišljanja uvelike ovise o slučaju.

* * * * *

³² Agatoklo (Ἀγαθοκλῆς), tiranin sirakuski.

³³ Ta dva primjera navodi Machiavelli u svojim *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, II, 13 (1513-1519).

³⁴ "Često i loše poduzeti koraci uspiju, a razboritost nas prevari; sreća ne povlađuje i ne pomaže uvijek one koji je zavređuju, nego ide amo tamo, lutajući od jednoga do drugoga. Jer očito ima neka viša sila koja je iznad nas, koja s nama upravlja i pod svoje zakone podlaže sve ono što je u nama smrtnicima." Manilije, *Astronomica*, IV, 95.

³⁵ Platon, *Timej*.

XLVIII. poglavlje
O BORBENIM KONJIMA

I tako sam postao gramatičar, i to ja koji nikad nisam jezik drugačije naučio nego rutinom¹ i koji ni dandanas ne znam što je pridjev, konjunktiv, ablativ. Čini mi se da sam negdje čuo² da su Rimljani imali konje koje su nazivali *funales*³ ili *dextrarios* i koji su bili vođeni na povodcu da bi u slučaju potrebe bili svjež i odmorni; iz te riječi *dextrarius* nastala je naša riječ *destriers*⁴, tj. konji povodnici. Naši romani⁵ redovito rabe riječ *adestrer*⁶ za *accompagnier*⁷. Rimljani su isto tako nazivali *desultorios equos*⁸ one konje koji su bili ta-

¹ *Par routine*, kaže Montaigne.

² Najvjerojatnije u Béroaldovom komentaru uz Svetonijev *Život Tiberijev*, VI.

³ *Funalis equus* se spominje upravo kod Svetonija.

⁴ Po tome je i ovo poglavlje naslovljeno *Des destries* (danas *destriers*).

⁵ Misli pritom na viteške srednjovjekovne romane, kao *Chanson de Roland*, *Roman de Thèbes* i dr.

⁶ Npr. *Chanson de Roland*, 2648.

⁷ Danas *accompagner* znači "pratiti, sprovoditi".

⁸ *desultorius (equus)* je izvedeno iz *desultor* "odskakač", jahač umjetnik, koji umije kod utrkivanja s konja na konja vješto skakati ne prekidajući jahanje.

ko izvježbani da su u najbržem trku jurili jedan uz drugoga, bez uzda i bez sedla, dok su se rimski plemići sa svim oružjem u punom trku prebacivali s jednoga na drugoga. Numidski su oružnici vodili na povodcu drugog konja da bi u najljućoj borbi zamijenili konja koji je bio umoran: *“quibus, desultorum in modum, binus trahentibus equos, inter acerri-mama saepe pugnam in recentem equum ex fesso armatis transsultare mos erat: tanta velocitas ipsis, tamque docile equorum genus”*⁹.

Ima mnogo konja koji su naučeni pomagati svom gospodaru, naletjeti na onoga koji im priprijeti isukanim mačem, bacati se kopitima i zubima na onoga koji bi gospodara napao i ugrozio; samo, takvim se konjima znalo dogoditi da više štete nanesu prijateljima nego neprijateljima. A osim toga, ne možete ih odvojiti kad su već jedan uz drugoga i tada ste prepušteni njihovoj borbi. Tako je teška nevolja snašla Artibija, vojskovođu perzijskoga, kad se prsa o prsa borio sa salaminskim kraljem Onesilom, a bio je na konju koji je u takvoj školi bio uvježban; i to je bilo uzrokom njegove smrti, jer ga je mačonoša Onesilov zahvatio kosom između pleća kad se propeo na njegova gospodara.¹⁰

Isto tako Talijani kažu da je u bici kod Fornova¹¹ kraljev konj bijesnim propinjanjem i udarcima kopita rastjerao neprijatelje koji su bili navalili na kralja i da bi bez toga bio izgubljen: bio je to velik hir sreće, samo ako je istinit.

⁹ “Kao što naši konjanici skaču s konja na konja, tako su i oni običavali voditi u boj dva konja i često su se usred najžešćeg boja sa svim oružjem bacali s umornog na svježeg konja, tolika je u njih bila spretnost, a u toj vrsti konjâ izvježbanost.” Tit Livije, XXIII, 29.

¹⁰ Herodot V, 112 i 113.

¹¹ Bitka kod talijanskog mjesta Fornovo di Taro (franc. *bataille de Fornoue*) 1495. u kojoj je francuski kralj Karlo VIII. odnio pobjedu zahvaljujući “alla furia francese” njegovih konjanika. O tom piše Paulus Iovius (Paolo Giovio), tal. povjesničar i humanist (1483-1552) u svojim *Historiae sui temporis*, II.

Mameluci¹² su se razmetali da imaju najizvježbanije ratne konje na svijetu. Govori se da su takvi po prirodi svojoj i izvježbanosti i da na neki glas ili znak skupljaju zubima koplja i sulice i da ih za vrijeme najžešćih okršaja daju gospodarima; a kaže se da znaju prepoznati i razlikovati neprijatelja.¹³

Kaže se za Cezara, ali i za velikog Pompeja¹⁴, da su, osim što su imali drugih izvrsnih osobina, bili i izvrsni konjanici; a posebno za Cezara, i to da je još u mladosti znao uzjahati konja i bez uzde ga upućivati u željenu smjeru držeći ruke na leđima.¹⁵

Kako je priroda od tog ratnika i Aleksandra htjela učiniti dva čuda u vojničkom umijeću, rekli biste da se je potrudila da ih istodobno i odlično za rat opremi; jer, svatko je čuo za Aleksandrova konja Bucefala¹⁶ koji je imao glavu nalik na volujsku, a koji nije dopuštao da ga uzjaši ili njime upravlja bilo tko osim gospodara, pa je nakon smrti bio čašćen u gradu izgrađenom njemu u čast. A i Cezar je imao drugog konja u kojega su prednje noge bile nalik ljudskim nogama, jer su mu kopita bila u obliku prstiju; tog konja nitko nije mogao voditi ni uzjahati osim Cezara, koji je, nakon njegove smrti, kip njegov posvetio božici Veneri.¹⁷

Kad sam na konju, nije mi drago sjahati, jer biti u sedlu je položaj u kojem se najbolje osjećam i kad sam zdrav i kad sam bolestan. Platon¹⁸ taj položaj preporuča za zdravlje, a i

¹² Zarobljenici, uglavnom turskog i kavkaskog podrijetla, koje su perzijski i egipatski vladari uzimali u svoju vojsku; vladali su Egiptom od 1259. do 1517.

¹³ O tome piše spomenuti Paulus Iovius u svojim *Historiae sui temporis*, XVII.

¹⁴ Plutarh, *Život Pompejev*, XVII.

¹⁵ Isti, *Život Cezarov*, V.

¹⁶ O tome piše Aulo Gelije, *Noctes* V, 2.

¹⁷ Te detalje donose Plinije, *Hist. nat.*, VIII, 42, i Svetonije, *Život Cezarov*, LXI, a prenosi ih već Rabelais (*Gargantua*, XVI).

¹⁸ U *Zakonima*.

Plinije¹⁹ kaže da je zdrav za želudac i za zglobove. Kad smo već kod tih pitanja, nastavimo s njima.

Čitamo kod Ksenofonta²⁰ o zakonu²¹ koji čovjeku koji ima konja brani da ide pješice. Trog²² i Justin²³ kažu da su Parti navikli sve raditi na konju, i to ne samo ratovati nego i vršiti sve javne i osobne poslove, trgovati, pregovarati i razgovarati, pa čak i šetati se, a da je kod njih najuočljivija razlika između slobodnih ljudi i robova bila u tome što su prvi jahali, a drugi hodali pješice: taj je zakon nastao za kralja Kira.

Ima više primjera u rimskoj povijesti (a Svetonije to posebno naglašava za Cezara²⁴) o vojskovođama koji bi naređivali svojim konjanicima da u nuždi sjašu, a to su činili samo da bi vojnicima oduzeli svaku nadu u bijeg i zbog prednosti što su je očekivali u takvim vrstama borbe, “*quod haud dubie superat Romanus*”²⁵, kako kaže Tit Livije.

Zato je prva mjera opreza koju bi poduzeli da bi u tek pokorenih naroda ugušili bunu bila oduzeti im oružje i konje: zbog toga tako često kod Cezara čitamo: “*arma proferrri, jumenta produci, obsides dari jubet*”²⁶. Veliki Gospodar²⁷ ni danas ne dopušta ni kršćaninu ni židovu koji su pod njegovom vlašću da imaju svog konja.

¹⁹ *Nat. hist.*, XXVIII, 14; i Platon i Plinije se navode u Béroaldovom komentaru Svetonijevu *Životu Cezarovu*.

²⁰ U *Kirovu pohodu*, IV, 3.

²¹ U ranijim je izdanjima stajalo: *o Kirovu zakonu*.

²² Pompeius Trogus, rimski povjesničar, podrijetlom iz Galije, sastavljač prve opće povijesti na latinskome u 44 knjige. Osim po fragmentima, djelo je poznato po Justinovoj epitomi (*Epitome Historiarum Philippicarum*).

²³ Marcus Iunianus Iustinus, v. prethodnu bilješku.

²⁴ *Život Cezarov*, XL.

²⁵ “U kojima su bez ikakve sumnje Rimljani najbolji.” Tit Livije, IX, XXII.

²⁶ “Zapovjedi da predaju oružje, da izvedu konje i da dadu taoce.” Cezar, *De bello gallico*, VII. i *passim*.

²⁷ Pod tim naslovom razumijeva sultana, koji je češće nazivan *Le grand Turc*.

Naši preci, a navlastito za vrijeme ratova s Englezima, u svim velikim borbama i bitkama kad su dvije vojske stajale raspoređene jedna nasuprot drugoj, najčešće bi svi sjahali kako se ne bi morali uzdati ni u šta drugo osim u svoje junačko srce i snagu svojih mišica za nešto tako drago kao što nam je čast i život. Jer, pa ma što govorio Hrisant kod Ksenofonta²⁸, vi tada i sebe sama i svoju sreću stavljate na kocku oslanjajući se na svog konja; o njegovim ranama ili smrti ovisi vaš život; zato što se on uzjogunio ili pobjegao vi ispadate nepromišljen ili kukavica; ako on ne odgovara uzdi ili ostrugi vaša čast mora odgovarati. S tog razloga nimalo me ne čudi što su te borbe bile čvršće i žešće nego one što su se vodile na konjima,

*cedebant pariter, pariterque ruebant
Victores victique, neque his fuga nota neque illis*²⁹.

Njihove su borbe bile odlučnije vođene, a danas su to sami porazi: *“primus clamor atque impetus rem decernit”*³⁰. A ono što odlučimo da bude naš izbor u tako neizvjesnoj kušnji mora biti što je moguće čvršće u našim rukama. Zato bih preporučio da se odabere što kraće oružje, jer takvim oružjem možemo bolje rukovati. Čovjek se može bolje uzdati u mač što ga drži u ruci nego u zrno koje mu izleti iz kubure, a zato što u njoj ima mnogo dijelova, prah, kresivo, igla, neka samo najmanji od njih zakaže, i eto ti kako vam je sreća otkazala.

Čovjek mnogo sigurnije zadaje udarac nego što je onaj hitac što leti zrakom,

*Et quo ferre velint permitttere vulnera ventis:
Esis habet vires, et gens quaecunque virorum est,
Bella gerit gladiis*³¹.

²⁸ *Kirov pohod*, IV, 3.

²⁹ “...te jednako padaju, s’jeku / Nadbiti i nadbijači, ne bježe ni ovi ni oni.” Vergilije, *Eneida*, X, 756-757 (prijevod T. Maretića).

³⁰ “Prvi pokliči i prvi nalet odlučuju o ishodu borbe.” Tit Livije, XXV, xli.

³¹ “Kad prepuštamo vjetru brigu da upravlja našim udarcima. Mač je snaga vojnikova, a svi se ratnički narodi bore mačem.” Lukan, *Farsalija*, VIII, 384.

No, što se tiče onog drugog oružja³², o njemu ću naširoko raspravljati kad budem uspoređivao starinsko oružje s našim. I, osim one nezgodne zaglušnosti, na koju su se danas svi već navikli, mislim da je to oružje vrlo slaba učinka i nadam se da ćemo jednog dana napustiti njegovu uporabu.

Ono čime su se Talijani služili – vatrom i bacanjem – bilo je još strašnije. Nazivali su *falarica* neku vrstu koplja koja je na kraju imala tri stope željeza, tako da je mogla skroz na skroz probiti oklopljena vojnika; hitala se ili iz ruke na otvorenu polju ili iz bacačkih strojeva da bi se obranila mjesta pod opsadom; kopljište joj je bilo omotano napakljenom i nauljenom kučinom, palila se u letu i kad bi se uhvatila tijela ili štita, oduzimala je onome koji je bio pogođen svaku mogućnost da se posluži rukama ili oružjem.³³ Ipak u borbama prsa o prsa takvo je koplje predstavljalo veliku smetnju napadačima, jer je bojno polje s hrpama tih gorućih oblica izazivalo smetnju jednoj i drugoj strani u okršaju,

*magnum stridens contorta Phalarica venit
fulminis acta modo*³⁴.

Imali su i drugih sprava na koje se bijahu uporabom privikli, a koje se nama čine nevjerojatnima, jer ih nismo iskusili, a njima su nadomještali naš barut i topovska zrna. Svoje

³² Misli na pištolj. Esej što ga Montaigne nagoviješta u ovoj rečenici bio je zaista napisan, ali ga je ukrao neki sluga. Usp. II, IX i početak XXXVII.

³³ Opis što ga Montaigne donosi o tom vatrenom koplju zvanom *falarica* potpuno odgovara opisu što ga N. Tommaseo u svom velikom rječniku talijanskog jezika (III, 17) donosi iz talijanskih pisaca XIII-XV. stoljeća. Međutim, to nije bio neki talijanski izum, jer riječ *falarica* / *phalarica* kao “ognjeno koplje” spominju stari rimski pisci, a Montaigne ju je poznao i iz mjesta u *Eneidi*, koje će neposredno za tim opisom i navesti. Riječ *fala* “drveni toranj za bacačke sprave” i iz njega izvedeno *falarica*, prema navodu Seksta Pompeja Festa, etruščanskoga je podrijetla. Zato će biti uputnije Montaigneov izraz *Italiens* shvatiti kao *Itali* ili *Latini*.

³⁴ “...zavrti i baci falariku, koja zazuji / Vrlo i pade ko munja.” Vergilije, *Eneida*, IX, 705 (prijevod T. Maretića).

su sulice tako silovito bacali da su često znali probiti dva štita i dva ratnika i jednog uz drugi kao prišiti. Dobacivanja njihovih praćaka nisu bila ništa manje sigurna i daleka: *“saxis globosis funda mare apertum incessentes: coronas modici circuli, magno ex intervallo loci, assueti trajicere: non capita modo hostium vulnerabant, sed quem locum destinassent”*³⁵. Njihove su sprave bacaljke, što se učina tiče, pričinjale toliko buke kao i ove naše danas: *“ad ictus mœnium cum terribili sonitu editos pavor et trepidatio cepit”*³⁶. A Gali, naši rođaci, u Aziji su toliko mrzili to podmuklo i leteće oružje, budući da su bili naviknuti boriti se mnogo hrabrije prsa o prsa. *“Non tam patentibus plagis moventur: ubi latior quam altior plaga est, etiam gloriosus se pugnare putant: idem, cum aculeus sagittae aut glandis abditae introrsus tenui vulnere in speciem urit, tum, in rabiem et pudorem tam parvae perimentis pestis versi, prosternunt corpora humi”*³⁷: slika je to doista blizu onoj kad se ispali naša vatra iz kremenjača.

Deset tisuća Grka za svog dugog i slavnog povlačenja sreli su neki narod koji im je teške nevolje nanio velikim i teškim strijelama, koje su bile toliko dugačke da si ih, uzevši ih u ruku, mogao baciti kao da su koplje. A skroz su mogle prostrijeliti i štit i oklopljena čovjeka.³⁸ Sprave što ih je Dionizije³⁹ izumio u Sirakuzi bacale su velike stijene i kamenje izvan-

³⁵ “Izvježbani u bacanju po moru kamenih oblutaka, gađanju iz velike daljine malih krugova, ne samo da su pogađali neprijatelja u glavu, nego su i pogađali upravo ono mjesto koje su željeli.” Tit Livije, XXXVIII, XXIX.

³⁶ “Uz strahovitu buku kojom su odzvanjale zidine pod udarcima, užas i strava obuzimali su ljude pod opsadom.” Tit Livije, XXXVIII, v.

³⁷ “Ne boje se veličine ranâ; kad je ozljeda više široka nego duboka, to im je na diku, ali ako im se šiljak strijele ili kamen iz praćke zarije duboko u meso ostavljajući da se vidi samo neznatan trag, tad ih pomisao da će umrijeti zbog tako male rane tjera u bijes i oni se tada valjaju po zemlji.” Tit Livije, XXXVIII, XXI.

³⁸ Ksenofont, *Kirov pohod*, VIII, 2.

³⁹ Dionizije Stariji, sirakuški tiranin (432-367. pr. Kr.).

redne veličine, koje je dugo i silovito letjelo zrakom,⁴⁰ a to je već bilo nešto sličnije našim izumima.

Ne smije se zaboraviti ni ono čudnovato držanje na mazgi kako je jahao neki meštar Pierre Pol, doktor bogoslovlja, za kojega Monstrelet⁴¹ pripovijeda da je običavao šetati se Parizom sjedeći na mazgi poput žene. Nešto dalje u istom djelu kaže da su Gaskonjci imali strahovite konje, koji su se u trku mogli okretati, a nad tim su se Francuzi, Pikarci, Flamanci i Brabanci nemalo snobivali, jer to “nisu nikada vidjeli” (ovo su njegove riječi⁴²). Govoreći o Suebima⁴³ Cezar kaže: “U konjaničkim okršajima često skaču sa svojih konja, pa se bore kao pješaci. Svoje su konje priučili da ih čekaju ondje gdje ih ostave da bi mogli, kad se u borbi nađu u nevolji, ponovno uzjahati i brzo uzmaknuti. Drže da je najsramotnije i vrlo nedostojno za dobra borca ako upotrebljava sedlo. Zato hrabro navaljuju i na bilo koje mnoštvo konjanika...”⁴⁴.

Ono čemu sam se nekada divio⁴⁵ bilo je kad sam vidio konja priučena da na sam znak šibe izvodi sve pokrete, dok mu je uzda prebačena preko ušiju, a to je bilo svojstveno starim Marseljcima koji su jahali na konjima bez sedla i bez uzde.

*Et gens quae nudo residens Massilia dorso
Ora levi flectit, fraenorum nescias, virga.*⁴⁶

⁴⁰ O tim izumima Dionizijevim govori Diodor Sicilski, XIV, 12.

⁴¹ To je onaj u svoje vrijeme razvikani Enguerrand de Monstrelet, nastavljajući Froissartovih *Kronika*, za kojega Rabelais kaže da je “slinav kao lonac slačice”.

⁴² *Ne znam kakvo je to jahanje moglo biti*, dodaje Montaigne u ranijim izdanjima.

⁴³ U *De bello gallico*, IV, 2. To mjesto iz Cezara navodi Ramus u svom djelu *De moribus Gallorum*.

⁴⁴ Mjesto iz Cezara Montaigne je vjerno preveo sve do posljednje rečenice. Donijeli smo hrvatski prijevod Tona Smerdela.

⁴⁵ Iz Montaigneova *Dnevnika*... znamo da je to bilo u Rimu 8. listopada 1581. kad je stajao pred Dioklecijanovim termama.

⁴⁶ “Marsiljci su jahali gole konje, nisu znali za uzde, a konjima su upravljali malim prutom.” Lukan, *Farsalija*, IV, 682.

*Et Numidae infraeni cingunt*⁴⁷

“*equi sine frenis, deformis ipse cursus, rigida cervice et extento capite currentium*”⁴⁸.

Kralj Alfons, onaj koji je u Španjolskoj ustanovio red Vitezova Pojasa ili Tkanice⁴⁹, između ostaloga propisao im je da ne smiju jahati ni mazgu ni križanca pod prijetnjom globe od jedne srebrne marke; to sam upravo doznao iz Guevarinih poslanica, o kojima su oni koji su ih nazvali *zlatnima* imali posve drugačiji sud nego ja.⁵⁰

U *Dvorjaninu*⁵¹ se govori kako je nekad prije značilo pogrdu za plemića koji bi uzjahao mazgu (a obrnuto Abesinci, što su bili odličniji i bliži svom gospodaru Popu Ivanu⁵², to su držali za veću čast jahati na muli); Ksenofont kaže da su Asirci svoje konje uvijek držali kod kuće spučenih nogu, jer su toliko bili divlji i jogunasti da je moralo proći dosta vremena prije nego što bi ih bili odriješili i na njih metnuli ormu, a da im to dugo vrijeme ne bi naštetilo u ratu, ako bi bili nenadano napadnuti, nisu nikad noćili u taboru ako nije oko njega bio dubok i utvrđen jarak.⁵³

Njegov Kir, koji je bio pravi učitelj u pitanjima konjanštva, s konjima je postupao kao sa svojim ljudima⁵⁴ i nikad im nije dao hranu, a da je svojim znojem nisu zaslužili u nekom poslu.

⁴⁷ “A Numidani jašu bez uzda.” Vergilije, *Eneida*, V, 41.

⁴⁸ “U njihovih konja bez uzda kas je ružan, vrat ukočen, a glava naprijed isturena kao na trkama.” Tit Livije, XXXV, II.

⁴⁹ Riječ je o Alfonsu XI, kralju Leona i Kastilije. O tome piše Antonio de Guevara u svojim *Zlatnim poslanicama*, koje je Guttery 1565. preveo na francuski.

⁵⁰ V. prethodnu bilješku.

⁵¹ Misli na *Il Cortegiano* (1528), djelo kojim se proslavio talijanski pisac Baldassarre Castiglione.

⁵² Montaigne piše *Prettejean*, jer se tako nazivao Negus, vladar nad Abesincima. O *Prestre-Jeanu* piše Paulus Iovius u svojim *Historiae sui temporis*, XVIII.

⁵³ Ksenofont, *Kirov pohod*, III, 3.

⁵⁴ *Ibid.*, VIII, 1 i 8.

A Skiti bi, kad bi ih u ratu nevolja pritisla, puštali krv svojim konjima i tako bi gasili žeđ i utišali glad,

*Venit et epoto Sarmata pastus equo*⁵⁵.

A oni s Krete⁵⁶ pod opsadom Metelovom nađoše se u tolikoj nestašici vode da su morali piti mokraću svojih konja.⁵⁷

Da bi pokazali koliko se turske vojske održavaju i uzdržavaju jeftinije nego naše, neki govore da osim što ne piju ništa osim vode i jedu samo rižu s usitnjenim posoljenim mesom, tako da svaki vojnik lako ponese zalihu hrane za čitav mjesec, oni mogu isto tako preživjeti pijućí posoljenu krv svojih konja, jednako kao Tatari i Moskoviti.⁵⁸

Svi su ti novi narodi iz Indijâ, kad su Španjolci tamo došli, i za ljude i za konje držali da su to neki bogovi koji ih daleko premašuju po svojoj prirodi. Neki od njih, nakon što su bili pobijeđeni, dolazili su tražiti mir i moliti oprost od došljaka, donoseći im zlata i hrane, ali nisu propustili da se na isti način ne obrate i konjima, misleći da je njihovo rzanje jezik prijateljstva i primirja.⁵⁹

U istočnim se Indijama⁶⁰ glavna i kraljevska čast u staro doba sastojala u jahanju na slonu, druga po važnosti je bila vožnja u kočiji s četiri konja, treća jahati na devi, a posljednja i najmanje cijenjena bila je da te nosi ili vuče samo jedan konj.⁶¹

⁵⁵ "Dođe i Sarmata nahranjen konjskom krvi." Marcijal, *Liber spectaculorum*, III, 4.

⁵⁶ Montaigne piše *Ceux de Crotte*.

⁵⁷ Valerije Maksim, VII, 6.

⁵⁸ *Tesoro politico*, II, 4.

⁵⁹ Iz Cravalixova talijanskog prijevoda djela *Histoire de Fernand Cortez*, što ga je napisao López de Gómara (1576).

⁶⁰ Za Indiju u Aziji Montaigne piše *Aux Indes de deçà*.

⁶¹ Te podatke donosi grčki (a zatim rimski) povjesničar i političar Flavije Arijan (Φλάβιος Ἀρριανός) u svom djelu *Opis Indije*, koje je Wiltard preveo i izdao 1581.

Neki naš suvremenik piše da je vidio u tim krajevima i zemlje u kojima ljudi jašu volove, i to s malim samarima, stremenima i uzdama, a da su ljudi zadovoljni načinom kako ih te životinje nose.

Kad je Quintus Fabius Maximus Rutilianus u borbi protiv Samničana vidio da njegovi konjanici ne mogu u tri ili četiri naleta probiti neprijateljsku vojsku, donese odluku da se konjima puste uzde i da ih se svom snagom podbode ostrugama. I tako se dogodilo da ih ništa nije moglo zaustaviti i da su kroz vojsku i oborene vojnike otvorili prolaz za svoje pješastvo, koje je tako nanijelo krvav poraz neprijatelju.⁶²

Jednaku je zapovijed dao Quintus Fulvius Flaccus u ratu protiv Keltibera⁶³: “*Id cum majore vi equorum facietis, si effrenatos in hostes equos immittitis; quod saepe romanos equites cum laude fecisse sua, memoriae proditum est. Detractisque frenis, bis ultro citroque cum magna strage hostium, infractis omnibus hastis, transcurrerunt.*”⁶⁴

Vojvoda zemlje Moskovije⁶⁵ bio je nekada dužan ukazati poštovanje Tatarima kad bi mu upućivali poslanstva; izišao bi im pješice ususret i pružio pehar kobiljeg mlijeka (to je bilo piće koje su oni iznad svega voljeli) i ako bi, dok su pili, koja kap pala na grivu njihovih konja, morao ju je jezikom polizati.⁶⁶ A u Rusiji, vojska što ju je car Bajazid bio tamo uputio,

⁶² Tit Livije, VIII, 30; kod rimskog pisca čitamo međutim *Rullianus*, a ne *Rutilianus*.

⁶³ Keltiberima (Celtiberi) su nazivali bilo keltske žitelje središnje Iberije (Španjolske), bilo narode koji su nastavali izvor rijeke Taja, Guadiane i Jucara do Valencije.

⁶⁴ “Nalet vaših konja bit će još silovitiji ako se bez uzda sjure na neprijatelja; to je često uspjelo rimskom konjaništvu i poslužilo mu je na čast... Kad su ih tako lišili uzda, probili su neprijateljske redove i vraćajući se istim putem još su ih jednom pregazili lomeći sva koplja i učinili velik pokolj.” Tit Livije, XL, 40.

⁶⁵ *Moscovie* se nazivala ruska država od XIV. do XVII. stoljeća.

⁶⁶ Prema Balduinovu prijevodu (1573) djela *Histoire des roys et princes de Poloigne*, koje je napisao Herbert Fulstin.

bila je iznenađena tako strahovitim sniježnim nanosima da su mnogi vojnici, kako bi se sklonili i spasili od leda, odlučili zaklati i raspoređiti svoje konje te se u njih uvući i iskoristiti tu životnu toplinu.⁶⁷

Nakon onog žestokog okršaja u kojemu ga je Tamerlan⁶⁸ hametom potukao, Bajazid⁶⁹ bi se bio spasio, dajući petama vjetra na arapskoj kobili, da nije bio prinuđen dopustiti joj da se napije kad su htjeli pregaziti neki potok, a to ju je toliko omlohavilo i ohladilo da su ga njegovi progonitelji lako dostigli. Doduše, kaže se da konji nakratko oslabe kad ih se pusti da mokre, ali, što se tiče napajanja, prije mislim da bi to Bajazidovu kobilu bilo osvježilo i vratilo joj snagu.

Kad je Krez prolazio pored grada Sarda⁷⁰, naišao je na neke pašnjake gdje je bilo strahovito mnogo zmija, koje su konji njegovih vojnika slasno jeli, a to je, kako kaže Herodot, bio loš predznak za njegov naum⁷¹.

Za konja kažemo da je potpun konj⁷² kad su mu lijepe i griva i uši, jer inače konj ne može proći kod izbora. Kad su Lacedemonjani porazili Atenjane na Siciliji i kad su se uz veliko slavlje i klicanje vraćali u grad Sirakuzu, pored drugih izazova što su ih neprijateljima upravljali dadoše ošišati pobijedene konje i tako su ih u trijumfu vodili.⁷³ Aleksandar se borio protiv naroda zvanog Dahani⁷⁴; običaj im je bio da idu

⁶⁷ Iz istog izvora.

⁶⁸ Timur, Timur Lenk ili Tamerlan (Montaigne piše *Tamburlan*), mongolski vladar i veliki emir Samarkanda; pobijedio je Turke 1402. kod Ankare. Nakon njegove smrti mongolska se država raspala.

⁶⁹ Montaigne ovdje piše *Pajazet*. Anegdota je navedena prema Vygenè-reovu prijevodu Halkondylesa, III, 12, gdje je Montaigne našao grafije *Tamburlan* i *Pajazet*.

⁷⁰ Sard, Sardes (Σάρδεις), prastari grad lidijskog carstva.

⁷¹ Herodot, I, 48.

⁷² *Nous appellons un cheval entier*, tj. "potpun konj kojemu ništa ne manjka", pa "neuškopljen, neuštrojen", dakle pastuh. U XVI. je stoljeću to bio *terminus technicus*.

⁷³ Plutarh, *Život Nicijin*, X.

⁷⁴ Dahani (*Dahae*, Δάαι), skitsko pleme s one strane Hvalinskoga mora.

u rat dva po dva na konju, no u najžešćem okršaju jedan bi sjahao i borio se sad pješice sad na konju i tako su se neprestano izmjenjivali.⁷⁵

Mislím da nas u dobru jahanju i u lijepu držanju na konju niti jedan narod ne nadilazi. Dobar konjanik, kako mi to kažemo, više drži do hrabrosti nego do vještine. Između svih ljudi koje sam upoznao najumješniji, najsigurniji i najnaočitiiji u vođenju konja bio je plemeniti gospodin de Carnevalet⁷⁶, koji je bio u službi našeg kralja Henrika II. Vidio sam⁷⁷ tog čovjeka u punom trku s obje noge na sedlu kako sedlo skida i ponovno ga podvezuje i na nj uzjahuje, a konj za sve to vrijeme juri; zatim bi prešao preko nekog šešira i otraga bi ga strijelom pogodio; skupljao je u trku sve što je htio, i to s jednom nogom na zemlji, a s drugom u stremenu; i izvodio je na konju još svu silu drugih majmunarija i od toga je živio. Još za mojeg doba vidjeli su⁷⁸ kako dva čovjeka jašu na istom konju i kako se u najživljem trku bacaju sad na zemlju pa zatim u sedlo. A jedan od te dvojice samim je zubima postavljao uzde i metao ormu na konja. A vidjeli su i jednog drugog kako jaše između dva konja s jednom nogom u stremenu jednoga, a s drugom u stremenu drugoga i u rukama nosi drugog čovjeka i to sve u punom trku, a ovaj drugi je, stojeći mu na ramenima, odapinjao *strelíce* iz luka i pogađao cilj. Bilo ih je više koji su s nogama u zraku, a s glavom u sedlu između

⁷⁵ Kvint Kurcije, VII, 7.

⁷⁶ François de Kernovenoy (ili iskvareno Carnevalet ili Carnavalet), prvi štitonoša Henrika II. i učitelj Henrika III (1520-1571). O njemu Brantôme pripovijeda u više navrata i kaže da je on bio tako uvježbao jednog konja za kojega su mu nudili 3.000 libri, ali ga on nije htio prodati. Pierre Ronsard ga je proslavio u jednoj od svojih oda. U njegovoj palači danas se nalazi glasoviti pariški Musée Carnavalet.

⁷⁷ Montaigne je Carnavaleta vidio u Rimu 8. listopada 1581. i o tome pripovijeda u svom *Dnevniku...* pod tim nadnevkom.

⁷⁸ Taj se podatak nalazi u francuskom prijevodu izvještaja G. Lebelkog, *Description des Jeux représantez à Constantinople en la solennité de la circoncision du fils d'Amurath*, objavljenog 1583 (str. 70-76).

Eseji – KNJIGA PRVA

šiljaka mačeva što su virili iz orme ludo jurili. Za mojeg je djetinjstva Princ od Sulmone⁷⁹ u Napulju upravljao jednim divljim konjem i izvodio svakakve majstorije: pod koljenima i pod nožnim prstima držao je kovanice reala⁸⁰ kao da su bile prikovane, i to sve samo da pokaže čvrstinu svog držanja na konju.

* * * * *

⁷⁹ Najvjerojatnije Philippe de Lannoy, prince de Sulmone.

⁸⁰ *Real* je španjolski novac.

XLIX. poglavlje
O STARIM OBIČAJIMA

Rado ću oprostiti našem narodu što nema drugog uzora ili pravila savršenosti osim svojih običaja i navada; jer svim ljudima, a ne samo onima iz puka, zajednička je mana da slijede put¹ kojim su išli njihovi preci. Zadovoljan sam što će mu se, kad vidi Fabricija ili Lelija, činiti da je u njih izgled i ponašanje barbarsko budući da nisu ni odjeveni ni dotjerani na naš način. Ali, tom istom narodu ne odobravam nedostatak zdravog rasuđivanja što se toliko lako povodi i daje zaslijepiti prevagom sadašnjih navika da je kadar svakog mjeseca promijeniti mišljenje i gledanje ako to odgovara sadašnjem trenutku i što je spreman tako različito suditi o sebi samome. Kad je imao raspor na svom haljetku između sisa, nalazio je stotine načina da dokaže da je raspor na svom mjestu, a nekoliko godina kasnije sišao mu je taj raspor do među bedra, a on se ruga svojoj staroj navici i nalazi da mu ne odgovara i da je nepodnošljiva. Sadašnji način odijevanja sili ga da odmah osudi onaj stari, i to s toliko odlučnosti i općenitog prihvaća-

¹ Montaigne se ovdje služi neprevedivom metaforom *arrêt de lance* iz vi-teške terminologije oružja.

nja da biste rekli kako je to u njega neka manija koja mu je ispremiješala razbor. Budući da je naše mijenjanje tako naglo i tako brzo da domišljanja svih krojača ovoga svijeta ne bi mogla pronaći toliko novotarija, često se događa da odbacene stvari ponovno dolaze u modu, ali isto se toliko brzo i zaboravljaju; i da isti sud poprimi u razmaku od petnaest-dvadeset godina dva ili tri ne samo različita nego i suprotstavljena oblika, i to s nevjerojatnom nestalnošću i lakoćom. Nema takvog lukavca među nama koji se neće dati obrlatiti tom proturječnošću i kome i unutarnji i izvanjski pogled neće biti nesvjesno zaslijepljen.

Nabrojiti ću ovdje nekoliko starih navika kojih se sjećam; jedne su slične današnjima, a druge su različite, a to ću učiniti samo da bismo, imajući u sjećanju to neprestano mijenjanje ljudskih stvari, na taj način prosvjetlili i učvrstili svoj sud.

Ovo što mi kažemo boriti se plaštom i mačem² vrijedilo je već kod Rimljana, jer Cezar kaže: “*Sinistris sagos involvunt, gladiosque dstringunt*”³. I već tada zapaža kod našeg naroda manu,⁴ koja je živa i danas, zaustavljati prolaznike i siliti ih da nam kažu tko su i vrijeđati ih i zapodijevati kavgu, ako odbiju odgovoriti.

Kad su se prali (a Stari su se redovito prali kao što mi peremo ruke) ispočetka su prali samo ruke i noge, ali kasnije, kad je to postalo navikom koja je potrajala više stoljeća i u većini naroda na svijetu, prali su se goli u vodi pomiješanoj s mirisima tako da su držali kako je veoma prosto prati se u samoj vodi.⁵ Oni koji su bili istančanijeg ukusa i finijih navika namirisali bi tijelo tri ili četiri puta na dan.⁶ Često su dali da

² Ustaljeni francuski frazem *à l'espée et la cape*.

³ “Zaogrnuti su ljevicu kabanicom pa trgnuli mačeve.” Cezar, *De bello civili*, I, 75 (prijevod Tona Smerdela).

⁴ Cezar, *De bello Gallico*, IV, 5.

⁵ Seneka, *Epistulae*, 86.

⁶ Seneka, *Epistulae*, 108.

im čupaju sve dlake, kao što su francuske žene od nekog vremena počele raditi s kosom na čelu,

*Quod pectus, quod crura tibi, quod brachia vellis*⁷,

premda su imali i pomasti koje su tome služile:

*Psilotro nitet, aut arida latet oblita creta*⁸.

Voljeli su ležati na mekom, a kao dokaz izdržljivosti navodili su ležanje na samom madracu. Jeli su dok su ležali, gotovo u istom položaju kao i Turci u naše doba,

*Inde thoro pater Æneas sic orsus ab alto*⁹.

Govori se o mladom Katonu da je, počevši žaliti zbog lošeg stanja u javnim stvarima, uvijek jeo sjedeći, jer je bio započeo strožim životom živjeti.¹⁰ Velikima su ljubili ruke u znak časti i odanosti, a kad su bili među prijateljima, pri pozdravljanju su se cjelivali onako kao što to rade Mlečani:

*Gratatusque darem cum dulcibus oscula verbis*¹¹.

I dodirivali su koljena u znak pozdrava ili molbe nekom velikašu. Filozof Pasikles, brat Kratetov, umjesto da stavi ruku na koljeno stavi je na spolovilo. Kad ga je onaj kome se bio obratio grubo odgurnuo, on mu odgovori: “Što, zar i ovo nije vaše dobro koliko i koljena?”¹²

Kao i mi, jeli su voće nakon objeda. Brisali su guzicu (valja prepustiti ženama taj isprazni strah pred nekim riječima) spužvom: eto zašto je *spongia* u latinskome opscena riječ. Ta je spužva bila pričvršćena na kraju štapa, kao što nam potvrđuje priča o onom čovjeku što su ga vodili baciti zvijeri-

⁷ “Skidajući dlake s grudi, s nogu i s ruku.” Marcijal, II, LXII, 1.

⁸ “Pomasti nanosi na kožu ili pak suhu kredu.” Marcijal, VI, XCIII, 9.

⁹ “A s počivala otac Eneja visokog počne...” Vergilije, *Eneida*, II, 2 (prijevod B. Klaića).

¹⁰ Plutarh, *Život Katona Utičkoga*, XV.

¹¹ “Pozdravljajući te sa slatkim riječima dat ću ti poljupce.” Ovidije, *Epistulae ex Ponto*, IV, IV, 13.

¹² Diogen Laercije, *Život Kratetov*, VI, 89.

ma pred gomilom, a on je zatražio dopuštenje da ode obaviti nuždu i, nemajući drugog načina da se ubije, sebi je štap i spužvu zabio u ždrijelo i tako se zagušio.¹³ Kad su bili gotovi, osušili bi kurac¹⁴ namirisanom vunom:

*At tibi nil faciam, sed lota mentula lana*¹⁵.

Na rimskim raskršćima bile su postavljene posude i mali kablovi da prolaznici mogu u njih mokriti,

*Pusi saepe lacum propter, se ac dolia curta
Sommo devincti credunt extollere vestem*¹⁶.

Između glavnih bi obroka nešto prezalogajili. A ljeti je bilo prodavača snijega kojim su osvježavali vino, a bilo ih je koji su se i zimi služili snijegom, jer im se vino nije činilo dovoljno hladnim. Bogataši su imali svoje peharnike i sluge koji su im rezali meso, a i lude koje su ih zabavljali. Zimi su im hranu posluživali na pladnjevima što su ih zajedno s grijalicama donosili na trpezu; a imali su i prenosive kuhinje, kakve sam i ja vidio, i u kojima je za njima išla sva sluzinčad.¹⁷

*Has vobis epulas habete lauti;
Nos offendimur ambulante cena.*¹⁸

A za ljetnih dana njihovim je donjim dvoranama tekla bistra i svježa voda, a u tim kanalima bilo je mnogo žive ribe među kojom su nazočni izabirali i uzimali u ruke one koma-

¹³ Iz Senekinih *Epistulae*, 70.

¹⁴ U izvorniku stoji *catze*. Nešto različitu grafiju *cas* nalazimo kod Brantômea. Neki pretpostavljaju da je riječ preuzeta iz tal. *cazzo*, nedovoljno utvrđenog postanja.

¹⁵ “A tebi neću ništa učiniti, ali ću ti udo najprije obrisati vunom.” Marcijal, XI, LVIII, 11. Montaigne navodi Marcijala prema izdanjima svog vremena.

¹⁶ “Često dječaci oda sna savladani misle, da stoje / Pokraj oniske bačve il’ kace, te podižu ruho...” Lukrecije, *De natura rerum*, IV, 1020 (prijevod M. Tepeša).

¹⁷ Seneka, *Epistulae*, 78.

¹⁸ “Držite za sebe ta jela, bogatuni, nama ne trebaju te pokretne večere.” Marcijal, VII, XLVIII, 4.

de da ih dadu prirediti po svojem ukusu. Kad je riba u pitanju, ona je uvijek imala tu povlasticu, kao što je uostalom ima i danas, da si veliki umišljaju da je znaju pripremati: mnogo je ukusnija nego meso, barem je tako za mene. No u svim vrstama raskošnosti, neumjerenosti i izmišljanja u uživanju, u mekoputnosti i neobuzdanom sjaju mi doista činimo sve kako bismo se s njima izjednačili, jer je volja u nas isto toliko izopačena kao i njihova, samo što ih svojom sposobnošću ne možemo dostići; ni naše snage nisu kadre s njima se mjeriti ni u iskvarenosti ni u kreposti; a tome je tako, jer i jedno i drugo proishodi iz snage duha, koja je – bez mogućnosti ikakve usporedbe – u njih mnogo veća negoli u nas. A duše, što su manje jake, to imaju manje moći da čine nešto što je izrazito dobro i nešto što je izrazito loše.

Najčasnije mjesto za njihovim stolom bila je sredina. Ono što je ispred ili što mu slijedi nije kod njih imalo nikakve važnosti ni u pismu ni u govoru: oni će reći *Oppius* i *Caesar* isto tako često kao i *Caesar* i *Oppius*, bilo im je svejedno reći *ja* i *ti* ili *ti* i *ja*. Eto zašto mi je u francuskom Plutarhu¹⁹ upalo u oči jedno mjesto gdje mi se učinilo da pisac, govoreći o borbi za slavu između Etoljana i Rimljana, zbog pobjede koju su zajedno izvojevali, polaže neku važnost tome što se u grčkim spjevovima spominje Etoljane prije Rimljana, naravno, sve to ako nema amfibologije²⁰ u francuskim riječima.

Kad su gospođe bile u kupelji, primale su muškarce i tu su se davale slugama da ih trljaju²¹ i mažu pomastima,

*Inguina succinctus nigra tibi servus aluta
Stat, quoties calidis nuda foveris aquis*²².

¹⁹ Tj. u francuskom, Amyotovu prijevodu Plutarha (*Život Flaminijev*, V).

²⁰ *Amphibologie* je vrlo stari francuski latinizam (iz grč. ἀμφιβολογία) rabljen već u XIII. stoljeću, a znači “nedovoljno jasna konstrukcija koja dopušta da se iskazu pridaju dva različita značenja”.

²¹ U izvorniku *frotter*, odakle je internacionalizam *frotirati*.

²² “Rob s crnom pregačom preko pasa služi te dok se naga u toploj vodi kupaš.” Marcijal, VII, xxxv, 2.

Tijelo su posipale nekim prahom kako bi uklonile znoj.
Stari su Gali, kaže Sidonije Apolinar²³, sprijeda nosili du-
gu kosu, a zatiljak su šišali do gola, a to je ono što se počinje
ponovno uvoditi u našem iskvarenom i omekopućenom vre-
menu.

Rimljani su brodarinu plaćali lađarima čim bi se ukrkali u
brod; a mi to činimo tek kad stignemo u luku,

*dum aes exigitur, dum mula ligatur,
Tota abit hora*²⁴.

Žene su ležale na onoj strani gdje je prostor između po-
stelje i zida, pa su zato Cezara nazivali “*spondam Regis Nico-
medis*”²⁵.

Uzimali su dah dok su pili. Krstili su vino²⁶

*quis puer ocius
Restinguet ardentis falerni
Pecula praetereunte lympa*?²⁷

A ono bezočno ponašanje naših slugu već su i oni pozna-
vali,

*O Jane, a tergo quem nulla ciconia pinsit,
Nec manus auriculas imitata est mobilis albas,
Nec lingua quantum sitiet canis Apula tantum*²⁸.

²³ Gaius Sollius Modestus Apollinaris Sidonius, rimski pisac iz V. st., krš-
ćanin i biskup, poštovatelj klasične rimske književnosti.

²⁴ “Dok platiš brodarinu, dok privežeš mazgu, prođe ti čitav sat.” Horaci-
je, *Satire*, I, v, 13.

²⁵ “Posteljom kralja Nikomeda”, prema Svetonijevu *Životu Cezarovu*,
XLIX.

²⁶ Tj. *razvodnjavali su vino*; i danas se u nekim našim govorima za raz-
vodnjeno vino kaže da je kršteno.

²⁷ “Koji će brzo razvodniti snagu tog falernca [sc. vina iz Falerna] vodom
što tu pored nas teče?” Horacije, *Ode*, II, xi, 18.

²⁸ “O Jane, za kojim ne pokazuju rogove, nit magareće uši svijajući bijele
ruke, tebi kome se ne plazi jezik nalik na onog u apulskog žednog psa!”
Perzije, I, 58.

XLIX. poglavlje – O STARIM OBIČAJIMA

Grčke i rimske gospođe u znak žalosti nosile su bijelu boju²⁹, kako su i naše bile počele i bile bi tako i nastavile da se mene slušalo.

No, o svim tim pitanjima napisane su čitave knjige.

* * * * *

²⁹ Prema Plutarhu, *Rimska pitanja*, 26.

L. poglavlje
O DEMOKRITU I HERAKLITU

Sud je ono što je potrebno u svim pitanjima i u sve se upliće. Zbog tog razloga u ovim esejima što ih pišem uvodim ga u svim prilikama. Ako je riječ o nekom pitanju koje ne razumijem, ipak ga pokušavam donijeti, ispitujući izdaleka gdje bih mogao rijeku pregaziti; a zatim, kad vidim da je voda za moj stas odveć duboka, držim se brijega; i ta svijest da čovjek ne može prijeći na drugu stranu predstavlja već jednu crtu njegove snage, štoviše, rekao bih, jednu od onih kojom se najviše diči. Čas kod nevažnog i ništavnog pitanja iskušavam može li mu se na neki način dati tjelesnost i naći nešto što bi ga poduprlo i utemeljenjem ojačalo. Čas ga povezujem uz neko uzvišeno, ali i prežvakano pitanje, u kojem se ne može ništa svojega dodati budući da je put već od tolikih prijeđen da moj sud može samo slijediti trag drugih. Na takvu se mjestu on iskazuje tražeći put koji mu se čini najboljim i kaže da je ovaj ili onaj najbolje izabran. Prepuštam izbor svojih argumenata sreći. A svi su mi jednako dobri. I nikad ih ne namjeravam iznijeti u cijelo-

sti.¹ Jer ni u čemu ne vidim sve, a oni koji nam obećavaju da ćemo sve vidjeti – to ne čine. Od stotinu dijelova i lica što ih ima svaka stvar, uzimam jedno čas samo da ga liznem, čas da ga dodirnem, a čas da ga zgrabim do kosti. I zabadam svoj šiljak, ali ne što šire nego što dublje mogu. I najčešće mi je drago kad mogu sve argumente obuhvatiti s nekog dosad nezauzimanog motrišta. Upustio bih se u temeljito razmatranje nekog pitanja kad bih sam sebe manje poznavao². Sijući ovdje jednu a ondje drugu riječ kao uzorke otrgnute od cjeline, odbačene bez neke namjere ili obećanja, zapravo ne moram ići do dna pitanja niti pri njemu ostajati bez mijenjanja kad mi se sviđa. I tada se mogu predati sumnji i nesigurnosti i svojoj glavnoj osobini – neznanju.

Svaki nas naš pokret razotkriva. Onaj isti Cezarov duh koji vidimo kako raspoređuje i zapovijeda bitkom kod Farsala³ vidimo ga kako priprema plandovanja i ljubavne sastanke. Konja ne sudimo samo po tome kako se drži na trkalištu, već i onda kad ide korakom, pa čak i kad se odmara u konjušnici.

U činima duše ima i niskih djela; onaj koji je nije takvu vidio, nije ju dokraja upoznao. A često ju i bolje možemo procijeniti onda kad se jednostavno kreće. Oluje strasti jače ju zahvaćaju u njezinim najvećim uzletima. Ona se čitava pruža po svakoj stvari i sva joj se podaje, a ipak nikad ne uzima drugačije nego jednu po jednu. I sa svakom postupa ne prema njezinoj volji nego prema svojoj. Sve te stvari, same za se-

¹ Izdanja prije 1595. ovdje se donekle razlikuju, jer se dodaje: *i do dna bačve; od tisuću lica što ih svaki ima, uzimam ono koje mi se najviše sviđa; najradije se zaustavljam na nekom stajalištu izvanredne jasnoće: pronašao bih i bogatijih i punijih kad bih pred sobom imao neki drugi cilj osim onoga koji imam. Svaki je čin dobar da nam pokaže što smo.*

² U ranijim je izdanjima bilo dodano: *...i kad bih sam sebe varao o svojoj nemoći.*

³ Farsal je grčko mjesto u Tesaliji, poprište Cezarove pobjede nad Pompejem 48. pr. Kr.

be, možda imaju i svoju težinu, mjeru i položaj; ali iznutra, to jest u nama, ona te mjere i težine određuje onako kako joj se sviđa. Smrt je Ciceronu strašna, Katon je želi, dok je Sokrat ravnodušan. Zdravlje, savjest, autoritet, znanje, bogatstvo, ljepota i sve ono što im je protivno na ulazu se razodijevaju i od duše primaju novo ruho u boji koju ona izabere: smeđe, zeleno, svijetlo, tamno, oštro, zagasito, duboko, blago i neodređeno, kako se svakoj sviđa, jer one nisu zajednički uskladile ni njihovu namjenu, ni pravila, ni oblike: svaka je kraljica u svojem kraljevstvu. Zbog toga stvari i ne opravdavamo po njihovim izvanjskim svojstvima: na nama je da ih sagledamo. I naše dobro i naše zlo ovise samo o nama samima. Tome, a ne sreći, moramo podrediti i svoje darove i svoje želje: sreća nema nikakve ovlasti nad našim koracima. Upravo obrnuto, oni je moraju povući za sobom i umijesiti je prema svom uzoru. Zašto ja ne bih sudio o Aleksandru za stolom kako čavrlja i pijucka? A ako igra šah, koju nit njegova duha ne dira i ne pokreće ta glupa i djetinjasta igra? (Ja je mrzim i bježim od nje zbog toga što nije dovoljno igra i što nas odveć ozbiljno zaokuplja, pa me je stid da na nju trošim svoje razmišljanje koje bi se moglo upotrijebiti za kakvu dobru stvar.) Nije bio ništa više zaokupljen kad je pripremao svoj slavni pohod na Indiju, a jednako tako ni onaj drugi kad je htio razjasniti ono mjesto⁴ o kojemu ovisi spas roda ljudskoga⁵. Pogledajte samo koliko naš duh uvećava i daje važnosti toj smiješnoj zabavi kad su nam svi živci napeti; koliko on svakome postavlja u tome zakon da sebe upozna i da ispravno sudi o samom sebi. Ni u kojem se drugom stanju ne osjećam tako cjelovito kao u tome. Kakvu li strast u tome ne pokazujemo! Srdžba, inat, mržnja, nestrpljivost i žestoka volja da pobijedimo u stvari gdje bi bilo opravdanije težiti za tim da budemo

⁴ Za "pohod" i za "mjesto (u Bibliji)" Montaigne uzima istu riječ *passage*.

⁵ Tj. da razjasni jedan odlomak iz Svetoga pisma koji se tiče neke važne dogme.

pobijeđeni. Jer rijetko viđeno prvenstvo koje je iznad onoga što je zajedničko svima, a kad je u pitanju beznačajna stvar, nikako ne priliči časnju čovjeku. Ovo što kažem u ovom primjeru može se reći i za sve druge: svaki i najmanji korak, svaka zaokupljenost otkriva čovjeka i pokazuje ga jednako kao i drugoga.

Demokrit i Heraklit su bili dva filozofa, od kojih je prvi, cijeneći da je stanje čovjekovo i ništavno i smiješno, uvijek u javnosti pokazivao podrugljivo i nasmijano lice; a u Heraklita, koji se sažalijevao nad tim istim našim stanjem, lice je bilo uvijek tužno, a oči pune suza

alter

*Ridebat, quoties a limine moverat unum
Trotulerat pedem; flebat contrarius alter*⁶.

Draža mi je ona prva narav, i to ne samo zato što je ljepše smijati se nego plakati, nego zato što bolje nego ona druga pokazuje kakvi smo; a mislim da nikad ne možemo biti onoliko osuđeni koliko mi to *zavređujemo*. Tuženje i sažalijevanje pomiješani su s nekim cijenjenjem stvari koju žalimo, a stvari kojima se rugamo smatramo da su bez cijene. Ne mislim da u nama nema isto toliko jada koliko ima taštine, ni toliko pakosti koliko gluposti: nismo toliko ispunjeni zлом koliko smo puni bezvrijednosti; nismo toliko jadni koliko smo kukavni. Tako je Diogen, koji se, valjajući svoju bačvu, u sebi svemu smijuljio i izazivao velikog Aleksandra⁷ te cijenio da smo mi svi samo mušice i mjehuri puni vjetra, bio mnogo stroži i oštiji, pa, prema tome, i pravedniji sudac nego Timon⁸, kojega su nazvali čovjekomrscem. Jer, ono što mrzimo to i uzimamo srcu. Ovaj nam je želio zlo, bio je

⁶ “Čim bi iz kuće iskročio, jedan se smijao, a drugi je naprotiv plakao.”
Juvenal, X, 28.

⁷ Kad mu je rekao da mu se makne sa sunca; usp Ciceron, *Tusculanae disputationes*, V, 10.

⁸ Timon Atenjanin, pojam mizantropa; junak istoimene drame W. Shakespearea.

sav zaokupljen željom za našom propasti, bježao je od našeg društva koje je smatrao pogibeljnim, pakosnim i izopačenim; onaj prvi je do nas toliko malo držao da ga ne bismo mogli ni smesti ni okužiti svojim dodirom, izbjegavao nas je, ali ne iz straha, nego iz prezira prema našem društvu; on nas jednostavno nije smatrao kadrim ni da činimo dobro niti da činimo zlo.

Iste je vrste bio i odgovor Statilijev kad ga je Brut nagovarao da pristupi urotnicima protiv Cezara⁹; smatrao je pothvat pravednim, ali nije vidio ljude koji bi zavrijedili da se čovjek imalo pomuči.¹⁰ Sukladno Hegesijinu¹¹ učenju koji je govorio da mudar čovjek sve mora raditi samo za sebe, jer je samo on toga vrijedan, i učenju Teodorovom¹² da je nepravedno da se mudar čovjek izlaže za dobro svoje zemlje i da tako zbog luđakâ dovede u opasnost mudrost.¹³

Naše vlastito stanje je isto toliko smiješno koliko je i vrijedno smijeha.

* * * * *

⁹ Plutarh, *Život Marka Bruta*, III.

¹⁰ Diogen Laercije, *Život Aristipov*, II, 95.

¹¹ Hegesija iz Kirene, grčki filozof (oko 300. pr. Kr.).

¹² Teodor Atej, grčki filozof, sljedbenik hedonističke kirenske škole.

¹³ Diogen Laercije, *Život Aristipov*, II, 98.

LI. poglavlje

O ISPRAZNOSTI RIJEČI

Jedan je govornik iz prošlih vremena¹ tvrdio da se njegov posao sastoji u tome da učini da male stvari izgledaju velikima. To je onaj postolar koji zna učiniti velike crevlje za male noge. U Sparti bi ga bili osudili na bičevanje zato što se bavi poslom varanja i laganja. Uvjeren sam da se Arhidam, koji je bio kralj spartanski, nemalo začudio kad je čuo Tukididov² odgovor na pitanje tko je bolji hrvač, on ili Periklo: “Bilo bi vrlo teško to ustanoviti, jer, kad sam ga u borbi oborio na zemlju, on sve okolo uvjerava da nije pao i odnosi nagradu.” Oni koji mažu i čersom bojuju žene pričinjavu manju štetu, jer nismo mnogo izgubili ako ih ne vidimo onakvima kakve jesu, dok ovi drugi ne varaju samo naše oči nego naš sud i tako izokreću i kvare samu bit stvari. Države koje su se održale u pravnom i dobro uređenom stanju, kao ona

¹ Misli na Agesilaja, a mjesto je preuzeto iz Plutarhovih *Spartanskih izreka*.

² Nije riječ o povjesničaru Tukididu, nego o Tukididu sinu Milesijevom. Crtica je uzeta iz Plutarhova *Života Periklova*, V.

na Kreti ili u Sparti, nisu vodile mnogo računa o govornicima.

Ariston³ mudro određuje što je govorništvo, za njega je to umijeće uvjeravanja naroda⁴; za Sokrata i Platona⁵ to je vještina varanja i laskanja; a oni koji to u svojim općim opisima niječu, u poukama pokazuju da je to ipak točno.

Muhamedanci zabranjuju učenje govorništva svojoj djeci zato što je ono beskorisno.⁶

A Atenjani, kad su vidjeli koliko je velika snaga govorništva (koje je bilo na visoku glas u gradu), narediše da se njegov glavni dio, to jest kako dirnuti osjećaje, ukloni zajedno s uvodima i zaključcima.

To je sredstvo izmišljeno za raspaljivanje gomile i razuzdana naroda⁷; jednako kao i u medicini, to je nož koji se rabi samo kod bolesnih stanja; u onim stanjima u kojima su i rulja i posvemašnji nezalci uvijek mogli sve postići; u Ateni, na Rodu ili u Rimu i svugdje gdje su prilike bile u neprestanom kovitlacu, sjatili bi se govornici. I, doista, vidimo u svim tim državama malo ličnosti koje su se bez pomoći govorničkog umijeća visoko popele; Pompej, Cezar, Kras, Lukul⁸, Lentul⁹,

³ Ariston s Kosa, grčki filozof iz druge polovice III. st. pr. Kr.

⁴ Istu definiciju nalazimo i u Kvintilijana, *Institutio oratoria*, II, 15.

⁵ *Gorgija*.

⁶ Montaigne je taj podatak našao u već spominjanoj *Histoire des Turkes* Guillaumea Postela.

⁷ Montaigneov suvremenik Jean Bodin u svojim *Les six livres de la République* iz 1577. piše o govorništvu: "Kad je u rukama zanesena čovjeka, govorništvo je u njegovim ustima veoma opasno oružje, a nadalje kad se njime služi onaj koji je buntovan i raspaljuje mnoštvo." Rasprave o govorništvu kao sredstvu kojim se pripremaju revolucije poznato su opće mjesto u XVI. stoljeću.

⁸ Lucije Licinije Lukul, rimski političar i vojskovođa; ogledao se u historiografskom poslu te napisao na grčkome povijest savezničkog rata (*Ἱστορία τοῦ Μαρσικῶν πολέμου*).

⁹ Publius Cornelius Lentulus, edil 63. pr. Kr. Priređivao je bogate igre i zahvaljujući Cezaru 57. postao konzul. U građanskom ratu prešao na Pompejevu stranu.

Metel¹⁰ uvelike su se služili govorničkim umijećem da bi se iskazali u svojoj veličini koju su nakraju i dostigli, a govorništvo im je pomoglo više nego oružje, i to suprotno od javnoga mnijenja najboljih vremena. Jer je, govoreći pred narodom u prilog izbora za konzule Kv. Fabija i P. Decija, Lucius Volumnius¹¹ ovako rekao: “To su muševci rođeni za rat, veliki na djelu; jaki u borbi riječima: pravi duhovi stvoreni za konzule; zato što su vješti, govorljivi i umni, dobri su za grad, a kao pretori za dijeljenje pravde”¹².

Govorništvo je nadasve cvalo u Rimu kad su državni poslovi bili u najgorem stanju i kad se nad svim nadvila oluja građanskih ratova: upravo onako kao što se na slobodnom i neukroćenom polju razvijaju najžilavije trave. Po tome se čini da vlade koje ovise o jednom monarhu govorništvo manje trebaju nego one druge; jer glupost i površnost što leže u narodu čine da je podložan i da mu je uši lako zavesti zavodljivim zvukom tih skladno složenih riječi, a da pritom ne pokušava mjeriti i snagom razbora spoznati pravu istinu o stvarima; ta lakoća, kažem, ne nalazi se lako u jednom čovjeku; zato je mnogo lakše dobrim odgojem i pravim savjetom očuvati ga od djelovanja tog otrova. Ni iz Macedonije ni iz Perzije nismo vidjeli da je potekao neki slavniji govornik.

To sam rekao u vezi s nekim Talijanom s kojim sam nedavno razgovarao, a koji je sve do svoje smrti služio kod pokojnog kardinala Caraffe¹³ kao glavni upravitelj njegove palače.

¹⁰ Najvjerojatnije Lucius Caecilius Metellus rečeni Dalmatski (†104. pr. Kr.) (?)

¹¹ Lucius Volumnius Flamma, rečeni Silni, konzul 307. pr. Kr.

¹² Ovdje Montaigne slobodno interpretira Tita Livija (X, 22): “*Esse viros natos militiae, factis magnos, ad verborum linguaeque certamina rudes, ea ingenia consularia esse; callidos solertesque, juris atque eloquentiae consultos, Urbi ac Foro praesides habendos, praetoresque ad reddenda jura creandos esse.*”

¹³ Carlo Caraffa, nećak pape Pavla VI, čuven s brojnih skandala, suđen i zadavljen u Rimu.

Zamolio sam ga da mi priča o svojoj službi, a on mi je održao takvu govoranciju o tom umijeću otvaranja gubice s toliko ozbiljnosti i magistralnog držanja kao da mi govori o nekom velikom teološkom problemu. Nabrojio mi je različite apetite: onaj što ga čovjek ima kad je natašte, onaj nakon drugog ili trećeg jela, pa načine kako da hrana jednostavno ide u tek, pa kako tek probuditi i kako ga izazvati; govorio mi je o raspoređivanju njegovih umaka¹⁴, najprije općenito, a zatim pojedinačno, navodeći njihove sastojke i ono što se njima postiže; izlagao mi je o razlici među salatama prema godišnjem dobu, o onoj koju valja ugrijati, o drugoj koja se mora poslužiti hladna, kako ih ukrasiti i dotjerati da bi i na pogled bile privlačne. Nakon toga počeo je govoriti o redu kojim se jela iznose, a sve je to bilo puno lijepih i zanimljivih zapažanja,

*nec minimo sane discrimine refert
Quo gestu lepores, et quo gallina secetur*¹⁵.

I sve je to bilo napuhano bogatim i veličanstvenim riječima, upravo poput onih koje se rabi kad se raspravlja o upravljanju Carstvom. A to me je podsjetilo na mog Terencija:

*Hoc salsum est, hoc adustum est, hoc lautum est parum,
Illud recte; iterum sic memento; sedulo
Moneo quae possum pro mea sapientia.
Postremo, tanquam in speculum, in patinas, Demea,
Inspicere jubeo, et moneo quid facto usus sit*¹⁶.

¹⁴ Ovdje Montaigne prenosi red kojim ide Raimund Sebond, kad poziva ljude da najprije razmisle o "općem redu ovog našeg svijeta", a potom o razlikama koje postoje među ljudima.

¹⁵ "I nikako nije najmanje važno kako se siječe pileće, a kako zečje meso." Juvenal, V, 123.

¹⁶ "Ovo je presoljeno, ovo je zagorjelo, ovo je bljutavo; e to je ono pravo! Sjetite se toga za drugu zgodu. Učim ih brižljivo koliko god mogu mojim slabašnim znanjem. Najzad, Demea, potičem ih da se gledaju u svom suđu kao u ogledalu i upozoravam ih na sve što moraju činiti." Terencije, *Adelphoe*, III, III, 71.

Tako su i sami Grci na sva usta hvalili pripravu i red gozbe kojega se Paulus Æmilius držao prigodom slavlja što im ga je priredio po povratku iz Macedonije.¹⁷ No, ja ovdje ne govorim o djelima, govorim samo o riječima.

Ne znam osjećaju li se i drugi kao ja, ali ne mogu se suzdržati kad čujem naše graditelje kako se razbacuju velikim riječima o stupovima, arhitravima, krovnim vijencima, o korintskom i dorskom stilu i drugim sličnim riječima iz njihova žargona, a da me odmah mašta ne prenese u onu palaču Apolidonovu¹⁸; a zapravo vidim da su to samo oni bijedni dijelovi vrata moje kuhinje.

Kad čujete da netko kaže metonomija¹⁹, metafora, alegorija i druge riječi iz gramatike, ne čini li vam se da se hoće izražavati na nekom posebnom, rijetkom i stranom jeziku? A sve su to riječi koje nisu ništa bolje od naklapanja vaše so-barice.

A tome navlas naliči ono varanje kad se službe u našoj državi označavaju ponositim rimskim naslovima²⁰, premda im služba na to uopće ne nalikuje, a još manje njihov autoritet i moć. A isto tako i ovo što ću reći i što će, nadam se, poslužiti jednog dana kao svjedočanstvo posvemašnje tupavosti našeg vremena, a mislim na ono nedostojno nazivanje i posljednje ništarije najslavnijim imenima kojima je staro doba u nekoliko stoljeća počastilo jednog ili dva velika muža. Platon je zavrijedio naslov božanskoga prema sveopćem mišljenju, a nitko se nije usudio taj mu naslov osporavati; a Talijani, koji se diče – i to s razlogom – da im je duh življi, a rasuđivanje

¹⁷ Prema Plutarhovu *Životu Pavla Emilija*, XV.

¹⁸ Začarani dvorac što se opisuje u viteškom romanu *Amadis de Gaule*, o kojem govori Cervantes. To je djelo postiglo velik uspjeh u čitavoj Europi tog vremena, a pod Henrikom IV. u Francuskoj, gdje je preveden 1540, zvali su ga “kraljevom biblijom”.

¹⁹ Danas *metonimija*.

²⁰ U Montaigneovo su vrijeme članovi gradskog vijeća bili nazivani *senatores*.

zdravije nego u drugih naroda njihova vremena, tim su naslovom počastili Aretina²¹, kod kojega, osim smiješnog izraza prepunog oštrih žalaca, koji jesu duhoviti, ali i odveć usiljeni i nevjerojatni, i osim elokvencije koja je takva kakva jest, ne nalazim ništa što bi bilo iznad većine pisaca njegova stoljeća; a sve je malo da bi ga uopće približilo onome što je za stare značilo “božanski”. A naslov “veliki” mi dijelimo vladarima u kojih nema ništa osim što su veliki u očima prostog puka.

* * * * *

²¹ Pietro Aretino, talijanski književnik (Arezzo 1492-Mleci 1556), čuven s oštra i zajedljiva pera. Francuski kralj Franjo I. poslao mu je na dar zlatni lanac sastavljen od otrovnih jezika s posvetom *Lingua eius loquetur mendacium*.

LII. poglavlje

O ŠTEDLJIVOSTI KOD STARIH

Atilije Regul, zapovjednik rimske vojske u Africi, kad je bio na vrhuncu svoje slave zbog pobjeda nad Kartažanima, pisao je vlastima da je jedan kmet što ga je sama ostavio da upravlja njegovim imanjem, a to je bilo samo sedam jutara zemlje, pobjegao, ukravši mu sve težačko oruđe, i on sada moli za dopuštenje da se vrati doma i učini što treba, jer se boji da će zbog toga njegovoj ženi i djeci biti teško preživjeti; Senat je odlučio postaviti drugog čovjeka da upravlja imanjem i naredio da mu se nadoknadi sve što je izgubio, s time da će njegova žena i djeca biti izdržavani na državni trošak.¹

Stari Katon, kad se kao konzul vraćao iz Hispanije, prodao je svog službenog konja da bi prištedio novac koji bi bio morao platiti da ga brodom dovede u Italiju. A kad je upravljao Sardinijom, išao je u službene pohode uvijek pješice, a uza se je imao samo jednog javnog službenika koji mu je nosio odjeću i pribor za žrtvu, a najčešće je svoj kovčeg sam no-

¹ Taj događaj, o kojem piše Valerije Maksim (IV, 4), često je kroz XVI. stoljeće bio navođen kod pisaca i kompilatora.

sio. Ponosio se time što nikad nije imao odjeću koja bi bila skuplja od deset škuda i što nikad nije dao da se na tržnici potroši više od deset novčića na dan, a isticao je da niti jedna od njegovih kuća nije bila izvana ožbukana i oličena.² Scipion je Emilijan, nakon dva trijumfa i dvokratnog obnašanja konzulske časti, išao u poslanstvo praćen sa samo sedam slugu.³ A drži se da je Homer uvijek imao samo jednoga, Platon tri, a Zenon, glavar stoičke sljedbe, niti jednoga.⁴

Samo je pet i pol solada⁵ na dan bilo odobreno Tiberiju Grakhu kad je išao na put radi državnih poslova, a bio je tada prvi muž među Rimljanima.

* * * * *

² Sve su te pojedinosti preuzete iz Plutarhova *Života Katona Cenzora*.

³ Valerije Maksim, IV, 3.

⁴ Sve su te pojedinosti preuzete iz Seneke (*De consolatione ad Helviam*) gdje se navode i drugi primjeri štedljivosti o kojoj govori Montaigne.

⁵ Tih *pet i pol solada* stoji u Amyotovu prijevodu na mjestu gdje Plutarh (*Život Tiberija Grakha*) naznačuje “devet obola”.

LIII. poglavlje
O JEDNOJ CEZAROVOJ RIJEČI

Kad bismo se ponekad zabavili da dobro pogledamo sebe i da vidimo koliko vremena potrošimo kontrolirajući druge i upoznavajući ono što je izvan nas i kad bismo to vrijeme upotrijebili da ispitamo sami sebe, lako bismo uvidjeli kako je naš ustroj sastavljen od krhkih i dotrajalih dijelova. Nije li već samo to jedinstveno svjedočanstvo o našoj nesavršenosti što nismo kadri da se zadovoljimo nekom stvari i što je izvan mogućnosti naše želje i naše mašte da izabere ono što nam treba? O tome nam lijepo svjedoči velika rasprava koja se uvijek vodila među filozofima kad su htjeli doznati gdje je najveće čovjekovo dobro; ta rasprava traje i *dandanas*, a trajat će vječno i neće se riješiti niti će biti slaganja između mudraca;

*dum abest quod avemus, id exuperare videtur
Cetera; post aliud cum contigit illud avemus,
Et sitis aequa tenet¹.*

¹ "...dok manjka, što mi želimo, to ono baš nama / Čini se boljim od svega; no dodje li, želimo drugo. / Tako mi težimo uvijek, i ne gasi žedj se za žićem." Lukrecije, *De natura rerum*, III, 1083 i d. (prijevod M. Tepeša).

Pa bilo što da upadne u naše poznavanje i uživanje, neka-ko osjećamo da nas to ne zadovoljava i neprestano čeznemo za onim što će biti i što je nepoznato, jer nismo zadovoljni onim što imamo: i to, po mom mišljenju, ne zbog toga što nas to ne bi moglo zadovoljiti, nego zato što mu pristupamo na bolestan i kriv način,

*Nam, cum vidit hic, ad usum quae flagitat usus,
Omnia jam ferme mortalibus esse parata,
Divitiis homines et honore et laude potentes
Affluere, atque bona natorum excellere fama,
Nec minus esse domi cuiquam tamen anxia corda,
Atque animum infestis cogi servire querelis:
Intellexit ibi vitium vas efficere ipsum,
Omniaque illius vitio corrumpier intus,
Quae collata foris et commoda quaeque venirent².*

Naše su želje nesigurne i ne znaju kud bi; ne znaju ništa zadržati ni bilo u čemu na dobar način uživati. Vjerujući da je mana u tim stvarima, čovjek se ispunja i napaja drugim stvarima koje ne zna ni ne poznaje i prema njima upravlja svoje želje i nade, počne ih častiti i poštovati, kao što kaže Cezar “*communi fit vitio natura ut invisus, latitantibus atque incognitis rebus magis confidamus, vehementiusque exterreamus*”³.

* * * * *

² “Ovaj opaziv naime, da skoro sve, potrebno što je / Ljudima smrtnim za život, već svakome spremljeno jeste, / Dapače, mnogi da novcem i ugledom bogati, čašću, / Plivaju u tom, dok glas uvećavaju dobra im djeca, / Ali usprkos toga da nije bez nemira nitko / U srcu svome, što dušu neprestano izjeda njemu, / Kivno prijeti i gorkih do žalosti dovodi njega: / Dobro tad shvati, da samo u posudi pogrješka leži, / Sve da njezinom krivnjom se potpuno pokvari u njoj, / Što se godijer u nju sakuplja, ma ko užitak...” Lukrecije, *De natura rerum*, VI, 9 i d. (prijevod M. Tepeša).

³ U ranijim je izdanjima tu Cezarovu misao (*De bello civili*, II, 4) bio ovako interpretirao: *Događa se po prirodnoj mani da čovjek ima i više vjere i da se više boji stvari koje nije nikad vidio i koje su nam skrivite i nepoznate*. To mjesto u prijevodu Tona Smerdela glasi: “Poznato je da ljudska narav obično griješi, kad je nenadani i neznani događaji previše osokole i vrlo uplaše.”

LIV. poglavlje

O UZALUDNIM MAJSTORIJAMA

I ma toliko ništavnih i ispraznih majstorija s pomoću kojih ljudi ponekad misle doći do koristi i glasovitosti; kao pjesnici slažu čitava djela u stihovima koji počinju istim slovom; tako vidimo kojekakove oblike poput jaja, kruglji, sjekira što su ih stari Grci uobličili mjerom svojih stihova, produžujući ih ili skraćujući tako da nam nakraju predoče ovu ili onu sliku. U tome je ležalo i znanje kod onoga koji se zabavljao brojeći na koliko se različitih načina mogu posložiti slova u abecedi, pa je došao do nevjerojatnog broja koji spominje i Plutarh¹. Mislim da je ispravno mišljenje onoga kome su bili doveli čovjeka koji je znao s tolikom izvježbanošću, i to uvijek bez promašaja rukom ubaciti zrno prosa kroz igleno uho; kad su ga zamolili da dade kakvu nagradu za tako rijetku vještinu, on naredi, doista duhovito, a prema mom mišljenju i ispravno, da se tom čovjeku dadu dvije ili tri mje-

¹ *Gozbena pitanja* (Συμποσιακά προβλήματα). I Rabelais je u svom *Tiers livre* (III, 3) govorio o tom čovjeku i njegovim računanjima. Kod njega je to bio Ksenokrat.

re² prosa kako tako veliko umijeće ne bi ostalo bez građe s kojom će se i dalje vježbati. U tome je divno svjedočanstvo o našem sudu, koji preporuča stvari gledajući ih po tome što su rijetke ili nove ili pak po tome što su teške, a njihova vrijednost ili korisnost tu nisu uključene.

Upravo smo se u mojem domu igrali tko će naći više stvari koje se drže sa svoje dvije krajnosti; kao na primjer naslov *Sire*, a taj se naslov daje najvišoj ličnosti naše države, to jest kralju, ali se njime označava i prost svijet³, kao što su trgovci, a nikako se ne odnosi na one koji su između njih. Visokorođene gospođe nazivaju se damama, one iz srednjeg staleža *Damoiselles*⁴, a damama se nazivaju i žene najnižeg reda.

Kockanje za stolovima dopušteno je samo u vladarskim kućama i po krčmama.

Demokrit je govorio da su ćutila u bogova i u životinja izoštrenija nego kod ljudi koji su negdje na sredini.⁵ Rimljani su nosili jednako ruho u dane žalosti i u dane svečanosti. Isto je tako sigurno da smrtni strah i najveća hrabrost jednako djeluju na želudac i čine da popušta.

² U izvorniku stoji *deux ou trois minots de mil*, a *minot* je bilo popriliči 40 litara. Anegdota je preuzeta iz Kvintilijana, *Inst. oratoria*, II, 20.

³ Franc. riječ *sire* (< lat. SENIOR “stariji”) preživjela je kroz povijest više značenja i uporaba. Već od X. st. u religioznom je vokabularu označavala “gospodara” kad se govorilo o Bogu, odatle *notre Sire* “Isus Krist”. Od XI. st. bio je to naslov koji se davao kralju u izravnom obraćanju, pa je formula *le sire notre roi* još u XVII. st. značila kralja. U feudalnom društvu *sire* je najprije bio sizeren, a kasnije se uporaba širi, pa se oznaka uzima čak i za građane koji obnašaju neku službu. U pejorativnoj uporabi uzima se *sire* samo uz neku oznaku i tako nastaju frazemi *étrange sire* “nikakav čovjek”, *pauvre sire* “jadnik”, dok se kao arhaizam do danas očuvalo samo *triste sire* “kukavac”. U svakodnevnoj uporabi danas je sve potisnuo termin *Monsieur*.

⁴ Iz kasnolat. *DOMNICELLA < DOMINICELLA iz klas. DOMINA. Tek pri kraju XVII. stoljeća označava “neudanu ženu”, a ironično se upotrebljava još i danas za “laku ženu”.

⁵ Prema Plutarhu, *Filozofske priprave* (Φιλόσοφοι παρασκευαί).

Nadimak Drhtavac, koji su nadjenuli XII. kralju navarskom, Sanchu⁶, pokazuje nam da hrabrost jednako kao i strah čine da nam se uda tresu. A onaj kojemu su sluge postavljali oklop i vidjeli da mu se koža naježurila, pa su ga pokušali osokoliti umanjujući neizvjesnost bitke u koju se upušta, ovako im je odgovorio: “Slabo me poznate. Kad bi moja koža znala kamo će ju moje srce začas odvesti – ona bi se s mene svukla.”

Slabost što nas obuzima od hladnoće i pražnjenja nakon što smo se podali Venerinim stvarima dolazi nam isto tako i od prevelike želje i od raspomamljena žara. I najveći led i najveća vrućina i žegu i suše. Aristotel kaže da se šipke⁷ olova tope i teku od leda i zimske hladnoće jednako kao i za prevelike vrućine.⁸ Želja i zasićenost ispunjaju s boli sva stanja iznad i ispod strasti. Glupost i mudrost nalaze se na istom stupnju osjećanja i čvrstine kod ljudskih nezgoda; mudraci svladavaju zlo i upravljaju njime, a drugi ga ne poznaju; ovi su, da se tako izrazim, s ovu stranu nevoljâ, a oni prvi s onu stranu i, nakon što su dobro odmjerili i razmotrili kakve su, preskaču ih snagom silne hrabrosti; oni ih preziru i gaze, imajući jaku i postojanu dušu i kad je strelice usuda pogode, moraju se od nje odbiti i otupjeti, jer su naišle na nešto gdje ne mogu imati moći; svakidašnje i prosječno stanje ljudi nalazi se između tih dviju krajnosti, a to je stanje onih koji opažaju zlo, osjećaju ga i ne mogu ga podnositi. Djetinja i staračka se dob sreću u slabosti mozga, jednako kao i škrtost i rasipnost, jer je i u jedne i u druge slična želja za privlačenjem i stjecanjem dobiti.

Slobodno se može reći da postoji abecedno neznanje⁹ koje prethodi znanju; i jedno drugo, recimo doktoralno, koje

⁶ Ovdje je Montaigne pobrkao imena vladarâ: Garcia V. je nosio nadime Drhtavac.

⁷ Montaigne piše *cueus de plomb*, a to je u XVI. st. bio tehnički termin za masu lijevana željeza pri taljenju; kasnije se pisalo *gueuse*.

⁸ Aristotel zapravo govori o tom svojstvu za kositar, a ne za olovo.

⁹ *Ignorance abecedaire*.

dolazi nakon znanja: to je neznanje koje je znanje začelo i rodilo, upravo onako kao što raščinja i razara ono prvo.

Od priprostih duhova, koji su i manje znatiželjni i manje obrazovani, čine se dobri kršćani, koji iz bogobojažnosti i posluha jednostavno vjeruju i drže se u podložnosti zakonima. U osrednjoj snazi duhova i osrednjim sposobnostima rađa se pogrešno mišljenje; oni slijede privid prvog utiska i tada imaju nekakvo pravo da naše koračanje po utabanim stazama prosuđuju kao jednostavnost i glupost, gledajući u nama one koje učenje nije dovoljno prosvijetlilo. A viši i plemenitiji duhovi, staloženiji i dalekovidniji, tvore jednu drugu vrstu onih koji vjeruju; kako za sobom imaju dugo vjersko ispitivanje, prodiru uz više duboka svjetla teškog za poimanje u svete knjige i osjećaju u čemu je misteriozna i božanska tajna našeg crkvenog sustava. Pa ipak, vidimo da su neki od njih doprli do tog posljednjeg stadija putem onog drugoga uz čudesan plod i potvrdu kao do krajnje granice kršćanske spoznaje; oni tada uživaju u svojoj pobjedi s duhovnom utjehom, mijenjanjem svojih običaja i neizrecivom umilnošću. No, među njih ne mislim svrstati one druge koji, da bi se otresli sumnje za stare zablude i da bi nas ostale uvjerali da su zdravi i postojani, idu u drugu krajnost, postaju bezobzirni i nepravedni u zastupanju naše stvari, koju tada kaljaju neprestanim prigovaranjem o nasilništvu.

Prostodušni su seljaci čestit svijet, a čestiti ljudi su i filozofi, ili, kako mi danas kažemo¹⁰, snažne i jasne naravi, obogaćene širokim stjecanjem korisnih znanja. A oni mješanci, pola jedno a pola drugo, koji su prešli prvo stanje nepoznavanja slova, ali se nisu mogli vinuti do onog drugog stanja (kojima je stražnjica između dvaju stolaca, a među kojima sam i ja i toliki drugi), oni su opasni, nesposobni, nesnosni; a to su oni koji u svijet unose nemir. Stoga sam se, što se mene osob-

¹⁰ U ranijim je izdanjima stajalo: *ili kako ih naše vrijeme naziva...*

no tiče, uvijek nastojao smjestiti u ono prvo i prirodno stanje, odakle sam uzaludno nastojao krenuti.

Narodna i posvema prirodna poezija posjeduje onu naivnost i draž po kojoj se može uspoređivati s glavnom ljepotom savršene poezije nastale po pravilima umjetnosti, kao što se vidi u gaskonjskim vilanelama¹¹ i u pjesmama o kojima nam govore da postoje među narodima koji ne poznaju nikakvu znanost, pa čak ni pismo. A ona poezija koja je između toga dvoga ne *zavređuje* ništa i nije ni na kakvoj časti ni cijeni.

Ali, videći da je duhu prokrčćen prolaz, zaključio sam, kako se redovito i zbiva, da smo pristupili kao mukotrpnom poslu i rijetkom predmetu nečemu što nije ni mukotrпно ni rijetko; i nakon što se naša mašta zagrijala, počela je pronalaziti bezbroj sličnih primjera, a ja ću navesti samo jedan; kad bi ovi pokušaji zavrijedili da se o njima sudi, moglo bi se dogoditi da se oni nimalo ne svide ljudima obična i prosta duha, a isto tako ni onima u kojih je duh jedinstven i odličan; oni prvi u tome ne bi mnogo razumjeli, a ovi potonji razumjeli bi i odveć; i tako bi oni mogli nekako lebdjeti između toga dvoga.

* * * * *

¹¹ Riječ *villanelle* je u Montaigneovo doba bila recentna posuđenica iz tal. *villanella* “seoska pjesma i ples” (izvedena iz *villano* “seljak”).

LV. poglavlje

O MIRISIMA

Za neke se ljude, kao primjerice za velikog Aleksandra, kaže da je njihov znoj širio ugodan miris, što je bila posljedica nekog rijetkog i izvanrednog tjelesnog sastava; tome su uzrok tražili i Plutarh¹ i neki drugi². No, tijelo u velikoj većini ljudi ponaša se protivno tome, a najbolje što mu se može dogoditi jest da bude lišeno svakog mirisa. Čak ni ugodan miris najčišćeg daha nije nimalo bolji nego što je biti bez ikakva mirisa koji nam smeta, a takov je dah kod potpuno zdrave djece. Eto zašto Plaut kaže

*Mulier tum bene olet, ubi nihil olet*³:

najugodniji miris svake žene je da ni po čemu ne miriši, jednako kao što se kaže da njezina djela najbolje mirišu onda kad za njih ne znam i kad su nečujna. A ugodne lijepe strane

¹ U *Životu Aleksandrovu*, I, te u *Gozbenim pitanjima*, I, 6.

² Možda talijanski filozof Pietro Pomponazzi (1462-1525), u Francuskoj poznat kao Pomponace. U njegovoj se raspravi *De incantationibus* (1556) spominje ta Aleksandrova osobina.

³ Plaut, *Avet (Mostellaria)*, I, III, 17. Montaigne taj stih najprije navodi, a zatim ga sam prevodi.

mirise ljudi s pravom drže sumnjivima kod onih koji se njima služe i cijene da ih netko rabi ne bi li sakrio neki prirodni nedostatak. Zbog toga su i nastale one duhovite riječi u starih Pjesnika: kad dobro mirišeš, po nečemu zaudaraš,

*Rides nos, Coracine, nil olentes,
Malo quam bene olere, nil olere⁴.*

I na drugom mjestu:

Posthume, non bene olet, qui bene semper olet⁵.

Što se mene tiče, ipak više volim da oko mene sve miriši i više nego išta mrzim neugodan vonj, a njega više nego drugo osjećam na daljinu:

*Namque sagacius unus odoror,
Polypus, an gravis hirsutis cubet hircus in alis,
Quam canis acer ubi lateat sus⁶.*

Ugodniji su mi jednostavniji i prirodniji mirisi. A u prvom bi redu gospođe o tome morale voditi brigu. U najcrnjem barbarskom stanju skitske bi se žene, nakon pranja, posipale i prekrivale čitavo tijelo i lice nekom mirišljivom drogom koja raste po njihovim zemljama; i kad bi se podavale muževima, skinule bi to bjelilo i tako su im dolazile i čiste i namirisane.⁷

Pa ma kakav to miris bio, upravo je čudno kako me se prima i koliko je moja koža spremna da ga upije. Svaki onaj koji se žali na prirodu jer je čovjeka ostavila bez načina da vonj uvijek osjeti nosom nikako nema pravo, jer vonj sam od sebe do nosa dopire. Meni posebno u tome pomažu brci, koji su u mene gusti. Ako brcima približim rukavice ili rupčić, miris ću osjećati čitav dan. Oni otkrivaju mjesto odakle sam došao.

⁴ “Smiješ nam se, Koracine, što nikakav miris ne osjećamo: ali draže mi je nikakav miris ne osjećati nego mirisati.” Marcijal, II, LV, 4.

⁵ “O Postume, ne miriši dobro onaj koji stalno miriši.” Marcijal, II, XII, 4.

⁶ “Jer u mene je jedinstven njuh da osjetim (miris) muzgavca ili težak zadržak po prčevini iz dlakavih pazuha bolje nego pas koji otkriva skrivena vepra.” Horacije, *Epodae*, XII, 4.

⁷ Herodot, IV, 75.

Vrući poljupci iz mladih dana, onako sočni, pohotni i vlažni, hvatali su mi se brka, tako da su se osjećali nekoliko sati nakon toga. Pa ipak, nisam sklon pučkim boleštinama koje se prenose snošajem i koje nastaju zbog zaražena zraka; obranio sam se od onih koje su harale u moje vrijeme i kojih ima nekoliko vrsta po našim gradovima i među našom vojskom. Pisalo se o Sokratu⁸ da nikad nije odlazio iz Atene za vrijeme čestih haranja kuge koja su mučila taj grad i da samo on od nje nije imao nevolja. Mislim da bi liječnici mogli u mirisima naći mnogo više uporaba nego što oni odista čine; jer, često sam opazio da me oni mijenjaju i da djeluju na mene već prema tome kakvi su; a to mi potvrđuje ono što se govori da se uvođenjem tamjana i mirisa u crkve, a to je stari običaj proširen u svim narodima i religijama, nastojalo puk razveseliti, probuditi i očistiti mu osjetila kako bi bio što predaniji kontemplaciji.

Da bih mogao o tome suditi, želio bih imati udjela u umijeću onih kuhara koji znaju začinjati prekomorskim mirisima okus hrane, onako kao što je bilo opaženo da su to znali oni u službi kralja tunižanskoga⁹, koji je za naših dana doplovio u Napulj na pregovore s carem Karlom.¹⁰ U hranu su stavljali mirišljive droge, koje su bile toliko skupocjene da su jedan paun i dva fazana dosizali i cijenu od sto dukata kad su ih priredili prema njihovu ukusu; a kad su ih rezali, miris ugodnih para, koji nije brzo nestajao, ispunio bi ne samo dvoranu nego i sve odaje u dvoru i širio se do okolnih kuća.

Kad moram negdje odsjesti, glavna mi je briga izbjeći težak i neugodan zadah. Lijepi gradovi kao Mleci i Pariz kvare mi dobar dojam koji o njima imam kiselkastim vonjem, jedan zbog svojih močvarnih obala, a drugi sa svojeg blata.

* * * * *

⁸ Diogen Laercije, *Život Sokratov*, II, 25.

⁹ U izvorniku: *ce Roy de Thunes*.

¹⁰ Paulus Iovius, *Historiae sui temporis*, XLIV.

LVI. poglavlje

O MOLITVI

Izlažem¹ sve ove misli bez oblika i bez zaključka kao što rade oni koji govore o neriješenim pitanjima o kojima se u školama raspravlja, ali ne da utvrdimo istinu, nego da istinu tražimo. Stavljam ih na prosudbu onih kojima je zadaća da uprave ne samo moja djela već i moje misli. Jednako će mi dobro doći i biti od koristi i njihova osuda kao i odobravanje, jer držim strašnim ako se u njima nađe bilo kakva stvar koju sam izgovorio u neznanju ili nehotice protiv svetih propisa Katoličke crkve, apostolske i rimske, u kojoj ću umrijeti i u kojoj sam rođen. Pa ipak, premda se uvijek predajem njezinu sudu, koji ima svu moć nada mnom, miješam se, onako nasumce, u svakovrsna pitanja, kao što to činim i sada.

Ne znam, možda se varam, ali, budući da nam je posebnom Božjom milosti kroz Božja usta propisan i od riječi do riječi određen način kako ćemo se moliti, ipak mi se uvijek

¹ Ovaj je odlomak dodan 1582. nakon Montaigneova putovanja u Rim, gdje je od Vatikana dobio odobravanja za "njegovu privrženost Crkvi" i za njegove izjave protiv Reforme, ali i "upozorenje" (*une animadversion*) zbog nekih pogrešnih stavova.

činilo da bismo se molitvom morali služiti redovitije nego što mi to činimo. I kad bi se mene slušalo, valjalo bi da kršćani na početku i kraju obroka, pri ustajanju i pri lijeganju i kod svih posebnih činjenja koje običavamo započinjati molitvom, izmole Očenaš, ako ne i samo Očenaš, ali njega svakako. Crkva može proširiti i mijenjati molitve već prema potrebama našeg odgoja, ali dobro znam da je u biti to uvijek ista stvar. Međutim, propisanoj je molitvi valjalo dati tu povlast da ju narod uvijek ima na ustima: jer, očito je da ona kaže sve što treba i da odgovara svim prigodama. Očenaš je jedina molitva koju izgovaram i neprestano je ponavljam, a ni u čemu je ne mijenjam.

Zboga toga se dogodilo da nijednu drugu osim Očenaša ne znam napamet.

Upravo sam počeo razmišljati što je u nama izazvalo tu pogrešku da se utječemo Bogu u svim našim namjerama i pothvatima, da ga zazivamo u svim vrstama potrebe i bilo kada kad naša slabost traži pomoć, a da se pritom ne pita je li to pravedno ili nepravedno; ili da isto tako uzvikujemo njegovo ime i govorimo o njegovoj moći u bilo kojem poslu da smo, pa ma kako taj posao bio grešan i nevaljao.

Samo je on jedini naš zaštitnik koji može sve učiniti da nam pomogne; ali, akoprem se udostojao počastiti nas tim dragim savezom, on je i pravedan onoliko koliko je milostiv i koliko je moćan. On se češće služi svojom pravdom nego snagom i milost nam udjeljuje prema pravdi, a ne prema našim traženjima.

U svojim *Zakonima*² Platon nabraja tri načina krivog vjetrovanja u bogove: da ih uopće nema; da se oni ne mijesaju u naše stvari; da ništa ne odbijaju, ni zavjete, ni davanja, ni žrtve. Prva zabluda nije, po njegovu mišljenju, nikad ostajala nepromijenjenom u čovjeku od njegova djetinjstva do starosti, dok druge dvije mogu biti trajnije.

² *Zakoni*, X.

Njegova pravednost i moć su nerazdvojive. Uzalud molimo njegovu pomoć za neku krivu stvar. Duša nam mora biti čista, barem u času kad ga molimo i mora biti slobodna od svih grešnih želja³, jer mu inače sami stavljam u ruke šibu kojom će nas kazniti. Umjesto da ispravljamo svoj grijeh, mi ga činimo još težim, ukazujući onome od koga tražimo oprost osjećaje pune nepoštovanja i mržnje. Upravo zato nerado gledam one što ih vidim da Boga mole često i redovito, ako djela koja im prate molitvu ne govore o nekom popravljanju i promjeni vladanja,

si, nocturnus adulter,

Tempora Sanctonico velas adopena cucullo⁴.

A ponašanje čovjeka koji vodi izopačen život i miješa ga s pobožnošću čini mi se da zaslužuje veću osudu nego ono kad je čovjek onakav kakav jest pa čak i kad je ogrezao u grijehu. Zato naša Crkva svakodnevno odbija milost pristupa k njoj i druženje s njom svima onima koji tvrdokorno ostaju pri teškom grijehu.

Molimo iz navike, jer nam je to običaj ili, bolje rečeno, čitamo i izgovaramo molitve. A to je, na kraju krajeva, samo izvanjski izgled.

Nije mi nimalo drago kad vidim da se netko tri puta prekriži na svaki *benedicite* ili na *gratias* (a tim mi je manje drago zato što je to znak koji poštujem i neprestano se njime služim, čak i nakon zijevanja), a s druge strane u sve su ostalo vrijeme ispunjeni mržnjom, škrtošću, nepravednošću⁵. Gri-

³ Iz Montaigneova *Dnevnika s puta u Italiju* doznajemo da se upravo tom posebnom mišljenju usprotivio *il maestro del Santo Palazzo* u Vatikanu za vrijeme piščeva boravka u Rimu.

⁴ "...ako, kad ideš u noćni preljub, glavu sakrivaš santonskom kapuljačom." Juvenal, VIII, 144. Santoni (*Santoni* ili *Santones*) su bili narod u zapadnoj Galiji, u pokrajini Saintonge. Od njih su Rimljani preuzeli običaj nošenja kapuca ili kapuljača.

⁵ U izdanju iz 1588. umjesto tih triju riječi nalazimo: *lihvom, pohotom i kurvarenjem*.

jesima valja dati njihovo vrijeme, a Bogu njegovo, kao nadoknadu i nagodbu. Pravo je čudo gledati kako se jedno na drugo nastavljaju djela toliko različita, a toliko jednakog sadržaja, a da se u njima ne razabire ni prekid ni promjena kad se prelazi s jednoga na drugo.

Kakva se to čudnovata savjest može umiriti kad na istome mjestu čuva u tako složnom i mirnom jedinstvu i zlodjelo i onoga koji mu mora suditi? A čovjek kojemu je puteno uživanje zavrtilo glavom i koji taj grijeh smatra mrskim pred očima Božjim, što on kaže Bogu kad mu o tome govori? Načas se popravi, ali opet u grijeh upada. Kad bi predmet Božje pravde i njezina prisutnost ošinuli i kaznili njegovu dušu, pa ma kako pokora bila kratkotrajna, sâm bi strah na to navraćao njegovu misao da bi on namah mogao ovladati tim grijesima koji su se tako čvrsto u njemu ukorijenili. Ali, što reći o onima koji čitav život provode na plodu i koristima od grijeha za koji znaju da je smrtni grijeh? Koliko li je kod nas prihvaćenih zvanja i zanimanja kojima je sama srž u opacini! A onaj koji mi se ispovijedio i ispričao mi da je čitav svoj vijek slijedio i u svojim istupima ispunjao ono što mu je nalagala vjera koja je, po njegovu mišljenu, kriva i u protuslovlju s onom koju je nosio u svom srcu, i to sve samo da ne bi izgubio ugled i čast službe koju je obnašao⁶. Kako li je on tek u svom srcu mogao podnositi takve misli! Na koji način takvi o tome razgovaraju s Božjom pravdom? Budući da je njihovo kajanje samo vidljivo i lako izvedivo popravljjanje, oni i prema Bogu i prema nama gube način da ga obrazlože. Ma jesu li doista tako bezočni pa traže oprost bez zadovoljštine i kajanja? I na njih gledam kao i na one prve, ali tu je tvrdokornost teško nadjačati. To proturječje i tako naglo i potpuno mije-

⁶ Specijalisti za Montaigneovo djelo misle da je vrlo vjerojatno u pitanju Arnaud du Ferrier (1505-1585), profesor u Bourgesu, a zatim na sveučilištu u Tuluzi, koji je kasnije postao ambasadorom u Rimu i Veneciji. Kad je prešao na protestantizam, postao je kancelarom kralja Henrika Navarskoga.

njanje mišljenja, koje oni hine, meni miriši na neko čudo. U njih je stanje beskrajne agonije. Kako li mi se nevjerojatnim činilo mišljenje onih koji su ovih posljednjih godina običavali svima i svakome u koga je bilo neke bistrine uma, a koji je ispovijedao katoličku vjeru, predbacivati da je sve to samo varka i čak tvrditi, kako bi mu ukazali čast, da je sve što je god rekao hinjeno, a da on u sebi nosi reformiranu vjeru po svojoj mjeri. Čudnovata je to bolest! Vjerovati da si toliko jak u svojem uvjerenju i zamišljati da drugi ne mogu vjerovati drugačije nego ti. A još je mučnije povjerovati o takvu duhu da mu je više stalo do ne znam kakve prednosti u sadašnjem stanju nego do svih nada i prijetnji vječnoga života. Zaista mi mogu vjerovati: ako me je išta moglo u mladosti zavoditi, želja za stavljanjem na kocku i teškoća što je slijedila za ovim najnovijim poduhvatom⁷, imale su u tome značajna udjela.

Kako se meni čini, neće biti da Crkva bez velikog razloga zabranjuje zbrkanu, lakomislenu i nerazboritu uporabu svetih i božanskih pjesama kojima je Duh Sveti nadahnuo Davida⁸. Miješati Boga u naše stvari smije se samo uz poštovanje i pažnju punu časti i obzira.⁹ Taj je glas i odveć božanski, a da ga se ne bi rabilo za nešto drugo osim za vježbanje naših pluća i dopadanje našem uhu; taj glas mora izvirati iz savjesti, a ne iz jezika. Pa nije, dakle, pravo da se neki mladi kalfa, u svojim glupim i beskorisnim mislima, s njim igra i zabavlja.

Kao što nije pravo ni primjereno da gledamo kako se po krčmama i kuhinjama povlači Sveta knjiga presvetih otajstava naše vjere.¹⁰ To što su nekad bili misteriji danas su igre i

⁷ Misli na Reformaciju.

⁸ Misli na Psalme Davidove, koji se u protestantskoj praksi spominju mnogo češće nego kod katolika.

⁹ Ovdje se katolička koncepcija suprotstavlja protestantskoj.

¹⁰ To je bilo opće mjesto u debatama između katolika i protestanata. Suvremeni pisac Rémi Belleau (1528-1577) u komediji *Reconnue* kaže: "Nova vjera je postigla da sobarice, papučari i mesari o njemu [Svetom pismu] na svakom uglu raspravljaju."

zabava. Tako ozbiljna i poštovanja vrijedna knjiga ne smije se uzimati samo onako u prolazu i letimice. Učenje Svetog pisma mora biti duboko promišljeno i staloženo; uvijek mu moramo dodati ono *Sursum corda* iz našeg bogoslužja i pričati mu s tijelom punim suzdržanosti koje će svjedočiti o našoj posebnoj pozornosti i poštovanju.

To učenje nije za svakoga, jer ono pripada osobama tome predanim i koje sam Bog poziva. Oni koji su zli i neuki tu postaju još gori. Nisu to riječi za pripovijedanje, nego riječi koje moramo poštovati, bogobožno im pristupati i klanjati im se. Baš su smiješni ljudi koji misle da su postale pristupačne svakome zato što su ih stavili u pučki jezik! Zar samo zbog riječi oni ne razumiju sve što nalaze da je zapisano? Rekao bih još i više: želeći se malo približiti, oni su sve udaljili. Čisto i bistro neznanje, koje se uzdalo u pamet drugih, bilo je mnogo korisnije i mudrije nego što je ova sadašnja nauka puna ispraznih riječi, koja pothranjuje taštinu i zasljepljenost.

Isto sam tako uvjeren da je sloboda što se daje svakome da tako duboko vjersku i važnu riječ prosipa u toliko vrsta jezika mnogo opasnija nego što je korisna. Židovi, Muhamedanci i gotovo svi drugi prihvatili su i poštuju jezik na kojem su njihova otajstva bila prvotno izložena i strogo su zabranili da se u taj jezik dira i da ga se mijenja. Jesmo li sigurni da u zemlji baskijskoj¹¹ ili u Bretanji ima dovoljno mjerodavnih sudaca da bi ocijenili taj prijevod na njihov jezik? Univerzalna Crkva nema težeg i važnijeg suda. Kad se propovijeda i govori, interpretacija je nesigurna, slobodna, promjenjiva, pa neka je samo i u jednoj sitnici – i to više nije isto, to više nije ono.

Jedan od naših grčkih povjesničara¹² s pravom predbacuje svom stoljeću što je otajstva kršćanske religije prosulo po trgovima i dalo u ruke kukavnim zanatlijama, tako da sva-

¹¹ Godine 1571. je J. de Lizarrague objavio prvi prijevod Novog zavjeta na baskijski.

¹² Nicetas, kojega navodi Justus Lipsius u *Adversus dialogistam liber de una religione*, III. Montaigne je odatle preuzeo čitav ovaj odlomak.

tko može o tome raspravljati i govoriti što ga je volja; i da je za nas, koji, milošću Božjom, uživamo u čistim misterijima samilosti, velika sramota što dopuštamo da se oskvrnjuju u ustima neuka i prosta svijeta, iako znamo da su nevjernici zabranjivali Sokratu, Platonu i velikim mudracima da govore i da se miješaju u stvari povjerene svećenicima i delfskom pročišću. Kaže i to da vladarske službe u pitanjima Teologije nisu bile oboružane revnošću nego žestinom, da revnost potječe iz Božjeg uma i pravde i da se ponaša umjereno i poštivajući red; ali da se pretvara u mržnju i zavist i, kad je vođena ljudskim strastima, umjesto žitom i grožđem rađa korovom i koprivom. A imao je pravo onaj drugi kad je, savjetujući cara Teodozija, govorio da svađe ne uspavljaju raskole u Crkvi nego da bude i poriču hereze te da dakle moramo izbjegavati sve sporove i dijalektičke argumentacije i držati se samo propisa i vjerskih naputaka koje su donijeli stari. A car je Andronik, zatekavši na svom dvoru dva velikaša kako se svađaju s Lopadijem¹³ oko jednog od naših vrlo važnih pitanja, obojicu oštro ukorio pa im je čak priprijetio da će ih baciti u rijeku ako tako nastave.

U naše doba djeca i žene uče starije i iskusnije o crkvenim zakonima, i to upravo ondje gdje im prvi Platonov zakon¹⁴ zabranjuje čak i da pitaju za razloge građanskih zakona koji stoje na mjestu Božjih naredaba; i, nakon što je starcima dopustio da o tome govore među sobom i sa sucima, dodaje: samo kad to nije u nazočnosti djece i neupućenih osoba.

Jedan je biskup¹⁵ ostavio napisano da na drugom kraju svijeta postoji jedan otok, koji su stari nazivali Dioskori-

¹³ Čini se da ovdje Montaigne uzima *Lopadius* za osobno ime, a to je zapravo ime nekog jezera. (?)

¹⁴ Ficinov prijevod Platonovih *Zakona*, str. 750.

¹⁵ Bio je to Jerónimo Osório (1506-1580), portugalski prelat i historičar, koji je naučavao na sveučilištu u Coimbri; pokušao je odvratiti kralja Sebastijana od pohoda u Afriku (1578). Goulard je njegovo djelo *Histoire du roy Emmanuel de Portugal* preveo na francuski. Montaigne odatle (V, 6) preuzima ovaj podatak.

dom¹⁶, plodnošću obdaren otok gdje raste svakakvo drveće odličnih plodova, a zrak mu je neobično zdrav. Nastava ga kršćanski narod koji ima crkve i oltare ukrašene samo križem, bez ikakvih drugih slika; to je pučanstvo velik poštovatelj posta i crkvenih svečanosti, uredno plaća desetinu svećenicima i tako je čisto da niti jedan čovjek ne može upoznati više nego jednu ženu u životu; toliko su zadovoljni svojim stanjem da, akoprem usred mora, uopće ne znaju za brodove i toliko su prostodušni da od vjere koju strogo poštuju ne razumiju jednu jedinu riječ; to je nevjerojatno za one koji ne znaju da pogani, koji su tako veliki idolopoklonici, svoje bogove poznaju samo po imenu i po kipu.

Stari je početak *Menalippe*, Euripidove tragedije¹⁷, glasio ovako:

*O Jupiter, car de toy rien sinon
Je ne connois seulemet qu le nom*¹⁸.

I u svoje sam vrijeme vidio da se ljudi tuže na neke spise zato što su posvema ljudski i filozofski i u njima nema Teologije. Kad bi netko protivno tvrdio, to ne bi bilo bez nekog razloga: da božanskom nauku bolje priliči posebno mjesto kao onomu koji je kralj i koji drugima vlada; da on mora posvuda biti prvi, a nikako zamjena ili nadomjestak; da bi zacijelo bilo uputnije primjere izvlačiti iz gramatike, retorike, logike, nego iz jednog tako svetog razglabanja, a isto vrijedi i za radnju kazališta, igara i pučkih priredaba; da se Božji razlozi sagledavaju uz više poštovanja i smjernosti kad su sami, nego kad se povezuju s ljudskim stvarima; da češće susrećemo pogrešku da teolozi pišu odveć po ljudski, nego onu drugu, to jest da humanisti pišu malo ili nikako teološki: “Fi-

¹⁶ To je Socotora (ar. *Suqutra*), otok u Indijskom oceanu kod obala Mozambika.

¹⁷ *Mudra Melanipa* (*Μελανίππη ή σοφή*).

¹⁸ Montaigne navodi Amyotov prijevod koji je našao u Plutarhovu spisu *O ljubavi* (“O Jupitre, od tebe samo ime poznam”).

lozofija je, kaže Zlatousti Svetac, već odavna istjerana iz svete škole kao nepotrebna sluškinja koja nije dostojna da vidi, ni ti načas sa samih vrata, svetište u kojem je pohranjeno blago božanskoga učenja”; da se čovjekovo izražavanje služi nižim oblicima govora i ne smije se služiti dostojanstvom, veličajnošću, carskom veličinom Božjega govora. Što se mene tiče, ja mu dopuštam da govori “*verbis indisciplinatis*”¹⁹ i o sreći²⁰, o usudu, o dobroj i lošoj kobi, i o bogovima i drugim izrazi- ma po svom ukusu.

Iznosim i ljudska i svoja maštanja, jednostavno kao maštanje koje je ljudsko i gledamo ga jedno po jedno, a ne kao propisano i uređeno po nebeskoj naredbi, jer ono nije kadro ni upasti u sumnju ni postati predmetom raspravljanja; to je stvar mišljenja, a ne pitanje vjere; ono o čemu ja mislim kao ja, a ne ono što vjerujem prema Bogu, jednako kao što nam djeca donose na uvid njihova vježbanja; ovo što ja govorim nešto je što još treba učenja, a ne nešto što poučava; to su laičke, a ne klerikalne stvari, ali uza sve to uvijek su pune prave vjere.

A zar se ne bi moglo reći da jedan propis koji bi naredi- vao da o Vjeri smije pisati samo onaj kojemu je to jedini i izričit poziv, ne bi imao neku korisnost i ispravnost; a vrije- dilo bi to možda i za mene, pa bi bilo najbolje da jednostav- no zašutim.

Čuo sam da čak i oni koji ne spadaju u naše²¹ zabranjuju spominjanje imena Božjeg u svakodnevnim razgovorima. Ne žele da se njime služi kao nekakvom poštapalicom ili uzvi-

¹⁹ “slobodnim (neodobrenim) riječima.” Sv. Augustin, *De civ. Dei*, X, 29.

²⁰ Protestant Henri Estienne u svom djelu *Le Nouveau langage françois italianisé* (1578) zamjera pjesnicima što se umjesto riječima Bog ili Pro- vidnost služe sa sreća, zvijezde, bogovi, priroda itd. Katolička je crk- va tolerirala te antičke reminiscencije, pa Montaigne, koji je ovo mje- sto dodao 1588, upotrebljava riječ *fortune* (“sreća”), premda je ta riječ u Rimu bila proskribirana.

²¹ Oni koji nisu katolici, dakle protestanti.

kom, a isto tako ni u pozivanju Boga za svjedoka ni u bilo kakvoj usporedbi; u tome mislim da imaju pravo. I kad na bilo koji način zazivamo Boga u našim stvarima i druženju, to se mora činiti ozbiljno i uz pravu vjeru.

Ima, čini mi se, kod Ksenofonta²² jedno mjesto gdje on govori da se moramo rjeđe moliti, jer nije čovjeku lako tako često dovesti dušu u sređeno, strpljivo i pobožno stanje, u kojem ona mora biti kad molimo; jer inače će naše molitve biti ne samo isprazne i uzaludne nego čak i grešne. “Oprosti nama dugove naše kao što mi opraštamo onima koji su nas uvrijedili”, kažemo mi moleći. A što smo time drugo rekli nego da mu podajemo svoju dušu lišenu svake osvete i zlobe? Pa ipak, mi zazivljemo Boga i njegovu pomoć i onda kad što grešno činimo, a to znači da ga zovemo za nepravdu.

*Quae, nisi seductis, nequeas committere divis.*²³

Škrtac ga moli za isprazno i izlišno čuvanje svoga blaga; slavohlepnik za svoje pobjede i udovoljavanje svojim strastima; kradljivac bi ga htio imati napomoći kako bi pobijedio nezgode i teškoće što mu se suprotstavljaju u izvođenju njegovih nedjela ili mu zahvaljuje zato što je mogao lako priklati nekog prolaznika. Pred vratima kuće u koju će se uvući ili koju će dignuti u lagum oni se lijepo mole, a namjere i nada su im pune okrutnosti, pohlepe i škrtosti.

*Hoc ipsum quo tu Jovis aurem impellere tentas,
Dic agedum, Staio, pro Juppiter, ô bone clamet,
Juppiter, at sese non clamet Juppiter ipse.*²⁴

²² Nije poznato na koje se Ksenofontovo mjesto Montaigne poziva.

²³ “Tražeći ono što bogovima samo u tajnosti možemo povjeriti.” Perzije, *Satire*, II, 4.

²⁴ “Reci dakle Staju ono što želiš na uho reći Jupiteru. O Jupiteru, o dobri Jupiteru, viknut će. A neće li i sâm Jupiter isto tako reći?” Perzije, *Satire*, II, 21.

Kraljica navarska Margerita²⁵ pripovijeda o nekom mladom vladaru i, premda mu ne kaže ime²⁶, njegova ga je veličina učinila lako prepoznatljivim. Kaže da je išao na ljubavni sastanak provesti noć uz ženu jednog visokog pariškog dužnosnika, a put ga je vodio kroz crkvu; on nije nikad prošao tim svetim mjestom, idući na svoj ljubavni pothvat ili vraćajući se s njega, a da ne bi izrekao molitvu obraćajući se Bogu. Ostavljam vam da prosudite čemu li je on to, duše pune lijepih misli, zazivao Božju milost! Pa ipak, ona to navodi kao primjer posebne pobožnosti. No, to nije jedina potvrda po kojoj možemo dokazati da žene odista nisu kadre suditi o teološkim pitanjima.

Istinita molitva i naše pravo mirenje u vjeri s Bogom ne može imati mjesta u nečistoj duši koja je baš tog časa pod vlašću Sotone. Onaj koji Boga priziva dok se nalazi u grijehu, čini isto kao kad bi džepokradica pozivao upomoć gradske stražare ili kao oni što se Božjim imenom kunu govoreći laž:

*tacito mala vota susurro
Concipimus*²⁷.

Malo je ljudi koji bi se usudili javno izreći tajne molbe koje upućuju Bogu,

*Haud cuivis promptum est murmurque humilesque susurros
Tollere de templis, et aperto vivere voto*²⁸.

Upravo zato su pitagorejci tražili da molitve budu javne i da ih svatko može čuti²⁹ kako se ne bi moglo reći da je neprikladna i nepravedna kao o onome,

²⁵ U XXV. priči III. dana svog glasovitog djela *Heptameron*.

²⁶ Riječ je o kralju Franji I.

²⁷ “Jedva čujno mrmljamo zločinačke molitve.” Lukan, *Farsalija*, V, 104.

²⁸ “Nije svakome dano da, umjesto da mrmlja i šapuće u svetištu, podigne glas te svoje molbe glasno izrazi.” Perzije, II, 6.

²⁹ Iz bilježaka glasovitog francuskog humanista Denisa Lambina (1516-1572), koji je priredio i objavio izdanja Horacija, Lukrecija, Cicerona i

clare sum dixit: Apollo!
Labra movet, metuens audiri: pulchra Laverna,
Da mihi fallere, da justum sanctumque videri.
*Noctem peccatis et fraudibus objice nubem*³⁰.

Bogovi su teško kaznili poročne molbe Edipove time što su mu ih ispunili.³¹ Molio je, naime, bogove da njegova djeca oružjem odrede kome će pripasti nasljedstvo. I nesretniku se dogodilo da je bio uhvaćen za riječ. Ne valja moliti da sve ide po našoj volji, nego da sve ide slijedeći put razbora.

I doista, reklo bi se da se mi molitvama služimo kao nekim posebnim jezikom poput onih koji rabe svete i božanske riječi u vraćanju i u čarobnjačkim stvarima; i da vjerujemo kako od rasporeda ili zvuka tih riječi ili od našeg držanja zavisi njihov učinak. Jer, zato što nam je duša puna pohote, a nije ni dirnuta pokajanjem niti tek sklopljenim pomirenjem s Bogom, mi mu izgovaramo riječi koje smo naučili napamet i nadamo se da ćemo iz njih izvući oprost za svoje grijehе. Nema ničega što bi bilo tako lijepo, tako blago i tako nama ugodno kao što je Božji zakon; on nas priziva sebi, uprav ovako grešne i odvratne kakvi jesmo; on nam pruža ruku i prima nas u svoje krilo, pa ma kako mi bili prosti, nečisti i ogrezli u blato i kakvi ćemo i ubuduće biti. No ipak, za uzvrat mi taj zakon moramo gledati čistim okom. Taj oprost moramo primiti kao djelo milosti; i, barem u onaj čas kad mu se obraćamo, mora nam duša odbijati grijehе i biti neprijatelj strasti koje su

Plauta. Montaigneov navod se odnosi na Horacijevu *Epist.*, I, xvi, 59, koju će odmah citirati.

³⁰ “Glasno reče: Apolone! a zatim pomakne usnice od velikog straha da će ga netko čuti: Lijepa Laverno [božica zaštitnica potajnih dobitaka, krađe i varalica], daj mi načina da prevarim, učini da izgledam pravedan i čestit čovjek; oblakom prekrij grijehе mojih noći i moje krađe.” Horacije, *Epistulae*, I, xvi, 59.

³¹ Iz Ficinova latinskog prijevoda Platonova *Drugog Alkibijada* (Ἀλκιβιάδης β’).

LVI. poglavlje – O MOLITVI

nas odvele tome da ga uvrijedimo: “Ni bogovi ni čestiti ljudi, kaže Platon³², ne primaju darova od zlih.”

*Immunis aram si tetigit manus,
Non somptuosa blandior hostia
Mollivit aversos Penates,
Farre pio et saliente mica³³.*

* * * * *

³² Iz Ficinova latinskog prijevoda Platonovih *Zakona*.

³³ “Ako na ruci koja je dodirnula žrtvenik nema grijeha, ona je mogla, a da je bogata žrtva ne bi nimalo učinila prihvatljivijom, udobrovoljiti penate jednim ječmenim hljebom i zrnom soli.” Horacije, *Odae*, III, xxiii, 17.

LVII. poglavlje

O ŽIVOTNOJ DOBI

Nikako ne mogu odobravati način na koji ustanovljavamo trajanje našega života. Vidim da mudraci to vrijeme u usporedbi s općim gledanjem znatno skraćuju. “Što, kaže mladi Katon onima koji su ga htjeli spriječiti da digne ruku na sebe, zar sam sada u onoj dobi kad mi se može predbaciti da odveć rano napuštam život?”¹ A tada je imao samo četrdeset i osam godina². Cijenio je da je to dob prave zrelosti i da je dosta visoka s obzirom na to da je veoma mali broj ljudi doživi; a oni koji govore o ne znam kakvom toku, koji nazivaju prirodnim, koji dopušta i nekoliko godina više, možda bi to i mogli doživjeti kad bi imali tu povlast da budu oslobođeni velikog broja nesretnih slučajeva kojima je svatko po svojoj prirodi podložan, a koji mogu prekinuti takav broj godina kojemu se nadaju. Kakva li je to tlapnja očekiva-

¹ Iz Amyotova prijevoda Plutarhova *Života Katona Utičkoga*.

² Erazmo u svojoj 46. godini već piše “o svojoj starosti” (*De senectutis incommodis*), a u XX. smo eseju vidjeli da Montaigne drži da su 33 godine “normalan termin egzistencije” i kaže da sve ono što se više poživljuje dolazi “*par faveur extraordinaire*”.

ti da ćete umrijeti od nestanka snaga koji sa sobom donosi duboka starost, i nadati se takvom kraju našeg trajanja kad dobro vidimo da je to između svih vrsta umiranja najrjeđe i najmanje se događa? Samo takvu smrt nazivamo prirodnom, kao da je nešto protuprirodno kad čovjek padne i slomi vrat, kad se utopi u brodolomu, kad ga dohvati guba ili upala pluća i kao da nas naše najobičnije stanje ne izlaže svim tim nezgodama. Ne zavaravajmo se tim lijepim riječima: bolje bi bilo nazivati prirodnim ono što je najopćenitije, svima najčešće i sveopće. Umrijeti od starosti je rijetka smrt, jedinstvena i izvanredna, pa je zato manje prirodna od onih drugih; to je posljednji i krajnji način umiranja; što god je udaljenija od nas, to joj se možemo manje nadati; to je odista granica preko koje nećemo prijeći i koju je priroda tako odredila da se ne može prekoračiti; ali to je ona njezina rijetka povlastica što nam ju daje dopuštajući nam da do te granice trajemo. Tu povlasticu ona daje po posebnoj milosti jednom čovjeku u dva ili tri stoljeća, kad ga oslobodi od svih prepreka i teškoća koje je posijala po onom dugom putu između ta dva načina smrti.

Dakle, moje je mišljenje da je dob do koje smo doprli³ takva dob do koje malo ljudi poživi. Budući da u redovitom tijeku stvari te godine ljudi ne dožive, znak je da smo dosta više poživjeli, a budući da smo prešli uobičajenu granicu, što je prava mjera duljine našega života, ne smijemo se nadati da ćemo je znatnije prijeći; kad smo propustili toliko prilika smrti u kojima vidimo da gotovo svi završavaju, moramo priznati da takva izvanredna sreća, koja nas još prati i koja je izvan običnog reda, neće još zadugo potrajati.

I sami zakoni podržavaju krivo mišljenje jer ne dopuštaju da je čovjek prije dvadeset i pete godine sposoban upravljati svojim dobrima, a taj će isti čovjek jedva dotle uspjeti sačuvati svoj život. August je stare rimske propise skratio za pet go-

³ Četrdeset godina.

dina⁴ i objavio da je dovoljno da oni koji preuzimaju sudačku čast imaju trideset godina. Servije Tulije je oslobodio ratne službe konjanike koji su navršili četrdeset i sedmu⁵. August je taj broj sveo na četrdeset i pet. Međutim, meni se čini da nema nekog velikog razloga povlačiti ljude iz službe prije pedeset i pete ili šezdesete godine. Bio bih za to da naša služba i naš poziv traje toliko dugo dok to ide u prilog javnoj službi, ali, nedostatak vidim na drugoj strani, to jest da nas ne zapošljavaju dovoljno rano. Onaj je⁶ bio opći gospodar svijeta sa devetnaest godina, a mi tražimo da ima trideset onaj koji će odlučiti o mjestu gdje će se postaviti oluk.

Moje je mišljenje da naš duh dobiva svoj oblik s dvadeset godina i da već tada govori o tome što će moći. Nikada duh koji do tog doba nije dao valjana i očita dokaza o svojoj snazi neće taj dokaz pružiti ni kasnije. Osobine i prirodne vrline pokazuju tada ili nikada ono što je u njima snažno i dobro:

*Si l'espine nou pique quand nai,
A pene que pique jamai⁷*

kaže narodna iz pokrajine Dauphiné.

Od svih velikih djela za koja sam doznao, pa ma kakve vrste da su bila, mislim da imam osnove nabrojiti u prvom redu ona koja su izvršena u prošlim stoljećima i u našem prije navršene tridesete godine; štoviše, čak i u životu jednog čovjeka. Zar to ne mogu reći s velikom sigurnošću o Hanibalu⁸ i o njegovu velikom protivniku Scipionu⁹?

⁴ Valja shvatiti: August je odredio da se može imati pet godina manje za obnašanje nekih javnih službi; usp. Svetonije, *Život Augustov*, XXXII.

⁵ Iz istog izvora (XXXVIII) ili iz Béroaldova komentara uz Svetonija; usp. i Aulo Gelije, *Noctes*, I, 28.

⁶ Tj. car August.

⁷ "Ako trn ne ubode kad se rada, jedva da će ikad više ubosti."

⁸ Hanibal je imao 31 godinu kad je odnio posljednju od svojih velikih pobjeda kod Kane (216. pr. Kr.). Kad je umro, bile su mu 64 godine.

⁹ Publije Kornelije Scipion je sa 29 godina pokorio Hispaniju, a za pobjede kod Zame bile su mu 33. Umro je u 52. godini.

LVII. poglavlje – O ŽIVOTNOJ DOBI

Dobru polovicu svog života proveli su na lovorikama stečenim u mladosti. Istinabog, bili su i kasnije veliki muževi u usporedbi s drugima, ali nikako u usporedbi s onim što su nekad bili. Što se mene tiče, siguran sam da su nakon te dobi i moj duh i moje tijelo više oslabjeli nego ojačali i više uzimali nego što bi bili napredovali. Moguće je da kod onih koji dobro znaju upotrijebiti svoje vrijeme, znanje i iskustvo rastu s godinama; ali živost, hitrina, čvrstoća i druga izrazito naša svojstva, koja su važnija i bitnija, umrtvljuju se i venu.

*Ubi jam validis quassatum est viribus aevi
Corpus, et obtusis ceciderunt viribus artus,
Claudicat ingenium, delirat linguaque mensque¹⁰.*

Ponekad se tijelo prvo preda starosti, a ponekad je to duša; vidio sam mnogo njih u kojih je mozak oslabio prije nogu i želuca; i zato što je to zlo koje ne osjeća onaj koji od toga trpi i teško se iskazuje, time ono donosi više pogibelji. Zbog toga se žalim na zakone, ali ne zato što nas puštaju da dugo radimo, nego zato što nas u rad kasno uzimaju. Sagledavajući slabost našega života i videći kolikim je sve svakodnevnim i prirodnim zamkama izložen, ne bi trebalo davati tako velik njegov dio rođenju, dokolici i naukovanju.

KRAJ KNJIGE PRVE

¹⁰ “Ali kad kasnije tijelo potrese u životnoj snazi / Udarac bio ma kakav, te postane nemoćno, slabo, / Tada omlitavi narav, a jezik nam bunca, duh slabi...” Lukrecije, *De natura rerum*, III, 451 i d. (prijevod Marka Tepeša).

SADRŽAJ

Nenad Ivić: Michel de Montaigne	5
ESEJI – Knjiga prva	
<i>Čitatelju</i>	19
I. Kako se različitim sredstvima postigne isti cilj	21
II. O sjeti i tuzi	27
III. Osjećaji nam se zalijeću daleko ispred nas	32
IV. Kako duša svaljuje brigu na krive stvari kada joj prave nedostaju	42
V. Ako zapovjednik obrane opsjednuta grada mora izići da bi pregovarao	46
VI. Kako čas pregovaranja može biti pogibeljan	51
VII. Po namjeri se sude naša djela	55
VIII. O dokolici i dangubljenju	58
IX. O lažljivcima	60
X. O brzom i o sporom govoru	67

XI.	O proricanjima	71
XII.	O postojanosti	78
XIII.	O ceremonijama kod kraljevskih susreta	82
XIV.	Da smisao za dobro i zlo ovisi dobrim dijelom o tome kako mi na njih gledamo	85
XV.	Kako su ljudi kažnjeni kad tvrdoglavo ustrajavaju u obrani nekog grada koji nema smisla braniti	113
XVI.	O kazni za kukavištvo	116
XVII.	Nešto o poklisarima	119
XVIII.	O strahu	124
XIX.	Kako ljudi o našoj sreći smiju suditi tek kad umremo	128
XX.	Učiti se mudrosti znači učiti se kako umrijeti	133
XXI.	O snazi mašte	156
XXII.	Ono što je korist jednome šteta je drugome	172
XXIII.	O običajima i o tome kako ne valja olako mijenjati prihvaćeni zakon	174
XXIV.	O različitim ishodima iste odluke	197
XXV.	O školnicima	210
XXVI.	O odgoju djece	227
XXVII.	Ludost je pravo i krivo mjeriti prema vlastitim sposobnostima	278
XXVIII.	O prijateljstvu	284
XXIX.	Dvadeset i devet soneta što ih je složio Estienne de la Boetie	302
XXX.	O umjerenosti	304
XXXI.	O ljudožderima	312
XXXII.	O tome kako valja biti suzdržljiv kad se sudi o Božjim odredbama	329

XXXIII.	Moramo se othrvati strastima makar i po cijenu života	333
XXXIV.	O tome kako sreća često dolazi nakon onoga što razumom postizemo	336
XXXV.	O jednom nedostatku u našoj upravi	341
XXXVI.	O odijevanju	344
XXXVII.	O mladome Katonu	349
XXXVIII.	Kako plačemo i smijemo se za istu stvar	355
XXXIX.	O samoći	360
XL.	Razmišljanje o Ciceronu	377
XLI.	O tome kako se slava ne prenosi na drugoga	385
XLII.	O nejednakosti među ljudima	389
XLIII.	O zakonima protiv raskoši	403
XLIV.	O spavanju	407
XLV.	O bici kod Dreuxa	411
XLVI.	O imenima	414
XLVII.	O nesigurnosti našega suda	422
XLVIII.	O borbenim konjima	431
XLIX.	O starim običajima	445
L.	O Demokritu i Heraklitu	452
LI.	O ispraznosti riječi	457
LII.	O štedljivosti kod Starih	463
LIII.	O jednoj Cezarovoju riječi	465
LIV.	O uzaludnim majstorijama	467
LV.	O mirisima	472
LVI.	O molitvi	475
LVII.	O životnoj dobi	488

Lektura
Željko Jozić
Redaktura
Damjan Lalović
Josip Pandurić
Likovno oblikovanje korica
Nkolina Jelavić-Mitrović
Grafička oprema i prijelom
Disput d.o.o.
Tisak
Denona, Zagreb

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu
**Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa
Republike Hrvatske i Ministarstva kulture
Republike Hrvatske.**

The translation was kindly supported by the **Allianz Cultural
Foundation, Munich** and the **Fund for Central & East
European Book Projects, Amsterdam.**

Francuzi ????

Ina ???